

ERDÉLYI MUZEUM48.köt. 1943. 3/4.füz.

bor.,14 t.,4 térk.

Teljes.

Fv.

N

ERDÉLYI MÚZEUM

XLVIII. KÖTET

1943. 3-4. FÜZET

SZERKESZTI

SZABÓ T. ATTILA

KOLOZSVÁR, 1943

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

TRANSILVANISCHES MUSEUM

MUSÉE DE TRANSYLVANIE

Szerkesztőség — Redaktion — Rédaction:

Kolozsvár (Hungaria) Király-utca 14.

Telefon: 25-91.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi, valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályának közlönye. — Megjelenik negyedévenként. Előfizetési ára évi 16 pengő. A két szakosztály tagjai tagilletményként, az Egyesület többi tagjai 8 pengő kedvezményes előfizetési áron kapják. — Postatakarék-pénztári csekk számla: 31.851.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Herepei János</i> : Scholabeli állapotok Apáczai Kolozsvárra jövetele előtt — — — — —	345
<i>László Gyula</i> : Erdély településtörténetének vázlata Szent István koráig — — — — —	371
<i>Nagy Jenő</i> : Lakodalom a kalotaszegi Magyarvalkón — — — — —	391
<i>Veress Endre</i> : Báthory István kapcsolata Beszterccével — — — — —	406
<i>Ferenczi István</i> : Csíkkarcfalvi régiségek — — — — —	416
<i>Palotay Gertrud—Szabó T. Attila</i> : Adatok a mezősegi magyar himzés ismeretéhez — — — — —	428

A JOG-, KÖZGAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLY KÖZLEMÉNYEI

<i>Székely Gyula</i> : A vállalati költségelmélet kérdéséhez — — — — —	450
--	-----

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Ifj. Csemegi József</i> : Egy Szamosújvár-környéki fa Krisztusszobor-töredék 476 — <i>V. M.</i> : Beszterce egy újabban felfedezett városképe 477 — <i>Balassa Iván</i> : Gaj ~ gajd ~ gac 478 — <i>Gyallay Domokos</i> : Üver 479 — <i>Herepei János</i> : Újabb adatok az 1711. év előtti egyleveles nyomtatványokhoz 480 — <i>Abrugyi György</i> kolozsvári könyvkötő 481 — <i>Márton Gyula</i> : Az erdélyi népnyelvi térkép terve és előmunkálatai 483 — <i>Pataki József</i> : Egy XVIII. századi rendelet a kolozsvári fürdőzésről 487 — <i>Sulán Béla</i> : Kaptál piros csizmát? 489 — <i>Szta</i> : Illeérdő 489 — A „vörös ficfa“- és a „vörös almafá“-hoz 490 — <i>Mylsid</i> 490 — <i>Révally</i> 491.
--

SZEMLE

<i>Szabó T. Attila</i> : Kannisto Artúr 492 — <i>Balog Artúr</i> : Új könyv a magyar alkotmányról 494 — <i>Nagy Géza</i> : A besztercei vándorgyűlés 496 — <i>Szta</i> : Valentiny Antal 499 — <i>Szombathy Viktor</i> : A SzMKE közművelődési munkája a Felvidéken 501 — <i>Mikó Imre</i> : Adatok „A huszonkét év újabb irodalmá“-hoz 506 — <i>Entz Géza</i> : Erdélyi szászok és magyarok 509 — <i>Sulán Béla</i> : Magyar anyag svájci néprajzi gyűjteményekben 515 — <i>Szta</i> : Az újabb magyar történettudomány kérdéseire 518.
--

ADATTÁR

<i>József Dezső</i> : A nyikómenti gyermek magakészítette játékszerei 521 — <i>Szta</i> : Erdmindszent településtörténetéhez 538 — <i>Vita Zsigmond</i> : Kőrösi Csoma Sándor levelei Csorja Ferenchez 541.

A BÖLCSÉSZET-, NYELV- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLY HIVATALOS KÖZLEMÉNYE

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának szervezete és ügyrendje 547.

Scholabeli állapotok Apáczai Kolozsvárra jövetele előtt

1.

Dolgozatom megírására az a körülmény ösztönzött,* hogy a kolozsvári református kollégium igazgatósága elhatározta az intézeti bennlakás-épületnek és a nagykúria Farkas-utca felőli kőfalának újra való vakolását. A régi vakolatától lehántott falak ma egyelőre csupaszon merednek fel. A nagyközönség szépérzékét valószínűleg bánthatja is e sivárnak tetsző kép, de az, aki a kövekben is életet lát, a felfedezés mohó örömeivel szemléli e külső díszüktől megfosztott falakat.

Eleddig e falak létrejöttéről és sorsáról csupán Méhes Sámuel professzor 1818. évi leírásából értesültünk. Szerinte ugyanis „1798-ban Augustus utolsó napján egy szerentsétlenül támadott tűz csak kevés órák alatt hamuvá tévé Kollégiumunkat, Templomunkat, a' Professori és Papi házakat, 's Typographiánknak sok ezreket érő nyomtatványjait. Csak más nap mindjárt kezdett bégyülni az Ifjúság az ujj Oskolai esztendőnek elkezdésére, midőn közelgettenek a' Városhoz, siettették lépéseket kedves tanuló helyeknek elérésére. — De elbámultanak, midőn a' büdös égett szag orrokat messziről megütötte, 's minden felől csak a' pusztán ki nyuló kéményeket szemlélték; — bódulva felkeresték tanuló helyeket, 's elrémültenek, midőn volt lakó szobáiknak helyeket is bajosan esmérhették-meg. — Könyveiktől 's kevés házi eszközöktől megfosztatva az éjszakára tsak a' Kollégium' udvarára telepedtenek-meg 's első bódulásokban a' Kollégiumnak széllyel oszlásáról gondolkodtanak. — Ezen rosznak elhárítására a' Professzorok meg kérték a' Református Polgárokat a' Deákoknak befogadására, 's a' tanítást az árvák házánál kezdtették.¹ Ezek után pedig feltehetjük a kérdést, vajjon mi is lett a legrégebbi kollégiummal, amelynek eddigelé még a helye is bizonytalan volt! — Erre kapunk most minden következtetésnél határozottabb feleletet a napvilágra bukkant tárgyi bizonyítékban. Bárha eddig is sejtették, hogy a régi, elégett iskola építőanyagát nem hordották szerte-széjjel, hanem felhasználták az elpusztult épület helyett épített újabb épülethez, ennek valóságát is a következő adatokban találtam meg.

* Felolvastatott az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának 1943. március 17-i szakülésén.

¹ *Két beszédek, mely a' kolozsvári evangelico reformátum kolegyom' ujj épületjében készült nagy quätorium' felszentelése' alkalmatosságával el-mondattak 1818-dik esztendőben Junius' 25-kén.* 45—47. Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története.* III, 359—79.

Ha végighaladva az emlékekben bőségesen gazdag Farkas-utcán, megállunk a lekopasztott régi kollégium utcafelőli homlokfala előtt, a téglák közé beágyazva mint építési anyagot itt is, ott is faragott köveket pillant-hatunk meg. Jobban megvizsgálva, a többi közül különösen kettőnél is fel-tűnik a hátlapjára fektetett, csekély átmérőjű XVI. századvégi, vagy XVII. századeleji ereszes sírkőnek csaknem teljesen sértetlen állapotban meg-maradt oldaléle. Az ember szinte csákányt szeretne ragadni, hogy kivágja a körülvevő téglák közül, hogy megtudja, vajjon csaknem a kollégiumig lenyúló házsongárdi temető, avagy a templomkörüli cinterem sírjait jelöl-ték-e; ez utóbbinak nyomait ugyanis az egykori haranglábkert helyén épült új papilak építésekor ismét megelletem.² Más faragott kövekben pedig ablakbilletekre ismerhetünk, ezek korábban elpusztult építkezések emlé-két őrzik.

Tovább vizsgálva a falakat, a téglák között középkori eredetű példá-nyokon is megakad a szemünk. Arra pedig, hogy ezek miképpen kerültek ide, a feleletet az 1712. év körüli egyházi jelentés szavaiban igyekszem megtalálni: „Kő iránt in A(nno) 1697. tött volt a Mltgs Suppreum Consis-torium olyan végezést — írják —, hogy a Magyar uttza szegeletin levő templomnak materialei fordittassanak a Collegium építésére, azért azon elhányatott köveknek jobb volna oda fordíttatniok, mintsem cum dispendio az uttza közepin heverniek.”³ — Az itt hivatkozott istenháza pedig a mai református teológia helyén állott, kőalapokra épült féligmeddig fatemplom volt; ezt az 1690. december 16-án Kajántó felől leereszkedett tatárhad pusztította el. Ennek alapja pedig valószínűleg az a várfalon kívüli, közép-kori Mária-kápolna lehetett, amelyről Magdolna, szentferencrendi minorita testvér, Kőfaragó György özvegye, 1531-ben készített végrendeletében ado-mányával megemlékezett.⁴ Ezzel szemben azután sokkal kevésbé gondol-hatnánk arra, hogy a Mátyás király által építtetni rendelt farkasutcai templom köré épült férfi és női zárda téglanyagából is megőriztek volna valamit az előttünk álló csupasz falak.⁵ Ugyanis a jezsuitáknak a városból való kiűzetése alkalmával a város polgársága a templomot megrohanta, feldúlta, az iskolát s valószínűleg mindenik egyházi épületet teljesen lerom-bolta. Miképpen Argenti jezsuita atya a rend generálisához intézett jelen-tésében megírta, az elvakult pusztítás — bizony — egy hónapig is eltar-tott.⁶ Ez alatt az idő alatt pedig különösen a szegényebb nép valószínűleg minden megmozdíthatót, így a szétrombolt épületek kő-tégla-fa-anyagát is széthurcolta. Ezt a városi adószedők 1610-ben készített adókönyve is bizo-nyítja. E szerint a L u p o r u m ban, vagyis a farkasutcai negyedben „az Púszta helyeket meg osztúan az szegenység közet, az Clastrom kerül lako helynek.”⁷ Ilyenek fizettek ide, Az kik Az Orignal Regestomban nem vol-

² Herepei János: *A kolozsvári ref. leánygimnázium és papilak alapozásakor előke-rült ... leletek.* ErdÍrSzele 1927:222.

³ Jakab Elek: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez.* II, 481.

⁴ Herepei János: *A kolozsvári kálvinisták legrégebb külső temploma.* Ref. Szemle 1940:21—28. és 36—39.

⁵ Ua.: *A farkasutcai női zárda és jezsuita kollégium.* (Kéziratban.).

⁶ Veress Endre: *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig,* 1603-ig. 37.

⁷ *Clastrom-on* itt maga a templom értendő.

tak fel Irúa. Bardi Pal 1/4, Zabo Gasparne 1/4.⁸ — Azonban a szegény embereken kívül a város maga is felhasználta a szerteszt heverő építőanyagot. Ezt olvasom Radnóthi István és Filstich Lőrinc unitárius egyháziak, mint városi tisztviselők, számadáskönyvében: 1609. június 1-én „hozattunk Ollaios Peterrel — írják — Az Puszta Klastrombol Eoreogy keouekeot Az (főtéri [templom körüli]) chinteremhez az kölab epitetesere,⁹ zekeret tuduan huz penzre.“¹⁰ Sőt ezen kívül a lerombolt házak alapépítményét is megbontották és jó részben széthurcolták. Erre találtam bizonyítékot az 1617. évi egyháziak feljegyzéseiben: „20. februarij Bontatam az Farkas Vtczay klastromnal, az fundamentombol keouet harom emberrel... (a főtéri) czyenterem es Plebanos Vram hazanak megy Epitetesere.“ — Ez a bontás azután heteken keresztül eltartott.¹¹ De a többi épület mellett magának a templomnak a tégláit sem kímélték. Az előbb megnevezett egyháziak 1612. május 10-én feljegyezték, hogy „zedettünk Teglat le az Puzta Clastromrol az patikarius haznal ualo eppitetes attunk ket leghennek kostiokkal eggiut — den. 28.“¹² — Tehát mindez nyilvánvalóan bizonyítja, hogy a farkasutcai templom körüli épületeket egy, vagy másfél évtized alatt még alapozásaikból is széthurcolták; ennél fogva azokból már semmit sem ágyazhattak bele az előttünk álló csupasz falakba.

Ezek megállapítása után ha a bennlakás épületétől egynehány lépéssel tovább haladunk s ha itt szemügyre vesszük a nagykúriára vezető nagykaput, megállapíthatjuk, hogy az eddig nem sok figyelemre méltított *RENOV ANNO 1762* felirat tulajdonképpen azt jelenti, hogy egy, már régebb idő óta meglévő alkotást 1762-ben helyrehoztak, talán a romlásokat lefaragták, a hiányokat kiegészítették. De ha visszaemlékezünk a farkasutcai régi parókia legrégebbi faragott kőajtókeretére, nagyon sok olyan faragási és díszítő elemre ismerünk benne, amelyet a nagy kúria kőkapukeretén is megtalálunk. Ha ehhez tekintetbe vesszük azt a körülményt is, hogy a régi papiház említett faragványai a felirat szerint 1656-ban készültek, bebizonyítottunk látjuk, hogy mindkét faragás pontosan egykorú, sőt valószínűleg egy mester kezétől is eredett. Ezt támogatja az egyházközség 1664. évi leltárkönyvének bejegyzése is: „Vagjon az Farkas utzai Templom ajtaja előtt egj jo öregh kő ház,¹³ kit igen nagj költséggel nem régen épitet fundamentumából szegénj Ecclesiánk.“¹⁴

A vakolat lehántása az erősen romlott, de itt-ott kitajkolt kőfalon ott, ahol a néhány évtizeddel ezelőtti ajtóátöréssel végzett munkálatok el nem rontották, téglával berakott ablakhelyeket hozott napvilágra, sőt a nagy kúria felől ugyanezek megfelelőjeképpen a befalazott ablakfülkék körvonalait tárja elénk. — És most nagy hirtelen reája döbbenünk: tehát itt, előttünk van a sokat keresett és nyomtalanul elpusztultnak hitt Apáczai-

⁸ Dica-jegyzék az 1610. évből. 47. (A kolozsvári volt román állami levéltárban használtam.).

⁹ Cínterem itt valószínűleg a templom külső részét kell értenünk.

¹⁰ Az egyháziak 1609. évi számadáskönyve. 109. (A volt román állami levéltárban.).

¹¹ I. h. az 1617. évből. 34—36.

¹² I. h. az 1612. évből. 172.

¹³ Vagyis nagy kőház.

¹⁴ Címnapnélküli leltárkönyv. 29. B (A kvári ref. egyházközs. levéltárban).

kollégium! E falcsonk, amely a mai bennlakás-épületet köti össze a templom délnyugati szögletével, az egykori schola homlokzati falának földszinti része. Minthogy pedig a kapu, vagy egykori diáknyelven porta, a fal közepén helyezkedett el, feltételezem, hogy az egész épület Farkas-utca felőli szélessége csupán e két-három ablakkal balra és jobbra kiépített kőfal volt. Erre nézve azután határozott bizonyítékul idézem az egykorú Méhes Sámuel történeti áttekintéséből, hogy „még az 1781-dik esztendőben megvetetett vala a' Fundamentuma ezen (mostan is meglévő) ujj Kollegyomnak oly czéllal, hogy ez a' régi mellé ragasztassék, annak bővítésére.”¹⁵

Ezzel azután most már életet nyer az a néhány száraz adat, amely e régi emlékünkről még fennmaradt. Eszünkbe jut az az 1664. évi feljegyzés is, amely szerint „vagjon ugjan Farkas utzában Scholánkhoz közel Szakáts István háza fele, melj háznak felét nem régen vöttek Ecclesiank gondviselői Schola Mesterek számára, kiben lakot Apátczai Uram.” — Ez az épület pedig, amint egyszer már kimutattam, scholánkhoz közel a mai 14. számmal jelölt telek táján állott.¹⁶ Innen jövet lépett be az iskola nagykapuján Apátczai Csere János professzor, amelyről éppen az ő itt tanítása idejéből, 1658-ból említi önéletrrásában Bethlen Miklós: „az új farkas-utcai collegiumban nappali tanulószállás(om-)ul a kapu felett való házat¹⁷ rendelék, melyben a senior Uzoni Balázs lakott.”¹⁸ Tehát legelőször ebből tudjuk meg, hogy ez az épület emeletes volt, hiszen a bejárat felett lakott a diákfőnök, a senior.

Bizony, sovány adatok, életet csupán az emlékek lehelnek belé!

2.

Szalárdi János siralmas magyar krónikájában a farkasutcai templom újräépítését beszélvén el, ezzel egyidőre írja, hogy „ugyan azon egyház mellett ugyan (I. Rákóczi György) fejedelem fundálásából és segítségéből, fundamentumából az ott levő iskola is épített vala, az ó-várban levő iskola és egyház a szász natiobeli evangélikusoknak hagyatván.”¹⁹ — Ebből, a sok tévedést tartalmazó, tájékozatlan kijelentésből teljesen kihagyva a templomkérdés tisztázását, már az oskolára vonatkozólag is megállapíthatjuk, hogy mind az időpontban, mind pedig az iskola sorsában tévedett Szalárdi, az egykori fejedelmi levéltáros, jóllehet a tőle körülhatárolt időponttól számítva, nem is egészen másféltized mulva írta krónikáját; pedig ő ekkor már kolozsvári lakos, kolozsmonostori káptalan s a kálvinista egyházközség egyik moderátora volt.²⁰ Szalárdival szemben kijelenthetjük, hogy az idézett mondatokban mindössze csak abban nem tévedett, hogy az új iskolát az öregbik Rákóczi György csakugyan fel akarta építtetni. Ezt bizonyítják a lengyelországi követ számára 1640.

¹⁵ *Két beszédek* i. h.

¹⁶ Herepei János: *Apátczai Csere János kolozsvári lakozásának ismeretlen részletei*. Pásztortűz 1925:262.

¹⁷ *Vagyis szobát.*

¹⁸ Herepei János: *Néhány adat gróf Bethlen Miklós tanuló éveiből*. EM. 1938:294.

¹⁹ *Újabb Nemzeti Könyvtár* II, 237.

²⁰ Herepei János: *Szalárdi János halála ideje*. EM. 1939:294—5.

június 29-én küldött fejedelmi utasítás következő szavai: „Kolozsvárott vagyon egy elpusztult templom, melyet azelőtt régen az jezsuiták birtak, de már az ország constitutiojából az minékünk conferaltatott, holott mi már egy collegiumot akarunk építtetni, papok s mesterházat.“²¹

A Rigából hozatott kőművesek munkája árán az 1644. évre csakugyan be is fejeződött a templom felépítése, majd az 1647. évre a berendezés-felszerelés is teljesen elkészült, úgy hogy ugyanennek az évnek június 23-a táján (és nem június 10-én, mint ahogyan Szalárdi állítja!) meg is történt a felszentelés.²² Nem sokkal ezután a megrepedt torony helyett az öregbik fejedelem másat kezdetett el építtetni, mígnem egy olasz fundáló²³ szerint ennek építése is hibás alapokon indulván meg, a felrakott falakat is le kellett szedetni.²⁴ Ez alatt az idő alatt pedig még csak hozzá sem fogtak a kollégium felépítéséhez. Ugyanis Broser Péter, a városkörüli kőfal hajatja bontakozásának és a temetőkert körüli kerítéseknek javíttatására kirendelt polgár feljegyzése szerint: „Anno 1647 Die 13. May. Az Epitteshez foghuan, Az Farkas Uczay Templom elleneben az Varos kő falanak haiazattiat az szel le fordítuan hatodfel ölnit, ugian azon szaru fakat Leczeket czinaltattam fel ujabban.“²⁵ — Ha tehát eddig az ideig bár csak hozzá kezdettek volna az új épület alapfalainak lerakásához, ebben az esetben föltétlenül ennek és nem a templomnak közelségével határozták volna meg a kőfal héjazatjabeli romlás helyét, minthogy a várfalnak csupán néhány ölnyre kellett volna az iskola épülete mögött elhúzódnia.

A templomkörüli építő és felszerelő munkák elvégzése közben azután hamarosan eltelt az idő, amely I. Rákóczi György földi pályájául kiméretett, s 1648. október 11-én meghalt anélkül, hogy az új schola-ház megépítéséhez még csak hozzá is foghatott volna. Úgy látszik azonban, hogy fiának és utódának, aki apjától sok szép és nemes elgondolást, hozzá pedig teli kincstárat is örökölt, szándékában volt, hogy megvalósítsa többek között a kolozsvári kollégium felépítésének tervét is. Erre vall az a körülmény, hogy az eddigi egy vezető-tanerős iskola tanárainak létszáma az 1651—52. évtől kezdődőleg egyszerre háromra növeltetett, s ezek is az akkori Erdély legkiválóbban képzett iskolamesterei közül valók voltak.²⁶ De ifjabbik Rákóczi György jószándékát bizonyítják a következő írásos utalások is, amelyeket a kolozsvár-városi sáfárpolgárok számadáskönyveinek gazdag adathalmazából szedegtettem össze.

1651. március 20-án „Augustus Serena az fundalo megh maradot Ebedre mivel p(rae)tendalta, az keomiuesekkel, Acziokkal es Theolczere-sekkel ualo sok dolgot.“²⁷ — E sorok bár kifejezetten nem utalnak a kolozsvári iskolaház építésére, minthogy Serena a radnóti kastélyt is ugyanabban az időtájban építette, sőt a mesteremberek nagyobb része is Kolozs-

²¹ Szilágyi Sándor: ErdOrszEml. X, 296.

²² Herepei János: *A farkasutcai templom felszentelésének ideje* (Kéziratban).

²³ Mérnök, vagy még inkább építész.

²⁴ Herepei János: *A farkasutcai templom egykori tornyai*. Páztortúz 1925: 291—92.

²⁵ Számadó regestum 789 (A volt román állami levéltárban használtam).

²⁶ Herepei János: *Kolozsvári Igaz Kálmán ref. kollégiumi tanár*. ErdIrSzele 1925: 141—4 és 173—7. — Ua.: *Sikó János iskolamester*. EM. 1942:132—6.

²⁷ Szöllösy Gábor dispensator ratioja. 39 (A volt román állami levéltárban használtam).

várról kerülvén ki, a faragott köveket is itt kellett elkészíteniök s innen kellett tengelyen leszállítaniok, — azonban a fenti idézet kőművesekkel, ácsokkal és tölcéserekkel való tárgyalása egy építménynek legalább is nagyon kezdeti fokára utal, holott a radnóti munkálatoknak ekkorra már eléggé befejeződésük felé kellett haladniok. Erre utal ugyancsak a kolozsvári sáfárpolgár 1651. május 10-i feljegyzése: „Az Radnoti Castellyahoz az mi kegy(el)mes Urunk(na)k az hatra maradot (szél)vitorlák, Pleh gombok, es 16 Cristaly poharak es 12 On talak ala adattam ket szekeret Radnotigh. 6 mely feoldigh.“ — Majd alig két hónap mulva, július 3-án, a kolozsvári képviselőket küldik Radnóra „az uy palotaknak megh irasara“ (kifestésére).²⁸ Minthogy pedig mind a szélvitorlákra, mind pedig a bádógombokra csak teljesen elkészült épületnél lehetett szükség, sőt a képviselő munkája éppen befejezett falak ékítéséül szolgál, — mindezeket összegezve, tehát nagyobb valószínűséggel gondolhatunk arra a körülményre, hogy Serena mégis csak inkább a kollégiumi építkezések megkezdése céljából járt városunkban. Különbözik a munkálatok ekkori megindulása mellett bizonyít Régeni Asztalos János asztalosmester feljegyzése is. E szerint: „Laus Deo Semper.“²⁹ Anno 1651 Ultima Aprilis Kezdetek az Kalastromnal valo Collegiumot az fundamentumon felyul rakni, 2-do May Szegöttem enis Ugy mint Varadi Miklos es Szegedi Gergely Deak fő patronus Urammal,³⁰ tölgy fabol nro 35 darab művet, ablakot ayto melyek fakat, csinálny, mind o(mn)ibus computis öregh es aprot egy arun, ugy hatvan penzben egyet egyet.“³¹

Még ugyanebben az esztendőben megtaláltam az arra vonatkozó határozott utalást, hogy a fejedelem csakugyan a kiváló Serena Ágostont bízta meg a tervezéssel és az építkezés irányításával. Ugyancsak a városi sáfárpolgár számadáskönyvéből jegyeztem ki: 1651 június 14. „Erkezek Górgenyből az Olaz Fundalo Augustus Serena Negied magaua, hiuatuan Vrunk az Kalastromnal ualo Scholanak Fundalasara. S(alus) C(onductusa) L(éven), B(író) V(ram) P(arancsolatára) Gazdalkodtam neki, Adtam Cipott 8. den. 24. — ket feier halat den. 12. — Czikott den. 10. — Sos halat lib(rarum)³² 1. den. 10. — Szolgaianak pecsieniet lib(rarum) 3. den. 6. — miuel maga böytölt Veres hagimat den. 2. — Eczetett Just(arum)³³ 1/2 den. 14. — Olaiat lib(rarum) 1/2. den. 9. — Bort Just(arum) magának 2— den. 32. — szolgaianak Bort Just(arum) 1. den. 12. — Facitt fl. 1 // 31.“ — Jóllehet ehhez az elszámoláshoz az egykori revizor azt a megjegyzést fűzte hozzá, hogy az elszámolást végző sáfár mindezt csak „Almaban latta mert it nem fundált,“ azonban ez az epés megjegyzés mégsem felel meg a valóságnak; csupán csak a túlságosan lelkiismeretes számvizsgáló bakafántoskodásának

²⁸ I. h. 62, 64.

²⁹ A munkák megkezdésekor szokásos felfohászzkodás.

³⁰ Vagyis az egyházközség főpatronusával és patronusával, a mai elnevezéssel szövege: főgondnokával és gondnokával.

³¹ Az asztalos céh jegyzőkönyve, amely tulajdonképpen Régeni Asztalos Jánosé volt és ő is írta a bejegyzések legnagyobb részét. 66. B. (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában). E kéziratos könyv használatát Kelemen Lajosnak köszönhetem; annak idején ő hívta fel reája a figyelmemet.

³² Libra = font.

³³ Justa = ejtel.

tarthatjuk. Különb en ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy Serena öt napig való itt tartózkodása alatt tett összes többi kiadás is továbbra is változatlanul benne maradt a számadáskönyv elismert tételei között. De bizonyoságul szolgál még az a körülmény is, hogy a fejedelmi pecséttel átutazókat csupán három napig volt köteles a város étellel-itallal ellátni, Serena pedig ez alkalommal öt napig élvezte a teljes ellátást, tehát semmi esetre sem lehetett csupán átutazó, hanem fejedelmi rendeletre elvégzendő dolga volt a városban.

A további elszámolás szerint: „Eodem die B. V. P. Ismet az Fundalonak Augustus Serenanak Adtam Vacziorara Cipot 8. den. 24. — Sos halat lib. 1 1/2. den. 15. — Eleuen halat den. 12. — Borsot den. 10. — Szolgainak pecsieniet lib. 3. den. 6. — Olaiat den. 8. — mezet den. 9. — Bort Just. 2. den. 32. — Szolgaiának Bort Just. 1. den. 12. — Facitt fl. 1 // 28. — Június 15. Az Olaz Fundalonak B. V. P. Gazdalkodtam Ebedre neki, miuel Vrunk parancziolattiabol it kellet Varakozni ... facitt fl. 1 // 24. — Június 15. Az Olaz Fundalott Augustus Serenat hiatuan (fejedelem) Vrunk Gialuban, (szekeren felküldötte a sáfárpolgár.) — Eodem die Az Oláz Fundalonak Augustus Serenanak B. V. P. Adtam Vacziorara ... Facitt fl. 1 // 21.“ — De június 16, 17 és 18-án is ugyancsak ebéd- és vacsoraköltségek számoltatnak el,³⁴ míg nem 19-én azt jegyzi fel a sáfár, hogy Serenát a város által kirendelt fuvarral Szamosújvárra indította útba.³⁵

E feljegyzésekből sejtem, hogy mennyire kedvenc terve volt a fejedelemnek ennek az iskolaháznak a felépítése. Erre utal az a körülmény is, hogy Serenát itt időzése második napján már hivatja magához, valószínűleg azért, mert tudni akart az építkezések menetéről.

Ezután alig két hónap mulva megint csak itt találom az olasz építész; ekkor a szükséges kőfajta kiválogatása és a kőfejtés elrendelése lehetett látogatásának főcélja: július 17-én „Az Vrunk fundaloia Augustus Serena ala attam Jonas Mihalj 4 louat, az melljen uolt Bacziban, Fenesen, Monostoron és a kő Banyaban.“³⁶ — Szeptember 10. táján ismét ide érkezik. Ugyanis e napon „Az Fundalo praetendallia azt hogy vasarnap van, es azon kivüli ritkan halhat hütin ualo praediciatit, annak okaért fel megyen Monostorra az praediciatoria es mesere, az Tegnap napon iüt Franciscus Thamasoual, az Vrunk Velenczeben meneo factorauel edgiüt.“³⁷ — Rákóczi rendeletére október 30-án ismételten itt van, a következő napon azonban tovább utazik, de szolgálai mégis itt várakoznak.³⁸

A városi levéltár iratai közül az időrendben ezután következő 1652. évi egész számadáskönyv hiányzott s ennél fogva nem lehetett módomban Serenának a kollégiumi építkezéssel összefüggésbe hozható adatait tovább nyomoznom, azonban már ennyiből is kétségtelenül meg lehetett állapítani, hogy a farkasutcai schola épületét ő tervezte, felépítését maga irányí-

³⁴ Naponkénti 2 m. frt. 50 pénz körüli összegben.

³⁵ Ágoston Péter városi sáfár számadáskönyve. 75, 76, 78, 79, 81, 83, 226. és 228.

³⁶ Szőlősy i. h. 66.

³⁷ I. h. 89.

³⁸ Ágoston i. h. 127, 128. — Itt említtem meg, hogy annak idejében nem volt időm minden egyes bejegyzést szószertint kijegyezni. Sajnálatos helyzet, hogy az elmulasztottakat ma már nem lehet pótolni.

totta. Munkájáról több ízben jelentést tett a fejedelemnek, aki az építkezést állandóan figyelemmel kísérte; ezt különben annál is inkább könnyen tehette, mivel Rákóczi kedvenc tartózkodási helye a szomszédos Gyalu vára volt.

Ezek előrebocsátása után szükségesnek látom összegezni mindazokat az adatokat, amelyek a fejedelem építészéről ismeretesek. Ki volt pedig *Serena Ágoston*, azt ma még csak sejtethetjük, de egészen bizonyosan nem tudjuk megmondani. Lehet, hogy már korábban is itt van Erdélyben, hiszen a kolozsvári sáfárpolgár nem egyszer megemlékezik név szerint meg nem nevezett olasz fundálóról, bár azt hiszem, hogy ez az utóbbi mégsem azonos Serenával. Valószínű tehát, hogy ő azoknak egyike, akikről így emlékezik meg a számadáskönyv 1648. április 23-i bejegyzése: „Érkezek egy Örmény György nevű Görögh Velenceből Három Olaz kömiesekkel és Fundalokkal marhajokkal³⁹ es ket szolgakkal.“ Másnap azután Enyed felé tovább mentek a fejedelemhez Fehérvárra.⁴⁰ Talán e megkockáztatott feltevést erősít meg II. Rákóczi Györgynek 1653. január 24-ről Gyulafehérvárról keltezt levele, amelyet az erdélyi udvari építész, Serena Ágoston velencei nemes ügyében a velencei dogéhoz intézett.⁴¹ Vagyis ez az írás világosan megjelöli Serena velencei származását.

Történeti adatokból ismeretes, hogy a radnóti vár megelőző birtokosa Kornis Ferenc, 1649-ben Radnótot minden tartozékával együtt eladta II. Rákóczi Györgynek. A következő évben pedig a fejedelem e birtokot a hozzátartozó falvakkal együtt feleségének, Báthori Zsófiának, és testvéröccsének, Rákóczi Zsigmondnak adományozta. E tájban kezdette építtetni (helyesebben talán: átépíttetni) a várat felesége számára.⁴² Tehát ezt az átépítést bízta a fejedelem a valószínűleg nem régóta érkezett velencei Serena Ágostonra. Ő azután a várnak csupán tervezője s az építkezés irányítója volt. Ezt bizonyítják a vár főkapujánál elhelyezett s ma is meglévő táblácska kifaragott szavai: *Augustinus Serena Architectus Venetus Opera Regit.*⁴³ Valószínűnek tarthatjuk azonban azt is, hogy Rákóczi a kolozsvári s a radnóti építkezések mellett még a fehérvári, a fogarasi, a görgényi, a gyalui és a szamosújvári munkálatoknál is igénybe vette Serena szakértését.

A fejedelem — úgy látszik — meg lehetett elégedve udvari építésének teljesítményeivel. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy 1653. február 25-én kelt adománylevelével Serena Ágostonnak nemességet adományozott és régi olasz eredetű címerének használatát megerősítette.⁴⁴ A jól elvégzett munka külső elismerésével kapcsolatosan gondolhatunk arra is, hogy e jutalmazás éppen a radnóti vár és a kolozsvári schola építésének befejezéséért történt. Erre vallhatna az a körülmény is, hogy az itt-ott még előkerülő további

³⁹ Vagyis holmijukkal.

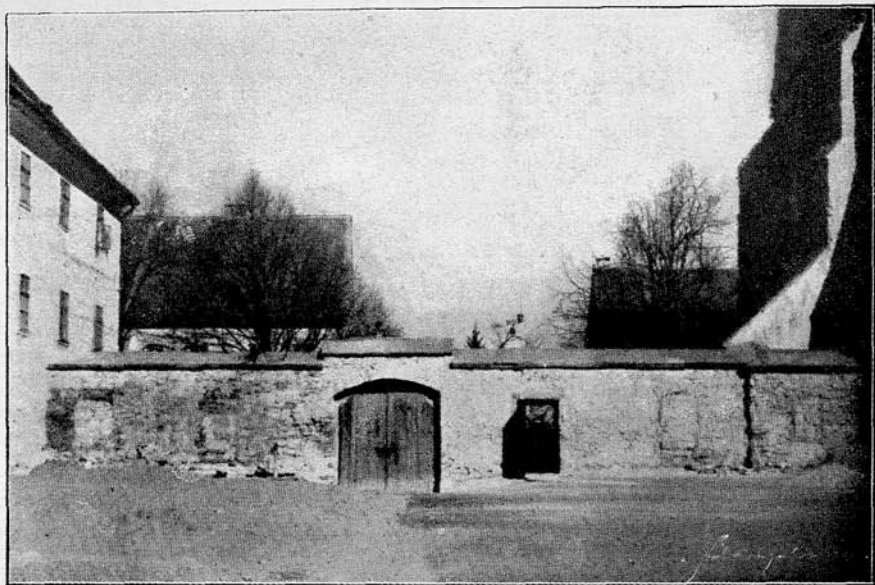
⁴⁰ Auner Gábor sáfár számadáskönyve.

⁴¹ Századok, 1869:508.

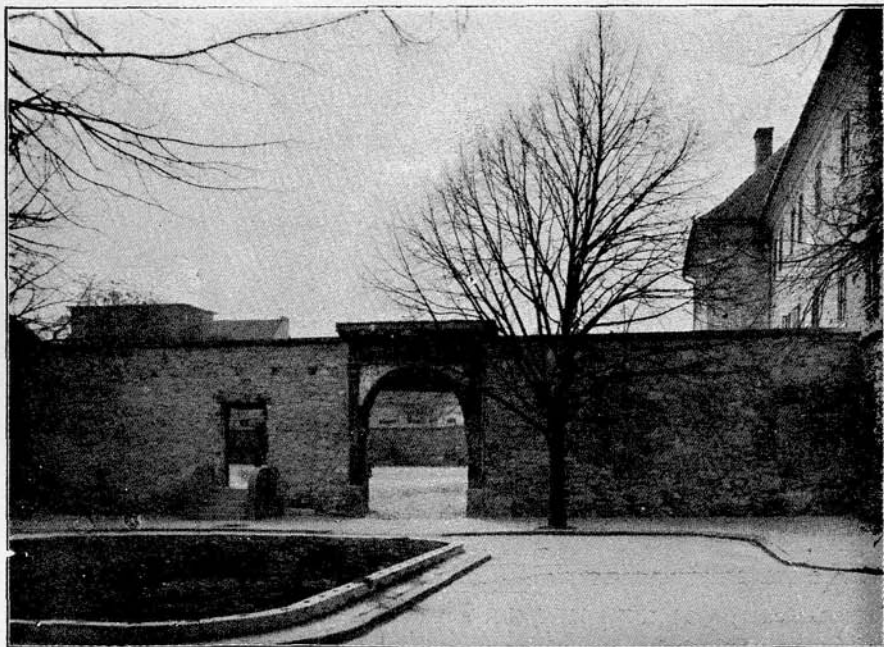
⁴² Orbán Balázs: *A székelýföld leírása*. V, 44.

⁴³ Kóvári László: *Erdély régiségei*. 213. Orbán Balázs: *i. m.* V, 48. — Balogh Jolán: *A renaissance építészeti és szobrászati Erdélyben*. Magyar Művészet 1934:149.

⁴⁴ Siebmacher: *Wappenbuch. Siebenbürgen*. IV, 12. rész 216. — Tagányi Károly: *Az országos levéltárban található nemesi oklevelek*. 61. — Az adományozott címert beszélő címernek mondhatjuk, minthogy hullámokon álló éneklő szirént ábrázol.

1. A koložsvári református kollégium „nagykúriá“-jának Farkas--utca felőli kőfala belülről a vakolat eltávolítása után.

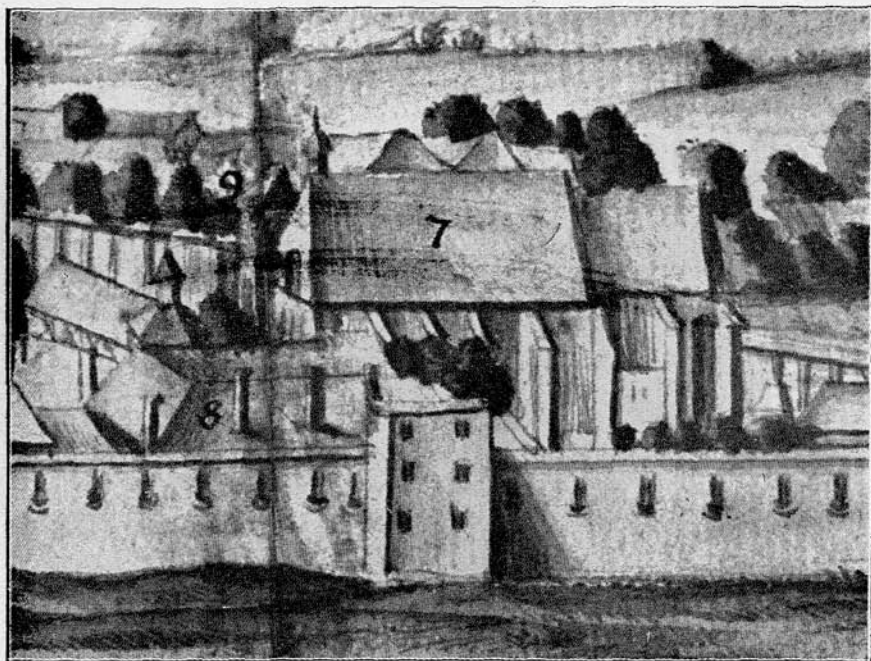

2. A „nagykúria“ Farkas-utca felőli vakolat nélküli kőfala és kapuja kívülről.

3. Páldi Székely István fametszete az 1760-as évekből. Közepütt a kolozsvári Farkas-utca.

Az utca tengelyében a református templom, tőle balra a harangláb és a papilak, jobbra Apáczai egykori lakása (?) és a kollégium, előtte az utcai közkút. Az eredeti a kolozsvári református kollégium tulajdonában.

4. Részlet Kolozsvár 1734. évi látképéből a Farkas-utcai református templommal, haranglábbal és kollégiummal,

Az eredeti a Ludovika Akadémia könyvtárában.

adatok most már csupán csak a részletmunkák folyamatosságára, vagy befejezésére vonatkoznak, a gyökeres munkáknak azonban ekkorra már be kellett végződniök.

Az olasz fundálóval kapcsolatos adatokból láthattuk, hogy Serena a bácoroki, a szászfenesi, illetőleg a monostori kőbányákat is felkereste. Ekkor az építkezéshez felhasználandó köveken kívül valószínűleg a faragott művek számára szükséges kőfajtákat is kiválasztotta. Régeni Asztalos János előbb idézett feljegyzéséből pedig azt olvastuk, hogy az ajtók s az ablakok tokját és keretét tölgyfából rendelte meg az egyházközség előjárósága. A számszerint megjelölt 35 darab azonban csupán csak egy része lehetett az elkészítendő mennyiségnek. Ugyanis egy-egy szobára átlagosan három ilyen művet számítva, szűkös csak 12 helyiségre gondolhatnánk, holott az alább felsorolt adatok egybevetéséből is jóval több kamarát (szobát) számolhatunk össze.

Régeni Asztalos János feljegyzéseiben foglalt adatokat lehetetlen volt mindenben szétválasztanom, ugyanis a kollégium épületével egyidőben épülvén fel a farkas-utcai papilak (vajjon nem Serena műve-e ez is!) s a Régeni által készített asztalos-munkák egy része határozottan oda készült. Ezért az alábbiakban csupán csak azokat a tételeket sorolom fel, amelyeket kétségtelenül az iskolaépülethez tartozóknak ítélem.

Régeni tehát az asztalosmunkák elkészítéséhez 1651. május 2-án fogott hozzá; ugyanis ezen a napon „adot Szegedi Gergely Deak uram Szent Miklós pen(zül) fl. 3.“⁴⁵ Elkezdett munkája folyamatosságát jelzi, hogy mind ebben, mind pedig a következő hónapokban több ízben fizettek neki Váradi Miklós és Fejérvári Benedek deák az egyházközség főpatronusai. Majd 1651 „die 29. 8-bris fizetet Varadi Miklos Uram az Iscolan valo ramakert f. 4 den. 80.“ Ugyan die 29. 8-bris Wicey G(áspár) Nr. Buzat Cub. 1.“ — „Item die 13. 9-bris fizetet Varadi Miklos Uram... tiz scholara valo aytoktol es negy giontaros aytoktol...“ a paplakra készített munkák miatt külön meg nem határozható összeget. — „Ugyan 29. X-bris adott Wicey Gaspar Uram egy köböl buzát az scholan valo kapuer. — Anno 1652 die veró 20 Augusti fogattam az Scholanak az ket Comunitassat meg padolni 6 Camaraval es az tornatz deszkazassaval együtt es az mestergerendak deszkazasat fl. 26 den. — Anno 1653 die 14 July fizetet Varadi Miklos Uram ött kamaranak padlassitol es az tornatz deszkazasatol fl. 7 den. — Anno 1653 die 3 Septembris szegöttem megh V. M. Uram nioltz kamarat padolni egy darab tornatza fl. 10. den. O. Item egy öregh köböl buzaban. — Anno 1654 die 17 Augusti szegöttem V. M. V. het Camarakat öregh deszkaval padolni, fl. 6. den. 50. — Anno 1654 die ultima Septembris. Fizettet W. Miklosne Aszonyom Nro 26 Aytoknak az megh csinallassert fl. 13 den. 3. — Anno 1654 de 5. 9-bris fizetet V. M. V. Nro 20 niuszolyanak az csinallassatol fl. 10. den. 6. — Anno 1654 die 12. X-bris fizetet V. M. V. Nro 12 Aztatoktol, Item nro 15 Ablak ramaktol, Item az Catedratol, Item az Capu foldozzastul. — Item Istvandi Uram csináltatot az fiay-

⁴⁵ Szcenzi Molnár Albertnek 1604-ben Norinbergában megjelent Dictionarium-a szerint *Szent Miklós pénz* latin jelentése *arrah*; ez pedig annyit jelent, mint *sálag*. Helyesebben értelmezve, inkább foglaló, előleg.

nak az scholához 3 három niuzolyat megenten egy kar szeket fl. 2 den. 15.⁴⁶

Ezeken kívül más forrásból is kerültek elő még a kollégium építkezéseire vonatkozó feljegyzések. Ugyanis Bedi András és Kobzos István a kolozsvári orthodoxa ecclesia⁴⁷ számvevői számadáskönyvük adataiból következtetve, az építkezés munkálatainak az 1653. év dereka táján végtére is vége felé kellett közeledniök. Ugyanis 1653. augusztus 15-én említi az ácsokat, „akik a scholát heaztak“; megnevezi Bakator János, Kövendi Bálint, Rác János kőműveseket, ezeknek „az schola kapujanak boltasaert“ fizettek 4 véka búzát, továbbá „az füst hazak czinalasatol“ 1½ vékát. Október 17-én négy ácsot említenek, „kik az kerengő gradicznak heazattiat czinaltak.“ Ők is megemlítik *Regeni Asztalos Jánost*, mint akinek „az uy scholaban leueő nyolcz kamarak padlozasaert“ kifizettek egy köből búzát.⁴⁸

Bethlen Miklós erdélyi kancellár önéletírásának következő mondata, amelyben itteni diákoskodásának idejéből az 1654. évi események kapcsán említi, hogy a „mi scholank az óvári templom mellett volt,“ — bizonyítja, hogy az új iskolaház ebben az időben még mindég nem volt beköltözhető állapotban. Jóllehet egyesek, mint a nagyon tekintélyes polgár Istvándi Bálint bennlakónak szánt három fia részére elkészítette a nyoszolyákat és a karszéket, mégis valószínűleg a felszerelés-berendezés volt az, ami még hiányzott az épületből. Valószínű azonban, hogy a következő esztendő meghozta volna az iskola teljes befejezését, hacsak a város nagy részét elpusztító 1655. április 3-i tűzvész közbe nem szól. Minthogy csak sovány adatokból sejtjük a Serena tervezte épület mibenlétét, ennél fogva meg sem állapíthatjuk, hogy tulajdonképpen mégis mit is tett tönkre ez, az akkor kivédhetetlen pusztítás. Feltételezzük azonban, hogy ha az 1653. évben a scholát már „héazták“ s a „füst házakat“ is csinálták, ezen kívül az épületasztalosmunkát is befejezték, ebben az esetben a kollégium falainak már tökéletesen készen kellett állaniok. Ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy az egyházközség küldöttsége 1654. „21 January Fejervarra menven az giüflésre, hogi Urunkat eő Na(gysá)gat requiralliu az schola Directiojarol valo excludalasukert, Item az schola epületire valo temerde deszkek el szallitasarol valo salus conductusnak extrahalasaert.“⁴⁹ Ennél fogva ha a nagy tűz a fedélszerkezetet, az ajtó- és ablak-kereteket, a padlózatot s a netalán részben meglévő butorzatot el is pusztította, de az iskola vaskos falainak, s így a Serena által tervezett beosztásnak is épen kellett megmaradnia. Megkísérlem a fennmaradt gyér adatokat összegezve, az iskolaépületről valamelyes képet alkotni.

Tudjuk, hogy a kollégiumi iskola-típusok, a zárdaépületek örökségképpen, a tanítási termeket és az ifjak lakószobáit egy épületben egyesítették. Bizonyosnak tarthatjuk tehát, hogy a fejedelem által terveztetett és építetett ilyen fajta iskolának is a kor kívánalmainak megfelelő, elégséges nagyságú épülettömbnek kellett lennie. Következtetjük azonban a farkasutcai templom délnyugati szögletének építészeti tagoltságából, továbbá az

⁴⁶ Régeni Asztalos János jzkve. 66. B. — 67. A. és 74. B.

⁴⁷ Vagyis a református egyházközség.

⁴⁸ —⁴⁹ Bedi András és Kobzos István számadáskönyve. 7. A.—B. és 41. B.: A kvári ref. egyházközs. levéltárában.

egyházközségi számvevő előbb említett „kerengő grádics“-ából, valamint a Bethlen Miklós által megnevezett kapu feletti „tanuló-szállás“-ból, hogy e kollégium emeletes volt. De e mellett bizonyít Páldi Székely István kollégiumi nyomdavezetőnek az 1760-as évekből származó fametszetű fejléce.⁵⁰ Ezen, a meglehetősen kezdetleges rajzon azonban világosan megkülönböztethetünk egy, a Farkas-utca déli során, közvetlenül a templomhoz hozzáépített egyemeletes épületet. Ez az útmelletti kút tájékán derékszögben megtörve, a főépületnél talán hosszabbacska nagyságú észak-déli irányú szárnyat alkotott. Az itt látható ablakok száma nem irányadó a rajz kezdetlegessége miatt, ezzel szemben azonban határozottan felismerhetjük a hatalmas boltozatos kapút, amely a templomépülettől mintegy három ablaknyi távolságra képeztetett ki.

Néhai dr. *Buday Kálmán* tanár, a bécsi titkos levéltárban több, Kolozsvárra vonatkozó térképet kutatott fel; még annak idejében megengedte, hogy belőlük a kollégiumra vonatkozó részleteket magam is felhasználhassam. E térképeket, bár katonai felmérétezéssel készültek, mégsem mondhatjuk mindenben kifogástalanul pontosnak. Különösen az 1691-ből származó legrégebbi helyrajzon látjuk ezt. Ezen, a Visconti készítette olasz nyelvű térképen a Farkas-utca vége felé lévő épületcsoport a Jezsuita atyák volt templomául és kollégiumául van megjelölve. A kollégium épületének Farkas-utca felőli szakasza mintegy öt ölnyi elválasztó köz közbeiktatásával egyvonalba rajzoltatott a templom északi falának síkjával. Ha tehát ez a jelölés az egykori jezsuita-kollégium épületére vonatkoznék, még talán elfogadhatónak tartanám, de a Rákóczi által építtetett kollégium ilyenformán semmiképpen sem helyezkedhetett el; ennek minden eddig felsorolt, valamint ezután részletezendő adat a leghatározottabban ellene mond. Ami pedig a megjelölt méreteket illeti, hasonlóképpen nem tudok biztos adatokat megállapítani. Többek között az előbb hivatkozott öt ölnyi távolság már csak azért is bizonytalan, mivel nem tudom, hogy az olasz térkép-rajzoló a hossz mértéknek melyik fajtáját használta, ugyanis a kolozsvári öl kisebb, míg a bécsi hosszabb volt. A kísérlet kedvéért tételezzük fel, hogy inkább az utóbbival eszközölt méréseket. Minthogy pedig egy bécsi öl 189.65 centiméternek felel meg,⁵¹ ennél fogva a két nagy épület között — rajz szerint — csupán egy kilenc és fél méter széles, eléggé szűk utcácskának kellett volna lennie. E térkép szerint az iskola kb. 25 ölnyi (47'25 m) hosszú északi törzséhez déli irány felé folytatódva, derékszögben egy kb.

⁵⁰ Kolo'svári K. Zsigmond: *Epithalamium. In Auspicatissimo Connubio... domini liberi baronis Simonis Junioris Kemény.* Kolozsvár, 1768. 2. B.

E fejlécen a következő részleteket ábrázolta ki a fát metsző Páldi Székely István nyomdavezető: 1. Jobbról a kolozsvári vár délnyugati sarka a főtéri templom borokk tornyával. 2. A tovább kirajzolt épületecsokról feltételezem, hogy a typographia. 3. A középső kép előtt barokkos foglalatban az egyházközség címerének változata: tövisek között (?) három lilomszál. 4. Felette a Farkas-utca látképe, középen a templom, tetején az óratornyoskával, bejárata előtt a portikussal, tőle balra a harangláb s a papilak, jobbra pedig a tanári lakás (?) (Apáczei egykori lakóháza) és az Apáczei-kollégium, előtte az utcai közkút. 5. A fejléce baloldalára kirajzolt klasszikus épület valószínűleg eszményi múzsá-templom, tetején isten(?)-szoborral.

⁵¹ Táblázatok a régi mértékeknek új méter-mértékekre és viszont való átváltoztatására és az árak átszámítására. (Kvár, 1876.) 5.

30 öl (56'75 m) hosszú szárny csatlakozott; ennek ugyancsak derékszögben, kelet felé folytatódó szárnya egyenlő hosszúságú lett volna az épület-törzzsel. Tehát ez, a keleti oldalán ki nem képezett téglalap alaprajzú épülettömb háromnegyed részben egy belső udvart, kis kuriát zárt körül, amelynek épületnélküli keleti oldala, ha a rajzról helyesen látom, kerítéssel volt elválasztva egészen a keleti kőfalig húzódó, befásított nagy kerttől. Minthogy az építmény átmérője körülbelül 7'5 ölnyi (14'25 m) vastagra rajzoltatott, ezek szerint a kis kuria $33 \times 42'25$ méter belterületet foglalt volna magában. Az itt ismertetett méreteket, bár nem tartom valószínűtlennek, egyelőre mégis csak kérdőjellel merem leírni, minthogy a mai nagykapu központos elhelyezése a XVII. század végére aligha engedi meg, hogy a régínél sokkal nagyobb szabására kibővített épületre gondolhassunk.

Ugyancsak Buday Kálmán talált még három másik, Kolozsvárról készített térképet 1713-ból, 1716-ból és 1718-ból. Ezeken a *Kalvinisches Collegium und Kirche* megjelöléssel rajzolt épületsoportban a kollégium északi fala — az előbbtől eltérőleg — már a templom déli falának folytatásaképpen jelöltetett. Valóban ez inkább is megfelel a valóságnak. Az iskolaépületnek három égtáj irányában való kiépítettsége itt is kirajzoltatott, azzal az eltéréssel, hogy a délfelőli szárny sokkal hosszabbra képezetett ki, mint az északi, vagyis egészen a templom diadalívének egyirányáig, más szóval a szentélyrész kezdetéig nyúlik le és itt fejezi be a most már erősen megnagyobbodott belsőudvart a templom csonkatornyáig bezárólag.

Végezetül Kolozsvárnak legújabbán előkerült XVIII. századbeli látképe és alaprajza — úgy látszik — a valóságnak megfelelő állapotában tünteti fel városunkat. A látképet 1734-ben Haas J. Ignác, az alaprajzot pedig valószínűleg ugyanakkor Lutsch István katonai mérnök készítette.^{51a} E látkép tisztán megmutatja a farkasutcai templom és kollégium egykori helyzetét, a részleteket azonban eltakarja közvetlenül a kollégium déli szárnya elé rajzolt magas várfal. Mégis megállapíthatjuk, hogy a kollégium épülete a templom déli falára támaszkodik, kiindulva a déli oldal első támasztópillérétől. E rajz azt bizonyítja, hogy az iskola ekkor egyenlő szárú U alakú épülettömb, legalább is ezt sejteti a képen látható magas fedézet. Ezzel szemben azonban az alaprajz egy, mindenfelől körülzárt, körülbelül 35 ölnyi (67 méter körüli) egyenlő oldalú négyzetet ábrázol, amely falával a templomhajó és a szentélyrész találkozási pontjának vonaláig nyúlik le. De az igazság valószínűleg az, hogy addig, ameddig a kollégium fedele a látképen látható, addig emeletes, mígnem a várfaltól eltakart rész csupán földszintes lehetett. Ezt bizonyítja a templomhajó déli falánál ma is meglévő magastetejű folyósós építmény; ez után csak a szentélyrész találkozási pontjánál levő csonkatornyban, a XVIII. századbeli bibliothecában emelkedik emeletnyi magasságra. De a Visconti-féle, bár hibás térképből kiindulva, tökéletesen meg vagyok győződve, hogy e négyzetalaprajzú épületnek földszintes szárnyai közül legalább is a déli és a keleti építmények nem egykorúak az Apáczai-féle kollégium falaival, hanem XVIII. század-elseji toldalékok. Ennélfogva az eredeti épület alapterülete a Viscontitól kü-

^{51a}/a Borbély Andor: *Az erdélyi városok képeskönyve 1736-ból*. EM. 1943:197—215.

lönben helytelen fekvésben, de mégis csak elfogadható méretekkel lerajzolt építmény törzsének felelhetett meg.

Ha Régeni Asztalos János adatainak felsorolásakor figyelemmel kísérjük, illetőleg ha összeadtuk az idézetek egyes számadatait, az kerekedett ki belőlük, hogy a kollégium megpadolt kamráinak száma 26. Ebből azután azt következtetem, minthogy a kamrán a lakószobát értették, a *bennlakás*-nak ennyi helyiségből kellett állania. Hogy pedig következtetésem csakugyan megfelelhet a valóságnak, bizonyítja Régeni Asztalos János másik feljegyzése, amely kissé későbbben ugyancsak 26 ajtó árának kifizetését nyugtatványozza. Ezzel szemben ha az 1779. évi számbavétel mégis 38 lakószobát nevez meg,⁵² bizonyosnak tartom, hogy a különbözeti 12 kamarát az építés idejétől eltelt ötnegyed század alatt, talán éppen az 1713—15. években történt jókarba helyezés alkalmával toldották a régi épülethez. Ezt bizonyítja, hogy az 1718. évi összeírás a bentlakásért fizetendő díj-szabásban a katona-soron és a varga-soron levő kamarák mellett *új soron* levőket is említ.⁵³ Azt azonban, hogy melyik volt a katona- és melyik a varga-sor, nem tudom, de az eddigiek után bizonyos, hogy az új-sornak a bécsi levéltár térképeim meghosszabbítással jelölt délfelőli földszintes épület-szárnynak kellett lennie. Csupán a párhuzam kedvéért hivatkozom arra a körülményre, hogy a sárospataki főiskola egyes épületszárnyait Huta, Trója és Fazekas-sor névvel jelölték; ezek közül az utóbbi épült a leg-utoljára.^{53a}

Régeni Asztalos János említ még kipadolt tornácokat és két kommunistást is. Ez az utóbbi azonban korántsem a tantermek teljes létszáma. Ugyanis Apáczai Csere Jánosnak 1656. november 20-án tartott beköszöntő beszédében olvassuk, hogy az égés miatti romlásból a lakószobákon (cubiculum) kívül a hat osztály (classis) számára szolgáló tanterem (musaeum) sem készült még el s csak az az egyetlen auditorium van valamennyire használható állapotban, amelyben beköszöntő beszédét tartotta.⁵⁴ Mint-hogy azonban öregbik Rákóczi fejedelem 1640. évi leveléből már láttuk, hogy ide *collegiumot* és nem *particulát* szándékozott építtetni, továbbá Apáczai beköszöntő beszédének címében a hely színét akadémiai első tanteremnek (acroterium academicum primum) nevezi, bizonyos, hogy a felsőbb iskolai, vagyis a filozófiai, filológiai, illetőleg teológiai évfolyamok részére, a megemlítettekén kívül is, még más tantermeket is kellett tervezzenek és építsenek.

Az óvárbeli *régi iskolaépület* azonban, Bethlen Miklós önéletírásából való idézet szerint, az egykori református, ma pedig Szent Ferenc-rendi templom mellett (helyesebben közelében) kelet felől a köfal, nyugat és észak felől pedig a mellette elhúzódó szoros út (sikátor) szomszédságában állott,⁵⁵ az 1629. évi városi törvénykezési jegyzőkönyv utalása szerint pedig

⁵² Török István: *i. m.* III, 361.

⁵³ I. h. I. 63—66.

^{53/a} Marton János: *A sárospataki református főiskola története*. I, 87.

⁵⁴ Apáczai Csere János: *Oratio de summa scholarum necessitate* (Eredeti kézirat a kvári ref. kollégium tulajdonában levő Apáczai-albumban). Ugyanazt latin szövegében kiadta *Felméri Lajos* 1894-ben Kolozsvárt, magyar fordításban pedig *Hegedüs István* a kollégium 1875—6. évi értesítőjében.

⁵⁵ Jakab Elek: *Kolozsvár története* II, 561. és Oklevéltár II, 291.

a kőfal és a templom környéki szorosban (sikátor),⁵⁶ tehát az azóta ki- szélesített utcának azon a tájékán, ahol ma a Bocskai-utca a Kornis-utcába beletorkollik, helyesebben szólva, e torkolat meghosszabbításában volt. Ezt a megállapítást erősíti meg az a körülmény, hogy a város 1647. évi adó- fizetőinek lajstroma még mindég úgy említi az óvári iskolát, mint a *Vetus Castrum*-ban *Endres Poldner* h(ázát, amely azután szállott) *Endres Junk*(ra, ma) *Schola*. Ettől a háztól számítva pedig negyedikképpen sorolja fel a *Turris Carceris*-t,⁵⁷ erről a börtöntoronyról azután bizonyosan tudjuk, hogy a mai Bocskai-utcának, tehát az egykori még szűkebb sikátornak környékhajlása táján állott. Ez az ó iskola-épület, amely tehát eredetileg magánházból alakítottatott át, férőhely szempontjából is kívánalmakat hagy- hatott maga után. Különben is a négy évtized alatti használat s különösen a diákok rongálása következtében, a nagy tűzveszedelem előtt már olyan állapotba jutott, hogy iskola céljaira is csak azért használták, mivel a kol- légium épülete még mindég nem készült el egészen. Ezt bizonyítja az egy- házközség 1653/54. évi számadáskönyvének az az utalása, hogy az *schola el akart dőlni* s így azt 1654. május 30.-án „valami öreg h fakkal“ meg kel- lett támogatni.⁵⁸ Ehhez járult azután az 1655. április 3-i tűzvész pusztí- tása, amely még jobban megemésztette a megviselt épületet, úgy hogy az 1655/56. évi számadáskönyv szerint az *Oh varbeli ros oskolatt el rontvan*, annak anyagát más romlások helyrehozására hordatták szét az egyház- község gondviselői.⁵⁹

Igy tehát az iskoláztatás arra a szomorú sorsra jutott, hogy a régi épület romhalmazzá vált, az újnak hasonlóképpen csak falai meredeztek az égnek. A tanulók az ó-scholabeli kamrákból menekülve, egy részük hazaszéledt, más részük fölé fedelet az épen maradt hóstátokban s talán a belváros el nem pusztult házaiban nyerhettek. Ezt a lehetőséget mutatja az a feljegyzés, hogy „az romlas uttan mentt (maga) Kantor Uram (is) az hostatba, haz bertt fizetük Eökglmert“.⁶⁰ A tanítás ezután valószínűleg egy ideig szünetelt is, majd pedig a kollégiumnak úgy ahogyan való rendbe- hozataláig a szét nem széledt deákok számára a lelkiismeretes és kiváló tanító, *Porcsalmi András* lector, óvárbeli szállásán tarthatott előadásokat, minthogy az egyházközségnek ezt a házat a tűz nem emésztette meg.⁶¹

A megmérhetetlenül nagy károk miatt, amiket mind a polgárok, mind pedig maga az egyházközség is szenvedett, kívülről jövő anyagi támogatás hiányában, — bizony — nem nagyon siethettek a tűz martalékául esett kollégium újból való felépítésével. Jóllehet az 1655. augusztustól 1656. júliusig terjedő számadási évben ennek helyrehozására mintegy 100 m. frt. 64 pénzt költött az egyházközség,⁶² mégis Apáczai Csere János 1656. no-

⁵⁶ Kolozsvár-városi törvénykezési jegyzőkönyv 28 (A volt román állami levéltár- ban használtam).

⁵⁷ A város 1647. évi dica-összeírása. 15. (Ua.).

⁵⁸ Bedi és Kobzos i. h. 48. A.

⁵⁹ Istváandy Bálint és Keczely Gergely számadáskönyve. 32. B. és 33. A. (Az egy- házközs. levéltárában).

⁶⁰ I. h. 29. A.

⁶¹ Ezt sejttem abból a körülményből, hogy a számadáskönyvben ennek helyrehoza- talára vonatkozó semmiféle feljegyzést nem találtam.

⁶² Istváandy és Keczely i. h.

vember 20-án tartott beköszöntő beszédében azt panaszolta, hogy *ezek a falak... majdnem két évi romokból alig ásattak ki, sőt egyebeket nem tekintve, még ezt az egyetlen egy auditoriumot sem lehetett elég jól az egész évben helyreállítani. De hol van a hat classis számára ugyanannyi tanterem? oly sok foglalkozás nélkül való, de még több a hely szegénysége miatt elidegenített tanuló számára a lakószobák?*⁶³ Így a kollégium építési munkálatai még sokáig nem fejeződtek be; ezt bizonyítja — az egyházközségi számadáskönyvek hiányában — Apáczaiknak Barcsai Ákos fejedelméhez az 1658. év vége felé intézett supplicatioja. E szerint „a nagy égés után még csak egy auditorium sem volt mindeddig is, melyben taníthattunk volna, hanem kamarákban⁶⁴ kényszerítettünk tisztünköt végben vinnünk. Igyekeznek ugyan már az itt való uraim felépíttetéseken, de mikorra leszen az, én nem tudom“.⁶⁵

3.

Apáczai eljövetele előtt azonban nemcsak a helyiségekre, de a tanítás menetére nézve is eléggé elárvult helyzetben volt az iskola. Fellendülése az ó-schola-épület elhagyásával, illetőleg Apáczai megérkezésével kezdődött. Voltak ugyan tanintézetünknek azelőtt is jeles mesterei; hiszen gyanítom, hogy az 1634. január 17-én elhunyt *Szenczi Molnár Albert* is tanároskodott az óvári iskolában, azt meg bizonyosan állítom, hogy az 1636. december 5-én elnyugodott *Csanaki Máté* orvos, kiváló tudós és író, néhány éven keresztül igazgatta iskolánkat.⁶⁶ Későbbben pedig Apáczai közvetlen előfutárainak tartható három jeles tanár működött itt. Közülök *kolozsvári Igaz Kálmánt*, Apáczai külföldi tanulótársát, kitűnően képzett mestert és iskolánk rector primariusát azonban presbiterianus nézetei miatt még 1654. tavaszán eltávolították állásából.⁶⁷ Az ő társa volt a természettudományokban is képzett, de az iskola nagy kárára már 1654. februárjában fiatalon elhunyt *bölni Sikó János* akadémikus mester.⁶⁸ Ennélfogva Apáczaiknak 1654. január 11-én Gyulafehérvárott tartott beköszöntő beszédében különös dicsérettel említett három jeles tanár közül az 1654. év második harmadára itt már csak *Porcsalmi András* maradt. Ő ugyan csak itthon, a fehérvári akadémián tanult lector, vagyis segédtanár volt, de képzett, régi, jó nevelő, akitől Apáczai is diákkorában tanulni tanult.⁶⁹ Bárha az ő feladatköre, miként egyik könyvtári könyvének bejegyzése tanúsítja: „In usum Collegii Reformat. Claudiopolit. conferat Andreas Portsalmi in eodem Collegio Philosop. Lector“,⁷⁰ tehát tulajdonképpen a filozófia tanítása volt, több, mint két éven keresztül egyedül az ő vállára nehezedett az összes felső évfolyamok vezetése, oktatása, — az a feladat, ami még három tanár számára is nehéz terhet jelentett. Ezzel szemben az alsó évfolyamok nem szenved-

⁶³ Felméri L.: i. h. 25—26. és Hegedüs I.: i. h. 21.

⁶⁴ Vagyis a lakószobákban.

⁶⁵ Herepei Gergely: *Apáczai Jánosnak egy eddig ismeretlen levele Barcsai Ákos fejedelméhez.* ErdProtKözl. 1879:493.

⁶⁶ Herepei János: *Csanaki Máté, a kolozsvári ref. iskola igazgatója.* (Kéziratban).

⁶⁷ ErdIrodSzle. 1925:141—44 és 173—77.

⁶⁸ EM. 1942:132—36.

⁶⁹ EM. 1938:291—98.

⁷⁰ A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában M. 27 jelzésű kötet.

hetek hiányt a szokásos tanerőkben, minthogy az egyes classisok vezetése az iskolát végzett jelesebb tanulók közül kikerülő, általában évről-évre, illetőleg alkalmyszerűleg változó köztanítókra (collaboratorokra) bízott.

Az Apáczeit megelőző időből iskolánk tanítási módozatairól semmiféle írásos adat nem maradt fenn, sőt még arra is csupán következtetés útján juthattunk, hogy az intézet nemcsak középfokú (trivialis) schola, illetőleg particula, hanem már collegium-jellegű felső iskola volt. Erre különben bizonyosságunk a már többször említett, 1640. évi fejedelmi levél, amely szerint az öregbik Rákóczi György a farkasutcai templom mellé collegiumot akart építtetni, — valamint az a körülmény, hogy Szenci Molnár Albert (?) és Csanaki Mátét figyelmen kívül hagyva, az Apáczei eljöveteletét közvetlenül megelőző években Porcsalmi tanári állása mellé még két állandó jellegű mesteri állás is létesített, amelyre külföldi akadémiát, tehát legfelsőbb tanulmányokat végzett ifjak rendeltettek.

Ismeretes a nagyobb particularis iskolák (pl. Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Nagybánya) történetéből,⁷¹ hogy a tanítást kellő számú, vagyis minden egyes osztály minden tantárgyát tanító egy-egy praeceptor segítségével egyszerre csak egy, külföldet járt rector vezette; ez az igazgató azonban csak a felsőbb tanintézetekre előkészítőleg, az alsóbb osztályokat már elvégzett ifjakat tanította a filológia, filozófia és teológia tantárgyaira. Ezzel szemben Kolozsvárt egészen más volt a helyzet. Ha csupán az Apáczeit közvetlenül megelőző időt is vesszük tekintetbe, azt látjuk, hogy az iskola élén három tanár működött, akik közül kettő külföldi akadémiát végzett mester, egy pedig itthoni academicum collegiumon tanult lektor. Jegyezzük azonban meg, hogy ebben az esetben csak rang- és fizetésbeli különbségről lehet szó, mivel a néhány évvel későbbi idő adataiból az tűnik ki, hogy Porcsalmi András társaival együtt osztozott a felső osztályok tantárgyainak tanításában. Így tehát az alsó évfolyamokat itt is csupán *collaboratorok* (praeceptorok), újabb magyar elnevezéssel, *köztanítók* oktatták, mint osztályvezetők, maguk tanítván osztályaik minden tantárgyát.

Török István, a collegium történetének megírója, bárha adattal erre nézve nem rendelkezett, mégis helyesen sejtette, hogy iskolánknak osztályok szerint való tagozódása már Apáczei előtt megvolt.⁷² Ennek határozott bizonyosságául ma már meg tudjuk nevezni az egyházközség egykori számadáskönyvének két adatát is. Ezek szerint „Anno 1655 Eztendőben Egik Calasis Preceptornak Ugi mintt Ban Gergeljnek erre az Eztendőre Paranczoltak Patronus Uramek hogi fizessunk fl. 20“, továbbá „Anno 1656 Die 20 Febrj. Szeöetek megh Ban Grgely Uramal hogi egik Calasi(s)tt tanicza Ugy mintt Rudimentatt. Salariuma teszen fl. 25“.⁷³

Ezek az idézetek tehát amellett, hogy határozottan utalnak az iskolának osztályokra való tagoltságára, már az egyik osztály elnevezését is elárulják, a *rudimentát*. Ez a név pedig azonos a későbbi időből ismertek közül, az előlről számított második osztályéval. — De ha Apáczei kolozs-

⁷¹ Konecz József: *A marosvásárhelyi evang. reform. koll. története*. — Kis Ferenc: *A székelyudvarhelyi ev. ref. coll. történelme*. Thurzó Ferenc: *A nagybányai ev. ref. főiskola története*.

⁷² Török I.: i. m. I, 41.

⁷³ Istvády és Keczely i. h. 27. A.

vári beköszöntő beszédét tanulmányozzuk, ahol az egyházközségek világi vezetőinek kevés tanultságát és emiatti szűkkeblűségét ócsárolja, ott találjuk megemlítve a *grammatica* elemeit, majd alább az *etymologia*, *syntaxis*, *poesis* és *rhetorica* tanítását.⁷⁴ Ezekben a tananyagnevekben pedig egyúttal az iskola alsóbb tagozata egy-egy osztályának nevére ismerünk.

A felsőbb tanulmányok anyagát ugyancsak Apáczaitól idézem a *philosophiában*, a *philologiában* és a *theologiában*. Ezeknek évfolyamok szerinti beosztását az alábbiakban igyekszem összegezni.

Feltételezem, hogy intézetünknek a XVII. század közepéig használt tanterve azonos volt a gyulafehérvári iskolának Alstedt és külföldi származású tanártársai által 1630. február 10-én készített tervezetével. Ezt annál is inkább valószínűnek tartom, mivel a kolozsvári tanárok egy része, kiváltképpen pedig az 1642. év óta megszakítás nélkül itt tanított Porcsalmi András, a fehérvári iskola neveltje. A többi tanárok közül még Mogyorósi Elekről és Sikó Jánosról tudjuk bizonyosan, hogy hazai tanulásukat Fehérvárott fejezték be. Ennélfogva e tervezet átvételét bizonyosnak mondhatom, jóllehet már az első nyomok is bővebb terjedelműnek látszanak. Erre utal az körülmény is, hogy a schola alsóbb fokozata már hat osztályra tagozódott, ellentétben a fehérvári iskolával, ahol az 1630-ban alkotott főiskolai törvények csupán öt alsófokú osztályt sorolnak fel.⁷⁵ Tehát a kolozsvári kollégiumban időközben végbemehetett átszervezkedés önálló elhatározásra vall. A tervezetnek Kolozsvárt való kibővülése valószínűleg külföldi minta nyomán hajtatott végre; bár határozott adatom nincsen rája, azonban szerzőségét az 1652—54. években itt működött, különben is újító kolozsvári Igaz Kálmán mesterben keresem. E feltevésemet támogatni merem Apáczai beköszöntő beszédének következő magasztaló szavaival is, amelyek 1654. január 11-én Fehérváron hangzottak el: „Ast tu Claudio-politana (schola) recens extracta nihilne ex vetustis exues exuviis? haud equidem persuadere mihi unquam poteris, vivit enim in te Portsalmius, antiquus noster et nunquam non laudandus praeceptor, vivit Colomannus, vivit et Siko, quos dum vivos sentis, reformata es.”⁷⁶

Így tehát, ha a fentebbi utalásokat összevonjuk és egybevetjük annak az albumnak a bejegyzéseivel, amelyet Apáczai 1657-ben kezdett, a kolozsvári schola alsó fokozatában a következő 6 osztály (classis) nevét állapíthatjuk meg: az első, vagyis a legfelső a *rhetorica*, a következő második a *poetica*, a harmadik a *syntactica*, a negyedik az *etymologica*, az ötödik a *rudimenta* és a hatodik, vagyis a kezdő, az *elementaria*. Ezeket az osztályokat elvégzett tanulók csak kellő bizonyágtétel után juthattak a kollégium felsőbb évfolyamaiba. Megelőzőleg azonban — általános szokás szerint — aláírták az iskola törvényeit, subscribáltak, vagyis diákká léve, kötelezték magukat azoknak megtartására. A felsőbb tagozat a *philosophiát* és *philológiát*, amely a gyulafehérvári tanterv szerint együttesen három évi időtartamra terjedt ki, továbbá a *theológiát* foglalta magában.

⁷⁴ Felméri L.: i. h. 24—25. és Hegedüs I.: i. h. 20.

⁷⁵ Szabó Károly: *A gyula-fehérvári Bethlen-féle főtanoda szervezeti szabályzata*. Tört. Tár 1879:803—4. — Konez József: i. m. 552—4. — Váró Ferenc: *Bethlen Gábor kollégiuma*. 115—6.

⁷⁶ Apáczai Cs. János: *Oratio de studio sapientiae*. 42.

Ezek alatt az évek alatt — miként a fehérvári „Schema“ mutatja — végigvezették a tanulókat a latin, a görög, a zsidó nyelv tanulmányain, a vallás, a bölcelet és szónoklat tudományán, de mint Apáczai mondja, mivel az egyházak világi vezetői „a mathesis, physika, astronomia, philologia, ethika, politika és egyéb tudományokról beszédből is alig hallottak valaha, nem is álmodhatnak arról, hogy ezen tudományok tanítása behozassék“.⁷⁷ Ez azonban általános hiánya volt mindenik tanintézetünknek. Sajnálatos körülmény, hogy adatok nem maradtak fenn a Kolozsvárt tanított egyes tantárgyakról és azok beosztásáról, biztos előképül pedig nem vehetjük sem a fehérvári főiskola, sem a marosvásárhelyi particula törvényeit, mint-hogy mindkét helyen a középfokozat ebben az időben még mindég csupán öt osztályból állott.

Az intézet növendékeiről is mérhetetlenül kevés adatunk maradt fenn. Az Apáczai eljövetele előtti időből a diákok közül bár csak névszerint is alig ismerünk egynehányat. Tudjuk azonban, hogy közöttük minden társadalmi osztály képviselve volt, így a szegénysorsúak közül magát Apáczai *Csere Jánost*, a jómódú polgárfiúk közül *kolozsvári Igaz Kálmánt*, a főrangú származásúak közül pedig *Bethlen Miklóst* emlitem meg. Valószínű, hogy a helybeli kálvinista polgárság fiai is itt szedték magukba mindazt a tudást, amely képessé tette őket arra, hogy megállják helyüket mind a kereskedelmi, mind az ipari életben, mind pedig a város, sőt nem egy esetben az ország kormányzásában. Azonban a tanítványok zömét, miként a közelkorú példák is mutatják, az egyházi férfiak, a székelység, valamint a jobbagyság gyermekei alkották.

4.

Az iskolába bekerült tanulók, a helybeliek egyrészének s a vidéki vagyonosabb nemességnek kivételével, az iskolaépületben nyertek lakást. Itt az ingyen lakáson kívül annak ingyen fűtését is kapták. Erre találtam példát az 1654. évi számadáskönyv bejegyzésében: „die 17 Febr. Patronus Uraimék eö kegyelmek edgjütt leven, parancsoltak eö kegyelmek, hogy... vetessek... fatt... az scholaban az Deakok szamara tiz szannal“.⁷⁸ Az ára 6 magyar forint 93 pénz volt. Ezenkívül élelmezésükről is történt gondoskodás, bárha alig hiszem, hogy az étkeztetés jótéteményében a bennlakó egész diáksereg részesült volna. Ugyanis a tizenkét és fél hónapig perceptoroskodó Bedi András szerint: „Ab Anno 1653 die 23 July Az egesz Mensualis Anniversaria penzeket usque ad p(rae)sentem ultimum diem July (1654) Adtam megh az Deakoknak fl. 39.“⁷⁹ Ez az összeg 13 hónapra egyenlően elosztva, havonkénti 3 m. frt.-nak, naponként pedig 10 pénznek felel meg. Az összeg csekélyége arra vall, hogy természetbeni ellátmányaik is lehettek, de e mellett a fogyasztók száma se volt korlátlan. Erre engednek következtetni a fehérvári iskolának 1630-ban alkotott törvényei is. Ebben ugyanis az alumnusokról szólva, első pontként rendeli el, hogy

⁷⁷ Felméri L.: i. h. 25. és Hegedüs I. i. h. 20.

⁷⁸ Bedi és Kobzos i. h. 46. A.

⁷⁹ I. h. 49. A.

senki se vétessék fel az alapítványt élvezők közé az iskolai tanács ítélete nélkül. A hetedik pont szerint az oconomussal (sáfárral) szemben kellő megbecsüléssel viseltessenek. Az oconomustól pedig megkívánja, hogy az asztalokhoz tíz-tíz személyt ültessen. Reggel 10 órára ebédet, délután 5 órára vacsorát készíttessen. Kellő mennyiségű és minőségű italt adjon. Az élelmiszert, az italt és az ebédlőt tisztán tartsa. Végül pedig kövesse a megállapított előírást, hogy mikorra mit főzessen.⁸⁰

Mindezek az ellátmányok pedig fejedelmi adományozásokban letek fedezetet. Mindjárt a kolozsvári református egyházközség megszervezésekor, 1610. december 21-én Nagyszebenben kelt az itteni ekklezsia tulajdonképpeni megteremtőjének, Báthori Gábor fejedelemnek, adománylevele. Ennek értelmében a kolozsvári összes tizedjövedelmek felerészét adta az egyházközségnek, olyan meghagyással, hogy a féldézma és a harmincad $\frac{1}{3}$ része a lelkipásztor (minister Verbi Divini), $\frac{1}{3}$ -a az igazgató, vagy tanító (rector sive moderator ludi), $\frac{1}{3}$ -a pedig az iskola ifjúsága és alapítványosai (juventus et alumni scholae Claudiopolitanae) ellátmányára fordítandó.⁸¹ Ennek következtében a természetben kiszolgáltatót dézma-járandóság mellett a harmincadjövedelemből kiutalandó összeg 900 magyar forintban állapítottatott meg. Erre bizonyosságul szolgál a városi sáfárpolgár 1612. évi elszámolása: „Lukaczy Vramnak az praedicatornak, mjnt hogy Vrunk eo felsege az Harmjnczadnak bizonyos Arendáját, eppen mjnd az kylencz zaz forintot, eo kemenek Conuertalta. Attunk B. V. Tanaczj es Varos akarattjabol eo kemenek ket Vttal. Kilencz zaz forintot kez penzt.”⁸² Tehát ennek a tekintélyes összegnek kétharmad részét szánták iskolai célokra. Ilyen formán megnőnek azok a fejlődési lehetőségek, amelyeket csak sejtünk, de biztos tudomásunk jóformán semmi sincsen róluk. Éppen ezért nem csodálhatjuk, hogy ha a szegénysorsú diákokra a rendes ellátmányon kívül egyebekben is lehetett gondja az egyházközség vezetőségének. Ide sorolhatjuk a számadó quártás 1653. évi december 24-i bejegyzését is: „Ex Commisione Amplissimorum D(omi)norum Inspectorum ecclesiae orthodoxae Claudiopolitanae. Adtam kilencz Deakoknak egj egj czizmara valo penzt, szaz husz penzt tudvan egj czizmára — teszen fl. 10 den. 80.”⁸³ Megtörténhetik, hogy itt karácsonyi megajándékozásról van szó; Erdélyben ebből az időből való ilyen szokásokról éppen a gyalui fejedelmi birtok területéről van tudomásunk. Itt *karácsony tyúkját* és *karácsony zabját* említik; Magyarország más területéről is már 1643-ból ismeretes a jobbágyok által megadandó karácson adaja, karácson tyúkjá és karácson zabja.⁸⁴ — Ezeken kívül a patronusok jóvoltából egyszeri-mászori apróbb jövedelem is cseppent számukra, mégpedig valószínűleg csak az alumnusok (alapítványosok) számára. Ugyancsak a quartas-perceptor jegyezte fel 1653. október 4-én: „Adtam az Deakoknak Váradi Miklós

⁸⁰ Szabó Károly, i. h. 804.

⁸¹ Fejedelmi adománylevelek csoportja a kvári ref. egyházközs. levéltárában.

⁸² Városi sáfárok számadáskönyve. 42.

⁸³ Bedi és Kobzos i. h. 45. A.

⁸⁴ Vö. Szabó T. Attila: *A kalotaszegi nagybirtokok jobbágyágának szolgáltatása és adózása (1640—1690)*. EM. 1940:6—7. és ErdTudFüz. 114. sz. 8—9. — Szamota Ist. ván—Zolnai Gyula: Magyar Oklevél-szótár. 454—5.

Uram eö kegyelme⁸⁵ akarattjából kik a szüreten⁸⁶ az Templomban jártak énekelni (s e miatt) semmi proventusok nem leven — fl. 1.⁸⁷ Továbbá 1654. augusztus 1-én „két Deakok az buza meresben jelen leven két nap alatt adtam Nap szamot egiknek D. 25. Teszen az ket napi munkajok — fl. 1“.⁸⁷ Az iskola diákfőnökének, seniorának, az 1653. évben Apáczai Bálint nevének, pedig évenkénti egyszeri rendes mellékkeresete volt a búza-dézmálásnál teljesített scribaságért megállapított 3 m. frt. — A temetéseken való csoportos részvételért és kántálásért a keserves háztól kijáró készpénzfizetés, a vidékre való kiszekerezéseknél pedig a toron való részvétel is — hasonlóképpen a diákok jövedelmi forrását képezte. Erre vonatkozó saját adattal nem rendelkezem, azonban utalhatok, mint hasonló példákra a kolozsvári unitárius schola seniorjainak számadáskönyveire, ezekben az unitárius diákok által ilyen címen szerzett összegek pontosan el vannak könyvelve, minthogy a felosztás szabályok alapján történt.⁸⁸ De itt-ott, különösen a vagyonosabb polgárok, vagy főrangúak temetésekor feljegyezték, hogy a kálvinista diákokkal együtt vettek részt a gyászszertartásokon. Erre vonatkozó valamivel későbbi példát idézek az unitárius kollégiumi seniorok anyakönyvéből: 1694. május 13-án „Magyarország részei Gubernátorának tks és Ngs Bánffi György urnak fiacskája temettetik, kinek temetési tisztességére mindkét felekezeti diákok megjelentek. Nekünk, noha nem énekelünk, a nagylelkü férfi bőkezűleg adott 40 m. frt. Ebből a senior a maga részét kivévén, a maradék a száz diákokkal egyenlőleg osztott s jutott egynek 1 frt. 26 d.“⁸⁹ Hasonlóképpen utalást találtam az unitárius és a református diákoknak a temetési szertartásokban közösen való részvételére vonatkozólag egy nagyon sajnálatos esettel kapcsolatosan. Ugyanis Kolozsvár városának törvénykezési jegyzőkönyve szerint 1629-ben egy temetésen való éneklésért kapott javadalmazás felett halállal végződött verekedéssel veszett össze a kis, vagyis a kálvinista schola kántáló diáksága a nagy, vagyis az unitárius iskola énekeseivel.⁹⁰

Ezekon kívül a diákokra fordított költségekhez számíthatjuk azokat a rendkívüli kiadásokat is, amelyeket egy-egy elhunyt diák temetésére költött az egyházköztség. A kiadások nagyságának megítélésére idézem a quártás számadáskönyvéből: 1654. június 16-án „egy száz mendicans Scholankban meghalván adtam az Calandosnak sir اساسért es temetesert Szabo Istvan által fl. —”50. Az koporso czinalasert adtam Regeni Asztalos Janosnak penzt Szabo Istvan által fl. —”50. Az harangozonak adtam ugian Szabo Istvan által fl. —”12“.⁹¹

Az 1655. április 3-án támadt s a belváros nagy részét elpusztított tűzveszedelem a város lakosságát s közötté a kálvinista tanuló-ifjúságot is nagyon siralmas helyzetbe sodorta, míg az unitárius iskola szerencsésen

⁸⁵ Váradi Miklós az egyházköztség főpatrónusa, vagyis főgondnoka. Ő, mint Bethlen János kancellár apósa, Bethlen Miklós nagyapja volt.

⁸⁶ Vagyis a szüret ideje alatt.

⁸⁷ Bedi és Kobzos i. h. 44. B. és 49. A.

⁸⁸ Gál Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története*. II, 262.

⁸⁹ *Unitárius halottak és temetések*. Keresztény Magvető 1887:251.

⁹⁰ Városi törvénykezési jzvk. 28.

⁹¹ Bedi és Kobzos i. h. 48. B.

elkerülte e nagy pusztulást. Tehát az orthodoxus diákoknak az óvári ó-scholaházban levő kamaráikból talán csekély ruhaneműjük és könyveik hátrahagyásával kellett menekülniök. Egy részük hazaszéledt, míg az itt maradtak nagy nyomorúságán némiképpen enyhíteni akarva, az egyház-község akkori anyagi erejéhez mérten „Dejakoknak Rendeltenek Patronus Uramek bizonyos idejig eben az Romlasba minden napra fl. — den 50. Ezen az ötven penzen küvölis minden hora fl. 3 den.—“⁹² E három forintnak föltétlenül azonosnak kell lennie az étkezési pénzzel, míg ezen kívül csak a mondott ötven pénz volt a diákoknak egyetlen biztos készpénz-segítségük; különben ezt bizonyítják Apáczai levelének segedelemkérő szavai, amelyeket az 1658. év végén Barsai Ákos fejedelemhez intézett: „Itt Kegyelmes Uram rendszerént való jövedelmek a Deákoknak napjába ötven-ötven pénz, mely menyit tehessen ötven hatvan Deáknak (,) Nagyságod kegyelmesen megítélheti.“⁹³ Bárha a havonkénti 3 frt. étkezési pénzről nem emlékezik meg Apáczai, azonban mégsem tartom valószínűnek, hogy ennek folyósítását akkorra megszüntették volna, minthogy ez az összeg nem rendkívüli segély, hanem megállapíthatólag régebbi keletű rendszeres ellátmány volt.

A régebbi fejedelmek által egyházi célokra rendelt tekintélyes jövedelmek sem voltak elégségesek arra nézve, hogy a romlás okozta bajokon sürgősen és gyökeresen segíteni lehetett volna, annál kevésbbé, mivel a scholának magának nem volt az egyházközségtől elválasztott külön vagyona, a fejedelmi adományok következtében befolyó jövedelmek pedig határozott célokra rendeltetvén, azoktól elszakítani éppen akkor nem lehetett, amikor az egész egyházközség egyetemlegesen szenvedte a nagy károkat. A terheket azután leginkább az súlyosbította, hogy az iskolát a maga jövedelméből II. Rákóczi György kezdte építtetni, míg most, amikor a tető alá került és már félig-meddig be is bútorozott kollégium leégett, fejedelmi segítség híján, az egyházközségnek magának kellett felépíttetnie s újra bútoroznia. Minthogy pedig a polgárok közül is kiki a maga saját bajával, romlásával volt elfoglalva, ezért tulajdonképen nem is lehet csodálkozni azon a közönyön, amely ellen beköszöntő beszédében Apáczai olyan hevesen kikelt.⁹⁴ Egyedül a fejedelem orvosolhatta volna e sebeket, de II. Rákóczi György kalandos háborúi miatt művelődési célokra többé már nem nyílhatott meg semmiféle fejedelmi pénzforrás.

5.

De zúgolódott Apáczai a scholabeli tanárok és tanítók fizetésének csekélysege miatt is. Ez messze elmaradt az azonos képesítésű lelkipásztorok javadalmazása mögött, minthogy — szerinte — „Magyar- és Erdélyországban egyedül a papi szószék ad majd mindenkinek clebát“ (Tót nyelven kenyeret).⁹⁵ Keserű kifakadásában valóban igazza volt Apáczainak. Az összehasonlítás kedvéért közvetlenül az Apáczai eljövetele előtti időből idézem a kolozsvári református egyházközség nem is első, hanem második

⁹² Istváandy és Keczely i. h. 26. B.

⁹³ ErdProtKözl. 1897:493.

⁹⁴ Felméri L. i. h. 25—26. és Hegedüs I. i. h. 21.

⁹⁵ I. h. 23., illetőleg 18.

praedicatorának, valamint a schola első rectorának évi fizetési táblázatát. Így tehát Báthai György második pap az 1653/54. és az 1655/56. számadási évben a következő salláriumot kapta: p é n z b e n: szegődség 200 m. frt. — posztóra 27 m. frt. — fára 20 m. frt. — t e r m é s z e t b e n: búza 20 köből, vagyis 160 nagy-véka, — bor 300 veder, vagyis 2.400 ejtel.⁹⁶ Ezzel szemben Igaz Kálmánnak, az iskola első rectorának 1653/54. számadási évi járandósága: p é n z b e n: szegődség 150 m. frt. — fára 10 m. frt. — t e r m é s z e t b e n: búza 12 köből, vagyis 96 nagy-véka, — bor 120 veder, vagyis 960 ejtel.

Az itt felsorolt javadalmazások értékmérőjéül közlöm a nagy égést követő 1655/56. évek búza- és bor-termésének kolozsvári forgalmi értékét. Ezek szerint a búza nagy-vékája 60 pénzért, a bor vedre pedig 48 pénzért kelt el; megjegyzem azt is, hogy az erdélyi fejedelemség megszűnése utáni időben a pénz, vagyis latinul: denarius, hivatalosan fél krajcárban, a magyar forint pedig 50 krajcár értékben váltottatott be. (Ezzel szemben a rhénes forint 60 krajcár egységét tartalmazott.)

A természetbeni járandóságot is pénzértékre átszámítva, a lakáson kívül Báthai György lelkipásztor tehát 487 m. frt., míg Igaz Kálmán első mester 275·20 m. frt. értékű fizetséget kapott az egyházközségtől. De tovább bogozva a tanárok járandóságát, azt látom, hogy az alig harmadik éve tanárkodó Igaz Kálmánéval egyező fizetséget ért el a hivatását egy évtizeddel korábban kezdett Porcsalmi András lector, ámbátor ezt is csak az 1654. év júniusa, vagyis Igaz Kálmán eltávolítása és Sikó János halála óta, mint-hogy megháromszorozódott munkával egyedüli tanárul maradt az intézetnek. Fizetésének felemelése előtti idejében pénzbeli szegődsége minősze évi 125 forint volt.

A praeceptoroknak, más néven collaboratoroknak, vagyis a hat alsó osztály tanítóinak, fizetéséről ebből az időből alig-alig van valamelyes támaszpontot nyújtó adatunk. Az 1653. évi egyik collaboratorról, Pávai Jánosról jegyeztetett fel, hogy évnegyekenként 10 forintot kapott,⁹⁷ ami évenkénti 40 frt. fizetésnek felel meg. Az 1655. évi egyik praeceptornak, Bán Gergelynek, évi fizetése pedig 20 frt, de ugyanennek a Bán Gergelynek, aki 1656-ban a rudimenta osztály köztanítója, 25 forint évi salláriumot fizettek ki.⁹⁸ Ha tehát tudjuk, hogy a rudimenta praeceptorának 25 frt. volt a fizetése, akkor az ennél is kevesebb 20 forintot már csak a legalsó, az elementaria osztály tanításáért kaphatta. De ha feltételezzük, hogy a magasabb osztályok tanítóinak fizetése mindenik a közvetlenül megelőző osztálybelihez viszonyítva öt-öt forinttal emelkedett, akkor Pávai Jánosnak a 40 forint salláriumot a poetika osztály oktatásáért kellett kapnia.

Valószínűnek tartom, hogy a köztanítók a pénzbeli fizetség mellett természetbeni ellátást is nyertek, bárha erre vonatkozólag ebből az időből semmiféle adatunk nincsen s csupán az ingyenes lakásra utal az a bejegy-

⁹⁶ Herepei János: *Erdélyi mértékegységek* (Kéziratban). Különben a köbőlnek egy-nyolcad része a véka, hasonlóképpen a vedernek is egynyolcad része az ejtel; az ejtel pedig azonos tartalmú a kupával.

⁹⁷ Bedi és Kobzos i. h. 46. A.

⁹⁸ Istváandy és Keczely i. h. 27. A.

zés, amely szerint 1653. szeptember 6-án „Pávai János collaboratornak csinált Asztalos Regeni János egi nyosoliát es egi eggies szeket”.⁹⁹

Veresmarthi Gáspár püspök és Apáczai Csere János professzor hosszas küzdelmének köszönhető, hogy mind a tanárok, mind pedig a segédtanerők végtére is valamennyire jobban javadalmazott helyzetbe kerülhettek s ez által megszűnt az az áldatlan állapot, hogy a tanárok csekély javadalmaságuk miatt állásukat csupán átmeneti elhelyezkedésnek tekinték.

A diáktisztségek viseléséről, helyzetükről és működésükről, ebből az időből, semmiféle adat nem maradt fenn. Így éppen csak tudjuk, hogy a diákfőnökség, vagyis a seniorság intézménye itt is megvolt, minthogy 1653-ból ismeretes Apáczai Bálint senior neve,¹⁰⁰ ellenben sem a contra-scribaságnak, sem a többi választott tisztségnek semmi nyomát nem őrizték meg az iratok. Csupán egy jóval korábbi, 1629-ből származó, adatból tudjuk, hogy volt *decurio* és *explorator* megjelölésű diáktisztség is.¹⁰¹ E tisztségek miben-létére azonban csak máshonnan találtam magyarázatot. Ugyanis az erdélyi szász iskolák ifjúsági főtisztviselői a praefectus, az orator, a rex és a senior voltak, míg nem minden félév végén választásra kerültek a kisebb tisztviselők közül a decuriók, a secretariusok és az aedilisek. Közülük *decurio* három volt s kötelességük volt vigyázniok arra, hogy az ifjúság az iskola törvényeit az épületen kívül és belül egyaránt megtartsa, az ellene vétőket pedig az iskolai ítélőszék elé vigyék.¹⁰² Rajtuk kívül voltak még kisebb rendű tisztviselők is, de — úgy látszik — voltak olyanok is, akik a szász iskolák szervezetében nem fordultak elő. Ilyen a kolozsvári református iskolával kapcsolatosan megnevezett *explorator*. Ennek nevét és kötelességét a marosvásárhelyi particula XVII. század közepe körüli törvényeiben találtam meg. E szerint az *explorator* kötelessége, hogy 35 jó énekest szemeljen és nevezzen ki. Vigyázzon azonban, hogy az osztály, melyet magával viszen, üresen ne térjen vissza, hogy a városon nevetés tárgyává ne tegye, különben 20 den. a büntetése.¹⁰³ De rajtuk kívül fel kell tételeznünk az *oconomusi* (sáfári) nagyobb diáktisztség meglétét is. Ennek egyik főkötelessége lehetett — miként az előbb már említett adatból megismertük — az alumnusok (alapítványosok) számára létesített *mensa*-ra (étkezésre) való felügyelet és róla való gondoskodás. — Továbbá azt is gyanítom, hogy a *bibliothecariusi* (könyvtárosi) tisztség sem hiányozhatott. Ugyanis a kollégium mai nagykönyvtárának anyagában találtam egy-néhány olyan művet, amelybe XVII. század első felére valló kézirással jegyeztetett be a tulajdonos nevének megjelöléseképpen: *Scholae Orthodoxae Claudiopolitanae*. Bárha ezek között csak egyetlenegy, még pedig 1653 évszámossal megjelölésre leltem,¹⁰⁴ mégis már e néhány halvány nyom is bizonyítja az iskolai könyvtár régi eredetét, feltételezve, hogy az 1655. évi tűzvész a kötetek legnagyobb részét megsemmisítette. E mellett bizo-

⁹⁹—¹⁰⁰ Bedi és Kobzos i. h. 44. B.

¹⁰¹ Városi törvénykezési jzvk. 28, (I. h.).

¹⁰² Borovszky Samu: *Az erdélyi szászok iskolái a XVI—XVIII. században*. Századok 1888:563.

¹⁰³ Konez József i. h. 77. — Vö. még Thurzó F.: *A nagybányai ev. ref. főiskola története*. 102., 263.

¹⁰⁴ A kvári ref. koll. nagykönyvtárában C. 17. jelzésű kötet.

nyíthat az a körülmény is, hogy Apáczai beköszöntő beszédében semmiféle célzást sem találunk könyvtár-intézményünk hiányára. De ellene sem mondhat Barcsai Ákos fejedelemhez intézett folyamodása, amelyben a részletek között az általa tervezett akadémiával kapcsolatosan Bibliotheca-intézmény és jól fizetett bibliotecariusi tisztség létesítését is kívánja.¹⁰⁵

Az egyházközség számadó gondnoka szerint 1656. június 11-én „Apáczay Urammal érkeztenek megh Fejervarul”.¹⁰⁶ Nagyon fájdalmas körülmény, hogy iskolánk talán soha sem volt olyan előrvult helyzetben, mint éppen most, Apáczai megérkezése idejében, pedig nagyon rövid idővel azelőtt még a legnagyobb fejlődési lehetőség előtt állott. A pompás épület, az akkori viszonyokhoz mérten kényelmes, eléggé jól felszerelt iskola, kellő mértékű anyagi támogatás mellett, mind a kiváló tanárok, mind pedig az alumniumot nyert diákok részére a körülményekhez képest türehető megélhetést biztosított volna. És ekkor bekövetkezett a szörnyűséges csapás, az 1655. április 3-án támadt, mindent elpusztító tűzveszedelem: majd későbben jöttek II. Rákóczi György politikai kalandos vállalkozásai: emiatt a pénzforrások is bedugultak, sőt nagy nyomorúságot zúdítottak az egész országra.

Ilyen viszonyok között kezdette meg Apáczai áldásos kolozsvári működését. Kétségtelen körülmény, hogy e tanintézetet, se mint triviális iskolát, se mint kollégiumot, nem neki kellett megteremtenie, minthogy az ő eljövetele előtt már meg volt szervezve, ellenben rá hárult az a feladat, hogy az épületében és anyagi javaiban teljesen leromlott intézményt ismét talpra állítsa. Ezt a szinte emberfeletti munkát tetézte azzal az igyekezetével, hogy a tanítás tárgyai közé a haladottabb kor tudományait is belevigye. Így a mennyiségtant, a természettudományokat, a földrajzot, a csillagászatot¹⁰⁷ lehet, hogy Erdélyben ő tanította legelőször, vagy legalább is legkorszerűbben. Ez által a nemzeti műveltségünk előbbhaladását igyekezett szolgálni. Az akadémiai címmel pedig, amellyel kollégiumunkat megtisztelte, a tanítás anyagának és menetének magasabb színvonalra emelését jelölte meg, ezzel is jelezve eltökélt szándékát, hogy a felső évfolyamokat négy tanulmányi szakra (facultasra) fejleszti ki.

Dolgozatom megírásában tehát az összegyűjthető anyag megmentésén és valamelyes művelődéstörténeti kép megalkotásán kívül legfőképpen az a szándék vezetett, hogy ezeknek az adatoknak Apáczai itteni működésével való egybevetése után, végtére is hozzá kezdhessünk annak megállapításához, hogy tulajdonképpen mit is köszönhetünk Apáczainak, mint a kolozsvári református kollégium újjáalkotójának s közművelődésünk magasabb színvonalra emelőjének.

Az eddig elmondottakat tehát szükséges tekintetbe vennünk, mert másképpen nem jöhetünk tisztába Apáczai igazi munkásságával, ellenben szükségten neki tulajdonítanunk minden olyan intézkedést, amelyet a helyi adottságok, vagy egyes előfutárok hoztak létre. Ezeket tudva pedig egészen

¹⁰⁵ Szabó Károly: *Apáczai Cséri János Barcsai Ákos fejedelemhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében.* 17.

¹⁰⁶ Pásztortűz 1925:261.

¹⁰⁷ EM. 1938:295.

nevetségesnek hangzik az egyik értekezőnek az az állítása, hogy eljövetele előtt a kolozsvári „iskola csupán alsóbb fokú volt 3 tanerővel, Apácai csakhamar kollégiummá emelte. — Szerinte — hiteles forrásunk van erre vonatkozólag, a kolozsvári kollégium amaz albuma, melyet maga Apácai kezdett meg, s ebben már az 1656—57. tanévben az eddigi 3 tanerő helyett 8 tagból álló tantestülettel találkozunk”.¹⁰⁸ Ezen az idézetten kívül azonban Apáczaikról írott más munkákban is helyesbíteniünk kell sok téves feltevést.

Az 1655., 1697. és 1798. évi tűzveszedelmek egykorú írott emlékeink nagy és jelentőségteljes részét megsemmisítették; ez tehát az oka, hogy szorgos kutatás mellett is annyira keveset tudunk erről az eredményekben gazdag korszakról.

Az Apácai-kollégium napvilágra bukkant köveit megszólaltatva, az itt adott vázlatához még sok mindent fűzhet hozzá a képzelet, amiket más intézetek mintáiból következtetni szabadságunkban áll, leírunk azonban kétségtelen és közvetlen adatok hiányában a tárgyilagosság nem enged meg.

UTÓIRAT

Nem hallgathatom el azt a szomorú körülményt, amelyet Kolozsváron való legutóbbi átutazásom alkalmával tapasztaltam. Ugyanis az arra illetékeseknek jóidején megadva a szükséges utasításokat, megnyugodva hihettem, hogy az Apácai-kollégiumnak reánk maradt drága emlékét a legmegfelelőbbben fogják helyrehozni, s a kijavított fal most már tökéletesen vissza fogja idézni számunkra a háromszáz éves, dicsőséggel teljes multat! De nagyot csalódtam, a „helyreállítási munkálatok” során a mult helyrehozhatatlanul elröpült anélkül, hogy valaha is vissza lehessen idézni. Nyár volt, s nem tudtam senkitől megkérdezni: ugyan kit terhelhet a felelősség azért az elrontott munkáért, amely az Apácai-kollégium egyetlen látható emlékének végbement.

Kérdem: ugyan ki látott cementbe ágyazott termésköveket a XVII. századközepi Erdélyben! Határozottan állítom, hogy ez az épület sem termés-, sem faragott kövekből felépített meztelenséget soha sem mutatott, hanem föltétlenül vakolt építménynek készült. A templom is ilyen volt, tehát a hozzáépült iskolának is ilyennek kellett lennie! Ezenkívül erre utaló bizonyítékot találok Régeni Asztalos János már idézett feljegyzésében: „Anno 1651... 2-do May Szegöttem enis... tölgy fabol nro 35 müvet, ablakot ayto melyék fakat, csinálny“... Minthogy pedig fából készült ablak- és ajtókeretek nem igen illenek össze faragott-, avagy terméskövekkel, világos, hogy ezt az emléküNKet kivetkeztették eredeti mivoltából. De emellett még más baj is történt. Ugyanis alig hiszem, hogy ennek az épületnek ablakai eredetileg annyira változatos méretűek lettek volna, mint amilyenné most képeztettek ki. Ezenkívül ugyan hová lett az az ablak, amelynek körvonalait a vakolatától lehántott falon közvetlenül a templom melletti szakaszon láttuk! Hová lettek a pinceablakok, amelyeket hasonló-

¹⁰⁸ Király István: *Apácai Cseri János művelődéstörténeti jelentősége*. 57.

képpen kétségtelenül fel lehetett ismerni! És miért nem állítottak vissza az udvarfelőli ablakfülkék, amelyek egészen a földig értek le! Szerencse, hogy a vakolatától levert kőfalat még idejében lefényképeztettem. Ezen a képen még határozottan felismerhetők azok a körvonalak, amelyek ma már menthetetlenül megsemmisültek.

Azt hiszem, kivétel nélkül mindenki nevében kérem az arra illetékeseket, hogy, ha ezek után többé már nem is lehet pontosan visszaadni azt, ami a helyreállítás alkalmával megsemmisített, legalább kíséreljenek meg valamit szépíteni ezen a mai „ízlés“-be átültetett drága, régi emlékünkn.

Herepei János

Erdély településtörténetének vázlata Szent István koráig

1.

Az őskori s rómaikori leletek, nemkülönben a népvándorláskor emlékei gyakran erdőfödte területekről kerülnek elő. Néha meg olyan, ma megművelt földön találjuk a történelemelőtti idők emlékeit, ahol néhány századdal ezelőtt kétségkívül erdő volt még. Erdély középkori s újközépkori településének kibontakozása során igen jól megfigyelhető, hogy a földművelés és az egyre szélesebb területeket követelő népszaporodás miként szorítja mind feljebb és feljebb az erdőhatárt. Az egykor összefüggő erdőt először irtványok szaggatják meg, majd az irtványok mind nagyobb területekre terjeszkedve összeérnek s közöttük már csak foltok jelzik az egykori egységes erdőtakarót. Mind az okleveles adatok, határjárások és összeírások, mind pedig a dűlőnevek és az erdőt járó emberek sok olyan településről adnak hírt, amelyek területét ma ismét visszafoglalta az erdő. Az Árpádok és az Anjouk hatalmának hanyatlása után Erdélyt rengeteg dűlás érte s ennek következtében nagy területek néptelenedtek el. Egyrészüket ma sem hódította meg vissza az ember. Magam is jártam például Erdővidéken Dobó és Volál községek erdőborította területén (Erdőfüle és Magyarhermány között). A figyelmes szemlélő előtt még ma is szinte zavarlatlanul rajzolódik ki a rengeteg fáit alatt az egykori falu. A magyar régészetnek elsőrangú kötelessége lenne a magyar nép életének e jelentős emlékeit — a középkori magyar falvakat — feltárni. Sajnos ezen a téren szégyenletesen keveset tettünk eddig. *Györffy István* volt itt is a kezdeményező, *Szabó Kálmán* pedig a Kecskemét környéki falvak feltárásával szerzett örökbecsű érdemeket. Ha ehhez még egy két újabb ásatást hozzáveszünk, már el is soroltuk mindazt, ami eddig történt. Erdélyben *Pósta Béla* iskolájának nagyjelentőségű kezdeményezése után csupán az Erdélyi Tudományos Intézet és a Székely Nemzeti Múzeum munkatervében folytatódik a munka s a kidei térségben végzett középkori ásatások már is jelentős eredményekkel gazdagították adattárunkat. E tervezett s részben már meg is valósított munkának célja nemcsak az egykori állapotok emlékeanyagának feltárása, hanem ezen túlmenőleg az embernek a földért vívott harcára is fényt szeretne deríteni.

Az Alföldön ez a harc a víz, a mocsár és a homok ellen folyik. Erdély területén pedig két hatalmas természeti erő állandó küzdelmének lehetünk tanúi. E két erő az emberi munka s a vele szembenálló erdő. Az alábbi nyers vázlat megmutatja, hogy az évezredek át művelt föld miként válik

egy-két évszázad alatt ismét rengeteggé. A régészet egyik legszebb feladata e küzdelem lefolyásának követése és értelmének megfejtése. Az egymást váltó kultúrák halmazát ennek az állandóan váltakozó küzdelemnek a dinamikája fűzi egységbe, s adja meg értelmét mind egykori önmaga, mind pedig a ma élő ember számára.

Az ilyen módon értelmezett régészeti kutatómunka tehát beletorkollik a mába. Nem azért, mert az időrend folyamán el kell érkeznie a jelenkorig, hanem azért, mert olyan erőket kutat, amelyek ma is elevenen hatnak. A leletek településtörténeti értékelése ugyanis nem önmagával méri az egyes kultúrák teljesítményeit, azok műveltségi fokának, művészetének, társadalmi szerkezetének, s más vonatkozásainak értékét, hanem elsősorban abból a szempontból elemzi az emlékeket, hogy az ember milyen mértékben volt képes egy adott területet munkájával a műveltségbe beilleszteni. Élősdije volt-e csupán földjének, vagy átformálta azt a maga képére. Természetes, hogy a lakott területek tágulásának vagy összezsugorodásának nemcsak népsűrűségi okai voltak, hanem az egyes műveltségek természete (pl. földműves vagy pásztor nép) is nagymértékben megszabja a földfelület kihasználásának mikéntjét és mértékét. Települést-szabó ereje van az élethez szükséges nyersanyagok jelenlétének (pl. a só) s a víz közelségének egyaránt. Azonkívül egy-egy terület szűkebb határain túl beletartozhat az eurázsiai élet lüktetésébe is, s e nagy térségek erővonalai magukra vonzzák a települőket (pl. kereskedelmi utak). E tovább is sorolható tényezőkre állandóan figyelve kell kialakítanunk egy-egy kutatott terület emberföldrajzát. E formálóerők felismerése egyúttal tárgyilagos mérőeszközt is ad kezünkbe a népek értékelésére. Ha például ismerjük egy nép megjelenésekor egy vizsgálandó terület állapotát s ismerjük e terület objektív jelentőségét, akkor lemérhetjük azt a munkát, amelyet e nép élete folyamán ebben a térségben kifejtett, aszerint, hogy képes volt-e az adottságok fokozására és újabb területeknek az emberi élet szolgálatába állítására, vagy csupán élősdije volt a területnek s alulmaradt a természetis erőkkel szemben.

Az alábbi nyers településtörténeti vázlat elkészítésekor a következő kérdésre igyekeztem feleletet kapni: milyen volt Erdély földjének állapota a honfoglaláskor? E kérdés adattárát térképezve, mindinkább arra a meggyőződésre jutottam, hogy nem elegendő csak a honfoglalást közvetlenül megelőző népvándorláskori állapot vizsgálata. Észrevettem ugyanis, hogy a gót hódítás korától kezdve egyes területeken — még hozzá szinte törvényszerűen egyre nagyobb területeken — hiányoznak a leletek. E jelenség okát kutatva a római Dácia, sőt az azt megelőző korok állapotát is meg kellett figyelmem. E megfigyelési sorból kibontakozott a kezdetben indokolatlannak tetsző lelethiány belső logikája. Még jobban meggyőzött e módszer helyességéről az, hogy az erdélyi medencének a honfoglalás utáni lassú népi kitöltése láthatólag az előző másfélvezér év elnéptelenedésének rendjét követte, de fordított menetben. Először tehát a népvándorlás késői szakában még lakott területek népesednek újra be, s a lassú előnyomulás mindig a földterület egykori elhagyásának fokozataiban tölti ki menetesen újra a medencét, míg végre az őskor nagy parasztkulturái legnagyobb kiterjedésének megfelelő területet hódít meg ismét. E térképvázlatsor készítése közben nemzetiségeink helyfoglalásának településföldrajzi logikája is

új megvilágításba került: abban a korban jelennek meg, amikor a magyar terjeszkedés a legrégebb idők óta lakatlan területek határáig ér. Ezek a még szabadon hagyott, vagy gyér rajokkal megszállott területek fogadták be a telepes százságot s a földműves életmódot még nem ismerő, pásztorodó román népet.

Ezek után röviden ismertetem azokat az alapelveket, amelyek munkám közben kialakultak, s amelyek mintegy a régészeti településtörténelem szükségyszerű korlátai, egyelőre csak bizonyos határokon belül engedik meg a mozgást és az eredmények pontosságát. Az első kérdés az, hogy a régészeti emlékmennyiségben alkalmas településtörténelmi megállapításokra. Helyesebben úgy tehetnők fel a kérdést, hogy egy alaposan át nem kutató területnek inkább a véletlen semmint a céltudatos kutatás által felszínre hozott leleteiből lehet-e településtörténelmi következtetéseket levonni. Vajjon az, hogy egy-egy területről még nem ismerünk leleteket, nem csupán a kutatás elégtelenségét bizonyítja-e? Ez a kérdésfeltevés még jobban elgondolkoztat akkor, ha megnézzük Méri Istvánnak a Borsavölgyről szóló kéziratot jelentését. Méri István az Erdélyi Tudományos Intézet munkaközösségében a Borsavölgy régészeti felderítését vállalta. Bejárta Kide, Borsá, Csomafája és Bádok területének jóformán minden talpalatnyi földjét. Csupán a felszíni nyomok alapján több mint húsz telepről, temetőről számol be. Ugyanerről a területről eddig csupán három őskori és egy római-kori lelőhelyet ismertünk. Erre a négy lelőhelyre is a véletlen vezette az embert. Méri István jelentésében valószínűnek tartja, hogy a felszíni nyomok alapján megállapított művelődésnyomok az ásatások megejtésével még gyarapodhatnak. Mindezek után még nagyobb valószínűségű lesz felvetett kérdésemnek, hogy vajjon a módszeres területbejárás és ásatás előtt lehetséges-e egyáltalán településtörténelmi következtetések levonása. Ha a Borsavölgy területét egész Erdélyen belül nézzük és térképre vetítjük az eddig ismert négy adatot, akkor ezek feltétlenül elárulják a völgy őskori és római-kori megszállását, de semmit sem mondanak a megszállás tömörségéről, tehát a terület népességének sűrűségéről. E megállapításból már le is vonhatjuk a régészeti leletek településtörténelmi kiaknázásának egyik alapelvét: a rendszeres kutatások elvégzése előtt csak egy-egy kultúra, vagy nép kiterjedésének laza határaitra következtethetünk, de az eddig felszínre került leletek nem alkalmasak a pontosabb településtörténelmi kép felvázolására.

Szorosan összefügg az elsőnek felvetett kérdéssel a második kérdés, amelyre felelnem kell: miképpen állapítható meg a leletekből egyes területeknek egy-egy korszakban való elnéptelenedése? A természetes válasz erre csak az lehet, hogy ha egy nagyobb — néha megyéni — területen már felszínre hozott a véletlen, vagy a rendszeres kutatás több kultúrára valló leletsorozatot, de ezek közül következetesen hiányoznak bizonyos korok jellegzetes emlékei, akkor a nagy számok törvénye alapján ezt a területet a hiányzó leletek korában elhagyottnak kell tekintenünk. Különösen akkor meggyőző ennek az elvnek az alkalmazása, ha a mai lakosság szempontjából értékes és kevésbé értékes leletek képviselik a kultúrákat. Például ha egy területről már nagy számmal ismeretes újabb-kőkori cserépanyag, de a szántóvetőnek sokkal jobban feltűnő fémholmi

nem került elő, s nincsen a fémkorszakokra jellemző kerámia sem, akkor nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a terület az újabb-kőkor óta elnéptelenedett, vagy legalább is jelentős élet nem lehetett rajta. Ez a valószínűség szinte bizonyossággá változik akkor, amikor azt figyelhetjük meg, hogy egy kezdetben lakott, majd feltételezeten elnéptelenedett folt az idők során mindinkább nagyobb és nagyobb lesz, az élet tehát mind szűkebb területekre szorul.

E laza értelmű településtörténeti értékeléskor teljesen elhanyagolhatónak tartom a földfelület kopásának, mint a leletek felszínrekerülése okának, tényezőjét. Elvileg ugyanis úgy kellene elképzelnünk, hogy az idő és a földművelés által koptatott hegy- és domboldalakon gazdagabban bukkannak elő a föld mélyén rejtőző emlékek, a völgyekben pedig a föléje rakódó hordalékréteg mindinkább mélyebbre takarja őket. Azonban a völgyekben sűrűbb a népesség s állandó földmunkája (szántás, ház- és kútépítés, stb.), továbbá a folyók és patakok medrének állandó vándorlása a mélyebb rétegekbe jutott emlékeket is felszínre hozza. Ilyenformán az oldalak természetes kopása és a völgyekben folyó emberi munka körülbelül kiegyenlíti a leletek előkerülésének számarányát. Hozzá kell vennünk még mindehhez, hogy Erdély területének népi kitöltése ma nagyobb, mint történelme folyamán bármikor. Nem számolhatunk tehát azzal, hogy a leletértékek üres foltjai onnan származnak, hogy ezekre a területekre nem jutott még el az ember.

Bizonyos esetekben végleges településtörténeti megállapításokat is leolvashatunk a leletek térképezéséből. Véglegesnek tekintjük ugyanis eredményeinket akkor, ha a leletek előfordulásának határa valamennyi egymásfelé rétegeződő műveltségnél egybeesik s e határ egyúttal nagy földrajzi egység határa is. Ez a helyzet például az erdélyi medence nyugati határánál: az őskortól kezdve a magyar honfoglalásig szinte teljes pontossággal ugyanazt a határvonalat kapjuk eredményként. Nem lehet kétséges tehát, hogy ez a vonal volt az emberi élet terjedésének határvonala, mindaddig, míg a hegyipásztorkodó román nép meg nem szállotta a más településre alkalmatlan erdős, hegyi terepet.

Ez az utóbbi példa egyúttal figyelmeztet a régészeti leletek településtörténeti értékelésének és a növényföldrajznak állandó egymásrataltsá-gára. Különösen jelentős lenne e szempontból az aljnövényzet nélküli lomberdők kiterjedésének vizsgálata. Egyelőre azonban az a helyzet, hogy ebben a kérdésben épen a leletek elterjedésének van döntő szava, mert az erdőhatárok ingadozását épen a régészeti és okleveles adatok összegezésével rajzolhatjuk meg, a földrajztudományi előmunkálatok e téren még nagyon hiányosak. Nem kételkedem azonban abban, hogy egy-egy terület fokozatosan megfigyelhető elnéptelenedését épen az okozza, hogy az intenzív földművelés felhagyásával lazán megszállott részeket az embertől fokozatosan visszahódítja az erdő. A rendszeres erdőirtások, úgy látszik, már a korai vaskor óta szüneteltek Erdélyben s e nagy időtávlatban a másfél-százados római uralom sem jelentett említésreméltó változást.

A munka közben felismert tényekből kristályosodott ki a kutatás mai állása mellett elérhető legnagyobb bizonyosság útja-módja. Ez eleve megszabta alábbi nyers településtörténeti vázlatom elkészítésének módszerét.

A módszer alapja a nagy számok törvényszerűsége. Az egyes nagy korzakokon belüli finomabb rétegeződést épen ezért elhanyagolandónak gondoltam, bár tagadhatatlanul szükséges lenne e részletekre bomló munka elvégzése is. Így tehát például nem bükki és tiszai kultúráról beszélek, s nem említem az újabb-kőkor többi műveltségi fokozatait sem, hanem summázottan az újabb-kőkorbán lakott területeket térképeztem. Ugyanígy kiesnek a bronzkor egyes szakaszai is az értékelésből. A vaskortól kezdve azonban olyan folyamatot figyeltem meg, amelynek végső kifejlődése a magyar honfoglalás korában következik be, így tehát e korokat már kisebb szakaszokban kellett térképeznem. Térképvázlataimon tehát a magyar honfoglalás kora felé közeledve, mindig kisebb és kisebb időszakok népesedési állapotait rögzítettem.

Erdély őskori leleteinek felsorolását sok kiváló kutatónk munkája után legutóbb *Roska Márton* végezte el *Repertorium* ában. Summázott őskori térképeim alapjául épen e *Repertorium* lelőhelytérképei szolgáltak. Bár e mű időtálló gyűjtőtevékenység és kutatás eredménye, tudományos rendszerezése nem mindenben fedi az újabb eredményeket, s így ez is egyik oka volt annak, hogy kénytelen voltam elhanyagolni az egyes korok finomabb tagolását.

A római Dácia határainak megrajzolásakor *Torma Károly*, *Buday Árpád*, *Alföldi András*, *Szilágyi János* és *Ferenczi István* munkáit használtam, a keleti limes kérdéseinek tisztázásához nagyban hozzájárult *Paulovics István* sajtó alatt lévő munkája. Munkám egyik fontos eredménye azonban épen az volt, hogy a limes katonai határa nem fedi a terület tényleges népi kitöltését. E tekintetben további döntő bizonyosságokat várunk a római emlékek repertoriumától. *Torma Károly* *Repertorium* ának térképezése, valamint *Novák József* és *Pálffy Antal* szíves közléséből megismert adatok kétségtelenné tettek előttem, hogy a kelta és dák korban már elnéptelenedett területeknek a gótok alatti további zsugorodása egyúttal azt is jelenti, hogy ezek a területek a római korban sem népesedtek be.

Erdély népvándorlás- és honfoglaláskori adatait, az előző irodalom átdolgozásával és a közöletlen leletek összegyűjtésével magam állítottam egybe.

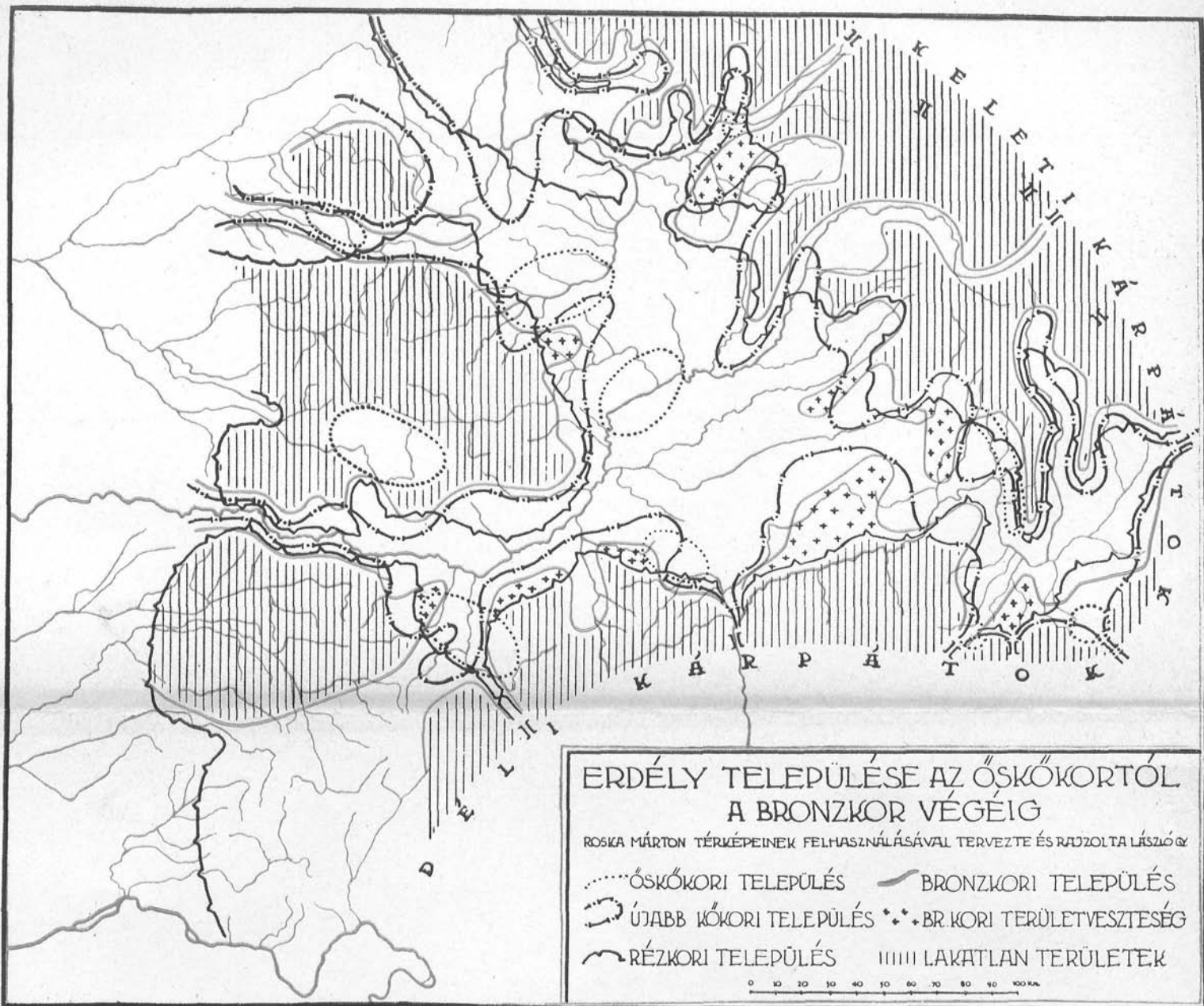
Az adatok és a részletmegállapítások nagyrésztében tehát nagyérdemű előmunkálatokra támaszkodhattam, sőt sok esetben készen találtam feloldozásukat is. Azonban a leletek településtörténeti szerkezetének vizsgálata s logikájuk felismerése e rövid vázlatban történik meg elsőízben. E vázlatnak néhány véglegesnek sejtethető eredmény közlésén kívül elsőrangú célja épen az lenne, hogy felhívja a figyelmet e munka terebélyesítésének szükségyszerűségére. Nyilvánvaló, hogy a régészeti anyag a magyar településtörténelem számára igen fontos lehetőségeket rejt magában. A honfoglalás utáni népi kitöltés fokozatainak az előzmények szerkezetének ismerete nélkül fel nem fedhető törvényszerűségei a helynévkutatáshoz, településmorfológiához, sőt mint kiderült, a nemzetiségek betelepüléséhez is becses adatokat szolgáltatnak. Ehhez azonban szükséges a régészeti munka eddigi módszereinek gyökeres átalakítása. Az új munkamenet most formálódik, s kristályosodása még hosszú időt vehet igénybe.

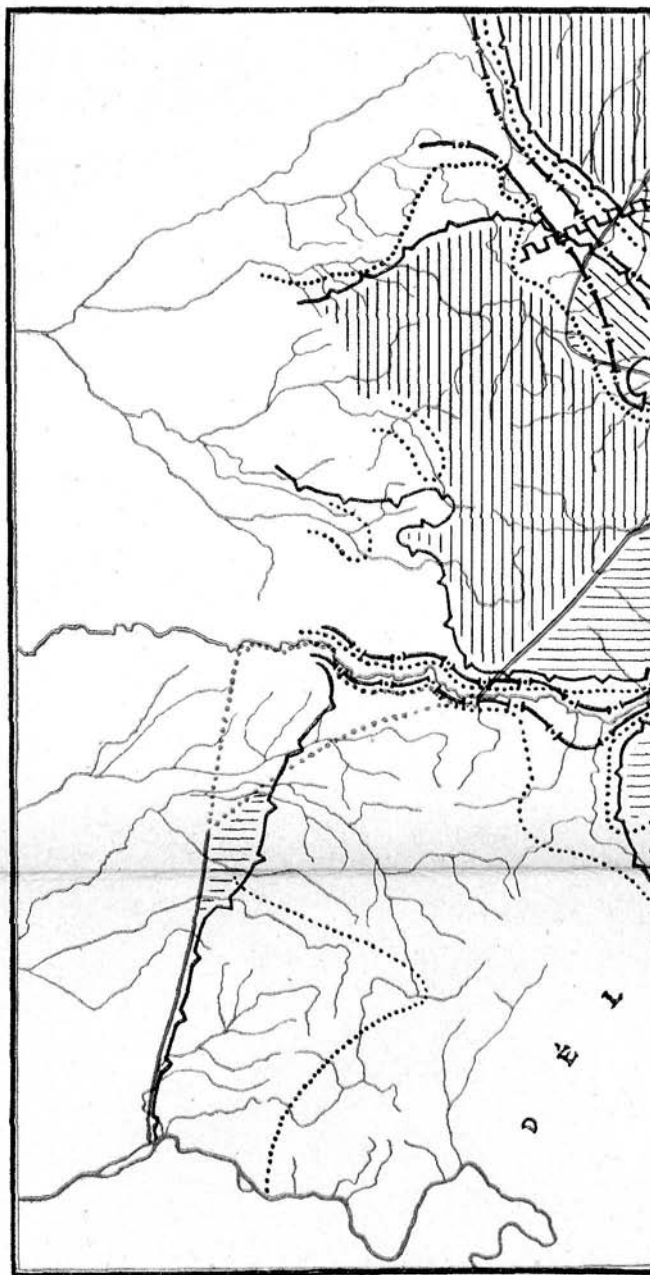
Az őskortól a Kr. u. X. századig, tehát a magyar honfoglalás koráig ismert régészeti adatokat három térképben összegeztem. Ezek közül az első a bronzkor végéig, a második a Dáciai limesig, a harmadik pedig a népvándorlást befejező magyar honfoglalásig sűríti az egyes műveltségi korokat. A negyedik térképen a vaskor kezdetétől megfigyelhető elnéptelenedés menetének egybefoglalását kíséreltem meg. Ez utóbbin feltüntettem a XII. századi állapotot is; ebből leolvasható, hogy a magyarság két és fél évszázad alatt szinte mai határáig tölti ki ismét az erdélyi medencét.

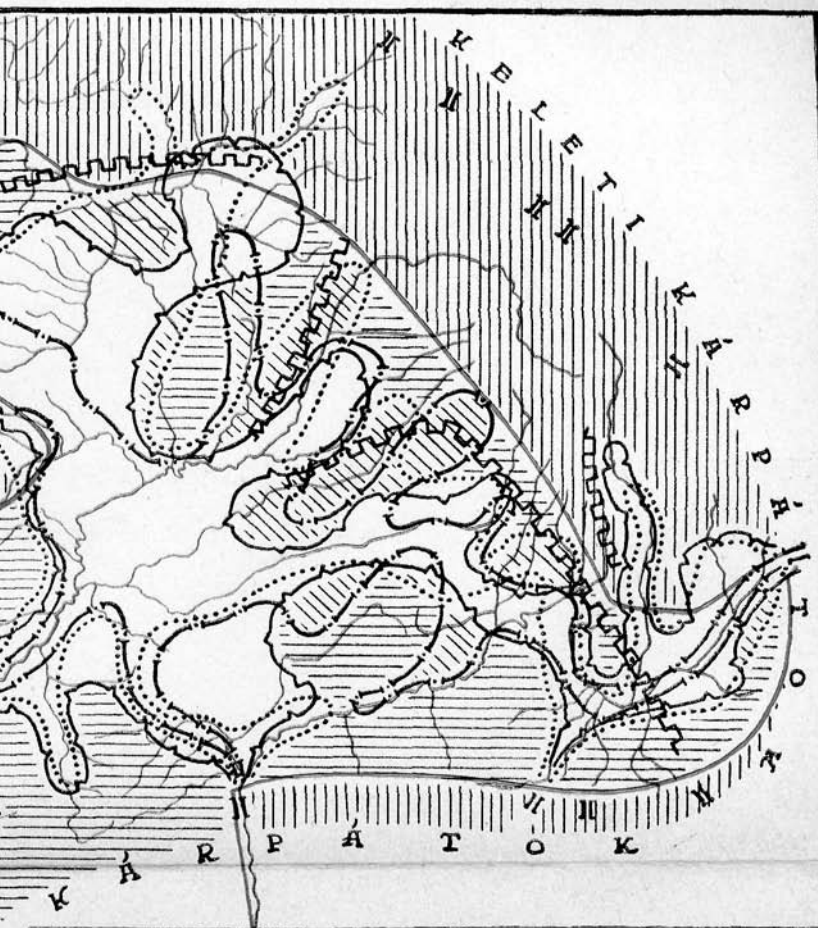
I. térkép. 1. A z ő s k ő k o r. E korszaknak eddig ismert lelőhelyei már bizonyos törvényszerűséget árulnak el. A Körös völgye, a Nagyszamos felső folyása, tehát a Radnai-hágó felé vezető út, a Bodzai- és Töröcsváriszoros megszállása, meg a Vöröstoronyi-, valamint a Vulkán-szoros előterének benépesítése első pillanatra szembetűnik. Valamennyi eddig felsorolt lelőhely az erdélyi medence peremvidékeinek bejáratánál van. A többi lelőhelyek is a medence szegélyén helyezkednek el: a Kiszamos felső folyása, a Maros középső szakasza, továbbá a Hargita és a Baróti hegység nyugati lejtőjéről ismeretesek eddig leletek. Az őskőkor embere tehát kisebb, egymástól elszigetelt csoportokban üli meg földünket. Megjelenése nem változtatja meg a táj jellegét, mert életéhez csak a föld magaadta javait használja fel. Az Erdélybe torkolló utak körüli elhelyezkedést nagyobb távlatokban az őskőkor eurázsiai népmozgalmai értetik meg. E kor egyes szakaszainak népei s állatvilága ugyanis szinte egymást felváltva, hol Afrika, hol pedig Ázsia felől áramlik a kiegyensúlyozottabb éghajlatú Európa felé. A szorosok környékének benépesedése tehát a természetszabta utak mentén vándorló népek megtelepedését jelzi. Ezek a helyek lesznek később csomópontjai a kereskedelmi hálózatnak s ezeken keresztül áramlik kelet-nyugat s észak-déli irányba a vándorló nép évezredekén keresztül.

Az őskőkor végén beálló eljegesedés s az utána bekövetkezett olvadás nagyjából mai jellegére formálja át Európa növénytakaróját. A megritkult lakosság elől a nyirkos, egyre melegedő éghajlatban a lombos erdő hódítja meg a területeket. Ebből az átmeneti korból csak az Erdélyi Érc-hegység északnyugati öbléből ismerjük az ember nyomát.

2. A z ú j a b b k ő k o r. E korszak embere már nemcsak elősdiye a földnek, hanem hozzáfog a föld megműveléséhez is. A korszak végén a lakosság már majdnem az egész medencét kitölti sűrű telepes-rajjaival. A népi kitöltés folyamatát a leletek világánál még csak botladozva követhetjük, de a munka menetének szakaszairól a párhuzamok alapján elég szemléletes képet rajzolhatunk. Kezdetben nyilván csak a folyók völgyeinek termékeny lapályait fogják művelés alá, de már aránylag korán megjelenik az újabb kőkor embere a kis patakok szinte hozzáférhetetlen völgyeiben s eldugott erdőségeiben is. E nagyméretű terjeszkedésnek kettős oka lehetett. Kézenfekvő feltennünk, hogy e kirajzás egyik oka a természetes népszaporodás volt. Kezdetleges földművelés, valamint a komoly szállítóeszközök hiányában ugyancsak kezdetlegesnek minősíthető ipar és kereskedelem mellett, a gazdaságtörténészek számítása szerint 1.7—5

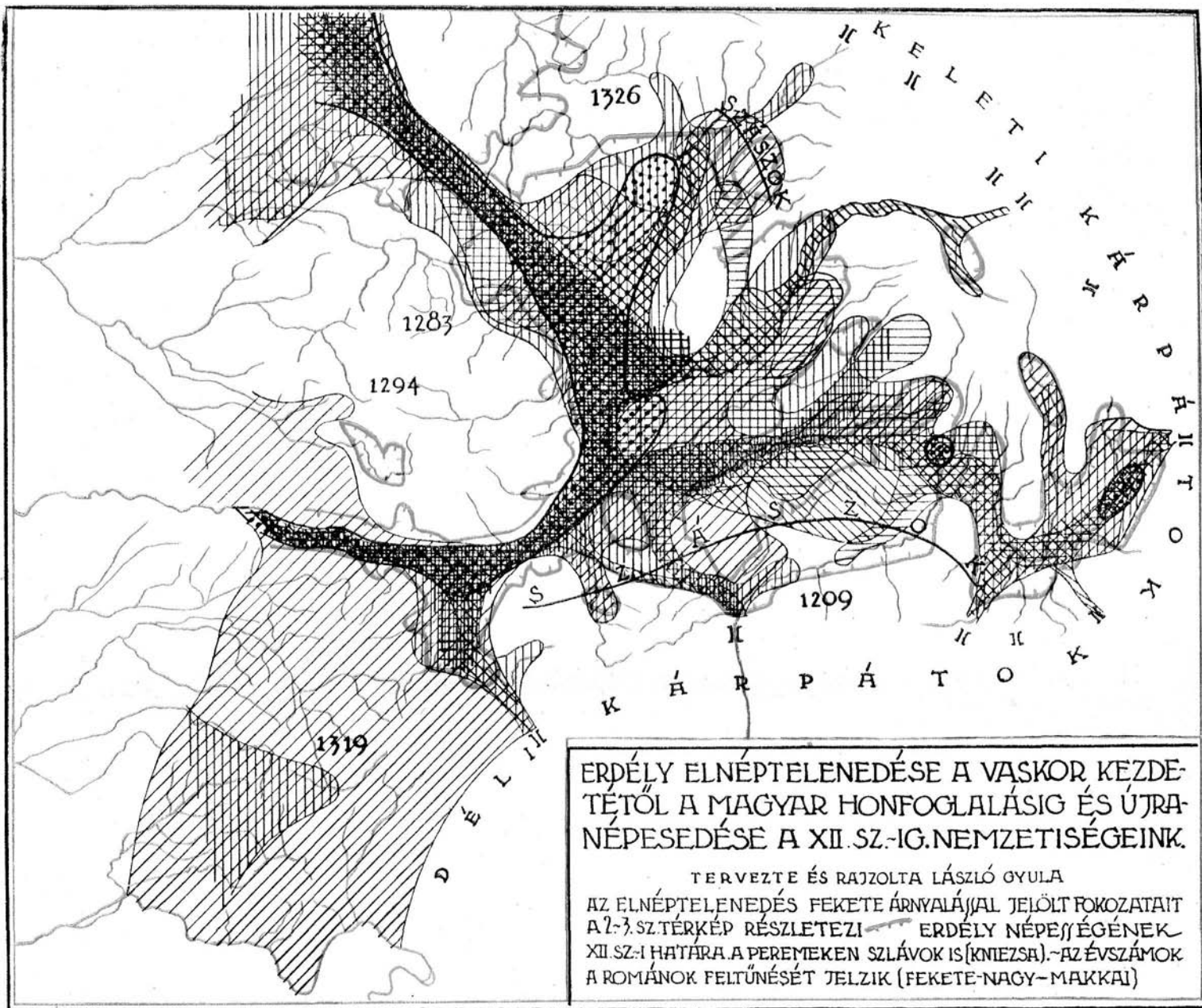

ERDÉLY TELEPÜLÉSE A VASKOR KEZDETÉTŐL A RÓMAI HODÍTÁSIG

ROSKA MÁRTON, ALFÖLDI ANDRÁS, FERENCZI SÁNDOR, SZILÁGYI JÁNOS, PAULOVICS ISTVÁN ADATAINAK FELHASZNÁLÁSÁVAL TERV. ÉS RAJZ LÁSZLÓ GYULA

KORAI VASKOR	≡ SOHASEM LAKOTT v. A BRONZKOR ÓTA LAKATLAN TERÜLETEK	\\\\\\\\ A RÓMAI HODÍTÁSKOR LAKATLANUL TALÁLT TERÜLETEK
~ SZKITA TELEPÜLÉS		
~ KELTÁK ÉS DÁKOK		
~ ŐSKORI ERŐDÍTÉSŐV	LAKATLAN TERÜLETEK	~ DÁCIA

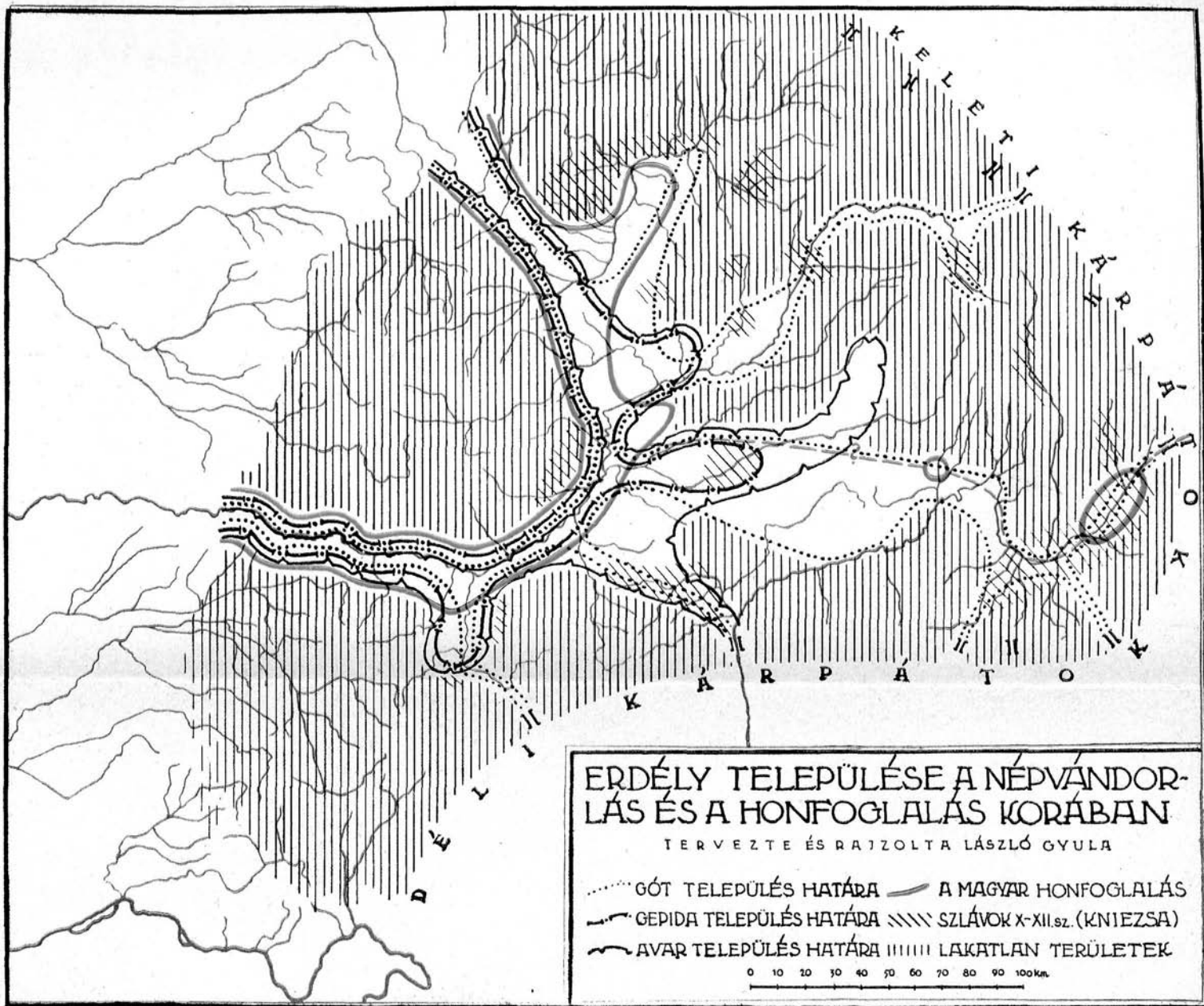
0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 km.

ERDÉLY ELNÉPTELENEDESE A VASKOR KEZDE-
TÉTŐL A MAGYAR HONFOGLALÁSIG ÉS ÚJRA-
NÉPESEDÉSE A XII. SZ.-IG. NEMZETISÉGEINK.

TERVEZTE ÉS RAJZOLTA LÁSZLÓ GYULA

AZ ELNÉPTELENEDEÉS FEKETE ÁRNYALÁSSAL JELELT FOKOZATAIT
A 2-3. SZ. TÉRKÉP RÉSZLETEZI. ERDÉLY NÉPESSÉGÉNEK
XII. SZ.-I HATÁRA A PEREMEKEN SZLÁVOK IS (KNEZSA). - AZ ÉV SZÁMOK
A ROMÁNOK FELTŰNÉSÉT JELZIK (FEKETE-NAGY-MAKKAL)

négyzetkilométerenkénti álagos népsűrűségénél a föld nem tud többet el- tartani. Így tehát a nemzedékenkénti rendes népszaporodás is újabb és újabb területek meghódítására kényszeríti az embert. A még sok ízben ma is lakatlan területeken talált leletekből arra is következtethetünk, hogy e kirajzás útmutatói nem csupán a patakok voltak. Erdély őserdeiben dúsan tenyésztek a különböző vadgyümölcsök. E gyümölcsösök vonzották az őskor emberét s ezek felfedezése lehetett a kirajzás második oka, illetőleg a népfölösleg elhelyezkedésének irányítója. A párhuzamok világánál egy-egy ilyen település menetét is felvázolhatjuk. Az irtványfalvak telepesei először a gyümölcsfák közül irtották ki a lombos fákat. Az irtás ebben az esetben csakis szerszámokkal mehetett végbe. A telep lassú népi telítődése újabb terjeszkedést követelt meg, s a környezetet lassan alkalmassá kellett tenniök a földművelés és állattartás számára. A telep peremterületeinek irtásakor nyilván égetéses módszerrel jártak el, s a kapott hamus területekben egyúttal kitűnő termőtalajt nyertek. Az erdő újrasarjadzásának meggátlásáról nyilván a friss zöld hajtásokhoz hajtott háziállatok gondoskodtak. A kapás földműveléssel és az állattenyésztéssel új elem vonul be Erdély földjére. Megkezdődik az ember és az erdő máig tartó állandó küzdelme. A mindinkább terjeszkedő irtványtelepülések körei lassan összeérnek s az erdő mind szűkebb és szűkebb területre szorul. De egy-egy földdarab időleges elhagyása is elég ahhoz, hogy a munkát elől- ről kelljen kezdeni, mert a dúsan tenyésző erdő rövid idő alatt vissza- hódítja a területet.

Az újabb-kőkorban kezdődik tehát meg a nyers táj emberi megfor- málása. Az ember terjeszkedésével a természeti erők ellenében a maga erőit juttatja érvényre, s így a lakott tájon többé nem a természet kúsza erőkötegei uralkodnak, hanem a megtelepedett emberé. Falvak keletkez- nek, erődítmények s megművelt földek váltják egymást, a nyers tájból megművelt táj keletkezik.

Az újabb-kőkorban lakott terület határait igyekszem részletesen fel- vázolni, hogy a rákövetkező korok ismertetésekor ne kelljen az összes hely- jelöléseket ismételnem, hanem csak a gyarapodás és csökkenés mértékét viszonyíthassam az újabb-kőkor részletesen megrajzolt határaihoz.

Északnyugatról két kapu torkollik Erdélybe: a Királyhágó és a Körös mente, valamint a Meszesi kapu. A Lápos mentén felfelé igyekvő telepések legfennebb laza kapcsolatban lehettek az erdélyi medence lakói- val. A meszesi kapun átjőve, a Szamos-könyököt széles ívben kerüli meg az északi határvonal, Búzamező tájékán lépi át a Szamost, s nagyjából a Nagyszamos sávját követve, a Szalva mentén az Ilosvai hegység és a Radnai havasok közé ékelődik, innen a Szamos balpartján a Szépleshez (Cibles), majd a Sajó középső folyása mentére ível. Itt déli irányba fordul és a Komlód mentén majdnem a Marosig nyúlik, majd felkanyarodik ennek középső folyásáig, a Kelemen havasok aljáig. Átcsap a Görgényi- és Mezőhavas lábainál a Nagyküküllő középső részéig, s itt megtörik. A Nagyküküllő mentét követi egy darabon a határ, innen a Homoród part- jára vezet s ennek mentén az Olt-könyök felé tart. A Baróti hegységet megkerülve, követi a folyót Felcsík és Alcsík területére, majd a Bodoki hegység lábainál egyenesen az Ojtozi szorosnak vezet.

Az újabb-kőkori ember megszállotta a Háromszéki medencét és a Barcaságot is, s élénk forgalom lehetett e korban a Bodzai- és Tömös-szorosok kapuin, nemkülönben a Törösvári-szorosban. Innen a határ a nagy Olt-kanyart átvágva, szinte a Nagyküküllőig ível, úgy hogy csak a küküllőmenti kapu köti össze keskeny sávjával a Mezőség és a Háromszéki medence népét. E kaputól a Vöröstoronyi-szoros felé vezet a határ, majd a Székás felé kanyarodva, egy darabig a Maros mentét követi, s a Sztrigy és Cserna lapályát magába öelve, a Maros mentén torkollik az Alföldre.

A nyugati határvonal nagyjából a Meszesi kapu és a Maros-könyök ívében indul, de mielőtt eléri a Marost, közvetlenül Kolozsvár alatt mélyen a Mezőség felé nyúlik. E vonal tehát a Király-erdő, a Bihar-egység és a Gyalui havasok lábánál vezet. A leletek határa a Maros-könyöktől az Ompoly mentén az Erdélyi Érchegység déli oldalát magába foglalva, kisebb-nagyobb kitüremlésekkel nagyjából a Maros jobbpartjának mentét követi.

E határvonalat felvázolva meg kell jegyeznem, hogy sem az újabb-kőkor, sem pedig a soron következő műveltségek tárgyalásakor nem térek ki a kultúrák terjeszkedésének irányára, természetére és tagozódására, valamint a szomszédos területekkel való összefüggésére. Tehát az egyes korszakokat nem fejlődésük menetében, hanem legnagyobb kiterjedésük állapotában vizsgálom. E szűkítés szükségességéről s kényszerű hátrányairól az összefoglaló részben még beszélek.

3. A réz kor. A réz felfedezése és bányászatának megindulása, valamint a fémesszközök nagyobb lehetőségei újabb térhódítást tettek lehetővé. Általában úgy látszik, hogy a fém megjelenésével egyidőben azt a területet, amelyet már az újabb-kőkor paraszti kultúrája meghódított, erősebb iparosodás és messze területekre nyúló kereskedelmi utak gazdagítják. Ez egyúttal hatalmas mértékben megnövelte a föld eltartóképességét, s így ugyanazon a területen nagyobb lélekszámú lakosság található megélhetést. Nyilván ez a magyarázata, hogy bár a réz korban területi terjeszkedést is megfigyelhetünk, ez a terjeszkedés nem olyan mértékű, mint amilyent az új anyag hozta technikai forradalomtól elvárhatnánk. A réz korban a föld megmunkálásának kizárólagos eszköze még mindig a kapa, s bizonyos mértékig ez is határt szabott a földterület kiaknázásának.

Az újabb-kőkor határait nyomról-nyomra kísértem, az alábbiakban ennek tudásában csak a gyarapodás és a veszteség mértékét vizsgálom.

A láposmenti település kisebb térre szorul. A Meszesi kapunál széles sávban Erdélybe torkolló határ Szolnok-Doboka megye délnyugati területét, ahol az újabb-kőkor embere virágzó telepeket létesített, kikerüli. A Nagyszamos mentét nagyjából az előző kor népi határáig lakják s északi mellékvizei közül a Széples (Cibles) partján is megjelenik az ember, a Szalva mentén pedig még tovább hatol előre. A Sajó vízrendszere lakott, de déli peremén a mezőségi tavak tájékán területvesztést figyelhetünk meg. A Maros mentén, úgy látszik, nem jut fel a Görgény patakáig a határ, ezzel szemben a Mezőhavas és a Hargita nyugati lejtőin a Nyárád és a Kisküküllő forrásvidékéig hatol fel az ember. A két Küküllő közt is keletebbre tolódik a határ. A Nagyküküllő és a Homoród felső szakaszán

némi területveszteség mutatkozik ugyan, de az Olt-kanyar és a Homoród között tekintélyes új területek szolgálgják az embert. A Baróti hegység déli csücskétől az Ojtozi-szorosig kisebb eltérésekkel az előző korszak határain járunk. A Bodzai-szoros használatára nincsen adatunk, de a Tömösi- és Törösvári-szoros e korban is jelentős szerepet töltött be. Innen az Olt-kanyar felé vonul a határ, majd az Olt jobbpartján a Vöröstoronyi-szoroshoz, onnan pedig újabb területeket foglalva magába, a Vulkán-hágóhoz vezet. A Kárpátoktól kisebb-nagyobb eltérésekkel nagyjából az újabb-kőkori határ mentén követjük a rézkori település vonulását a Maros mentére.

Az északi határ elhagyja a Körös völgyét és a Meszesi kapun keresztül vezet be Erdélybe, s innen széles ívben (a Kisszamosnál területveszteséggel, az Aranyos táján jelentős újabb területekkel) a Maros-könyökig ível. Nagyjából Gyulafehérvár tájáig a Marost követi, tehát a régebben már lakott területsáv egyrésze elnéptelenedik. Innen az Erdélyi Érchegeység terraszain vonul nyugat felé, s a Solymosi hegység közében majdnem a Fehér Körös forrásvidékéig nyúlik fel a hegyekbe. A további leletek a hegység déli pereme mentén kísérik az Alföld felé a Marost.

Bár az újabb-kőkor és a rézkor lakott területe nagy tömbjében azonos, az erdélyi medence meghódítását a rézkor embere tovább bővíti.

4. A bronzkor. A keményebb és ellenállóbb bronz felfedezése fokozott üteművé teszi azt a fejlődést, amelyet az előző koroknál vázoltam. A kapás földművelést felváltja lassan az ekés művelés, és a korszak végéről való sarlóleletek nagy száma is a gabonatermelés erős fokozódását jelzi. A kereskedelmi kapcsolatok Észak-Olaszország és a Balkán felé megerősödnek, sőt az erdélyi bronzáru útja Dél-Oroszországon keresztül a távoli Kaukázusig is követhető. Óriási földdarabokat hódít meg új eszközeivel az ember, s szinte Erdély minden megművelhető területét munkába fogja. E hatalmas fejlődés ellenére is megfigyelhetők már e korban is területek, amelyekről visszahúzódik az ember.

A Körösvölgy a Királyhágóval egyetemben újra életre kap. Az eddig lakatlan Szamos-könyök egészen a Lápos mentéig művelés alá kerül, s biztos nyomai vannak a Radnai-hágó használatának is. A Sajó meg a Beszterce forrásvidéke benépesedik, s a két Küküllő közt is keletebbre tolódik a határ. Az Ojtozi- és a Törösvári-szoroson folyó élet mellett a Tömösi- és a Bodzai-szoros jelentősége elhalványodik. A Vöröstoronyi-szoros és a Vulkán-hágó közt a Sebespatak mente is belekerül a megszállott részekbe. A lakott terület határa a Vaskapu-hágón keresztül először torkollik bele Hunyad és Krassó-Szörény déli hegyrendszerébe. E hatalmas területnyereség mellett a következő helyeken figyelhetünk meg területveszteséget: A Szalva felső szakasza mentén, a Sajó torkolata körül, a Kisküküllő mentén, a Nagyüküllő és a Homoród közén, a Tömösi-szoros felett, a Hortobágy és az Olt közében. A Székáspatak alatt és a Sebes és Sztrigy völgyében is fennebb nyomult a Kudzsiri havasok erdeje.

II. térkép. Míg az eddig tárgyalt kultúráknál a nagyobb folyók mellékvizeinek környéke is benépesült, bár a benépesedés erőhálózatának iránya nem mindig a vizek mente volt (pl. Szolnok-Doboka megye településének vezetője nem a Kisszamos mente, hanem a Mezőségi tavak és

Várkudu—Bethlen közt húzható tengely), a vaskorban a lakott terület szinte csak a nagy folyók mentére zsugorodik. A területveszteség a bronzkori kiterjedéshez képest igen nagy. Az elnéptelenedés egyik főoka talán az a nagyirányú népmozgás, amelyet a bronzkor végén figyelhetünk meg, s amelynek háttérében a dél felé irányuló illyr-dór vándorlás áll. Hozzájárul mindehhez a kimméri és szkíta hódítás is. A térképre tekintve, szinte az a benyomásunk, mintha a területet a korábbi lakosság zöme elhagyta volna, s új lakosság kezdené újra benépesíteni Erdélyt. E népmozgalom kiteljesedését megzavarják a keleti lovasnépek hódításai. Az e korban lejátszódó katasztrófákat élénken példázza a földberejtett kincseleetek sora. E kezdeti zavarok a most következő ezer év folyamát végig meghatározzák, s csak a kelta-dák kor fellendülése hoz némi javulást az egyetemes romlásba.

1. A korai-vaskor (Hallstatt-Villanova kultúra). A fent vázolt népmozgalmak kora még nem köszöntött be teljes egészében, s e kor sarlóleletei a földművelés folytatása mellett szólnak, a kereskedelmi kapcsolatok javarésze is megmaradt még. Minél inkább eltávolodunk a bronzkortól, s minél inkább helyet kap a vas használata, annál inkább zsugorodik össze a lakott terület. A határvonalat nagyjából a következőképpen húzhatjuk meg: A Zilah-patak mentén keskeny lakott sáv vezet át a Mészes kapun. A lakott terület határa északon ismét kikerüli a Szamos könyökét, s csupán Dés alatt valamivel lépi át a folyót. Egyideig a Nagyszamos mentét követi, majd a Lápos-patak könyökéig csap fel, a Radnai-hágó még a bronzkor örökségeként használják e korban is. Innen szinte egyenes vonalban húzódik a határ a Komlódpatak torkolatáig, majd a Maros felső fordulójáig követhetjük a leleteket; innen visszakanyarodva, a Nyárád mentén halad a lelőhelyek határvonala, átvéli a Kis- és Nagy-küküllő felső szakaszát, s a Baróti hegységhez tapadva követi az Oltot Alcsíkgig. Az Olt mentéről Kászonszéket magába zárva torkollik be a határvonal az Ojtozi-szorosba. Az Ojtozi-szorostól a Töröcsvári-szorosig húzható egyenes mentét követve, ez utóbbi szorostól az Olt könyökig kígyózva keskeny folyosóként követi a Nagy-küküllő mentét. A Vöröstoronyi-szoros táján az Oltot egy darabon ismét magába foglalja. A korai-vaskor emberének rajai a Sebes, Sztrigy és Cserna völgyét csupán vékony rétegben szállották meg. A Vulkán-hágó e korban is közlekedési útként szolgált. A továbbiakban csak a Maros mentén találjuk meg e kor jellemző leleteit. A nyugati határ a Berettyótól indul, s nagyjából a Réz hegység, a Bihar hegység, a Gyalui havasok, az Erdélyi Érc-hegység és a Solymos hegység lábainál torkollik az Alföld síkjába.

A bronzkorhoz képest tehát óriási a visszaesés. A Szamos alsó folyása a Lápos mente, a Körös és Királyhágó vidéke elnéptelenedik, a Sajó és Beszterce völgye kimarad, az utóbbi terület feladása már részben a bronzkorban megkezdődik. Ugyancsak bronzkori elnéptelenedés volt az alapja az Olt- és Küküllő-köze feladásának. Elveszett e korban a bronzkorban ámenetileg meghódított délerdélyi hegyvidék (Krassó-Szörény és Hunyad hegyei), bár a Berzava és a Karas folyó mentén egyideig még volt élet.

Itt kell kitérnem még Erdély őskori erődítményeire. Elhelyezkedésük-

ben bizonyos rendszer figyelhető meg. Nagy tömegben ugyanis Csíkbán az Olt jobbpartján, a Hargita tövében, majd nagyjából a Bodza-szorostól a Hargita és a Görgényi havasok nyugati oldalán halad ez az erődítménysor széles sávban, a Maros kapuját nyitva hagyja, s a másik oldalon a Kelemen havasok délkeleti peremét követi. Északon a Nagyszamos felett ível át a Meszesi kapuig, végül a Gyalui havasok és az Erdélyi Ércheység keleti peremén találjuk sűrűn e védműveket (az utóbbi jelölése hiányzik a II. térképről). Az erődítmények zöme tehát közrefogja az erdélyi medencét. E fő vonulatokon kívül a belső terület védettebb helyein mindenütt megtalálhatók. Feltűnő jelenség, hogy Erdély déli részén a vaskorban már elnéptelenedő Olt mentén úgyszólván teljesen hiányzanak. Úgy látszik, hogy a háromszéki és csíki várak javarészt a dákok építették, a többi területeken az erődítéseknek jóval korábbiaknak kell lenniök. Hitelesítő ásatás alig néhánynál történt, de térképvázlataim alapján úgy látom, hogy zömük a vaskor előtt kellett épülnön, hiszen ettől a kortól fogva az erődítmények nagy vonalai a lakott területek peremén kívül esnek. Azt is kétségtelennek tartom, hogy az erődítmények elsősorban nem kifelé fordultak, hanem az erdélyi medencéből az ellenséges nyomás elől időről-időre a hegyvidék peremére felhúzódtak lakosságnak szolgáltak a medence felé irányulva védelmül.

Feltűnő jelenség, hogy a dáciai római limes szinte ráépül erre az erődítmény-sorra. Észszerű lenne ezt a jelenséget úgy magyarázni, hogy az erdélyi medencéből kiszorított kelta és dák maradványok is ezekbe az erődítményekbe húzódtak a medence belsejéből jövő támadás elől, s ez tette szükségessé azt, hogy a római stratégiai határt, még a sok helyen közbeeső nagyobb lakatlan területek bekebelezésével is, úgy építsék ki, hogy azt az erődítmény-sort is semlegesítse. Bármennyire észszerű is ez a feltevés, csak feltevés marad mindaddig, míg az ásatások nem tisztázzák e kérdéseket. Meggyőződésem azonban, hogy a kérdés felvetése már egymagában is új elemet jelent a limes dacicus értelmezésének kutatásában.

2. A s z k í t á k jóformán csak a Mezőséget s annak kijárait szálják meg. A Meszesi kapu, az Ojtozi-szoros és a Vöröstoronyi-szoros mellett a Maros mentének kijárait használták. Északon Kolozsvár felett Szolnok-Doboka és Beszterce megszállatlan maradt, csupán a Maros mentéről tört elő egy kisebb csoport Szolnok-Doboka délkeleti sarkába Noszolyig. A Maros középső szakasza és a két Küküllő köze sok szkíta lelettel szolgált eddig, innen keskeny folyósó vezetett a Feketeügy mentén Ojtoz felé. Az Olt könyökétől Fogaras irányában egy darabig az előző korban lakatlan területen is előrehatolnak, innen kezdve azonban a Nagy-küküllőig terjedő rész lakatlan maradt, csupán a Vöröstoronyi szoros felé mutatnak nyomok. Továbbhaladva a Marosmente és a vaskori megszállás nyugati határvonala zárja be a szkíta település területét.

A korai-vaskor lakottságához képest tehát igen nagy a területvesztés. A már említett északi részeken kívül kiesik a Nyárad és a Kisküküllő területének jelentős darabja, a csíki medence teljesen, a háromszéki síkságon csak keskeny út vezet, s a beletorkolló szorosok közül csak az Ojtozin volt forgalom. Az Olt mentén tapasztalható csekély területnyereséggel szem-

ben a déli részekben is további elnéptelenedést figyelhetünk meg: kikapcsolódik a Sebes völgye és a Sztrigy-Cserna területe.

E területvesztés magyarázataként önként kínálkoznék a szkíták lovasnomád életformája. Ez érthetővé tenné, hogy miért csak a mezőségi részeket szállották meg. A kérdés azonban nem ilyen egyszerű. Az elnéptelenedés egyik oka — az életformától függetlenül — kétségkívül az, hogy a kimmérik (?) és szkíták korában állandó háborúskodás zavarta a nyugodt fejlődést. Ez szervesen belekapcsolódva a már a bronzkor végén meginduló népmozgalmakba, mindinkább lehetetlenné tette a békés földművelő munkát. Az élet bizonytalansága nagyobb méretű kivándorlást eredményezhetett. Nem mernék ebben az elnéptelenedésben a szkíta lovasnomád életformának nagyobb jelentőséget tulajdonítani. Az erdélyi szkíták ugyanis kétségkívül a Dnyeper mentéről jöve hódították meg Erdélyt. A Dnyepermenti szkítákról pedig Herodotos világosan megírta, hogy a Kubán-vidékiekkel ellentétben ezek földművelők. Az előkelő réteg sírjai a Dnyeper mentén is lovasnomád társadalmi szerkezetről tanúskodnak, s ezt a jellemvonást Erdélyben is megtaláljuk. Azonban ez csak a vékony uralkodó rétegre jellemző s nem a földműves tömegekre. Mindezek alapján komoly alapot látok legalább is annak feltevésére, hogy a szkíta hódítás nem volt földműves ellenes természetű. Valószínű, hogy a szolnokdobokai részek nem néptelenedtek el ebben a korban, mert a szkíták politikai bukása után ezen a területen újból élet van. Pedig a szkíták alatt elnéptelenedő többi területről a későbbi korokból is hiányoznak a leletek, sőt e területek még jobban elnéptelenednek.

3. A kelták és dákok. A kelta és dák szimbiozis idején a szkíták által meg nem szállott területek egyrésze, mint már említettem, újra benépesül (vagy nem is néptelenedett el a közbeneső korban?). E területek pontosabban: Szolnok-Doboka déli része és a Beszterce völgyének egyrésze, továbbá a csíki medence (az utóbbi helyről közvetlen leletek azt sejtetik, hogy a szkíták ezt a területet is megszállták), nagyszámú népességgel kell számolnunk a Háromszéki medencében. Az Ojtozi-szoroson kívül a Töresvári-szoroson is megindul a forgalom. Az Olt északi partja a Küküllőig lakatlan ugyan, de a Hortobágy torkolatától kezdve a hallstatti időktől lakatlan területek kapcsolódnak be az életbe. A Sebes völgye ismét lakott s Hunyad meg Krassó-Szörény területén Temes megye határáig pompás dák várak sora őrzi az újonnan művelésbe fogott területet. Az erdélyi medence lakott részeinek nyugati határa ismét a régi vonalon fut, kikerülve a Királyhágót, a Bihari hegységet, az Erdélyi Érchegységet, s mint az előző korokban is, a Maros vonalba kapcsolódik bele.

A vaskortól kezdve megfigyelhető s a szkíták alatt még nagyobb térségekre jellemző lelethiány újabb területekre terjed ki. Újabb területvesztés figyelhető meg a két Szamos elágazásánál; nagy kanyarral bővül a Maros és Komlód közének elnéptelenedése is. A fogarasi síkság feletti néptelen rész a Nagy-Küküllőig ível. Egyebekben a Vulkán-szorosig a vaskori település vonulatát követi a határ.

4. A római limes ezek szerint tisztán stratégiai jellegű erődítmény volt, s jóval nagyobb területet ölelt magában, mint amekkorát ebben a korban a népesség kitöltött. Palánkától Lippáig esetleg Zsidovinnál Vecel

felé ágazva szinte pontosan azt a területet határolja, amely területről dák leletanyagot ismerünk. A leletek és a történelmi források ebben az esetben tehát egybevágóak. Veceltől Verespatakon keresztül vezet a limes, először kapcsolva be a művelődésbe, az eddigi aranymosás helyett az aranybányák területét. Innen nagyjából a Gyalui havasok lábánál vonul s Moigrádnál (Porolissum) erődítménnyel zárja le a Meszes kaput. Északi határa Besztercég s keleti vonulata Barót, Oltszem, Bereck vonalig az őskori erődítménysort és a hegyek vonulatát követi. Déli, inkább észmei határa nyilván a Kárpátokra támaszkodott, majd a Vöröstoronyi-szoroson keresztül az Olt mentén vezetett lefelé.

Abból a tényből, hogy a római hódításkor lakatlanul talált területekről nincsen jelentősebb számú római népességre valló leletanyagunk, továbbá abból, hogy e területek a rómaiakat követő gót korban is nagyrészt lakatlanok, arra következtettek, hogy e területek népi kitöltése a római uralom másfél százada alatt sem következett be. Így tehát a római gyarmatosító tevékenység sem léphette jelentősen túl a már a hódításkor megművelten talált területek határát. A készülő rómaikori repertorium térképezése elsőrangú bizonyító anyaggal bővíti majd e területről való tudásunkat. Megjelenéséig a fentiekben túlmenőleg nem akarom tárgyalni e kor népesedéstörténetét.

*Paulovics István*nak most sajtó alatt levő dolgozatából kiderül, hogy Dacia katonai szervezete a folyóvölgyek mentén sugárszerűen s a limesek felé egyre kisebb erejű katonasággal épült ki. Párhuzamos ezzel az a megállapításom, amelyet a vaskor településének jellemzésekor tettem, hogy t. i. a bronzkor után az élet a folyóvölgyekre szűkül össze. Ilyenképpen a római katonai szervezet itt is a már készen kapott adottságokba épült bele, ugyanúgy mint a limes kiépítésekor. A folyóvölgyek területeit vette erősen kézbe, s ezáltal magának biztosította az életfontosságú hálózatot. A délnyugati dák várak lerombolását az írott forrásokon kívül ásatások is bizonyítják.

A térképen a pirossal jelölt limesvonalon belül feltüntettem az azelőtt sohasem lakott, vagy a bronzkor óta lakatlan területeket, továbbá a római hódításkor néptelenül talált részeket. Ezeknek a területeknek további kiterjedését figyelhetjük meg a népvándorlás korában.

III. térkép. 1. A gót szállásterület a Meszesi kapun vezet ki Erdélyből, Kolozsvár tájékáról keskeny sávban Alsóilosváig nyúlik fel, innen a Marosig húzódik vissza, a Komlód vizétől nyugatra kiöblösödik, majd a Ludas patakának torkolata körül símul ismét a Maroshoz s kivezet a Tölgyesi-szoros felé. A Maros eredete táján erősebb gót teleppel számolhatunk. A Maros mente sűrű gót megszállása kihagyja a Nyárád és a Kisküküllő területét és a Küküllők torkolatától a Nagyüküllő mentét követve, szinte egyenes vonalban vezet az Olt-kanyarig. A Háromszéki medence és a Barcaság mindhárom szorosát használják. Az Olt mente, a nagy kanyart nem számítva, lakatlanul maradt, de az ettől északra fekvő területeken sűrűn találjuk a gótok emlékeit. A Küküllő torkolatától egy darabig ismét a Maros mentére szorul a népesség, s ennek völgye köti össze az alföldi területekkel az erdélyi gótokat. Közben keskeny sávban utak vezetnek a Vöröstoronyi-szoroshoz és a Vulkan-hágóhoz. A megszállott terület

nyugati határa a Meszes kaputól Kolozsvár felett a Maros-könyökiig ível, innen a Marost követi. Ez az erdélyi medence nyugati határa a népvándorlás egész tartama alatt, s a magyar honfoglalás is e természetszabta határoktól keletre tör.

Az előző korokban megfigyelhető elnéptelenedés tehát óriási mértéket ölt. Az előző népességből legfennebb némi kelta iparosréteg nyomai mutatathatók ki a gót temetők edényeiben. Az átutésekkel közelebről *Fettich Nándor* foglalkozik, s ezért ezen a helyen nem bocsátkozom tárgyalásukba.

2. A gótokat követő gepida megszálláskor elvész a Szolnok-Doboka felé kitérő terület, s a Maros mentét is csak a folyó középső szakaszáig szállják meg. A két Küküllő közén sem haladnak túlságosan előre, ettől kezdve pedig, a Sztrigy völgyének megszállását nem tekintve, a Maros mente jelzi a gepida szállásterületet. Lehetséges, hogy Udvarhely megyéig is előre hatoltak, talán épen az avar veszedelem elől, s a régi adottságokat követve, Firtos várában huzódhatott meg egy csoportjuk (a III. térkép ez utóbbit nem tünteti fel). Erdély többi részéből egyetlen leletünk sincsen sem e korból, sem a következő avarkorból. Úgy látszik, a háromszéki medencét és a Barcaságot feladták, s az ojtózi út épenúgy bezárult, mint a többi keleti szoros. Erdély lakott területe, szinte a honfoglaláskor talált állapotáig zsugorodott össze. A keleti részek elhanyagolása nyilván annak következtében állott elő, hogy mind a gepidák, mind pedig az avarok észak, illetőleg nyugat felől hatolnak az erdélyi medencébe. A hún uralom terjeszkedéséről csak halvány nyomok állanak rendelkezésünkre, valószínűleg a gót és gepida területek politikai függőségén kívül számottevő hún népi elem nem jelent meg Erdélyben. Egy húnkori fejedelmi lelet, amely a Meszesi kapu környékén került elő, mindenesetre arra mutat, hogy a terület kézbe tartása a Sziléziában s másutt megismert módon történt, nem pedig népi megszállás formájában. A kereskedelmi élet mindenképen óriási lendületet vesz a hún uralom alatt.

3. Az avarkor. Területe nagyjából a gepida szállásterületet fedi, csupán a Nagy- és Kisküküllő mentén található egy előretolt ék egészen Korondig (mint említettem, lehetséges, hogy e terület már a gepidák alatt is meg volt szállva). Az erzsébetvárosi és a korondi préselőminták (mai értelemben = gyárak), mindenesetre arra vallanak, hogy nagyszámú telepek ültek meg e területen. A Vöröstoronyi-szoros kézbevétele az avarság olténiai törekvéseivel magyarázható. Jelentősebb területgyarapodást figyelhetünk meg a Küküllők torkolata és a Vöröstoronyi-szoros közti területek benépesedésével. A sztrigymenti vidék megszállása is kétségtelen mutatója az avarkorban népi tömegeiben az Alföldre telepített gepidák birodalma teljes megszállásának. A keleti szorosok kikapcsolódása, mint már említettem, az erdélyi medencének nyugat felől való megszállása mellett bizonyít; már az északról jövő gepidák alatt sem volt szerepük e kijáróknak.

4. A szlávok. Régészeti nyomaik igen szórványosak, jelenlétükre elsősorban helynévi emlékeik alapján következtethetünk. Valószínűleg az avarkorban jelennek meg Erdély területén s idevándorlásuk a nagyszabású avar telepítési mozgalommal függ össze. Elhelyezkedésük szempontjából igen tanulságos a térképvázlat; ebből ugyanis nyilván látható, hogy a nép-

vándorlaskorban lakott területek peremén jelennek meg, illetőleg a gótok után néptelenül maradt területeket szállják meg. Úgy látszik tehát, hogy nemcsak a földrajzi tényezőknek (az aljnövényzet nélküli lomberdők peremterülete) volt település-szabó erejük, hanem a szlávok elhelyezkedésének megértéséhez a népvándorlaskor néptörténelmének ismerete is szükséges.

5. A magyar honfoglalás kora. A honfoglaló magyarság még a X. században megszállotta a teljes lakható Erdélyt, tehát az avar örökséget. Ez a tény világosan felismerhető a III. térképen. Azt hiszem ennek a ténynek felismerését eddig két ok késleltette. Az első ok az, hogy csak sejtettük, de nem láthattuk tisztán Erdély földjének alakulását a népvándorlás korában. A második ok pedig az elsőtől következik: a kutatók előtt több kevesebb tudatossággal a ma sűrűn lakott Erdély képe lebeghetett. A honfoglalás előzményeinek felismerése egyúttal a gyepek kérdésében is új lehetőségeket vetett fel. Erre később röviden utalok.

Az egyre gyarapodó székelyföldi honfoglaláskori leletek is új kérdéseket hoznak szőnyegre. Az ojtózi út megszállása ma már alig vitatható, a székelyderzsi lelet pedig azt sejteti, hogy a nyugati és keleti szállásterület között a küüllőmenti ősi úton megvolt a kapcsolat is. Egy Brassóban talált lelet, ha valóban honfoglaláskorinak bizonyul, a Barcaság korai megszállását jelenti.

IV. térkép. A II. és III. térkép adatainak egymásravezítése meggyőző módon szemlélteti Erdély földjének fokozatos elnéptelenedését, s egyúttal kirajzolja Erdély településlehetőségeinek természetes erővonalait. Ebből kitetszik, hogy a település megszabója, nem a Marosvonal volt, mint eddig tanfították, hanem az Ojtózi-szoroson betorkolló, a Küüllők mentén a Maroshoz vezető s ott két ágra szakadó út. Ennek egyik ága a Meszes-kapu felé tartott, a másik a Maros mentén vitt az Alföldre. Ez az út mintegy körülölelte a Bihari hegycsoport sohasem lakott tömbjét. A magyar honfoglalás is ezen erővonalak mentén történt.

Megfigyelhető, hogy az egymást váltó népek kivétel nélkül mindig megszállják a hódításuk pillanatában lakható terület teljes erőhálózatát, sőt nem egyszer, amint épen a gepida-avar-magyar időkben láttuk, a teljes lakható terület megszállására kerül sor. Igen nagyjelentőségű feladat lesz annak a tisztázása, hogy abban az esetben, ha csak az erővonalak megszállása következett be, mi történt az ott talált és ottmaradó néppel. Például igen tanulságos lenne ebből a szempontból a római uralom alá sohasem került csiki dákság további sorsának tisztázása. Minket talán még jobban érdekel az udvarhelyi avarság sorsa. Hiszen erre a területre a magyarság csak a honfoglalás utáni században nyomul előre.

A magyarság Erdélyben a honfoglaláskor még a lakható részekben is csak igen gyér lakosságot találhatott. Nyilván elsősorban a marosi és dési sóbányák vidékén volt csak elevenebb élet. A már említett szláv szórványokon kívül csak itt találhatott jelentősebb számú lakosságra. E területek történeti adataink szerint bolgár megszállás alatt voltak. A bolgárságnak azonban egyelőre nem ismerjük régészeti nyomát Erdélyből. Nem számítható ugyanis az e korbéli bolgársághoz az avar birodalom kutrigrur rétegének hagyatéka.

Bár magam számára csak a Szent Istváni időkig szándékoztam meg-

kísérelni Erdély településtörténelmének felvázolását, nem térhetek ki a későbbi korok számára levonható tanulságok rövid ismertetése elől sem. Ha rávezetjük az elnéptelenedést példázó térképre a magyarság XII. századi helyzetét, akkor szemléletes módon ismerhetjük fel azt, hogy Hunyad és Krassó-Szörény megyék területének kivételével a magyarság ebben a korban épen a vaskori határokig töltötte már ki az erdélyi medencét. Az a kevés, amit erről a folyamatról tudunk, sejteti, hogy a népi kitöltés az elnéptelenedés fordított sorrendjében, s a terjeszkedés az erdélyi föld megismert erővonalai mentén történt (vö. középkori megyéink hosszan kelet felé nyuló alakját). A magyarság tehát a XII. századig újból elérte a szkíták előtt lakott Erdély határvonalait. Ez a felismerés egyúttal nemzetiségeink betelepülésének és elhelyezkedésének kérdéséhez, tehát Erdély nemzetiségi képe keletkezésének logikájához is alapul szolgálhat. A további térhódítás soron következő területei ugyanis északon Beszterce környéke, délen pedig az Olt fogarasi és szebeni síkja lett volna. Az utóbbi terület gyér megszállása már kezdetét is vette. Természetesnek vehető, hogy a betelepített szászok számára ezt a két területet jelölték ki Árpádházi királyaink, a magyarság pedig a két pólus között a csiki medence lassú kitöltésével folytatta a terület visszahódítását az ösrengetegtől és a mocsártól. A románságról is a déli lakatlan területekről kapunk először okleveles híradást. Azon a részen tűnnek fel, amelyet feltűnésük előtt soha ember nem lakott. Ugyanígy soha semmiféle nyomát nem találtuk eddig az emberi életnek az Ilosvai hegységben s a Bihari hegycsoportnak abban a tömbjében, ahol a sorrendben következő oklevelek szerint a románság feltűnik. A délnyugati hegyes részek is lakatlanoknak bizonyultak a rómaiság bukása utáni időkben. Ezek az erdő-benötte hegységek ugyanis az őskortól Erdélyben lakó egyetlen nép életmódjának sem feleltek meg. Sem a földművelő, sem a halászó-vadászó, de még a nomád állattartó-nép sem tudott semmit sem kezdeni ezekkel a területekkel. A leletek határvonala szinte évezredekken keresztül egységesen kikerüli tömbjüket. E hegyes erdőségek csak a hegyipásztor életformának szolgálnak talajul, s így természetes, hogy amikor feltűnik a románság, akadálytalanul birtokba veheti Erdély e részeit. E nép érdeme az, hogy ezek a területek is beleilleszkednek Erdély emberföldrajzába.

3.

Térképvázlataim áttekintése és tanulságainak rövid ismertetése után még tovább szöhetem a bevezetésben felvetett módszertani kérdéseket. Nem szándékom egész hálózatuk felvázolása, hanem csak néhány pontban közlöm jelentősebb tapasztalataimat.

1. Egy földfelület életesorának ilyen nagy távlatokban való vizsgálatakor a különböző kor- és népi kérdések két, egymás rovására kiteljesedni igyekvő, élettani erő harcává egyszerűsödnek. A személytelemmé vált emberi munka ugyanis ebben a távlatban nem az egyes ember vagy kor ilyen vagy amolyan elhatározását, akaratát, életformáját, stb. példázza, hanem az emberben levő biológikumot. Az ezzel szembeesző másikkal erő természetrajza mindenki előtt világos, bár jó lenne a erdő térhódításának menetét közelebbről szemügyre venni. Mihelyt azonban e nagy idő- és tér-

beli távolságokat egy-egy korra, népre vagy életformára szűkítjük, akkor a különleges adottságok sora színezi és teszi egyénivé ezt az időtlen küzdelmet. Mindebből következik, hogy e folyamat megragadása és tisztázása csak akkor válik lehetségessé, ha jelenségeit a természettudományok könyörtelenül szigorú módszerességével írjuk le. Míg ez a munka meg nem történik, addig még a fenti nyers vázlat is túlnagy igényekkel lép fel az anyaggal szemben.

2. A fentiekből következik, hogy egy kisebb területen lefolyó jelenségek helyes értékeléséhez csak akkor juthatunk el, ha a területet hatásterének környezetébe ágyazzuk. Erdélyt tehát az egész Kárpát-medence, sőt Közép-Európa erőhálózatában kell néznünk, egyes korokban pedig Észak- és Dél-Európáig, Spanyolországig és Belső-Ázsiáig kell figyelemmel kísérnünk azokat az összetevőket, amelyekből az itteni élet alakulását megérthetjük. E téren már igen jelentős előmunkákat végeztek el, de a fenti kívánalmak szerinti felméréshez e munka további terebélyesítése szükséges. Nem elegendő egy-egy kor szintjében elvégezni e munkát, hanem az azt megelőző korok s az őt követő idők függőlegeseibe is be kell ágyazni a vizsgált jelenséget.

3. A térképek elkészítésekor a következőképen igyekeztem eljárni: az egyes, kétségtelenül hiteles leletek körül egy bizonyos távolsággal húzott kört művelődéstalajnak tekintettem. E területek nagyságának megállapításakor a gazdaságtörténelemnek a nagy számok törvényszerűségei alapján megállapított megfigyeléseit tartottam szem előtt. Ezekből a törvényekből ugyanis kisebb nagyobb ingadozásokkal kiderül, hogy egy-egy gazdasági rendszer mellett milyen terjedelmű föld szükséges az egyes ember eltartásához. A leletek helye köré tehát, a földfelszín adottságainak figyelembevételével, nagyobb területet kell rajzolnunk. Világos, hogy a civilizáció haladtával ezek a területek mind kisebbek és kisebbek lesznek, mert a föld eltartóképessége az eszközök tökéletesedése, a kereskedelem fejlődése, s más körülmények változása során egyre növekszik. Ennek következtében ugyanazon terület emberföldrajzi értékének megtartásához, de méginkább növeledéséhez mind több és több ember jelenléte szükséges.

Ezeket az alapelveket térképvázlataim készítésekor nagyrészt épen a hasonló előmunkálatok hiánya miatt csak bizonyos fokig tudtam értékesíteni. Az egymástól távolabb eső területeken előkerült leleteket ilyen hozzávetőleges számítás alapján kapcsoltam egy területre, vagy hagytam meg elszigeteltségükben. E településtörténetileg igen jelentős tényezőket egyáltalán nem tudtam alkalmazni a laza határvonalakon belüli állapotok feltüntetésére. Ilyenképen le is mondtam erről a kísérletről; itt u. i. teljes részletességgel kellett volna a különböző korok egymásváltó, vagy egymás mellett jelentkező finom rétegződését megkülönböztetni. Ezt, a munka jelenlegi állása mellett, nem tudtam elvégezni. Térképeimen tehát az egyes korok laza határa nem jelenti egyúttal a határokon belül levő terület egyenletes sűrűségű népi kitöltését. Meggyőződésem, hogy e kérdés kidolgozása további értékes mozzanatokkal hoz majd közelebb minket a vaskortól kezdődő elnéptelenedés erőjátékának megértéséhez.

Mivel nem volt módomban a területek pontosabb, de sok esetben még futólagos, bejárása sem, sok hiba történhetett azokon a helyeken, ahol a

nagy településtömbökön kívül eső leleteket a tömbökhöz kapcsoltam. Ilyen esetben a legpontosabb katonai térképnél is többet ér a terep bejárása. Magam részéről azzal igyekeztem ezt a hibaforrást kiküszöbölni, hogy az előző és következő korok e területre vonatkozó adatait figyelembe vettem.

E vázlatokban sok dolog maradt még tisztázatlanul. Nem csupán az előmunkálatok hiányos voltán múlott mindez, s nem is csak egyéni felkészültségem hiánya okozza a vázlatok nyersségét. Mindezeket több év munkájával többé-kevésbé ki tudtam volna küszöbölni, vagy legalább is erősen csökkenthettem volna. Úgy éreztem azonban, hogy ez a munka nem egy ember munkája, hanem csak a kutatók céltudatos együttműködése hozhat pontosabb eredményt. Ezért a munka iránti kötelességemnek tartottam vázolataim közlését, hogy a közlést természetszerűen követő megbeszélések, korrekturák folyamán közelebb juthassunk az egykori valóság szerkezetének és mozgó erőinek felismeréséhez. Nagyon is lehetséges tehát, hogy az egymástól függetlenül készített térképeim egymásravitítése során tapasztalt törvényszerűségeket az újabb ásatások, újabban felvetődő szempontok módosítják, de azt hiszem, hogy alapjában véve e nyers eredmények nagyjából megközelítik a dolgok egykori történések logikáját.

A felvetődő sok kérdés közül néhánynak megemlítését nem mulasztom el. *Kniezsa István* Erdély hegyneveinek és folyóneveinek vizsgálatakor arra az eredményre jutott, hogy Erdély területe a honfoglaláskor csak igen gyéren lehetett megszállva, mert már a közepes nagyságú vizeink nevének nagyrésze is színmagyar, míg például Dunántúlon ezek legnagyobb része antik vagy népvándorláskori örökségből való. A népvándorláskor erdélyi leleteinek térképezése teljes mértékben értelmezi Kniezsa eredményeit, mert csupán a nagy folyók mentén volt állandó lakosság, itt váltották egymást a népek, s adták át a nagy folyók neveit az utánuk jövőknek. A kisebb folyók vagy épen patakok mente a legtöbb esetben teljesen elnéptelenedett. Természetes tehát, hogy a magyar foglалók maguk nevezték el ezeket, s adták át e neveket másoknak akkor, ha e területen új nép váltotta fel őket. Ugyanez a helyzet a nemzetiségeink által lakatlanul talált területeken.

Mint említettem új kérdést vetnek fel a Székelyföldön talált honfoglaláskori leletek, különösképpen ha e terület török helynévanyagát nézzük. Talán volt valami kapcsolat e helynévanyag és a határvédő törzsek (székelyek?) feltételezhető töröknyelvűsége között. Különösképpen nő a leletek és nevek jelentősége annak tudatában, hogy — legalább is eddigi tudásunk szerint — e terület nem volt szerves része az avar birodalomnak, tehát a helynévanyag nem őrizhet korábbi réteget.

A gepida-avar-magyar település a nyugati részekben szinte matematikai pontossággal fedi egymást (a dési magyar kiszögellés legkorábban Géza korában keletkezett!). Lehetséges, hogy e kérdés további tisztázása gyepűrendszerünk keletkezéséhez is adatokkal szolgál. Nyilvánvaló ugyanis, hogy gyepűink erődítéseit nagyrészt készen találjuk. Feltevésemet egyelőre így fogalmazhatnám meg: a magyarság Erdély elfoglalásakor a teljes lakható területet megszállja egészen az avar (?) gyepű-rendszerig.

Végezetül engedjék meg, hogy egy olyan kérdést vessek fel, amely észszerűen következik a fenti eredményekből, de amely a szigorúan vett tény-

megállapító tudományos munkán túl már emberi értékrendszerünkbe tor-
kollik. Meggyőződésem ugyanis, hogy az a tényező, amelyet a településben
élettani erőként magyaráztam, egyúttal az egyes műveltségek és népek em-
beri értékének objektív értékmérője is. Kutatása az előzmények és követ-
kezmények pontos ismeretében ugyanis minőségileg és mennyiségileg mér-
hető eredménnyel szolgál: az emberi munkával. Ha most ezzel a mérősz-
közzel fordulunk eredetileg felvetett kérdésemhez, hogy, t. i. milyen volt
Erdély területe a honfoglaláskor, s mit végzett itt a magyarság a terület
népi kitöltésével, akkor lehetetlen meg nem látni, hogy az a hallatlan erő-
kifejtés, amellyel az akkor még alig földhöz szokott magyarság rövid 300
év alatt, a vaskortól kezdve egyre csökkenő s nyers tájjá változott területe-
ket ismét az emberi művelődés szolgálatába állította, nem mindennapi
munka volt. Ezek az erdőirtó, földtúró magyarok soha el nem múló értékű
munkát végeztek: az erdélyi medencét újból visszaadták az embernek. Eb-
ből a munkából később a két keleti határterületen a szászok is részt kért,
és sajátos életformájával nagy munkát végzett soha nem lakott területek
bekapcsolásával a románság is. Erdély mai kulturtalajának munkájában
tehát Erdély minden népe részt vett. A mennyiségi és minőségi munka
azonban nem egyenlőképpen oszlik meg közöttük. Nemzetiségeink későbbi
terjeszkedése ugyanis már nem a nyers tájak felé történt; ők jórészt a ma-
gyar munka által már meghódított területre húzódtak. E terjeszkedés lehető-
ségének egyik főoka az volt, hogy Erdély erővonalait kezében tartó ma-
gyarság szenvedte a legnagyobb vérvesztést az erővonalak mentén támadó
ellenséggel szemben Erdély szabadságáért vívott harcaiban.

László Gyula

IRODALOM

Dolgozatom vázlatossága felment a részletes irodalmi utalások közlé-
sétől. Különösképen nem akarok elébe vágni a népvándorlás- és honfoglalás
közvetlen leletei feldolgozásának. A szövegben említett, forrásul szolgáló,
munkák közül a legfontosabbakra a következőkben utalhatok. Gyórfy István
kunsági ásatásai még nem jelentek meg, Szabó Kálmán kecskemétkörnyéki
középkori ásatásait a Magyar Nemzeti Múzeum adta ki (*Az alföldi magyar
nép művelődéstörténeti emlékei*, BibliHumHist. III. Bp. 1937), Pósta Béla
gyulafehérvári és Roska Márton várfalvi és vajdahunyadi ásatásai a kolozs-
vári *D o l g o z a t o k* ban jelentek meg. Kovács István eddig csupán a Kolozs-
vár Zápolya-utcai honfoglaláskori temetőt közölte (*K ö z l e m é n y e k*. Ko-
lozsvár, 1942), míg a farkas-utcai templom kriptájának ásatásai még feldol-
gozásra várnak. Csalog József, Leszih Andor, Implom József, Méri István,
Bálint Alajos és Domanovszky György középkori ásatásai a magyar kutatás
erőteljesebb megindulását jelzik. A korai magyar idők erdélyi régészeti kér-
déseire vö. László Gyula: *A honfoglaló magyarság művészete Erdélyben*.
ETI. Kolozsvár, 1943. Méri István kéziratosszerű jelentésének címe: *Jelentés a
Borsavölgy régészeti bejárásáról* (ETI. Irattár, 1942). Az őskori leletekre
vonatkozó adatokat, mint említettem, majdnem kivétel nélkül Roska Márton
nagy munkájából merítettem (*Erdély régészeti repertoriuma. I. Őskor*), s
térképezésükkor is a Repertorium térképmellékletei szolgálták alapul, bár
a lelőhelyek feltüntetése sok helyen nem történt pontosan. Erdély őskori

életének vázolásakor igen nagy hasznát vettem Roska Márton számos részletmunkájának és összefoglaló jellegű dolgozatainak. A római korra, különösen pedig a limesre vonatkozó adatok térképre vitelek a következő fontosabb munkák szolgáltak alapul: Torma Károly, *Repertorium Dácia régiségei és felirattani irodalmához*. Bp., 1880. — Buday Árpád, *Dolg.* 1912:84. — Alföldi András, *Századok*, 1940:163. — Párducz Mihály, *ArchÉrt.* 1940:264 és 1942:313. — Szilágyi János, *Közl.* 1943:88 (a nyugati limesre a legfontosabb!) Ferenczi István (*Régészeti megfigyelések a limes dacicus északnyugati szakaszán*. EM. 1941:189—214 és kny. Erd. Tud. Füz. 129. sz.), Paulovicz István (*Dácia keleti határa és az ú. n. dák ezüstkincsek kérdése*. ETI, Kv. 1943. Sajtó alatt). A csíki dák várakról Ferenczi Sándor munkája (*Cetăți antice în Județul Ciuc* 1936) és közöletlen ásatásairól kapott szíves felvilágosításai szolgáltak alapul. A Maros forrása menti gót településre a Székely Zoltán által közlelbről közlendő tekerőpataki leletből (*Folia V—VI*, sajtó alatt) és közöletlen éremleletekből következtettem. Kniezsa István megállapításaira vö: *Magyarország népei a XI. században* (Szt. István Emlékkönyv II. Bp. 1938. 367). *Erdély földrajzi nevei* (Erdély, Bp. 1940:71) és *Erdély víznevei* (ETI Évk. Kv. 1943 és kny.) című munkáit. A földterület eltartóképességére vö: Schmöller (*Grundriss*. I, 183—Czettler—Szakál: *Bevezetés az egyetemes gazdaságtörténetbe*. Bp., 1929. 65. l. alapján) fejtegetéseit. A népvándorlás és a magyar honfoglalás korának adattárát az előző irodalomból és a közöletlen leletek összeállításával magam végeztem el; segítségemre volt e munkában Roska Márton készségesen átengedett jegyzetanyaga is. E korok részletezését s a térkép-vázlat pontos indokolását egy későbbi munkámra tartom fenn. A XII. századi magyar határ és a szláv telepék hely-meghatározása Kniezsa Istvánnak a Szent István Emlékkönyvből már idézett dolgozatából való. A románokra vonatkozó évszámokat Fekete Nagy—Makkai oklevél-kiadványából vettem (*Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*. Bp. 1941).

Lakodalom a kalotaszegi Magyarvalkón

Ma már sokkal egyszerűbb a valkói lakodalom, mint régen volt.* Ennek oka nemcsak a gazdasági viszonyokban, hanem a város egyre jobban érvényesülő hatásában is rejlik. Csak nagyritkán és csak nagyobb gazda házáznál fordul elő manapság, hogy mindennek úgy megadják a módját, amint ez még a régi valkói lakodalmakkor szokás volt; ezeknek emlékét már csak a falu vénebbjei őrizték meg. Mostanában nem egyszer megtörténik, hogy a legény egyszerűen megszökteti a leányt, sokszor éppen a szülők beleegyezésével, akármit is beszéljenek róluk a faluban. Ezzel megtakarítják azt a sok költséget, mely a lakodalommal járna. Ezért is egyeznek bele, különösen szegényebb családoknál a leány megszöktetésébe.

Valkói tartózkodásom alatt, 1937-ben, alkalmam volt résztvenni két módosabb család gyermekének lakodalmán; erről az alábbiakat jegyeztem fel.

„Nagy dendőciával mēnyen“—mesélték, mikor a lakodalom előzményeiről kérdezősködtem. A *legín* (legény) először *kitapasztajja* (kitapasztalja) a *lējánt* (leányt). Nem könnyű dolog bizony ez, mert sok vetélytársa akad, s megtörténhetik, hogy a leány nem őt „szereti ki cimboráji“ közül. A legények a leány házánál gyűlnek össze esténként — keddet és pénteket, a *bütüs napokat* (bőjtös napokat) kivéve, amikor, csúfságból, mosót tesznek a zsebükkbe. Vidám tréfálkozással töltik ilyenkor az időt, míg végre csak kiténik, hogy ki az, akit a leány magának kiválasztott. A „kiszeretett“ legény, akinek a leány vonzalmát kedves figyelmességgel, pl. egy pohár víz-adásával, stb. is tudtul adja, marad azután a legtovább a leánynál. A faluban nemsokára híre terjed az új jövendőbeli párnak. A falu nagyon számontartja most már őket és jaj volna annak a legénynek vagy leánynak, aki szándékát most akarná megváltoztatni.

Még hátra vannak azonban a szülők, akik először — komoly formában — csak a *mēkkérés* (megkérés) alkalmával értesülnek a dologról. Megtörténik, hogy a leány szüleinek nem tetszik a legény. Nem egyszer szöktetett már meg ilyen esetben leányt a legény. „Így jára Keví Kata is“ — mesélték a falusiak. Egyik leány pedig bánatában, hogy nem mehetett ahhoz a legényhez, akit szeretett, a hóra feküdt ki és úgy halt meg. Ha azonban a szülők-

* A szerző e leírás anyagát a bécsi döntés után tőlünk elszakasztott, ma a határ túlsó felére esett Magyarvalkón 1937—1938 folyamán gyűjtötte. Néprajzi gyűjtésének anyagából már eddig is közzétette a következő dolgozatokat: *A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón*. Debrecen, 1938. Dolgozatok a debreceni Tisza István tudományegyetem magyar néprajzkutató intézetéből. 1. sz. (Szerk.: Csűry Bálint). *Magyarvalkói vállfőminták* (Magyar Néprajz I, 122—9). *Adatok a magyarvalkói szénacsínáláshoz*. Ethnographia, 1940: 484—8. *Temetés, temető és halotti tor a kalotaszegi Magyarvalkón*. Uo. 1942: 132—43. — *Juhajtkészítés Magyarvalkón*. Uo. 1943: 85—6. [A szerk.]

nek nincs kifogása a házasság ellen, szokás szerint a legközelebbi szombaton este megtörténik a legény apja részéről az *ünnepi jés mékkérés*, mikor is *mízes pálinkával* (mézes pálinka, 'cukrozott pálinka'), — de régen mézzel édesítették —, *pánkóval* (pánkó) várják a legény egész családját.

A megkérést követő kedden a bánffyhungyadi vásárba megy a legény és a leány szüleivel együtt. Megveszik a *jegyeket*. A legény *gyűrűt*, melybe mindkettőjük nevét véseti be, *jetykötőit* (jegykötő) és 20—30 darab *keszkenőit* (keszkenő) vesz a leánynak, a leány pedig a legény kalapjába *tükörzsbokrétát* (tükros bokréta), ha büszke a legényre három tükörrel. Ezeknek az ajándékoknak az átadása a *jeccserélés* (jegycserélés) csak szombaton a *mátkásítás* alkalmával történik. Ez vacsora keretében megy végbe. A leány a bokrétát kendőbe burkolva adja át. A leánynak szánt kendőbe pedig a leány fényképét teszi a legény. A következő nap, vasárnap, ezekkel a jegyekkel megy a legény és a leány a templomba.

Az igazi ajándékozás azonban csak ezután következik. A következő kedden megint a hunyadi vásárban látjuk a házasulandókat. „*A menyasszony felöltözteti a vőlegényt*“ (a menyasszony felöltözteti a vőlegényt) — mondják. Vesz neki *inget* (ing), *gatyát* v. *lábravalót* (lábravaló), *sürcöt* (sürc, kötény). Megajándékozza a legény többi családtagjait is. A *nyiszoróú lányok* (nyoszolyó lányok) — négyen vannak — egy-egy *fejkendőt* (fejkendő), a *vőüférek* (vőfély) — szintén négyen vannak — *olajozs zsepkendőt* (sima tapintású zsepkendő) kapnak ajándékba. A vőlegény ekkor veszi meg menyasszonyának a piros *jeccsizmát* (jegycsizma), a *pántlikás jetykötőt* (jegykötő) és a *bojtot* (bojt). A leány szüleit pedig az *anyós-* (anyós) és *após-csizmával* (apóscsizma) ajándékozza meg. A legény édesanyja, az *anyám-asszony*, *ményének* (meny) *fehír keszkenőt* (fehér keszkenő), vagy *dulandré* (tulle anglaise; hímzett fátyol) vesz. „A dulandré 1.50 méter szílezs gyönyörű varássá kicsifritot keszkenőü“ — magyarázta meg Kelemen Paliné. Ez a kendő a menyasszony legszebb ruhadarabja, mely most fátyla, ravatalán pedig szemfedele lesz.¹ Ugyancsak az anyámasszony ajándéka a *halpénzes cifra főkötőü* (halpénzes cifra fejkötő) és a *homlokra valóú csipke* is. Az ajándékokat azonban csak a lakodalom napján adják át egymásnak.

Egy héttel a lakodalom előtt azután megkezdődik a sütés-főzés és a készülődés. Sütik a sok *csigást*. Vasárnap este pedig elindulnak a *hivogatóúk* (hívogatók) — egy a legény és egy a leány részéről — és ezekkel a szavakkal hívják meg a lakodalomra a rokonságot és az ismerősöket: „*En átalam szólítattya Bálint András Dombi, hogy legyenek ojan szivessek megjelenni mához éty hétre lesz a fija esküvőüje, éty pohár borra, éty pár tányér levesre, éty pár táncra.*“ Vagy versben:²

¹ Malonyay Dezső így írja le: „... finom fehér patyolat fátyol, két sarkában (egymással átellenben levő sarokban) kivarrott díszítéssel. A dulandlé (tulle anglaise) díszítő szegését színes pamutból, ú. n. „berliner“-ből vagy mint ők mondják hárászából varrják; köröskörül többnyire egyszerű, ritkakockás vagy háromszöges dísz fut végig a fátylon, s a sarkokat mejjrevaló hátsó részének középső díszéhez hasonló hímzés tölti ki.“ (*A magyar nép művészete*. Bp. 1907. I, 56.)

² A szövegben közölt lakodalmi köszöntöket Péter János Pandurtól (70 éves) hallottam, részben pedig fiának Péter Márton Pandurnak feljegyzéseiből gyűjtöttem össze, melyeket ő apjától hallott. Ezek a köszöntők most is a Péter (Pandur)-család birtokában vannak.

Jóy napot kívánok
 Kérlek mékhálgassatok
 Ném beszilek tréfát
 Tiszta valóságot
 Vilák kezdetitü úgy vóút és úgy legyen
 Hogy a magyar nemzet szaporodást vészen
 Bálint András Dombi házasonni kiszül
 Akinek nevében hivatgatni jöttünk
 Bálint András Dombi miáltalun kéreti
 Kigyémeteg baráccságot igazán kinyérni
 Légyenek szivessek a menyegzőüre jönni
 Terített asztához s amellé léüni
 Jókedved deríteni, vigam mulatozni
 És a vöülegényes háznag diszére lenni
 Légyenek szivessek nálla mégjelenni.

A lakodalom napja előtti pénteken van a *konyhafa*. A meghívottak közül néhányan, akiknek szekerek van, a főzéshez szükséges fáért mennek az erdőbe. Sok *csetenyét* (fenyőágot) is hoznak, ezzel díszítik fel a *csetenyész szekeret*, mellyel majd a menyasszonyért mennek és ebből csinálnak *csóvát* (csóva) a völegény háza előtt. A csóva sok lombbal és fenyőággal, vagy más díszsel feldíszített magas rúd.

A nyoszolyó leányok „cifra virágból“ a *vöüférpácákat* (vöfélypálca) díszítik fel és bokrétaikat kötnek. A cigány is megérkezik.

Ezalatt a *pitárban* (pitvar) nagy *tüszéjt* (tűzhely) állítanak fel és nagy üstöt tesznek a tüzre. Főzik a *levest* és az *ámás itét* (almás étel).³ A vöfélyek eközben a feldíszített vöfélypálcákkal újból elindulnak a faluba, hogy a *lakodāmas vendégeket* (lakodalmas vendég) meghívják. Egyúttal adományokat is gyűjtenek. A meghívást az *érsőü vöüfé* (első vöfély) végzi, aki mondókáját így szokta befejezni: „*Mivē a menyasszon ety kicsid bárna, kérünk ety kis fehiritöüt*“ (nehány tojást). A *második vöüfé* a magával hozott fatedénybe, a *kártyába* gyűjti össze az adományokat.

Ezután cigányzene mellett a *kosarasokért* mennek. A kosarak oldaláról, melyeket az asszonyok — a kosarasok — visznek a lakodalmas házhoz, rövid pálcákon *laska pánkóuk* függnek köröskörül, a kosárban pedig nagy perec van. Vig énekszóval és *csujogatással* — rimes kétsoros versek mondásával — gyűlnek össze lassan a „nipek“ a menyasszony és völegény házában. A *násznagyok*⁴ pedig elindulnak a menyasszony házához, hogy felszólítsák őt az *esketőüre* (eskető).

A menyasszony házánál a *kiadóy* (kiadó)⁵ fogadja őket, aki a menyasszonyt képviseli. A *násznatyköszöntöüvél* (násznagyköszöntő) köszöntenek be:

Kiadóy gazduram ejöttünk hozzájuk
 Légyenek Istentü ádoztak minnyájok

³ Ételnék neveznek minden olyan leveses táplálékot, melyben hús van.

⁴ Két násznagy van. Legtöbbször a legény bátyjai és unokatestvérei.

⁵ Legtöbbször a leány bátyja, vagy legközelebbi férfitrokona.

Mēr szükséges vala, hogy mos fekeressük
 A szükséges dógot együtt ekövessük
 Mērt elérkezék az a határidőü
 Mējben az ifjak köszt megléssz az esküvőü
 Ekövetkezett az a határnap
 Hogy a jegyeseket megeskesse a pap
 Légyenek szivesek rejánk figyelmezeni
 És a lejánzóvā jegyzőü úrhoz menni
 Hogy a jegyzőü urunk őüket kikérdezze
 A többi házaspárok közzé berendezze
 Asztám pedig a harankszókat hajják
 Mejjek az ifjakat esküvőüre hijják
 Hát sziveskeggyenek a templomba menni
 Az eskümondásra buzgom megjelenni
 Ott Isten törvénye szerim megesküsznek
 Égymásnak örökös húséget ígérnek
 A hit ész szeretet aranylánca lészen
 A zisten segíjjen hát ára benünket

A kiadó erre így válaszol:

Hallóuk násznagyuram emondot szavajit
 Minket sērkengetőü sok szíp mondásajit
 Mi is igyekesztünk, hoty pontosak légyünk
 Ami csak szükséges, hoty mindaszt méktégyünk
 A kikérdezésre mēk fogunk jelenni
 A zesketőüre is készem fogunk lenni.

A násznagyok ajándékba a *násznatykendőibe* (násznagykendő) kötött *násznatyperacet* (násznagyperacet) kapják. Ők pedig mézes pálinkával kínálják meg a kiadót. Sokszor előfordul, hogy míg így iddogálnak, csúfságot üznek a násznagyokkal és lábukat az asztallábihoz kötik. Csak mézes pálinkával válthatják ki magukat. A násznagyok után a nyoszolyó asszonyok jönnek és hozzák a vőlegénynek és édesanyjának az ajándékait: a jegykötőt, *fejítőis párnát* (fejtős, piros csfkos párna), fehér keszkenőt, cifra főkötőt, jegycsimát és a „lékfőübb, a jegyet“: sok keszkenőt. A menyasszony fogadja őket. Ezeket az ajándékokat azután, hogy mindenki láthassa a menyasszony hozományát, az udvarra tett ágyra és melléje rakják. Ez az *átykitevőü* (ágykitevő), mely a leánynak a szülőiházból való távozását jelképezi.⁶

A menyasszony is készülődni kezd, *kiköszön* szüleitől, testvéreitől, a rokonságtól, „leánycimboráitól“ és a szomszédoktól.

A kiköszönést helyette ilyenkor a násznagy végzi el:

Mielőtt évinném e ház virákszálát
 Had mongyam ē röviden az őü bucsuzását
 Őü nēm főjthattya ē siróuzokogását
 Azér mondom én ē szive óühajtását

⁶ Azt tartják, hogy a férjhezmenő leánynak, ha elviszi guzsalyát a szülői háztól, mind leánygyermekéi lesznek.

Köszönöm jóu apám sok szivességeket
 Ággya még a zistem minden lépésedet
 Hogy örömmel éhess több bödog éveket
 Isten otamába ajállak tégedet
 Szeretőü jóu anyám hát néked mit monygyak
 Aki hún dājkátál éngem lejányodnak
 Bödogül fojjanak napjaji éltednek
 Mēr jóu anyám vóutál nékem gyermekekednek
 Rátalátam immár szeretet páromra
 Eddigi hejjetem ujjāl cserélem ma
 Bocsáss ē hát idēsanyám szárnyajimra
 Kisérjen áadásod éngem utamra
 Kedves testvérejim fogjátok mēk kezem
 Tölletek válásom esik nagy nehezen
 Tārcson össze Isten tesvérszeretedbe
 Jóuk légyünk egymáshoz az egisz éledben
 Kedves lejámbarátim óu bocsássatok még
 Ha valaha tám vétettem tinéktek
 Köszönöm a hozzám valóu jószivességeitek
 Légyeteg bödogok míg a főüdön éltek
 Vigre jóu szomszédim jönnek előü rendre
 S minden rokonajim a vendiksereggel
 Kik hozzám valának szivesz szeretettel
 Ággya még Istem mim bödog élettél
 Légutojján tisztēt násznagyuram
 A zisten segítje, aki az égbe van
 Vige mām bucsumnak követem a zuram.

A menyasszony ezután az esküvőre készül és öltözködni kezd. Édesanyja segíti ebben. Gyászcs, fekete pamuttal kivarrt *válfűs inget* (vállfős ing) vesz föl, nyakába a vastag, piros *gránát-gyönygszőr* alá *gyászos pántlikát* köt, mert leányságát gyászolja. Alsó ruháját a *mis-más vászonból* (vászon, melyet kender és gyapot fonálból szöttek) készült *penygyel* (pendely) egészíti ki. A pengyelre kerül elől a *pántlikás kötőü* (pántlikás kötény) és a derékban *darázsölt* (kivarrt), piros posztóból készült *muszuj* (muszuly), melyet úgy *csörgóusan* hajtának fel. Az ingre a báránybőrrel bélelt, gazdagon kihimezett és díszített *mērevalóut* (mellrevaló) veszi. Símára fésült és hátra-szorított haját *tyikába* (egyágú fonat) fonja, melybe *pántlikát* és *bőjtöt* (bojt) fon be. Lesímitott hajára a halpénzes cifra főkötőt és a homlokra való csipkét teszi. Fejét a *dulándlélal* köti körül, melyet egyszer nyakán körülcsavar és hátul a sarokig böcsát le. Lábára díszes, zölddel kivarrt, puhaszárú, *piros csizsmát* húz. Jobb karjáról fekete *kézbevalóu kendőü* (kézbevaló kendő) hull alá. Az anyja még, hogy majd a szüülésnél ne legyen leányának nagy fájdalma, néhány búzaszemet, az ígézet ellen pedig sót vagy kulcsot rejt leánya kebelébe.

E közben a vőlegény is készülődik otthon. Lobogósujjú, *fodórvászonból* (fodorvászon) készült rövid *inget* (ing) vesz fel. *Gatyájára* vagy *lábravalóüjára* (lábravaló) virágosmintájú *súrcot* (sure, kötény) köt. Az ingre, mely-

nek nyakába *nyakravalóút* (nyakravaló) kötött, *mērevalóút* (mellrevaló) vesz fel, mely ugyanolyan, csak nem annyira mintás, mint a leányé. Fekete *bokré-tás kalapot* tesz a fejébe, mert „hajadonfünt“ csak akkor jár, ha gyászol. Lábát fekete, keményszárú, erős csizmába bujtatja.⁷ Ha az öltözködéssel elkészültek, a két násznaggyal és a kiadóval a jegyzőhöz mennek. *Ujjas pánkóút* (ujjas, ujjalakú pánkó), melybe az évszámot és nevüket *cifritolták*, kap a jegyző ajándékba mindkettőjüktől. Közben megszólalnak a harangok és a lakodalmas vendégség már várja, hogy a *tiszteletes úr* összeeskesse őket. A jegyzőtől külön-külön mennek a templomba.

A vőlegény érkezik előbb, azután pedig nemsokára a menyasszony, akit az egyik nyoszolyóasszony a vőlegény mellé a *templom piacára* állít ki és rendbehozza a leány ruháját. Megtörténik az *esketés*. Az esketés után, miután már helyet foglaltak, a menyasszony, ha ügyes, kiszalad a templomból és otthon elrejtőzik. Ilyenkor a vőlegény vőfélyének kell megkeresni. Nagy szégyen az, ha meg nem találja!

A gyülekezet is lassan oszladozni kezd és készül mindkét háznál a lakodalmas menetre, mellyel a vőlegény a menyasszonyért jön. A leány házánál a *tulipántos ládát* (tulipános láda) készítik. Ebbe rakják a sok hozományt. Ott áll már készen a többi ajándék is, melyet szüleitől, a rokonságtól, meg az ismerősöktől kapott. A vőlegény és rokonsága ezalatt díszítik a csetenyés szekereket, amelyekkel a menyasszonyért fognak menni.

Dúdok (*dúd* ‚világi ének‘) csendülnek fel és megindulnak a szekerek. Így szól a „szava“ egyik dúdnak:

A vālkaji templon körül	Arambú van a ngy lába hop...
Új, ju, ju, júj	Úgyēj Mārci nē új rája új...
Fōrdül a szerencse kerék	Mēr lētōrik a ngy lába hop...
Hop pá páré, hop, hop, hop	Ha lētōrik újjat veszek új...
Ott fōrdü mēk Pandūr Mārci új... ⁸	Mégis csak a tijéd lēszek hop...
Keví Kata szomōrkodik hop...	Keví Kata fēsükodik új...
Ugye Mārci be szíp vagyok új...	A tükōrbe gyōnyōrkodik hop...
Ippek hozzád illōü vagyok hop...	Ugye Mārci, de szíp vagyok új...
Keví Kata új kaszténnya új...	Ippek hozzád illōü vagyok hop...

A menyasszony házánál azonban nem eresztik be őket. Csak mikor a násznagy a kiadónak erre a kérdésére „Mi járadba vadnak?“, megfelelt, hajthatnak be a szekerek és kezdődhetik a felrakodás és a búcsúzás. A vőlegény először megköszöni, hogy neki ilyen jó leányt neveltek és átadja ajándékait, az após- és az anyós-csizmát. E közben ezeket mondja: „*Már ezután ity szólulítom kēteket, lēsznek szivessek elfogadni tōllem eszt kedves apámuram és anyámasszony.*“

Azok megköszönik és most a leány áll szülei elé. Így búcsúzik tőlük hosszan, bánatosan:

⁷ A leány és legény egyes ruhadarabjairól részletes leírás található Malonyay: i. m. 48—56. l.-ján.

⁸ A réját mindig ismétlik.

A muzsika szóznak ájjon mők pengése
 A sárkanytyuknak is ájjom mők csengése
 Mör bucsuzásomnak most lészen kezdete.
 Jáj miként indiccsam szóulásra ájkajim
 Mör látom, hogy égneq lobogóú fákjajim
 Jelem vannak már kivánt virágajim
 Mejjeken örömmél számláltam napajim
 Mióta a zisten a világra hozott
 Erőüs ézs böücs kárjám mindeddik hõrdozott
 Mos mēj szerencse éltemre vigyázott
 Mért étý hütös társál mégajándékozott
 Istenem ténéked adok hálaadást
 Bocsáss egedbü minkettõünkre ádást
 Hogy néket téhessünk szívbéli fogadást
 Bõdogul érhessük a víksõü számadást
 Mán tovább véletlek éppen nem lehetek
 De hogy nõ bucsuzzak ára nem mëhetek
 Azér mid beszílek rá figyëmezsetek
 Hogy éntõllem bucsut minnyájam vegyetek.
 Éngemet nevelõü idës kedves nemzõü atyám
 Idës tején tártott kedves idësanyám
 Étý tártot madarat is ha észalasztanátok
 Azután izs bizony tudom bánkóúdnátok
 Hát hogy éngem vékkép szeretet lányotok
 Ebbe a zóúrába kiké bocsátnotok
 Hogyne fájna értem érzéken szívetek
 Mikor éngem vékkép szárnyomra engettek
 Azér szívem s lékem szeretet szülõjím
 Kiknek nevékettem õlelõü kárjajin
 Hotý kezgyem tölleték valóú bucsuzásom
 Hogy érhessen oda gyenge tudományom
 Hogy mëkköszönhessem velem tét jóúsáktok
 Irántam mutatot kegyes gondossáktok
 Tudom, hogy ti éngem mikõr kicsi vóútam
 Különõsõn idësanyám, kinek tejit szoptam
 Őlibe szorítot kárjain hõrdozott
 Még a fuvóú széltü is mëgõtámozott
 Rengõü böcsõüm mejjet álomszakasztássál
 Alavásom átál nyukhatatlansággál
 Mint idësanyám vóú hozzám nyájassággál
 Köszönõm én tehát szípem mëkköszönõm
 Drága jóú szülejím szívesen köszönõm
 Hogy éngem, miny gyengét mëgerõüsitettek
 Valamint étý kicsit nagyra nevétek
 Még is tanítottak erkõcs tudománra
 Köszönõm hát azért a zistem mëgággya
 Ággya mëg a zisten kegyëmeket jóúvål
 Ággya mëg mindenkõr sok jóú ádásokkål

Juttassa a zistem már örökségekre
 Elindüt leányok kívánt örömére
 Kétek pedig nékem mám megengeggyenek
 Míny gyenge gyermek mindent nem tettem még
 Ággya még a zisten örökké kéteket
 Csókolom szájakat, csókolom kezeket.
 Ti pedig szeretet kedves tesvérejm
 Fírfi és nőünémü igazi vérejm
 Jöjjetek közelebb mégéccēr lássalak
 Bocsánatot kérek, hogy mékszóulittalak
 Tudom, hogy még gyermek én is kicsin vóutam
 Mikör még nem tuttam jóut vagy rosszat szóutam
 Ha méksértettelek kedves tesvérimet
 Mos megengeggyetek mer én mēngenedek
 Köszönöm húsiktekk hozzám jóuk valátok
 It hogy ezuttal egymástü megvájjunk
 Mēr most lészen tölletek víksőü bucsuzásom
 Ággyom még a zisten szivembü kívánom
 Ti leámbarátim kikkē társákottam
 Vagy a legínsig és Válkóü ifjusága
 Idegyüt vendíksík kicsinnye és uaggya
 Mēngengeggyetek, ha valamit vétettem
 Minnyájakokat a zisten étessem.
 Kedves rokonim köszönöm jóusáktok
 Hogy nem sājnatátok töllem fāraccsáktok
 Hogy ēkisérjenek engem idegen lakásra
 Jóul esik szivemnek, hoty körülöttem látom
 Ággya még a zistem mostan asz kívánom
 Vigre utójjára ē kē keserenni
 Midőn szülejimet ity kē szóulítani
 Idēsapám idēsanyám fogjon kezet véllem
 Ölejjem mēk csókojjom mēk kikkel ápol engem
 Öregséggy gyámolóuja egíssígek fentártóuja
 Légyen a menny és a főüd ura, mégádóuja, mēktártóuja
 Ádást kérek, ádást várok
 Ággya még a zistem, minnyájoknak
 Jóuccakát kívánok.

A szülei megölelik, megcsókolják és a többitől is elbúcsúzik. Mikor azután már a szekereket megrákták, egyikre ráteszik még a *termőágaskosarat* (termőágaskosár), melyben a völegény családjának szánt ajándékok vannak és perez meg pánkó. Rakodás közben megkezdődik már az elmaradhatatlan csujogatas:

Málé lisztet habarátok
 Lēján nélkü maradátok új, ju, ju, ju, ju, ju, ju.

Csak a leányoknak és kis gyermekeknek nem szabad ebben résztvenni.

A menyasszony felül a két vőfély közé, akik rögtön rá is kezdik:

Aggyon Isten jócaccát
Mi mán visszük Erzsikát
Mi visejjük a gonygyát új...⁹

A vőlegény a két násznaggyal a hatókrös szekér előtt megy és vigyáz, nehogy valami baj történjék. Sokszor megesett már, hogyha a legény nem volt elég szemfüles, hogy a kerékszeget kihúzták, vagy gyorsan *mékságatták* az állatokat, hogy úgy fordult fel — szégyenszemre — a szekér. Csodálatos látvány, amint ez a hosszú szekérsor, melyet a díszesen felöltözött lakodalmas nép követ, lassú menetben a falun keresztül halad. Énekelnek, csujogatnak. Most az alkalom, hogy kiki megmondja, ami szíven fekszik. Haragját vagy keserűségét csujogatókba tömörítse. Mindenkinek kijut a csujogatóból. *Kicsujogatják*, hol szépen, hol természetes nyersséggel és nyíltsággal a menyasszonyt:

Bálint András sok irigye Sárga rigóú pillangóú
Mégis van szíf felesége új... A valkaji lám mán jóú új...

Ez a léjány ojan szíp
Mint üveg alatt a kíp új...

párbeszédés formában:

A menyasszom bujába De biz oda sē bujjék
Bujik a sajátába új... Mērt onnét is kiláccik új...

Az egész násznép egyszerre, karban:

Azér vagyunk ojam víg
Mērt a menyasszonyunk szíp
Szíp a hire, szíp a neve,
Szíp a magaviselete, új...

A vőlegény násznépe sem hagyja magát:

A vőülegín sē csúnya
Ojam, mint egy bokréta, új...

Szíp a fekete bárány A legín is amēj bārna
A feketeszemű lány Amējnek szíb göndőr haja, új...

Egymást bosszantva:

menyecske:

Ezeknek a legínyeknek
P... kéne szegínyeknek, új...

legény:

Kéne biza de nēm jóú
Belekötött a hírnjóú, új...

⁹ A réját itt is, alább is ismétlik.

menyecske:

Nem kötött abba a hírnőú
Csak nem tudod mire valóú, új...

Ha valaki az ablakból nézi őket:

Jāj de szípen níznek minket
Ággya még a zisten űket, új...

A „tiszteletest“ sem hagyják ki:

Tiszteletes udvarán	Szereti a pap a lencsét
Szaporodik a bárány, új...	De még jobban a ményeskét, új... ¹⁰

Mikor aztán a legény otthona felé közelednek:

Nē búsuújon anyámasszony,	Ki a házát kisepérje
Lész mán, aki mosogasson,	Ki a túszejt megmeszeúje
	(Ki a szívit meggyötörje), új...

Megérkezéskor:

Kész szem árpa, kész szem rozs
Mégérkesztünk ippeg most, új...

Leszállnak és lerakodnak a szekerekről, a menyasszony pedig férje szülenek
békőszön (bekőszön):

Aggyon Isten jóú estét apámuram, anyámasszony
Már ezután íty szóúliton kēteket
Hotyha megengedik nékem ezen nevezetōket
Kūlönōsnek veszik a zén kōszōntōú beszīdemet
Hotyha magok lejányoknak elismérnek éngemet
Járáson kelésem Isten igazgattya
Istem vezíréd bé éngem esz hājligba
Ádom őū szen nevét, hoty kézem vezetett
Kegyēmébū Isten e hászhoz éngemet
Szívejiket a zúr én hozzám hājtotta
Fogaggyanak tehát kētek hājlikogba
Lēgyenek szūlōjim heújet jóú oktatóúk
Minden űgyejimben nékem űtmutatóúk
Kētek elōtt állok alázatossággāl
Kōszōntōm szívebū egéz buzgósággāl
Ide én Istennek szíp házábū jōttem
Hōl fījoknak örōk hūsíget eskűttem

¹⁰ Egyik régebbi tiszteletesnek szóúlt ez.

S midőn firjemnek hűsítet fogattam
 Akkōr magam kētek lányoknak attam
 Hűsítet igérvén nēm kívánok sokat
 Csak nízzenek úgy min lejányokat
 Mért idész szülejim sírva maradának
 Amikor éngemet útnak indítának
 Kedves jóu tesvérim, könnyeszték érettem
 Mért őüket szívem méjjébū szerettem
 Ide azon idēs remínsig vezetett
 Hogy nēm léssz irántam hideg szeretet
 Idēsanyám hejjet más jóu anyát látok
 Akibe szívemnek örömöt talállok
 Bōdog lészek, ha ōj szeretve ölēne
 Ezem bōdokságba kēd is ríszes lēnne
 Én az igaz, nēm esz házba születtem
 Idēsapám Péter Isván házánál nevēkettem
 Sōrs által esz hējsígbe esz házhoz vezettettem
 Én is hűsígemet mire köteleszttem
 Hōuttomig méktártom úgy ágyōn a zisten
 Szülejim, testvérejim mīj szomorom valának
 Mikor éngem szárnyak alól ide ēbocsátának
 De a sōrsnak vizsísinek engenni kéntelenek valának
 A zisten ōtāma alatt éngem ēbocsátának
 Isten, aki teremtette eszt a pompás világot
 Sokképen nehéznek látá a magányosságot
 Maga szērzette kezdedbe a bōdok házasságot
 Társul adá Ádám mellé Éva asszonságot
 Ábrahám is íty kēt össze ama kégyēs Sárávāl
 Izsák a zōu fija ama szūz Rebekávāl
 A mezopotámijaji Betunénak lányávāl
 Kīt Elizēr szōugája hozot nēki magávāl
 Így Isten rendelēzsbū hozott éngem magoknak
 Kētek kedves gyērmekük hütős társának
 Fogaggyanak ē hát kérem magok lányaknak
 Engedēmes fogok lēnni kegyēmek szavoknak
 Légyen esz ház ezzel Istennek adása
 Köszōntōu szívemneg buzgōu ōuhājtása
 Köszōnni kívánok e ház gazdájának
 E zōurátú fogva apámnak, anyámnak
 Ha szívesen veszik a zēn köszōntōu beszidemet
 Ággya még a zegek ura kegyēmeket
 A zisten esz házat tēgye állandóuvá
 A zégnek adása ide hārmatozzon
 Hogy az adás innét suha ē nē foggyon
 Ahány csep víz vagyon a Nilus erébe
 Hám bimbōu virágzik a virágos kērbe
 Valamēnnyi csillag ragyok szíp időibe
 Annyi adász szájjon rájok életōgbe

Ággya még a zetek ura kőtek szeméjjeket
 Jóuszágokat, cseléggyeket egisz hēsigeeket
 Ággya még a zisten kőteket séngemet
 Atyám, ki a zégbe vaty hāl mēk köszöntésemet.

A vőlegény apja és anyja kezet fog a leánnyal, aki még mielőtt leülne, pálinkával *ráköszönt* apjaurára:

Az Isten ággya mēk kēdet apámuram
 Fētőütött üvegem most kēdre köszöntöm
 Fogaggya ē töllem mēr jóu szívvel adom
 Mēr ide vezérēt éngemet a sōrsom.

Átadja az ajándékokat. Ahogy leült, fiúgyermeket tesznek az ölébe, hogy majd fiú legyen az elsőszülött. A gyereknek peracet ad. A legény is csak most először ülhet melléje a násznép előtt. Közben egyre többen gyűlnek be a házba és készülődnek a tánchoz. Felteszik a *konytyolóu abroszt* (kontyoló abrosz) és a leányt a nyoszolyó asszonyok *fékonytyojják*; haját két *tyikába* (fonatba) fonják és kontyba csavarják. „*Jāj, szēgint, hogy mēgdobáták, hogy mēgdagatt a feje*“ — mondják ilyenkor a bentülők. Amíg ez folyik, a leány régi legényismerősei arra törekednek, hogy észrevétlenül a *nászággyba* tövist, tojáshajat, nem egyszer még cserepet is tegyenek. Ha nem elég figyelmes a leány lefekvéskor, nagyon pórul járhat. Éjjelre a szülők a *sütőházba* (kisebbik szoba), az új pár pedig a *lakóházba* (nagyobbik szoba), megy aludni.

A *reggeli köszöntőü* (reggeli köszöntő) elmondásával kezdi meg az új asszony a másnapot:

Béjöttem esz házba Isten kegyēmévél
 A zanyaszentēgyháznak őj szíp seregévél
 Őu, a szent Isten az én jövísemet
 Szerencsésé tenné ide bēlípísem
 Mivē szent Isten szerencsēm íty hoszta
 Hogy éltem napjába hú társat ada
 Ezen hív szerencse it vala létéve
 Ifjú legín ki párjának vesze
 Őu írgāmas Isten vilák teremtőüje
 Minden teremtésit hú gonviselőüje
 Fētekintek hozzád a magas egekre
 Árazd áadásod egész életünkre
 Bikessíg bōdoksák közöttünk lakozzék
 Az öröm szeretet mindég virágozzék
 Hogy éhessük egisz életünket
 Istenem és uram hād mēk kérésémet.

Azután siet rendbe tenni a házat, mert nemsokára jönnek a nyoszolyó asszonyok, akik tányérokka és kancsókkal díszítik fel a szobát. Ekkor *rakják fē* (felrakják) a *vetett ágyat* is. Közben megint csujogatnak. A *fēlerítés*

(felterítés) közben sok bolondságot csinálnak. Sokszor gyapjút tesznek a szénre, s bűzétől senki sem maradhat meg a szobában.

A *ményecskét*, aki reggel még mindig egy fonatba haját, újból felkontyolják. Öltözete most már nem gyászos. Piros pamuttal kivarrt vállfős inget vesz fel, melyre piros pántlikát köt. Mintás kendőt vesz elő. A *dulándrét* is felkötí. Így mennek a templomba. Itt az *új asszony* az *anyóusz szigbe* (anyós szék), az *új embér* (új ember) pedig az apja helyére ül.

Templomozás után a vőfélyek *hérizbe gyűjtik össze a népeket*. Az új házaspárnál azonban nem engedik be őket, mert közben a két vőfély eltűnt, hogy ne tudják meg a *hérizsek*, hogy ki hívta meg őket. A násznagy áll végre elő és kérdezi, hogy hol van a menyasszony. A házból *ijesztőüket* és „bohóco-
kat“ mutatnak ki, s csak legvégül az új asszonyt. Kérdik, hogy ez volt-e az. „*Jāj nēm ijem vóut, mēkszáta a hārmāt, mēgdagatt a feje*“ (mert kontyban van a haja) — hallatszik kívülről, mikor az új asszonyt meglátják. Végre azután beengedik őket. A fiatal menyecske mellé szülei ülnek. A fiatal férj pedig, aki különben mindig az első a házban, ahogy mondják: „*A keszkenőü mindétik fē kē emejje a kalapot*“ — most kiszolgálja feleségét: *visszaggya a lányt apjának és anyjának*.“

A lakodalmas ebédhez a násznagy hívja meg az ottlevőketi

Urak asszonságok foglaljanak hejjet
Terítve a zasztál mindenki lēühet
Ot künn a konyhába zaklat a szakácsné
Ha mék soká várunk ēpuhul a lé
A legínyeknek is viszket mán a tāpa
Násznípünk fūrōsznek étēbe itāba
Asztán hogy a sok lányt māj mēkfōrgassák
Itt állanak körülem kīszen amin láttyák
Kényēmeskeggyenek csak ide telepenni
Étēbū itābū ami lēs rizsvenni
S én hogy jóü levessē vessék mēg a zágyat
Kivānok szivembū igen jóü itvāgyat.

Mindegyik tál ételre *kōszōntōüt* (köszöntő) mondanak, legtöbbször a násznagyok.

Levesre:

Isten nevēben imē mēgērkesztem
Tudom, hogy asz monygyág biz jóücs cselekettem
Imē itt a leves étkek alapja
Násznagy űr a példāt mēgmutatya
Imē tehát a leves mejjēt adot jóü hūs
Azért itt sēnkinek szive nē lēgyen būs
Nosza muzsikusok szojjon hát a vik tus
Ezzē dicsírteszik a zūr Jēzus Krisztus.

Marhahúsra:

Itt a jóü mārha hūs, mellette a tōrma
Tessik vendīgejim metējjék ē sōrba

Ejnye talám mireg van a pálinkába
 Igyanak nē légyen jókedvögbe csörba
 Ezért a törmájér jóu sokat fárattam
 Magyarország jóu részét széltibe bėjártam
 Eszt a keveset is Maros tövibe ástam
 Szerencsémnek tårtom, hogy rátaláltam.

Paprikásra:

Mivē, hogy nincs több ijen ízes étek
 Erre az embērnek vizet inni viték
 Itt a jóu paprikás urajim vegyétek
 Széles jóu ítvággal egyétek.

Alig hangzott el néhány köszöntő, a szakácsné jelenik meg az ajtóban, akit az egyik vőfély vezet be és a szakácsné bekötött kezére mutatva, kezében a „nagykalánnal“, ezeket mondja:

Hajjunk szóut én ismem papolok
 Addig jóu urajim tölle mēk sē vállok
 Mig asz mēg nēm nyerem amijért istállók
 Bezzeg násznagyuram szomorú hír vagyok
 A szakácsné keze sebes nagyon
 Szegín hogy a rántást ot kün kevérgette
 A jop kezit a tűz szörnnyem mēgégette.

A „nagykalánnal“ körüljár ezután és a szakácsné számára gyűjt. Evés után kezdődik a *szóullás* (szólás). A fiatal pár egymás mellé ül, előttük bor és tészta van. „Ki akar szóullani?“ — kérdi a násznagy. Először a férj édesapja áll elő és ajándékozza meg a fiatal párt, azután jönnek az új asszony rokonai. Minden *szóullót* (szóló) a fiatal asszony pálinkával kínál meg és így köszöni meg az ajándékot: „Köszönnyük szípen a zisten ággya mēg.“ „A zisten szaporiccsa mēg“ — feleli rá a szóló.

Adakozás után a vőfély *kiszójjá* (kiszólja) a *mēnyasszon táncot* (menyasszony tánc): „Mos kezdődik a mēnyasszontánc“:

Imé itt áll előttünk
 A zidēs mēnyasszony
 Hogy mēnyeske fejjel
 Először mulassson
 Minden vendígnak
 Égy nóutát juttasson
 S mājđ az ajándígbú
 Új csizsmát vārosson
 Táncojjon hát velle
 Mindenki étý kürtát
 De ē nē típörják
 A csizsmájá sārkat

Gondojjanak āra
 Hogy drágájér vārták
 Asztán tōmjik mēg
 Bankóuval a mārkat
 Az asztā közzePIN
 Van ēggy üres tányér
 Ęn kezdem a táncot
 A többi mēg rájér
 Addig mēnnyenek ēl
 Hatosér, krājcárér
 Húz rá cigán, húz rá
 Az új házaspárér.

Megkezdődik a tánc, először a vőfély, azután a férj, majd ennek az apja és anyja táncoltatja meg a fiatal ásszonyt. Mindenki, aki ezután vele táncol, köteles bizonyos összeget a tányérba tenni, melynek fele az új házaspáré, fele pedig a cigányé.

„Ki a hibás? — kérdi a menyecske. — „Én, jóú? — feleli rá a legény és máris ott járják büszkén, tüzesen, cifrázva. Ha fárad a menyecske, a nyoszolyó leányok váltják fel. Közben *falámoznak* is egy kicsit. Almás étel kerül megint az asztalra. Vig dúdolás kezdődik, megint felcsattan a csujogatas és egymást és a táncolókat bírálják:

Ha uty tunná szitáni	Jár a farod, mint a csíp
Mint a farod riszáni, új...	Mint akit a bőha csíp, új...

Ha valaki elszólta magát, vagy „sántított“ a versben:

Cserip tányér csapd össze	Három kosár piros āma
Nyálosz szádat fogd össze, új...	Ojat szóúllál mint egy mārha, új...

Reggelre jár már az idő, mikor lassan oszladozni kezd a lakodalmas vendégserég. Felhangzik még egyszer az utolsó csujogatas és egyúttal jókivánság is:

Mégette a tyúk a lencsét
Aggyon Isten jóú szerencsét, új...

Azután csend borul a lakodalmas házra.

A kalotaszegi lakodalom, s így a magyarvalkói is, számos olyan emléket őrzött meg és tartott fenn, mely bennünket arra a korra emlékeztet, amikor a legény a leányt még úgy rabolta el magának. (A leány gyakori megszökése, elrejtőzése, alárendelt szerepe, stb.). A falusi nép még mindig meséli azt a történetet, amikor Nuc, a havas királyának fia, Valkai Borbárát elrabolta és havasi magányába vitte.

Számos nyomát találjuk azonban a magasabb társadalmi rétegekből a néphez leszállott szokásoknak is (köszöntők, a násznagyok szerepe, a lakodalmi ebéd, stb.), melyre jó példával szolgál a kalotaszegi nép egész életberendezése és művészete is. Pl. a varrottasok mintáinak összetétele.

Mégis azért legjobban a kalotaszegi nép lelkülete tükröződik vissza benne: szereti a szépet és igyekszik mindennek megadni a módját. Ezt mutatja a kalotaszegi ember maga, háza, ruházata, művészete és lakodalmá is.*

Nagy Jenő

* Nyomdatechnikai okokból az ü félhangzót egyszerű ü-vel, az azonszótagú l, r és j előtt megnyúlt ű és ű hangot pedig ö és ā-vel jelöltük [A szerk.].

Báthory István kapcsolata Besztercével

1.

Mikor az erdélyi rendek a gyulafehérvári országgyűlésen II. János választott király utódjául Somlyai Báthory Istvánt egyhangúlag fejedelemmé választották s ő előttük esküvel fogadta (1571. május 25-én) az alkotmány, a törvények s az egyéni szabadság megtartását, Beszterce jóformán teljesen ki volt már épülve. A XV. század közepén kibővített főtéri nagytemplom nyugati oldalán Mátyás király idejében épült hatalmas paplakot 1480-ban fejezték be.¹ Azt követte a lábasházak sora s annak folytatásaképen a XVI. század elején az a gyönyörű egyemeletes épület, amely jelenleg szikvízgyár. A templom északi tengelyében ennél is régebb a Kohlruss-ház, remekbe készült XV. századi gótikus pincegádorával. A szabályos nagy tér keleti oldalát egyszerűbb patricius-házak foglalják el, párhuzamosan a vár védőfalával, melyből ma már sajnos, igen kevés maradt meg épségben. Ezt nem az idő vasfoga morzsolta össze, hanem bizony az emberek oktalansága, midőn a városi tanács határozatából lebontották őket, hogy köveikből saját házaikat építsék fel. Áldozatul estek e rombolásnak a kapuk is, akár csak Kolozsvárt.

Itt Besztercén alig látunk belőle valamit a sétatéri Iparosház mellett, hozzá ragasztott rozoga házikókkal, melyek feltétlenül lebontandók városépítési és idegenforgalmi szempontból is. A nagytemplom körüli tér mai négszegletű alakját csak később, a városháza felépítésekor nyerte, bár ennek udvari erkélyes tornácán kívül alig van valami műemlékszerű jellege és hirdetője a régi dicsőségnek.

Beszterce város felvirulását két nagy királyunk látogatásának köszönhette. Az első Nagy Lajos, aki 1366 tavaszán egy teljes hetet töltött itt. Ez idő alatt három oklevelet adott át az elibe járult főbírónak és a szenátoroknak. Legnevezetesebb az Úrnapján kelt privilégium, amelyben megállapítja a bíró s a tisztviselők választási módját, meg a város viszonyát a királytól kinevezett besztercei gróffal szemben. A kiváltságlevél fellebbezési jogot adott a városnak a szebeni királybíró elé. Ennek ellenére a város a király joghatósága alá tartozott, s neki is fizetett évi adót.² A másik Mátyás király volt, aki 1458 Szentgyörgynapját töltötte e városban és korábbi

¹ Az évszám az egyemeletes épület kapuja felett középkori 4-es számmal van kifaragva.

² A három pergamen oklevél legfontosabbika az 1366. június 11-én kelt legpontosabb kiadása: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* (Hermannstadt, 1897.) II, 249—50.

kiváltságleveleit is megújította,³ s azokkal valósággal újraalapítója lett Besztercének. A polgárok könyörgésére erre azért volt szükség, mivel épp a beszercei grófsággal kapcsolatban nagy sérelmeik és szenvedéseik voltak, s ezeket kívánta a bölcs király most egy tollvonással jóvátenni. E méltóság utolsó viselője ugyanis Hunyadi János kormányzó volt, aki midőn Bécsben V. László előtt a Szent István-templomban a kormányzói hivatalt letette, megmaradt az ország főkapitányának s kinevezetett egyúttal Beszterce örökös grófjának is.⁴

Beszterce és vidékének védelmére Hunyadi a várostól északnyugati irányban fekvő hegyen várat építtetett. Halálával azonban — három év múlva — a vár sógorára, Szilágyi Mihály kormányzóra szállott. Miután azonban ennek tisztartói kegyetlenül bántak a városiakkal, azok Thümmel Ulrik bíró vezérletével ellenálltak, de leverettek és Szilágyi sokakat megöltetvén közülök, rettenetes bosszút állt rajtuk. Minthogy két évre reá Szilágyi török fogságba jutott, s így a beszerceieknek többé nem kellett tőle tartaniok, könyörgésükre Mátyás király 1465-ben elrendelte a vár lebontását, megengedvén, hogy köveit a város erősítésére használhassák.⁵ Ez a rengeteg munka majdnem húsz esztendeig tartott, pedig a király közben, 1475 tavaszán e célra a weisskirchi sókamara jövedelmét is a városnak adományozta,⁶ utána meg éveken át 200 forintot engedett el évi adójából, s egyben elrendelte, hogy Beszterce soha ne legyen elválasztva a szentkoronától; sőt ha azt valamely utóda megtenné, a város polgárai fegyveres kézzel ellenállhassanak.⁷ Így aztán az építés oly serényen folyt, hogy 1484-ben már a három főkapu is elkészült részben, a körfal pedig egészen, benne 13 toronnyal, melyeket a céhek foglaltak el. A fal egy ölnyi vastag és öt öl magas lett. De bármily takaros volt is ez a körfal, a hadtudomány fejlődése s az ágyúk tökéletesítése következtében nem nyújtott elég védelmet a polgároknak, s így hamarosan egy második körfal építésére került sor s arra minden behozott hordó után 50 denárt kellett lefizetni. Ezt a falat 1524-ben kezdték építeni, húsz ölnyre az elsőtől, és apró megszakítással további húsz esztendeig tartott, amikor a város keleti oldalát is, a mai sétányon végig, meg kellett erősíteni. Ez a munka már lassabban haladt, s úgyszólván csak a század végén készült el. E nagyszabású munkálatok a század utolsó éveiben a városháza építésével értek véget.⁸

A már említett tornyokon kívül a városnak négy kapuja volt: a Magyar-, a Kórház-, a Timár- és a Fakapu. Ezek oly széppé tették Beszter-

³ Mátyás király e Besztercén kiadott fontos oklevélnek kelte: feria tertia proxima ante festum beati Georgii martyris A. D. 1458. (Pergamen eredetije Beszterce-Naszód vármegye levéltárában.)

⁴ Ulászló király 1453. január 30-án kelt oklevele kiadva Teleki: *Hunyadiak kora* V, 347.

⁵ Mátyás király Budán, 1465 április 27-én kelt oklevele a vármegye levéltárában. Kivonatossan idézi Berger Albert *Urkunden-Regesten aus dem alten Bistritzer Archiv*, (Beszterce, 1893.) 174. sz.

⁶ Ennek kelte Buda, 1475. június 3. (u. o. 280. sz.)

⁷ Teutsch G. D.: *Zur Geschichte von Bistritz*. A nagyszabeni Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 1859-i IV (1859), 273-4.

⁸ Wittstock Heinrich: *Bistritz in der Mitte des sechszehnten Jahrhunderts* Trunshenfelds *Magazin*, Neue Folge 1860-i II (1860), 130-79.

cét, hogy messzeföldről jöttek megtekintésére, mert immár ő is elérte azt a fokot és tekintélyt, melyet a többi erdélyi „kerített“ szász városok élveztek az országban. Ezt idegenek is elismerték róla. Így a János Zsigmond udvarában élő Giovanandrea Gromo testőrkapitány, aki 1566-ban írt munkájában azt mondja Besztercéről, hogy szép, gazdag, népes és erődítmései révén bevehetetlen város.⁹ Jómódját és vagyonosodását fejlett kertgazdasága s nem utolsósorban háziipara megrendes városi háztartása biztosította. Ezek emelték jó hírért és tették kellemessé a városba érkező vendégek tartózkodását is.

A vendégek közt évekig emlékezetes maradt Izabella királynénak 1549. január 25-én, kis fia, János Zsigmond és kincstartója, György barát kíséretében tett látogatása. Fogadására a főbíróval és szenátorokkal ősi zászlaik alatt a céhek is felvonultak. Ezek épp ezeit kezdtek jobban szervezkedni¹⁰ és hagyományos szokásaikkal derüssé tették a város életét.

Miként a sáfárgazda számadáskönyvéből látjuk, ez a királyi látogatás igen sok pénzbe került, mert a kíséret ellátására 264 forint ment fel, az elmaradhatatlan ajándékokra ennél is több; hiszen a királynét egy 36 forintot érő aranyozott kupával, kilenc éves fiát meg egy 40 forintos orgonával lepték meg, míg az udvari kisebb emberek és szolgák kést, ezüst kancsókat meg farkasbőröket kaptak. A látogatás igazi célját nem ismerjük, de bizonyára valami pénzkéréssel függött össze, különben a kényes királyné télidőben nem hagyta volna el kényelmes fejevári palotáját. Mekkora lehetett a neki, illetőleg a kincstartónak felajánlott segély, nincs nyoma, de a királyné hat szakács kíséretében érkezett, s így nem csodálhatjuk, ha a reá költött összeg 573 forintba rugott. Óriási pénz, ha vásárló erejét tekintjük, s meggondoljuk, hogy például ezeit Brenner Márton orvos évi fizetése 35 forint volt, a kapuőrök heti bére 1 frt 65 és 2 frt 48 denár közt változott, egy ló ára pedig 6—12 forint közt. Olcsók voltak az élelmiszerek is. Így Mátyás lelkész ezeit (1547. november 9-én) tartott lakodalmára a város ajándékozta hús, bors és krókusz ára csupán 1 forint 16 denárnyi összegre rugott, a bor hordójának ára pedig 3.50 és 7 forint közt, kimérve a korcsmákban meg másfél-három dénárton adták meszelyét. Drága volt azonban a szőrmeárú, mert míg a farkasbőrt 65 dénárton adták, a hiúzbőr 9 forintot megért, egy szép nyest pedig 60—80 forintot is.¹¹

Ezek az árak alig emelkedtek a Besztercét 1554-ben s rá két évre újra ért pestis következtében, amikor lakosságának egyharmada elpusztult; sőt a polgárság Daum Gergely bíró alatt oly nagy lelkiert tanúsított, hogy egy lengyel építómester vezetésével épp ekkor végezte be a nagytemplom építését, 1570-ben pedig az ugyancsak lengyel Leidens Jakabbal orgonáját

⁹ Erdélyről szóló kiadatlan olasz leírását a firenzei állami levéltárban másoltam. Német fordításban megjelent a szebeni idézett Archiv II (1854). kötetében.

¹⁰ Beszterce egyik legerősebb céhe a kovácsoké volt, a városi tanácstól 1547 november 11-én megerősített német nyelvű céhszabályzatuk szövegét l. Müller Friedrich: *Deutsche Sprachdenkmäler in Siebenbürgen* (Hermannstadt, 1804.) 218—9. l.; ezt a vármegyei levéltárban őrzött eredetiről Wittstock készítette másolatról adták ki.

¹¹ Kramer Friedrich: *Bistritz um die Mitte des 16. Jahrhunderts* Archiv XXI (1837), 28—86. — Az 1547—1553 közti sáfárszámadáskönyv alapján.

is elkészíttette.¹² Lehetővé tette ezt az is, hogy például 1566-ban oly nagy olcsóság volt Erdélyben, hogy öt kolozsvári köből búzát egy forinton adtak a piacon, egy tyúkot két denáron, egy ludat öt denáron kínáltak, egy denárért pedig 16 tojást lehetett kapni s ugyanennyi járt egy ejtel borért.¹³

Ami Beszterce kiterjedését és lakóit illeti, erről következő hivatalos adataink vannak: 1528-ban (tehát két esztendővel a mohácsi veszedelem után) volt benne 742 ház, 871 lakással s bennük 9529 lakóval; 1553-ban a házak száma már 1073-ra emelkedett 4184 lakossal s ez Báthory István halála évéig — 1586-ig — állandóan csökkent le 967 lakásra 3771 lakóval. De a Besztercéhez tartozó 28 faluból álló környék lakosságát is bele-számítva a város és districtus összes lakosságát, (cum appertinentiis) valami 30,000-re becsülték. A város élén állott a bíró a 12 esküdttel vagyis szenátorral; ezeknek állása tiszteletbeli volt. Újévkor azonban rendesen 100 forintnyi jutalmat szoktak kapni; ebből egyre-egyre fejenként $8\frac{1}{3}$ forint jutott. A pap évi fizetése is csupán 50 forint, az iskola rektoráé pedig 40; a fizetéshez természetbeni lakás, fűtés és világítás járult.

A törvénykezés szóbeli volt és szigorú. A szigorúságot a megromlott társadalmi viszonyok követelték. Ezért nem lephet meg, hogy harminc év alatt lopásért 22 embert kellett felakasztani, 1545-ben pedig a dobokai bíró 26 tolvajt öletett meg egyszerre Besztercén. A kivégzést erre kirendelt cigányok végezték, fejenként egy forintért, olykor ennél is kevesebb pénzért. Többre nem is igen telt a város jövedelméből, amely ekkoriban (1542-ben) 6257 forintot tett ki; ebből levonva a 6152 forintnyi kiadást, tiszta jövedelem fejében 105 forintot vihettek át az új esztendőre. Ez összeg nem is lehetett nagyobb, ha tudjuk, mily rengeteg összegre rugtak a köteles és elmaradhatatlan ajándékok és mennyi volt az elkerülhetelen vendéglátás is. Ez például ugyanekkor 488 forintra, tehát majdnem annyira emelkedett, amennyi a város egész évi adója volt. De természetesen voltak évek, melyekben e célra annak kétszerese vagy háromszorosa is kellett.

Ajándékadásra — more patrio — a legképtelenebb alkalmak szolgáltak. Kezdődött ez mindjárt az újévi lakomával és folytatódott jelesebb polgárok nászünnepeivel. Mikor például 1525-ben Böchel András bíró mostohafia esküvőjét ülték, az egy teljes hétig tartott s a város a tractamentum némi fedezésére egy ökröt ajánlott fel. Áldomást kívánt egy-egy váratlanul befutott nevezetes esemény híre is, így János Zsigmond születéséé 1540-ben, amikor a város két hordó bort méretett ki a főtéren rózsahegy-i terméséből, a harmadik pedig az ünnepi ebédén fogyott el. De azért könnyen belenyugodhatunk, ha mindez csupán $22\frac{1}{2}$ forintba került; bár ez tekintélyes összeg volt, ha látjuk, hogy a várost őrző katonák egész évi fizetése mindössze 596 forintot tett ki.¹⁴ A polgárokat a növekvő kiadások, a rendes és hadiadók igen keservesen terhelték, ha tekintetbe vesszük, hogy 1554-ben Beszterce lakosságának egyharmada pusztult el a dögvészben, amely két év múlva újra nagy áldozatot kívánt, s így a kiadásokat most már megfogyatkozott polgárságnak kellett viselnie.

¹² A nagyszebeni szász univerzitás jegyzőkönyvéből vett adatok alapján, az Archiv II (1855), 436.

¹³ Az egykorú magyar feljegyzést l. a Történelmi Tár 1880: 648.

¹⁴ Wittstöck id. tanulmánya alapján.

Nagyjában ily viszonyok közt folyt az élet Beszterce városában Báthory István trónraléptekor. Uralkodása kevés híján öt esztendeig tartott és áldásos volt Erdélyországra nézve, mivel közigazgatását átszervezve, megvetette természetes fejlődésének alapját, kifelé pedig oly erélyesen biztosította önállóságát, hogy alatta moccanni sem mertek környező ellenségei. Mindezt két oly kiváló munkatársa lankadatlan tevékenységével érte el, amilyen rokona, Forgách Ferenc váradi püspök és Berzeviczy Márton volt. Mindkettő a páduai egyetemen járt tanult férfi, akiket nyugodtan állíthatott a belügy kis, illetőleg a külügyet vezető nagy kancellária élére. Városunk történetét közelebbről csupán az a százegynehány levél és rendelet érdekelheti, amely a fejedelemtől Beszterce város és vármegye újonnan felállított levéltárában reánk maradt. Ennél eredetileg természetesen sokkal több lehetett, ha csak a mindennapi életszükségleteket vesszük is figyelembe, s tudjuk, hogy ami középítkezés folyt az országban, ahhoz Beszterce bocsátott tanult iparosokat a fejedelem rendelkezésére, le Gyulafehérvárig, sőt Fogarasig és nyugatra Váradig, ahol arra szükség volt. Innen szerezte be házi szereit, gazdasági szerszámain, szekerét és bőrös hintáját, hámostól a környező vidéki nemesség is, a konyhára való fűszerszámmal együtt, melyet besztercei szekeresek hordtak fel Brassóból, sőt egyenesen Konstantinápolyból. A hadfelszerelés százféle fegyverét és szerszámát is a szász városok szolgáltatták, míg az ágyúvonó lovakat az evangélikus egyház nyújtotta, megfelelő kocsisokkal; ezt aztán a szebeni univerzitás vetette ki arányosan az egyes alája tartozó városokra.

Első levelében (1571 nyarán) a fejedelem két ácsot kért a fejevári várban folyó munkálatokhoz, azokat, akik előzőleg a Szeret feletti hídát készítették. Majd egy hídépítéshez értő német mesterembert kívánt. Őszre fordulván az idő, tíz párduebörre volt szüksége, ami nagy értéket képviselt, miután ekkoriban 8—14 forinton árulták őket. Ezeket, úgy látszik, személyesen is megsürgette, mikor évvégén, december 8-án udvarával Besztercére érkezett, és a hónap végéig itt ült. Egy szász ember naptári feljegyzése szerint Báthory ekkor immár harmadszor járt Besztercén.¹⁵ Mi hozta annyiszor ide, arról csak annyit tudunk, hogy karácsony napján a huszadjövedelmet évi 70 aranyforintért a városnak bérbe adta, s mivel azt aranyban nem birták kiegyenlíteni, annak fejében 108 és fél forintot vett át folyó pénzben. E mellett Királya és Régen evangélikus lelkészei panaszára elrendelte, hogy őket régi szabadságukban senki ne bántalmazza. Hasonló biztosítékot nyert a besztercei papság is, midőn megújíttatá II. Ulászló király 1496-i ily irányú kiváltságlevelét. A város nevében Szöcs Gáspár bíró járult a fejedelem elé. De szívesen fogadta özvegy Nyíró Ákosnét is, kinek könnyörgésére elrendelte, hogy Eötvös Mihálynéval folytatott perében új ítéletet hozzanak.¹⁶

¹⁵ Archiv III (1848), 367.

¹⁶ Báthory István Beszterce városához és Beszterce megyéhez intézett leveleit ez év május elején kutattam fel és másoltam le a vármegyei levéltárban. Valamennyit közlöm *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése* című két kötetes, sajtó alatt lévő kiadványomban; ezért külön egyiket sem idézem e tanulmányomban.

Besztercéről távozva, az új esztendőben szintén foglalkozott besztercei ügyekkel. Így két radnabányai szász embernek hat hónapi haladékot adott adóssága visszafizetésére; de midőn megtudta, hogy azok örökségüket adton adják és idegenbe készülnek távozni, meghagyta a bírónak, hogy vagyonukat foglalja le, nehogy kárba maradjanak azok, akiknek adósok. Amint tavaszodott, a fejedelem téglavetőket kért Szamosújvárra, ahol házat akart építeni, majd kőműveseket oda, meg a váradi várfalak erősítési munkálataira; a görgényi várjavításhoz pedig kész faragott köveket.

Az 1573 újév napján megnyilt kolozsvári országgyűlésen megjelent besztercei szenátorokkal Báthory megújította a huszadjövedelem bérletét évi 70 arany forintért, melyet át is vett tőlük 110 forint és 60 denár összegben. Ennél fontosabb volt az, hogy a városatyák könyörgésére megkegyelmezett Weres Jakab besztercei kórházigazgatónak, akit házasságtörés miatt halálra ítélték, kitudódván, hogy egy Anna nevű kiskorú cselédjével viszonya volt. A fejedelem azonban mérlegelve a körülményeket, bölcsen úgy ítélte, hogy a bűnös hagyja el a várost és költözzék ki valahová vidékre. Majdnem hasonló botrány foglalkoztatta a város erkölcsös polgárait egy év múlva is, midőn az Ádám szücsmestertől bajba jutott házi cselédje dolgában kellett a szenátusnak ítékeznie. Szerencsére felesége megbocsátott neki s így elkerülte a halálos ítéletet. De mielőtt azt a fejedelem jóváhagyta volna, elrendelte, hogy vizsgálják meg, milyen volt a bűnös leány előélete, hogy azt a peres ügyében figyelembe lehessen venni. Vallásügyi rendelkezése is volt ezidőben, midőn a román görög-keleti Eufthimia püspököt megerősítette állásában, és meghagyta, hogy senki őt működésében zavarni ne mérésselje, vagyis, hogy szabadon járhasson prédikálni, tanítani, a ceremóniákat gyakorolni és szentségeket szolgáltatni, amerre szükségét látja. Művelődéstörténeti az a további rendelete is, hogy Winter Lestyán besztercei gyógyszerész valloását mindenütt hitelesnek fogadják el, ahol jogai védelmében a törvény előtt élni kíván vele, továbbá az a levele, amely arról tájékoztat, hogy 1572-ben Bruno mester személyében már volt könyvkereskedője a városnak. Ennek azonban a fejedelem cenzura-rendeletébe ütközött valami ügye akadt; ezt onnan tudjuk, hogy miután ügyét a Városi tanács letárgyalta, a fejedelem utasítására kiadták lefoglalt könyveit.

Az 1574-ik év elején, február első hetében Báthory István váratlanul Besztercén termett, Berzeviczy Márton titkára társaságában. Jövelele igazi okát nem tudjuk, csak annak van nyoma, hogy február 5-én a város könyörgésére megszüntette a terhes cséáni harmincadot, hogy ezentúl csupán a besztercei huszad maradjon meg, bár évi bérét hetvenről száz forintra emelte. A város azonban nem igen bírt lemondani a cséáni harmincad jövedelméről, s így azt ősszel újra felállították; a fejedelem azonban megintette, hogy vigyáztasson embereire s ne forduljon többé elő, hogy azon a helyen lovakat hajtsanak ki Magyarországra.

A bekövetkezett 1575-ik év elején egy János nevű cseh orvostanár tartózkodott néhány napig Besztercén, tavasznyiltával pedig a fejedelem újra kőműveseket és kőfaragókat kért a várostól a váradi erősítési munkálatokhoz. Országos érdekű esemény volt június elején a fejedelem ellen fegyveres kézzel támadó Bekes Gáspár leveretése a kerelőszentpáli csatában. Ehhez Beszterce is katonákat küldött, s azok oly vitézül harcoltak, hogy

hazatérőben nyolc lázadó székelyt is magukkal hoztak. Ezeket a foglyokat a városháza tömlőcében őrizték, amíg megjött a fejedelem (1575. július 19-i) parancsa, hogy szabadon bocsáthatják őket, levágatva előbb orrcimpájukat és mindkét fülüket. Keserves büntetés, ami török szokásra jött divatba, de meg kellett lennie. Büntetésüket meg is érdemelték, mert Bekes Rudolf császár támogatásával tört az országra s ha Báthorynak nem sikerült volna levernie, német uralom alá jutott volna Erdély; Ausztria gyarmatának tekintették volna, mint egy emberöltővel előbb, mikor 1551-ben elfoglalták és kizsákmányolták a német és spanyol zsoldosokkal, amit igen nehezen bírt kiheverni az ország.

Még nevezetesebb eseménye volt az évnek, hogy Báthory Istvánt a lengyelek királyukká választották, s mielőtt elindult trónja elfoglalására, országgyűlést hirdetett Szent Miklós napjára Besztercére. Ez, habár pénzébe került is a fejedelem és kíséretének ellátása, nagy megtisztelést jelentett a városnak; viszont az egész országból összesereglett képviselők napestig költekeztek a kocsmákban és szállásadóiknál, s ez mindig nem várt hatalmas jövedelmet jelentett. A beszterceiek számára annyira fontos partialis avagy részszerint való „diéta“ a hirdetett december 6-án pontosan megnyílt a piaci nagytemplomban és öt napig tartott. De mivel végzéseinek száma mindössze tizenegy, ezek tárgyalása semmiesetre sem foglalta le egészen a képviselők jelzett idejét. A gyűléseket régi bevett szokás szerint istentisztelet előzte meg. Az első nap a kancellár felolvasta a fejedelem írásos üzenetét, amely a megvitatásra kerülő tárgyakat tartalmazta. Erre aztán meghozták a végzéseket, legtöbbször közfelkiáltással: a szegény haza megmaradása és java érdekében — miként magukat a rendek kifejezni szokták — s utána hálaadottsággal és hívséggel köszönték meg a fejedelem gondviselését, hogy mindent elibök terjeszt, amit a közönséges jóra és megmaradásra valónak ítélt.

A gyűlésen a részek küldöttjei, vagyis a magyarországi atyafiak mellett az ország három nemzete, azaz a magyar, székely és szász volt képviselve, mert végzéseik csupán így lehettek törvényesek. E végzések közt legfontosabb volt a vármegyénként állítandó katonaság számbavétele, azaz must-arája. Ez a Marostól északra terjedő öt vármegye részéről Kolozsvárt tartatott. Ide küldte Beszterce is sorozásra köteles katonáit, kikre most azért volt sürgős szükség, mivel kémjeitől a fejedelem híret vette, hogy Miksa császár-király a fejedelem kimenetelének fegyveres erővel útját akarja állni. Csakhogy erre nem került sor, mert Báthory mindenfelé elhiresztelte, hogy Felső-Magyarországon vonul ki Lengyelországba, s azalatt (félrevezetve a császáriakat) az Ojtozi-szoroson át Moldován keresztül a hosszabb, de biztosabb úton jutott Krakkóba. Ezt a fejedelem nyíltan bejelentette a rendeknek, s épp ezért a határ védelmére is tisztes fegyveres őrséget szavaztak meg, a szászok részéről 300 gyalogost, kik közt a beszterceiek is, még karácsony előtt, idejében felsorakoztak.¹⁷

A gyűlések ebédig húzódtak, a nap többi része a pihenésé és szórakozásé maradt. A fejedelem azonban naponta fogadást tartott, s azon ez

¹⁷ A besztercei országgyűlés 1575-i magyar nyelvű végzéseinek szövegét l. az Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Budapest, 1876. II, 569—73.

alkalomból igen nevezetes ügyeket intézett el. Ilyen volt az a tiszta családi életet biztosító rendelete, mellyel a lelkészek kérésére megszüntette a tiltott vérségi házasságokat, mivel azok az utóbbi időben igen megszaporodtak azáltal, hogy a felek saját lelkészeiket mellőzve, az unitárius (ariánus) papok előtt esküdtek, s aztán bántatlanul visszajöve a városba, gyakran közbotrányt okoztak avval, hogy a fennálló törvény megkerülésével kötöttek házasságot. A fejedelem december 12-én távozott Besztercéről, de mint király is mindig jóindulatot tanúsított a város ügyei iránt, valahányszor érdekében valamit tehetett. Így nyoma van, hogy 1583 tavaszán új módját rendelte el a királyt megillető dézsma szedésének. Erre a Városi tanács könyörgésére azért volt szükség, mivel annak összegyűjtése igen nagy terhet jelentett és sok bosszúsággal járt. Nagy könnyebbségére esett tehát a városnak, hogy ezentúl nem kellett, mint eddig, száz embert kirendelni az örményesi szénacsinálásra sem, miután a jó belátású király — mint erdélyi fejedelem — meghagyta a bethleni udvarbírónak, hogy ne kényszerítse a várost erre a dologra, hanem elégedjék meg a maguktól jelentkező emberek munkájával.

3.

Helyszüke miatt csupán röviden foglalkozhatom Báthory István többi levelével, melyek általánosabb, az egész országot érdeklő közrendeleteiről tájékoztatták a besztercei városi tanácsot is. Ezekben valóságos korát megelőző gondolkozást árult el, midőn például megtiltotta a vörösréz behozatalát, s egyben annak kivitelét, minthogy az arany kivitelének tilalma már régebb idő óta fennállott; az árúk piaci árát pedig besztercei iparosok meghívásával megállapította. Ide tartozott az arany és ezüst árának meghatározása is, ami év elején történt Szebenben, ahová Besztercéről is be kellett küldeni a Radnabányán termelt arany-ezüstöt; ezt aztán az állami pénzverő intézet váltotta be törvényes áron. Ezt nevezték a *Cement napjának* és megtartása valósággal mintavásár képét nyújtotta. Ezt külföldi árusok is felkeresték portékájukkal, de midőn terjeszkedésök ártani kezdett a honi iparnak, a fejedelem megállapította, hogy a Karánsebes vidékéről jövő kereskedők mily városokban rakhatják ki árujukat. Mikor pedig így sem igen szűnt meg hitelrontó versenyök, a városi tanács küldöttei egész Krakóig mentek orvoslásért a királyhoz, aki aztán 1583. február 28-án megerősítette Mátyás királytól nyert 1468-i kiváltságlevelöket, melynek értelmében idegen árusok a szomszédos Moldovából és Havasalföldéből Szeben, Brassó és Szászváros határán túl nem járhatnak. Evvel a szász városok úgynevezett árulerakási joga is intézményesen rendeződött és idővel a gyakorlatban oda módosult, hogy amit egy-egy vásáron az idegen árusok nem birtak eladni, azt lerakták az áruházba (Kaufhaus) s ha távoztak, azokat a gazda adogatta el számukra, bizonyos jutalék fejében. Kicsiben sem volt szabad az ilyen görögöknek nevezett idegeneknek árusítani, csupán szőnyegeket.¹⁸

Befejezésül Beszterce egyházi életéről is be kell számolnunk nagy vonásokban. Ez századokon át zavartalanul folyt a főtéri nagy templom-

¹⁸ Ham Fr: *Zur Geschichte des Siebenbürgischen Handels vom Jahr 972. bis 1845* című tanulmánya alapján. Archiv III (1848), 271.

ban, s a domonkosokéban, melynek létezése 1287-ig mutatható ki oklevelesen. A dömések második temploma a szegényházzal összeépítve állott, kolostoruk is volt, de zárdája volt a ferencrendieknek, meg az apácáknak is. A domonkosok áldásos tevékenysége 1541-ben szűnt meg, amikor a polgárok Luther Márton tanait befogadták, s tagjai ekkor kényszerültek a városból távozni. Helyökbe később a kegyesrendiek telepedtek meg kolostorukban, melyet a maguk céljaira kiépítettek.¹⁹

A protestantizmusra való áttérés természetesen nem ment zökkenő nélkül. Az újhitűek eleinte az erdélyi római katolikus püspök joghatósága alá tartoztak, s neki illetteket is fizettek. De azért 1554 november elején írt két levelükben a beszercei ágostai evangélikus káptalan kijelentette Bornemisza (Abstemius) Pál püspöknek, hogy lelkiismeret dolgában nem hallgatnak reá, hanem a Szentírásra és Istenre; ezért a tőle hirdetett zsinaton nem is jelenhetnek meg, hanem maguk helyett ezt a beadványukat nyújtják be.²⁰ A kényes ügynek nem is lett folytatása, már csak azért sem, mert a katolikus javak bekövetkezett elvilágiasítása következtében Bornemisza püspöknek két év múlva örökre távoznia kellett Erdélyből, s ettől kezdve az evangélikusok Besztercén is nyugodtan élhettek. Nem zavarta őket hitéletökben Báthory István sem, aki egyik nyilatkozatában azt mondta, hogy bár mint katolikus hívő, azt óhajtaná, hogy az egész világ egyvallású legyen, s a katolikus hitet vallja; miután maga Isten kijelentette, hogy a világon sok keserűség fog támadni, ő sem akar senkit erőszakkal hitére téríteni, mert *minden hitet és lelkiismeretet a mindenható Isten ítélőszéke elé utal*, s nem tűr semmiféle üldözést. A történelem is azt mutatja, hogy ahol a hitet erőszakkal terjesztik s tűzzel-vassal, nem oktatással és jó erkölcsökkel, ott sok vér omlik és jogsátság támad.²¹ Ime, miként gondolkozott és írt egy mélyhitű katolikus magyar fejedelem — kilenc évvel a Bertalan-nap után, melynek átkos szelleme az ellenreformáció e dühöngő idejében minden protestáns országon elhatalmasodott.

Ez a nagyfontosságú érdekes levél meggyőző bizonyítéka István király vallásos türelmességének, melyet erdélyi kormányzása alatt is kimutatott. Ténykedéséből és zsinati utasításaiból nyilvánvalóan kitént, mennyire tisztelte az Evangéliom alapján álló erdélyi szászok ágostai hitvallását, ámbár haragudott a beszerceiek túlságos puritánizmusa miatt, hogy templomukból kihordták a szentképeket. E miatt meg is róttá őket az 1572. május 1-én megnyílt medgyesi zsinaton; erre a szebeni káptalan azt a választ adta, hogy ámbátor a beszerceiek nem tűrnek semmi képet templomukban, evvel kálvinistákká még nem váltak s a dolog csak azon múlt, hogy festőművészek, akitől művészi képet vártak, meghalt.²²

¹⁹ Iványi Béla: *Geschichte des Dominikanerordens in Siebenbürgen*. Siebenbürgische Vierteljahrsschrift LXII (1939), 29—41.

²⁰ A beszercei káptalan ez idézett két levelét (Datae e civitate Bistriciensis, feria III. post festum Omnium Sanctorum, mense Novembris A. D. 1554) ld. Archiv 1853: 375—88.

²¹ Báthory István király 1581 szeptember 30-án írt levelének német fordítását kiadtam id. levelezése II. kötetében, a nagyszebeni német Transsilvania 1840-i 44. száma 172—3. lapjáról.

²² A szebeni ág. ev. káptalan válaszában szövege ez volt: Bistriciensis, quod nullas imagines et tabulas in Templo habuerunt, suspecti putabantur et assentiri Calvinianis, dederuntque responsi loco euidam, se conari quidem, ut imago elegans depingeretur, sed pictorem mortuum esse Archiv I (1852), 385.

Báthory István csupán az antitrinitáriusok hitét nem szenvedhette, többek közt azért, hogy a gyermekeket nagykorukig nem keresztelték meg. Hanem azért józan okosságból, maga mellett tűrte az unitárius Blandrata György orvost, Bekes Gáspárt, Gyulay Pált és másokat, kancellári méltóságot adván a luteránus Berzeviczy Mártonnak és Kovacsóczy Farkasnak, kiknek tehetségét és ügybuzgóságát — az állam érdekében — nem nélkülözhetette; bármint izgatta is Szántó István jezsuita atya, hogy távolítsa el és ne tartsa őket udvarában. E tekintetben szabad kezet kívánt magának s másfelől e nemkatolikus hívei tevékenységét annyira ellenőrizte, hogy azok nem tehettek semmit, de nem is akartak tenni a nagyrabesült király katolikus hite ellen.

Vázlatos képünk még több színt nyer majd, ha a vármegyei levéltárban előkerülnek Báthory István korából a sáfárgazdák számadáskönyvei. Ám azokat böngéssze át helybeli szakember, legalább annyi gyönyörűséggel, mint amennyit nekem e bemutatott szerény munkám megírása nyújtott.

Veress Endre

ig
ar

Csíkkarcfalvi régiségek

1.

A XVIII. század végén *Némethy József* főesperes-kanonok¹ újjáépíttette Felcsík egykori Nagyboldogasszonyfalva egyházközségének — ma Csíkkarcfalvának — ősi egyházát. Az egyház megújításakor a falból, meg az épület mellől több régiség került napvilágra. Ezek — a hajdankor maradványainak ősidóktól megszokott sajnálatos végzete szerint, magától értetődően — szerteszét szóródtak. Később azután, amikor *Aranka György* az Erdélyi Tudós Társaság és multunk emlékeinek érdekében munkára serkentett mindenkit, Nagyboldogasszonyfalva lelkésze is beszámolt neki az egyház újjáépítésekor találtokról.

Némethy levele² így hangzik:

Méltóságos Úr! Nekem igen Kedves Uram Barátom!

Rég az ideje, hogy a' Tudós Társosághoz semmit nem irtam, de nem a' resztség, vagy puhaság okozta, mert szüntelen abban foglalatoskodom, hol találhatnék olj régiséget meljel a' tudos tarsosagot gyönyörködtethetnem: Mivel pedig sohunnan nem vehetek, nem találhatok; ugy itelem: Jó volna a' Tudos Társoságnak tudtára adnom, a' mint már leirtam volt a' Csiki Nagy B. Árszonyi Templom építtetett volt Krisztus születése után 888. esztendőben, ezen Templom régi és igen kitsin lévén, én ell rontattam 1796-ban (a' sanctuariumat meg hogylván a' régiségnek meg tartásáért) meg nagyítottam, ugy hogy a' mely annak előtte 15 öl volt, most 18 öles; midőn ezen Templomnak kőfalait rontatnám, találtatott az eszak felől való részének a' fala között, belé rakatott egy ember fen álva, kinek minden tsontjai egy más után, a' maga heljein heljben voltak, a' kezi között egy pár Patkó, meljeknek edgyiket néha Püspök Groff Batyáni Ignázt Urnak vittem, a másikat a' Pallér magának tartotta, a' Patkó anyival különbözött a mostani hazánk Patkojától, hogy a' hol, a' szegek voltak úgy be volt vágva körül, hogy a' szegeknek a' feje belé holt a patkó vágásába. Az Agy Koponyaja alja nagy volt, hogy a' homloka egy araszt vettett, a' szár kóntza pedig hoszabb egy singnél. Egy köre pedig ez vólt irva, Johannes Minister. Azt itültük vagy valami gonosz tévő vólt és eleve nem oda rakatott. Vagy valami híres mester ember, és meghalálolván, az akori Pogányo^{ma} modgya szerent fen álva bé rakatott a kőfalba.

¹ Rövid, hézagos életrajzát l. *Szádeczky Lajos: A Csiki Székely Krónika*. Budapest, 1905. 82. l.-on levő jegyzetben.

² Eredetije az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárának Mike Sándor-féle gyűjteményében (Különböző tudósok levelei a XVIII. és XIX. századból. X. köt. 2. cs.).

Találtattak a' Templomon kívül valami réz csészek, melyek meg voltak romolva, és egy réz üstnek kettős egyben fatsart fülei, egy három fertaly sing hoszuságu rez kés zölden meg lakérozott, melynek a markolatja végén egy kús hajó forma üresség volt és azon egy juk. Az csészéket, el vitte néhai Mgos Székely Dávid Cancellarius Ur, a' kest Betzmann kapitány Ur valami Generalisnak adta. A vélekedés a' volt rollok, mint hogy Pogányok voltak abban az üdőben, a' csészek füstölő eszközök voltak, a' réz üstökbe az áldozatra való állatoknak vére vétetett, és a fen megirt késsel ölettetett meg az áldozatra való állat. En midőn ezen vélekedésemet, mind az ember-ről, a' fen irtról, mind az talált edenyekről Nehai fen irt Grof Püspök uramnak mondtam, heljben hatta.

Találtatott egy kús Bálvány, Ló forma, esztett ell vitte Mgos Báro Vétsei Zsigmond Úr, A materiáját nem tudtuk meg itélni mi (?) volt, de nem alaton materia lehetett, a' mint a' mesterséges munkának rajzolása mutatta. A Múlt esztendőben el küldöttem vala a' Tatár khan levelit is in originale, és a Törö(k) Császár articulussit midőn békességett köttött a' magyarokkal. Nem tudom vették-e vagy nem, mivel az ólta semmi tudosítást a Tudos Tár(sa)ságtói nem vettem, a ki vagyok

A Mgos Urnak

alázatos szolgája Barátja

Némethy

Fő Esperest és kanonok.

Csik Nagy B. Asszony. 1802. 19. July.

A 2b levelen Aranka György kezével: *Válaszolni való. 19. Junii 1802. N. Esperest Némethy.*

Báro Orbán Balázs részben már közölte,³ *Torma Károly* meg főlemlítette⁴ a levelet. Némethynek ez az érdekes hangú, idegenes fogalmazású tudósítása őrizte meg egy az alicsi medencéből, Csikszentkirályról ismert elsőrendű jelentőségű későbronzkori bronzedénylelet méltó társának az emlékét. Az újabb régészeti irodalom teljesen elfelejtkezett erről. Sem *Hampel József*,⁵ sem *Pulszky Ferenc*,⁶ sem pedig *Marțian Julián*,⁷ *Roska Márton*⁸ vagy *Nestor Ion*⁹ nem említi egyetlen szóval sem. Indokolt volt tehát újra közölni a levelet, s reámutatni a bennefoglaltak jelentőségére.

A Némethytől említett réz-, helyesebben bronz régiségek keltik fel leginkább az érdeklődést. A főesperes-kanonok a lelet együtteséből több bronzcsészét, egy darab kettős csavartfüllű bronzüstöt, mintegy háromnegyed

³ *A Székelyföld leírása.* Pest, 1869. II, 87—8.

⁴ *Repertorium Dacia régiség és felirattani irodalmához.* Budapest, 1880. 168. l.: „Némethy József, csiknagyboldogasszonyi r. kat. esperes 2 drb. levele Aranka Györgyhöz (1797—1802) egy Gyulafehérvárt lelt római feliratostkö s síkboldogasszonyi bronzlelet felől. Az Erdélyi Múzeum kéziratárában.“

⁵ *Trouvaillies de bronze en Hongrie.* Résultats généraux de mouvement archéologique avant la VIII-e session du congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques à Budapest 1876. Budapest, 1886. II, 2. rész. 5.

⁶ *A bronzkor emlékei Magyarhonban.* Budapest, 1896. III. rész. 84—103.

⁷ *Magyarország archeológiája.* Budapest, 1897. I. 112—7., 152—6.

⁸ *Repertoriu archeologic pentru Dacia.* Beszterce, 1920. 12.

⁹ *A Székelyföld őskora.* Sz. N. M. Emlékkönyve. Kolozsvár, 1929. 277—99.

Erdély régészeti repertóriuma. Őskor. I. Kolozsvár, 1942. 59. 49, 186—7.

⁹ *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien.* Berlin, 1933. 79—141.

singnyi (= 46.5 cm) rézrozdás bronzkést, továbbá egy kis bronz (?) ló (vagy hasonló állati) alakot nevez meg. Fájdalom azonban, nem volt meg benne a vérbeli kutatónak állandó továbbkeresésre sarkalló kíváncsisága, érdeklődése. Ennek hiányában érdemtelenek tartotta különösebben megemlékezni a lelet közelebbi helyéről és körülményeiről. Úgy talán még jelentősebb adatoknak birtokosai lehettünk volna.

A magyar medencében (Hajdúböszörmény, veszprémmegyei Somlyó, Ördöngösfüzes)¹⁰ ismételten találtak már az előszámlálásban második helyen szereplő kettős csavartfülű bronzüsthöz hasonló bronzüstöt vagy jól felismerhető bronzüstmaradványt. *Roska* a Székelyföldről mindössze az erdőszentgyörgyi¹¹ meg a borévi¹² bronzleletből valót ismeri. A tőle is közölt harmadik — csíkszentkirályi — bronzüst szintén kettősfülű ugyan, de ennek fogantyúja nem csavart: kerek átmetszetű, síma.

A fentemlített négyzetes átmetszetű kettős csavartfülű bronzüstök leírásbeli hasonlósága miatt a csikkarcfalvit ezekkel azonos alakúnak, készítésűnek és egykorúnak kell tekintenünk. Valószínűleg erdőszentgyörgyi, ispánlaki s ördöngösfüzesi társaival egyetemben a magyarországiaktól eltérő — *Mozsolics*tól¹³ igen helyesen erdélyinek nevezett — változathoz tartozott.

Némethy nem írta le a bronzcsészek alakját és természetesen nem jegyezte fel méreteiket sem. Leveléből egyedül nagyobbfokú megromlásuk tűnik ki. Bronzüstök sokszor kerültek elő a megelőzőleg megbeszélte bronzüstökkel együtt is, meg azok nélkül is. Számuk mindenesetre előkelő helyet biztosít a bronzedények csoportjában. „Igen megromlott” voltak alapján nyilvánvalóan a breznóbányai, aszódi, ördöngösfüzesi,¹⁴ stb., továbbá Székelyföldről az erdőszentgyörgyi, zágon-cseremási, csíkszentkirályi¹⁵ kalapált, vékony bronzcsészekhez hasonlíthatnak.

A bronzkés harmadikként említődik a főesperes-kanonok bronztárgyai között. Ennek „markolatja végén egy kús hajó forma üresség volt és azon egy juk”. Háromnegyed singnyi (46.5 cm) hosszú. Emiatt, valamint a fogantyú hajószzerű kidolgozása, továbbá ez utóbbi átlukasztottsága következtében helytelen a „kés” megjelölés. A most hangsúlyozott részletekre támaszkodva sokkal bátrabban gondolhatunk egy a magyar medencében a késő-bronzkorban, meg a vaskor elején igen kedvelt hosszabb török, illetőleg az úgynevezett csészés markolatú rövid kardok oly változatos díszű csoportjába¹⁶ tartozó harci készsége.

A tágabb értelemben vett Székelyföldnek aránylag szegény bronz-

¹⁰ Hampel J.: *i. m.* L. LXV. 4.; LXVIII. 1—2., 5.; CCXIX. 8—11.

¹¹ *A Székelyföld őskora.* 295. 49. 5. á. — Vö. még újabban *Mozsolics A.: Az erdőszentgyörgyi bronzlelet.* Közl. I, (1941), 100—7.

¹² *Der Bronzedeptfund von Borév.* Mannus XXIV (1932), 540—7.

¹³ *L. Mozsolics: i. m.* 102—3.

¹⁴ Hampel J.: *i. m.* LXIV. 2.; LXV. 1—2.; CCXIX. 12—16.

¹⁵ *A Székelyföld őskora.* 308. 63. kép. — Vö. még *Mozsolics A.: Az erdőszentgyörgyi bronzlelet.* Közl. I (1941), 100—7.

¹⁶ Miként a Graffenried-gyűjteménybeli ismeretlen lelőhelyű, a hajduböszörményi, a Pázmány Péter tud. egyetem gyűjteményében őrzött, a M. N. Múzeum régiségtárában levő, az ipolysági stb. (Hampel: *i. m.* XXIII. 3—4.; XXIV. 1—5.; XXV. 1—2. 4.: CXCVII. 7.; stb.)

leletei kevés törrel és karddal szaporították gyűjteményeinket. Ha kevés is, de mégis akad magában Székelyföldön is. Így mindjárt a marostordai Mezősámsondon megtaláljuk 30.5 cm. hosszú markolatnyújtványos testvérét.¹⁷ A hazai bronzmarkolatú kardok rendes hosszúsága 60—80 cm között váltakozik. Ennél kisebbek, vagy nagyobbak a ritkaságok közé tartoznak.¹⁸ A zsujtai (Abaúj-Torna vm.) kardok legrövidebbike 50 cm hosszú. A Sághegyen (Celldömök, Vas vm.) előkerült ú. n. rövid kardok hosszúsága 43—45 cm-nyi.¹⁹ Az előbbieket nagyjából korban is megegyeznek az utóbbiakkal. A Némethy emlegette „kés“-t tehát jogosan számíthatjuk rövid kardnak. Ez egyúttal a Székelyföld első ilyenfajtajú harci fegyvere.²⁰

A főesperes-kanonok egy föltehetőleg bronz (?) állatkát is említ a leletből. A különféle állatalakok eléggé gyakoriak ugyan a késői bronzkori — kora-vaskori leletekben,²¹ de még nem igen kerültek elő hasonló edényekkel együtt.

Az említett tárgyaknak tehát nyilvánvalóan semmi köze sincs a megkeresztetlen magyarokhoz, illetőleg székelyekhez s nincs köze áldozási, istentiszteleti szertartásokhoz sem. Mind az edények, mind pedig a kard jellegzetes, félreismerhetetlen késő bronz — kora vaskori bronzlelet részei. Az erdőszentgyörgyi korábbi leletre támaszkodva közelebből is meghatározhatni készítésük idejét. Nestor szerint²² az ott előkerült bronzedények a Bologna környéki Benacci II—(III?) korszakéinak, főképpen pedig a Villanova-műveltség Arnoaldi szakasza edényeinek megfelelői. Közép-Európában előkerült szépszámú testvérüket *Reinicke* kizárólag a Hallstatt C rétegbe osztja s éppen az erdőszentgyörgyi, illetőleg a tömeges erdélyi leletekre támaszkodva toldja meg a hazai bronzkort egy a Hallstatt C ré-

¹⁷ Roska: *i. m.* 281., 40. á.: „...Mezősámsondról“ ... van az Erd. N. Múzeum Régiséggyűjteményében egy „hosszabb, markolatnyújtványos, de törött tör, melynek hossza 30.5 cm., s így rövid kardnak is beillik.“

¹⁸ Hampel: *i. m.* 84.

¹⁹ *Dunántúli Szemle* VIII (1941), 371—9. Erre dr. *Mozsolics Amália* múzeumőr volt szíves felhívni figyelmemet.

²⁰ Roska: *i. m.* 283.: „...Az eddigi leletek még nem szolgáltatnak bronzmarkolatot kardot a Székelyföld területéről...“

²¹ Hampel: *Trouvailles de l'âge de bronze en Hongrie*. Budapest, 1886. II. köt. LXVIII. 1—5.; LXXXI. 2—12.

²² Nestor: *Der Stand die Vorgeschichtsforschung in Rumänien*. Berlin, 1933. 136. A magyarországi bronzkor kutatói még nem alkottak egységes véleményt az említett kortartamáról és taglalásáról. Az eddigi eredmények még nem egészen elegendők egy, a *Reinicke* bajorországi vagy *Aberg—Montelius* északnémetország—skandináviai időbeosztás kísérletéhez hasonló magyarországi időrend feltétlen biztos megírásához. (Vö. *Mozsolics i. m.*-vel.) Az *Aberg—Montelius*-féle rendszer nálunk nem alkalmazható minden további nélkül, sőt a még hozzánk közelebb eső bajorországi felosztás is csak bizonyos fenntartással. Helyesebb tehát az itteni bronzkori művelődésre nagyobb hatású északolaszországi művelődési középpontok már eléggé megbízható időszámítását alapul vennünk, nem mellesleg teljesen *Párvan* Geticájának (Bukarest, 1926. 289—92.) nem egy ízben jól hasznosítható erre vonatkozó feltevéseit sem. Ez utóbbi különösen közelálló, hiszen *Párvan* egyrészt éppen az erdélyi s csatolt területekről származó leletanyag figyelembevételével igyekezett megalkotni a maga, még a mai bolgár vidékek nagyobb részén is alkalmazható beosztását (Vö. *Vulpe. R.: L'âge du fer dans les régions Thraces de la péninsule Balcanique*. Párizs, 1933. 111—7.).

teggel megegyező korú legifjabb, IV. bronzkorszakkal. Ez a „magyar“ IV. bronzkorszak Párvan szerint nagyjából a Kr. e. 1000—700. évekig tartott.²³

A legújabb kutatások eredményeit értékesítő *Sulimirski* elveti²⁴ mind a Reinecke, mind a Tompa, Åberg és Childe²⁵ (a tárgyól eltérő voltak miatt itt külön nem említett), valamint a Párvant követő Nestor szinte lényegtelen eltéréssé s egymással többé-kevésbé megegyező időrendszerét. Beosztása Erdélyben is és a meglepő hasonlatosságú, az Északkeleti-Kárpátok lejtőin kifejlődött Komaróvka meg a nyugatpodóliai Bialy—Potok művelődés területén jól használható.

Az ő időbeosztása figyelmeztetésével a csikkarcfalvi bronzlelet tárgyainak készítési idejét — jórészt a Reinecke-²⁶ s részben a Párvan-féle rendszernek is megfelelően — Kr. e. 1000—800 közöttre tehetjük.

Székelyföld őskorának ismertetője, Roska Márton Csíkból csupán a csíkszentkirályi,²⁷ csíkbánkfalvi s csíkszentgyörgyi bronzleleteket írja le. A csikkarcfalvit nem, noha könyvének tanúsága szerint ismételtén áttanulmányozta Orbán Balázs könyvét. Némethy kanonok levele éppen ezért igen értékes adattal gyarapítja Csíkszék s egyben Székelyföld bronzkoráról eddig még nagyon is hézagossá ismereteinket. *Ferenczi Sándor* kutatásai²⁸ óta egészen kibővültek az addig régészeti szemszögből úgyszólván majdnem teljesen elhanyagolt Csík multjára vonatkozó ismereteink. Emiatt másként, sokkal helyesebben értékelhetjük ezt a leletet is.

A csikkarcfalvi egyházvárnak környezetéből meredeken kiugró pontja bizonyára fölkelte Székelyföld bronzkora lakójának érdeklődését, s joggal elképzelhető ottani meglepedése. Ezt csak a jövődől ásatások bizonyíthatják be igazán, addig csupán föltevésekre szorítkozhatunk. Csík s egyúttal természetesen a Székelyföld bronzkori telephelyeinek száma, a medence utolsó évtizedig való szakszerű régészeti átkutatatlansága ellenére is örvedetesen gyarapszik. A *Ferenczi* közölte csíkpálfalvi,²⁹ csíkszögödfürdő—malomföldi I.,³⁰ csíkszögöd—kisvárteteji III.,³¹ (talán?) a csíkszögöd—várhegyi II.,³² a csíkrákos—bogáthegy—vármezeji³³ egykori dak szálláshelyeket egyszersmind a honi bronzkor III—IV. szakaszában és a hallstatti korszakban is tartósan lakták. Azután a Párvan említette csíkszeredai,³⁴ meg a csíkszentimrei³⁵ késő bronzkori testvér-telepek társítják a már előzőleg ismert csíkszentkirályi³⁶ telephelyet. Sőt, „a minden

²³ *Getica*. Bukarest, 1926. 292.

²⁴ Sulimirski T.: *Brązowy skarb z Niedzielisk, Pow. Przemysłany. (Ein Bronzedeppfund aus Niedzieliska, Kr. Przemysłany, Südstopoten. Swiatowit 1936/37 (XVII). Warszawa, 1938. 255—82. — Erre a forrásra dr. Mozsolics Amália múzeumőr volt szíves figyelmeztetni.*

²⁵ *The Danube in Prehistory*. Oxford, 1929.

²⁶ Åberg, N.: *Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie*. II. Stockholm, 1933. 5.

²⁷ *I. m.* 308, 288, 296.

²⁸ *Anuarul Com. Mon. Istorice IV (1932—38), 235—352.*

²⁹ *I. m.* 290—6. kk.

³⁰ *I. m.* 240—4. kk.

³¹ *I. m.* 260—8. kk.

³² *I. m.* 244—60. kk.

³³ *I. m.* 274—83. kk.

³⁴ *Getica*. 573. — *Erdély Rég. Rep.* I, 341—2.

³⁵ *Erd. Rég. Rep.* 61., 341—2.

³⁶ *I. m.* 341—2.

bizonytalán már az őskorban művelés alatt álló“, eddig még leltetlen csikbalánbányai rézfejtők mellett is telepeket vagy esetleg éppen kézművességi középpontot (?) kell föltételeznünk. Ezekhez most esetleg a csikkarcfalvi telephely (?)³⁷ is csatlakozik.

2.

Az eredeti csikkarcfalvi egyház építési éve nyújtaná számunkra Némethy levelének második érdekességét. Ezt azonban már Orbán Balázs sem hitte el, tévedésnek mondta.³⁸ Ebben mindenesetre igaza volt. Semmiképpen sem emelheték ki Kr. u. 888-ban a csikkarcfalvi istenházát. Följegyzése mégis jelentős adat az egyház történetéhez. Erről az évszamos köről nemcsak Némethy levelezett. *Farkas Nepomuk János* „előbb kászonjakabfalvi megyepap, majd Csík-Somlyón a maga házánál nyugvó öreg világi pap“ a „nagy felfedezésről hasonló értelemben tudósította“³⁹ *Aranka Györgyöt*. Levelének erre vonatkozó része így szól: „Amely küszöbkőre volt írva a 888. esztendő, azt a kőművesek, miglen püspök úr ő excellentiáját késérte a nagyboldogasszonyi plebanus Németi kánonok úr, vigyázatlanok lévén a kőművesek (mivel most a templomnak két oldalát künnebb vétette), a kőfalba rakták. Nagy kár, de magának leírta volt és ilyen forma A. o. 888.“

„Ebből kitűnik — állapítja meg Szádeczky⁴⁰ —, hogy a középkori háromnegyed nyolcas alakú 4-es számot nézték 8-asnak s az 1444-es⁴¹ felírást A. o. (Anno) 888-nak, mely évszám aztán erősen szerepel a csíki székely krónikában.“

Szádeczky Lajos szorosán összekapcsolja a csikkarcfalvi egyházból emlegetett 888. évszámot a Csíki székely krónika meg a csíkszentmihályi Sándor-család leszármazási jegyzékének⁴² 888. évszámával. Ebben valószínűleg igaza van: minden bizonytalán az egyház küszöbéről emlegetett

³⁷ Dr. Mozsolics Amália inkább elrejtett kincsnek vagy kereskedő holmijának gondolja

³⁸ *A Székelyföld leírása*. Pest, 1896. II. 87 (jegyzet).

³⁹ *Farkas* levele először a *Genealogiai Füzetek I* (1903), 30. l.-jén jelent meg. *Szádeczky Lajos* közölte ismét egész terjedelmében (*A Csíki Székely Krónika*. Budapest, 1905. 208—10.).

⁴⁰ *A Csíki Székely Krónika*. 30.

⁴¹ Az 1444-es felírás már inkább elfogadható, bár ugyanolyan joggal vehetnénk 1484-nek vagy 1488-nak. A háromnegyed nyolcas alakú 4-es mai tudásunk szerint Erdélyben 1442-ben tűnik fel először: Krasznarécsén, Szilágy vármegyében. *Petri Mór* csupán XV. századi harangként emlékezik meg róla. (*Szilágy vármegye monographiája*. Zilah, 1902. IV, 293. „A faharanglábbon van egy XV. évszázadban öntött harang a Boldog Szűz Mária nevével: cum SS. Nomin. B. Mariae V.“) Újabbban *Debreczeni László* írta le valamivel részletesebben (*Erdélyi református templomok és toronyok*. Kolozsvár, 1929. 13.): „Harangházának egyik gerendáján. „Anno 1754, Pap Tamás és Nagy Miháj csinálták“ felírat olvasható és sélívitorláján is az 1754-es évszám van. E toronyban függ eddig ismert legrégebb arab-gót és évszamos harangunk 1442-ből.“ [Dr. Balogh Jolán múzeumi igazgatóúr szíves közlései. Elvileg tehát nyugodtan olvashatjuk 1444-nek a csikkarcfalvi felíratos kő évszámát. — *Kelemen Lajos* főigazgató úr szerint ez Erdély legelső ilyen ékítésű kőve. Meggondolatlan befalazását joggal sajnálhatni, hiszen ez Erdélynek s különösen Székelyföldnek a magyarországi részekkel együttes művelődés- s művészettörténeti fejlődését igazolja.

⁴² *A Csíki Székely Krónika*. 54—5.

évjelzés adta a híres-híhedtté vált történeti mű esetleges hamisítójának, az e tervvel talán már korábban is foglalkozó⁴³ Sándor Zsigmondnak az ötletet a család régiségének 888-ig való visszavitelére, továbbmenve esetleg a végső ösztönzést magának az egész műnek megszerkesztésére is.

A küszöbök helytelenül értelmezett évszámának 1796. évi fölfedezése s a Csíki székely krónika ugyanez évi, sőt talán alig néhány hónappal későbbi (?) megjelenése mindenestre aligha furcsa véletlen. Jogosan gondolhatni bizonyos közöttük levő összefüggésre. A kettő kapcsolata azonban még nem eléggé világos. Szádeczky ugyanis, úgy látszik, állítása ellenére sem nézte végig a csíkszentmihályi Sándor család levéltárát. Nem ismeri vagy legalább is nem közli a XVII. század végén, illetőleg a XVIII. század elején ismeretlen szerzőtől összeállított s a *Botskor Sámuel* csíki hites embertől 1723. január 5-én hitelesített (!) családi leszármazási jegyzéket.⁴⁴ Ez természetesen már nem Sándor Zsigmond hamisítása, hiszen ő csak 1776-ban született.⁴⁵

„A krónika 1796. nyarán elkészülvén, — írja tovább Szádeczky⁴⁶ — Sándor Zsigmond kezébe juttatta csíki rokonainak. Csíkszék akkori főkirálybírája, homoródszentmártoni *Bíró Gábor* átadta a naiv öreg Farkas János nyug. plébánosnak Csíksomlyón. Ez, szépen lemásolván, elküldötte Aranka Györgynek 1796. nov. 20-án Marosvásárhelyre“...

Farkas N. János gyanúsnak tünt fel Szádeczky⁴⁷ előtt mind fentemlített levele, mind pedig a Csíki székely krónika terjesztése következtében. A krónika hozzájuttatójának megnevezése viszont megszünteti az ellene emelt gyanút: a jóhiszemű öreg nyug. világi lekész nem tudatosan terjesztette, fedezte a maga tekintélyével a hamisítványt. Némethy József, Farkas N. János jó ismerőseként s a csíkkarcfalvi egyház küszöbköve 888. évszámának közrebocsátójaként szintúgy gyanúsnak tünt fel Szádeczky⁴⁸ szemében. A főesperes-kanonok azelőtt (1757—80-ig) ugyanis Csíkszentmihályi lelkésze volt s az ottani egyházi jegyző(anya)könyv 144. lapján ír egy *András Mátyás*ról. E név a krónikában is előfordul egyik 1533. évi összeírójaként. Foglalkozása megjelölése szerint csíki törvényes embernek a neve. A csíkkarcfalvi egyház Némethy vezette anya-, meg jegyzőkönyveiben egyébként Szádeczky semminemű, a sokat vitatott műre vonatkozó adatot nem talált.

Végeredményben tehát Némethy József főesperes-kanonok, valamint Farkas János is mentesíthető a Csíki székely krónika hamisításában való közrejátszás nem éppen megtisztelő gyanúja alól. Csíkkarcfalva öreg lelkésze minden valószínűség szerint igazán derék emberhez méltóan, jó-

⁴³ I. m. 79.

⁴⁴ Sándor I.: *A csíkszentmihályi Sándor-család levéltára*. Kolozsvár, 1914. I, XVI—XVIII, 256.

⁴⁵ Szádeczky viselkedése különben elég érdekes. Gáborffy Annának a Sándor Ignácot perbefogó levele megfordult a neves történész kezén is, „de minthogy föltevéseit ez nem támogatta, jónak látta mellőzni.“ Sándor: *i. m.* XVIII. — Minthogy munkálkodásom területétől távoleső kérdéssről van szó, a Csíki Székely Krónika körüli tudományos perlekedésbe nincs jogom beleavatkozni, de szerintem a kérdést Szádeczky erre vonatkozó munkássága korántsem dönti el véglegesen.

⁴⁶ *A Csíki Székely Krónika*. 82.

⁴⁷—⁴⁸ I. m. 82. (jegyzet.)

hiszeműen közölte Arankával érdekesnek látszó felfedezését; semmi rossz szándék és tervezetés nem vezette ebben.

3.

Az ősi „Nagyboldogasszony“ egyház kibővítésekor az istenháza északi falában a kőművesek egy teljesen új (?), bolygatatlan, lábán álló csontvázra bukkantak. Sajnos, megint csak hiányzik a lelet napvilágra kerülésének, a csontváz helyének s helyzetének, a csontváz egyes részei egymáshoz való viszonyának, a csontok állapotának, a csontok alapján a halott nemének, a csontváz egyéb adatainak (magasság, koponyaméret, stb.), kimerítő és szabatos leírása. „Az Agy koponyája alja nagy volt, hogy a homloka egy araszt vetett, a szár kóntza pedig hosszabb egy singnél.“⁴⁹ A koponya homlokának igen feltűnő magassága alapján joggal következtethetnénk a halott hosszúfejűségére (macrocephalia) is.⁵⁰ De a főesperes-

⁴⁹ Az arasz két fajtája: a nagy arasz (20—25 cm.) és a kis v. bakarasz (15—17 cm.). Előbbi a hüvelyk- és kisujj utóbbi a hüvelyk- és mutatóujj közötti távolság. (Vö. Új Idők Lex. Bp. 1896. II, 484.) 1 sing = 62 cm-rel.

⁵⁰ Lenhossék I.: *Compte rendu de la VIII. congr. int. d'anthr. et d'arch.* (Budapest, 1877.) I. köt. I—II. metsz. — Lenhossék egy Csongrád közelében a Tisza partjából heved-magával előkerült, de a találók nemtörődömsége miatt egyedül épen maradt, csontvázától csak akkor megfosztott nyújtott koponyát ismertet. Krim félszigetén már a XVIII. században leltek néhány ehhez hasonlót. Az 1816-ban megkezdett ásatásokkor ismét sok került napvilágra. Ezek a csongrádiaknak minden tekintetben testvérei. Európa többi részein csak igen szórányosan, alig néhány példányban (Anglia: 1, Franciaország: 1, Németország: 1, Osztrákország: 2, Észak- és Dél-Európában teljességgel hiányzanak) fordultak elő. Lenhossék szerint tehát egy, csak a Krim félszigeten élt nép maradványai lehetnek. A Kr. u. VII. században élt Hszüan Csang Kásgárban jártakor leírta a gyermekek fejének erőszakos eltorzítását. A VII. századi török-tatár ujugurokat, azután a kirgizeket biztosan hosszúfejűeknek tudják. Julianus barát feljegyzése szerint a keleti Magyarországra küldött tatár követ megemlékezett bizonyos tölük keletre lakó hosszúfejű török-tatár népről. A még tovább szaporítható embertani adatok határozottan igazolják egy a természet törvényeivel ellentétesen nyújtott fejű török-tatár nép valamikori létét. E nép, néprész, törzs résztvehetett világhódító Etele soknépű vállalkozásaiban (Nyugat felé vö. pl. Châlons sur Saône- Catalaunum, stb.). Így ez a már talán egészen beolvadt s csupán embertani sajátosságai révén megkülönböztethető nép néhány tagja későbbben a hazánkat érő bármely testvér keleti (besenyő, kún, mongol, török, tatár) vállalkozásban harcolhatott. A magyar nép ajkán, meséiben közkeletű „kutyafejű tatár“ elnevezés hihetőleg egy éppen ilyen szokású, az igazi Krimben későn meglepedett tatárságba beolvadt török-tatár népségnek tulajdonítható. A Csongrád melléki koponya, kitűnő állapotánál fogva nem igen tekinthető túlságosan régi keleti temetkezés maradványának. Lenhossék nem tekinti 250—300 évnél idősebbnek. Ez viszont éppen a török-korba esik... — Broca, Virchow, Kopenicki és Worsae ellentmondottak (uo. 561—77.) Lenhossékknak, s különösen Broca keltakimmeri eredetűeknek tartja a koponyákat. A Broca felemlítette ú. n. „toulouse“-i torzítás azonban nyilvánvalóan egészen más jellegű.

Legújabbban Bartucz (*A magyar nép.* Szerk.: —. Budapest, 1943. 63.) a Szekszárd mellett 1936-ban, meg Gyöngyösapáti mellett talált kimondottan mongol-jellegű s származású torzított hún koponyákra támaszkodva a Magyarországszerte talált tekintélyes számú hosszúfejű koponyák egyrészt húnoktól származtatja. Lenhossék tehát nagyon könnyen tévedhetett a koponya kelta-kimmeri jellegének megítélésében és az árja (indogermán) helyett turáni-mongol eredetű. Ennek az egyébként különlegesen embertani kérdésnek a megoldása embertanos szakember feladata. Ha azonban Lenhossékknak a koponya jellegének rögzítésére irányuló törkvéseit mellőzzük, az ő, többi észrevétele, valamint Bartucz megállapítása megállja a helyét, akkor esetleg tatár ember földi maradványainak tarthatjuk a csontvázat (?).

kanonoknak a koponya alapjának kiterjedtségére vonatkozó megjegyzése mégis más véleményre készítet. Emiatt tudniillik vagy teljesen természetes alakúnak vagy pedig a koponyaalap legkisebb változása nélkül torzítottnak kell tartanunk a koponyát. A szárcapocsnak 62 cm-nyi hosszúsága miatt — a mérés helyességében bízva — a csontváz egész hosszúsága 255—270 cm (!) körül járhatott. Igen magas termetű embernek (férfinék) kellett tehát lennie. A szokatlan magasság azonban nem egészen hihetetlen, mert ugyanilyen magas vagy még nyúrgább emberekről is tudunk.⁵¹

A halott patkót tartott a kezében (tenyerében?). A patkók egyike gr. Battyány Ignác püspökhöz került, a másikat a kőműves magának tartotta meg. A patkó szeghelyeinek külső végződése garatszerűen kitágul: ... „a' szegeknek a' feje belé holt a patkó vágásába.”^{51a} Megemlítőjük nem közölte a patkók nagyságát, nem írta le közelebbről alakjukat. Bizonyára a régebbi korok néphitének, szokásának megfelelően rakták a halott kezébe. A patkónak⁵² ma is nagy jelentősége van a nép életében. Nógrád megyében a halott legények hasára tesznek patkót. A nép — különös, delejes tulajdonsága miatt — féli a vasat s a belőle készült tárgyakat. Lópatkót találni szerencsét jelent.⁵³ Ha lelt lópatkót tesznek a tűzbe, vad nem bántja a marhát.⁵⁴ Marosvásárhelyt és vidékén ma is számos ház belépő ajtajának küszöbébe patkót illesztenek. Feladata a boszorkányok elijesztése, távoltartása.⁵⁵ Népmesénkben természetesen szintén szerepel a patkó. De az alacsonyabb társadalmi osztályok sok ősiséget tartalmazó hitvilága természetesen a magasabb rétegeket is lenyűgözte. A kolozsvári farkasutcai ev. református egyházban nyugvó Árva Bethlen Kata szeméremcsontján hasonlóképpen patkó volt.⁵⁶ Elképzelésük szerint ez valószínűleg távol tartotta a gonosz lelkeket a békén nyugvó, sok szenvedést átélt nagyszonytól.

A csikkarcfalvi egyház falában felfedezett csontváz patkói tehát minden bizonnyal nem véletlenül kerültek a halott keze közé. A székely-magyar hitvilág valamelyik ősi, számunkra talán már végérvényesen feledésbe merült szokása tétette oda.

4.

Végtére természetesen meg kell emlékeznünk magáról a befalazásról is. A befalazás szokása — igen valószínű — ugyancsak a nép vallásos eredetű, kezdetleges hitvilágában gyökerezik. A különösen fejlett s elterjedt

⁵¹ Topinard, P.: *Az anthropológia kézikönyve*. Budapest, 1881. 207. l.-on egy 253. cm magas kalmük és egy 283. cm (!) magas finn embert említ. (Véletlenül éppen mindkettő rokon nép közül származó).

^{51a} E kérdést egy másik tanulmányban szándékozom részletesen megtárgyalni s értékelni.

⁵² Dr. Kovács László intézeti tanár szíves közlése szerint ez a magyar alföldi patkók jellemzője.

⁵³ *Ethnographia*. 1896 (VII), 377.

⁵⁴ *Ethn.* X (1899), 305.

⁵⁵ *Ethn.* 1907 (XVIII), 353.

⁵⁶ Dr. Kovács László szíves közlése.

középkori babonák sokszor nem kímélték az emberéletet sem.⁵⁷ Új vár építésekor pl. ajánlatos volt beépíteni valamilyen állatot vagy még inkább embert a várfalba. Különösen élő kisgyermekek váltak e nem igen ember-széles cselekedet mit sem sejtő, ártatlan áldozataivá. A befalazott egyén szelleme ugyanis a néphiedelem szerint mindig megvédte az ilyenképpen készült várat az ellenséges támadásoktól, lakóit pedig a lidércek, rossz szellemek látogatásától, gonosz kísértésétől. Az ahhoz való gyermekeket vagy rabolták vagy pénzen vásárolták sokgyermekes szegény szülőktől.

A befalazásról szóló népmesék magja gyakran bizonyult igaznak. Különösen Németország, Csehország, meg Ausztria területén vannak ilyen-féleképpen épült várak. Sok rombadőlt vár falában gyermekesontvázakkal együtt vagy azok nélkül felnőtt vázak is napvilágot láttak. (Pl. Stájerországban: Herberstein, Csehországban: Bolkoburg (a Riesengebirgeben), Osztrákországban a Duna mellett: Eck vára, Harz hegységben: Falkenstein (főtoronybörtönének falában, stb.)⁵⁸⁻⁵⁹

Hazánkban is bizonyára volt néhány ember-befalazással épült vár, noha Könyöki—Nagy könyve megjelenéséig csupán a lipótmegyei Nagyselmec Jánosháza nevű váracskájáról bizonyult ez be kétségtelenül. „A község lakósaí régi időtől fogva azt beszélik, — mondá Könyöki⁶⁰ — hogy éjféli tájban a ... várban gyermeksírást hallani“... „Jánosháza birtokosa a 70-es években átalakításokat végeztetett, mely alkalommal kitörtek egy falat, hol gyermekesontvázat találtak“... A nép sejtése helyesnek bizonyult.

A Szunyogh-család budetini váráról, „magos Déva váráról“ (Kömüves Kelemenné), a Révay-család blatnicai váráról hasonló regék keringenek. Sőt a Blatnica várába beépített szerzetest, — a hagyomány szerint — büntetésképpen még életében meglakatolták a száján (alsó állkapcsán?) és élve falazták be.⁶¹ A száj meglakatolása a hontmegyei Berencsfaluban, a nógrádi Romhányban, Radványban, végül a Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtárában levő meglakatolt állkapocs alapján nagyon is könnyen elképzelhető.⁶² Vajna Károly, a budapesti kir. gyűjtőfogház egykori igazgatója részletesen foglalkozott ezekkel a meglakatolt emberi állkapocsokkal s a halálos büntetés utáni súlyosbításnak tekinti. Feladata: megtorlás s elrettentés. A büntetés kifinomult kegyetlensége valószínűleg spanyol eredetre vall. Kora a XIII. századtól a XVI. századig terjedő hosszú időszak.⁶³

Seemayer Vilibald megvizsgálta a állkapocsokat⁶⁴ s a következőket észlelte: a berencsfalvi női állkapocs két lakatját okvetlenül a halál, sőt az állkapocs fölbőli kiszedése után zárták a csontra. A Nemzeti Múzeumban

⁵⁷ Könyöki J.—Nagy Gy.: *A középkori várak különös tekintettel Magyarországra*. Budapest, 1906. 24.

⁵⁸ I. m. 24.

⁵⁹ A *Sarudy György* említette (IK 1899: 44 kk.) a hamburgi várfal lebontásakor talált, a Göttingen melletti Pleisse vár falából előkerült, továbbá a Goslar melletti Insterburgnál talált gyermekesontvázakkal növelhetjük az építőáldozatok vértanúinak sorát.

⁶⁰⁻⁶¹ Könyöki—Nagy: *i. m.* 24.

⁶² Vajna K.: *Meglakatolt emberi állkapocsok*. Ethn. XV (1904), 85.

⁶³ I. m. 86—91.

⁶⁴ *A berencsfalusi, nemzeti múzeumi és romhányi állkapocsok rövid anthropológiai jellemzése*. Ethn. XV (1904), 91—2.

levő állkapcsot is száraz állapotban lakatolták le. Ugyanúgy jártak el a romhányival. Seemayer megállapításai nyilvánvalóan részben ellene vannak Vajna véleményének. A kérdés még nem egészen tisztázott, véglegesen nem zárható le.

A csíkkarcfalvi egyház északi falából előkerült csontváz s a kezében tartott két patkó tehát valóban nem egyedül álló jelenség. Hasonló esetek előfordulnak mind Magyarországon, mind külföldön. Természetesen ma még hozzávetőlegesen sem tudjuk megállapítani az illetőnek befalaztatásakor élő vagy holt voltát, sem a berakás körülményeit. Nem tudjuk ki volt az az illető (a Johannes Minister felíratú kő valóban nem tájékoztat különösebben a halott személyére vonatkozólag), mért került furcsa s tisztességes nyugvóhelyére. De viszont az eddig bemutatott adatok bizonyítják Némethy levelének hitelét: nemcsak mesélt, kitalált, hanem valóban emberi csontváz került elő az istenháza falából. Az illető, halála után ide — élete legkedvesebb alkotásába — befalazott építőmester is lehetett. (A Johannes Minister esetleg erre utal?) Török-tatár hadjáratkor foglyul ejtett s az egyház újabb támadásoktól való megvédéséért ide befalazott „kutyafejű“ is lehetett. Gonoszságáért is beépíthették (Vö. halálos büntetés további szigorítása.) Mindez ma már csupa találgatás. Némethy határozott állítása értelmében minden csont a maga helyén volt. Ebben az esetben nem rakhatták elevenen a falba, hanem csupán a csontvázat, továbbmenve csakis a fő csontokat falazhatták be. Ha élve vagy holtan is, de még húsos állapotban rakták volna be, a csontváz egyes részei nem lehetnek volna a maguk eredeti helyén. Az eltelt századok alatti halomba estek volna össze, a testüreg aljába! A fennebb részletezettek alapján elképzelhetjük a csíkkarcfalvi halott szerepét. A más épületekben, várakban felfedezettekéhez kellett hasonlítani: a csíkkarcfalvi egyházerődnek minden ellenségtől meg más egyéb veszedelemtől való megszabadítása, távoltartása volt a feladata.

Némethy József főesperest-kanonok levele végeredményben egy a csíki medence felső részéből származó nagy jelentőségű bronzedénylelet és azzal együtt egyúttal az Erdély keletén fekvő terület első csészés markolatú rövid kardja emlékét örökíti meg; ezekkel figyelemreméltóan gyarapítja Székelyföldünk bronz- s kora-vaskorának ismeretét. A levél néprajzi vonatkozása sem vetendő egészen sutba. A falbatemetés szokásának eme újabb bizonyítéka az e kérdés körüli vitához kétségtelenül érdekesen járul hozzá. A csontváz keze között lelt két patkó pedig a vas, illetőleg patkó bűvös erejében való néphitnek itteni korai (XV. századi?) elterjedését szemlélteti teljes világossággal.

Ferenczi István

Altertümer von Csikkarcfalva (Komitat Csfk).

Der damalige Geistliche von Csikkarcfalva, *József Némethy*, berichtet uns in einem seiner Briefe im Jahre 1796 über einen Bronzefund von grosser Bedeutung, welcher in der genannten Gemeinde gefunden wurde. Dieser Fund enthält einige Bronzeschüsseln, einen Bronzekessel mit zwei tordierten Henkeln, eine kleine bronzene (?) Tierstatuette und der Pfarrer beschrieb mit diesen gleichzeitig auch ein Kurzschwert, das erste in diesem Teile Siebenbürgens, welches einen kahnförmigen Griff hat. Dieser Fund erweitert sehr unser Wissen über die Bronzezeit und ältere Eisenzeit des Széklerlandes. Das Zeitalter der Funde dürfte nach Reinecke wohl in dem jüngsten, IV. Abschnitt der ungarischen Bronzezeit, in die Periode Hallstatt C, zu datieren sein, ungefähr von 1000 bis 800 vor Chr. Geburt.

Der Brief ist auch in ethnologischer Beziehung nicht unbedeutend. Die Beschreibung einer in der Kirche eingemauerten Leiche mit zwei Hufeisen zwischen den Händen ist überaus interessant, da sie recht gut veranschaulichen, welche Rolle der Glauben des Volkes im XV (?) Jahrhundert an die Zauberkräft des Eisens, beziehungsweise Hufeisens spielte.

Adatok a mezősegi magyar hímzés ismeretéhez

4.*

Búza, Feketelak, Nagydevecser, Szásznyíres, Bálványosvárálja, Apanagyfalu, Sajóudvarhely és Mezőverese gyháza hímzései

A szóbanforgó gyűjteményben B ú z a község aránylag szépszájú hímzéssel: 12 darabbal szerepel. Ez a tucatnyi mustra is ugyanazzal a tanulsággal szolgál, mint az eddigi anyag, mind a mértanias, mind pedig a szabadrajzú minták előfordulnak egyazon község hímzés-kincsében. Az előbb említettek csoportjába tartozik az a két csillagmustra, amelyet az 1. és 2. képen közlünk. A felső képen ábrázoltnak székelyföldi társait jól ismerjük, de amazokon nem leljük a felületkitöltésnek azt az — úgy látszik, jellemzően mezősegi — módját, hogy a megszakítatlan körvonalon belül minden második négyzetnyi helyet varrtak ki egy-egy keresztszemmellel, s hagyták hímzetlenül a mellettelevőt. Hasonló felületmegbontó eljárásra az előbbieknél már többször rámutattunk. Egyébként az egész munka maga is hasonlít egy ily módon dolgozott, általunk közölt fejtérre mintához,¹ csak hogy azon vagdalás is szerepel. A csillagok közeit kitöltő rózsák is ismeretesek — ily alkalmazásban — székelyföldi hímzéseken. A rózsák egyik felének megismétlésével a hímző a párnavég egyik szélét tulajdonjegygyel látta el. A piros pamuttal, keresztöltéssel (szálánvarrottal) készült mesterkenélküli hímzés mérete 87×21 cm.

Nagyon hasonló ehhez a 2. kép mintája, ezen azonban a csillagok közötti felületet tömören betöltötték. A betöltött és hímzetlenül hagyott felületek megoszlása itt is szembetűnően gondos, bár az előbbinél kevésbé könnyed a minta összhatása. A mesterke jellemzően mezősegi; ilyen apró, egyszerű virágbokrocskákat többször láttunk már az eddigiek során. Nyilván a hímző gyakorlatlanságából adódtak azok az aránytalanságok, egyenetlenségek, amelyek az egyes csillagok szárai közt mutatkoznak, s amelyek a minta szabályosságának, tökéletes kivitelezésének rovására mennek. Az elgondolás hiányát, a megtervezés határozatlanságát példázza az is, hogy egyes csillagidomokból még apró térkitöltő díszítményeket is növeszt a hímző, minden látható rendszer nélkül, tisztára ötletszerűen. A piros pamuttal, keresztöltéssel (szálánvarrottal) hímzett munka mérete 57×21 cm, a középinta szélessége 12 cm, egy-egy mesterkecsík pedig 3.5 cm.

A keresztöltéses és vagdalásos technikának a Mezősegen oly gyakori és kedvelt keveredését látjuk ismét a 3. kép mintáján. A nagyobb, szálánvarrottas felületek tagolatlansága és megbontatlansága az erdélyi szász hímzések hasonló módon való kivitelezésére emlékeztet. Feltűnő a nagyon tömött, vastkos felületeket összekötő vonalak aprólékos finomsága, mely

* Az 1—3. részt 1. az EM. 1942 : 398—406, 516—29 és 1943 : 78—91.

¹ L. ehhez 1. közleményünk 2. képét.

éppúgy jellemzően mezősegi, mint a vagdalásos részek piros kereszt szemkörvonala. E vagdalásos felületek alakjával a hímző ügyesen illeszkedett a fődíszítmény formái elgondolásához, illetőleg ennek vonalvezetését hangsúlyozta. Érdekes, hogy a mesterke, mely mintázatában teljesen különálló és független a középcsík díszítményeitől, elrendezés tekintetében ehhez pontosan alkalmazkodik. A mesterkét a közép mintától elválasztó tört vonal igen gyakran látható mezősegi hímzéseinken, maga a mesterkeminta díszítménye, illetőleg annak kiágazó, elnyújtott kacsái kissé idegenszerűek. A piros keresztöltéssel (szálánvarrattal) és fehér vagdalással dolgozott munka mérete 55×25 cm, amiből a középcsík szélességére 15 cm, a mesterkeminta mindegyikére kb. 4.5 cm esik.

Erdélyben, különösen a Székelyföldön gyakori csillagmintát látunk a 4. képen. A nagyobb hímzésfelületeket, a minta levegősebbé tételére, sűrűn elhelyezett, hímzetlenül hagyott apró kereszttekkel bontják meg. A kihagyásos kereszttekkel való felületmegbontást az erdélyi szász hímzések is gyakran alkalmazzák, de nem ily sűrűn és aprólékos modorban. Ugyancsak hímzetlenül hagyott vászonkockák alkotják a csillagok rézsutos tengelyét; ehhez hasonló megoldással már több ízben találkoztunk a mezősegi hímzések vizsgálata során. A közép mintát itt is a jellemző tört vonal választja el a mesterkétől, mely utóbbi kedvelt mezősegi minta.² Az arányaiban is helyi sajátosságokat tükröző párnavég hossza 54, szélessége 22 cm; ebből 15 cm a közép minta, 3.5 cm pedig egy-egy mesterke szélessége. Piros pamuttal, keresztöltéssel (szálánvarrattal) hímzett.

Az 5. és 6. kép mintája csaknem azonos, de az egyik (5. kép) piros pamuttal készült és párnavéget díszít, a másikat pedig (6. kép) kékkel hímezték a lepedő szélére. Ennek megfelelően az előbbinek hossza mindössze 52 cm, az utóbbié viszont 145 cm, míg szélességük csaknem azonos, az egyiké 20, a másiké 19 cm. A két minta kivitelezése azonban nem egyforma, a párnavégé aprólékos és igen gondos kidolgozása, a lepedőszélé sokkal kevésbé az. Evvel függ össze, hogy a lepedőszélen egyes, a párnavégen is előforduló elemeket megnötetve látunk viszont, más részleteket meg elnagyolva, megvaskosodva. A minta maga egyébként ugyanannak a típusnak változata, amelyet Vajdakamarásról már korábban bemutattunk.³ A középtengely kétoldalán elhelyezkedő ismétlődő virágbokrok általában mindhárom mintán kevés részletezést láttatnak, a legelnagyoltabbak kétségkívül a lepedőszél díszítményei. Mindkét búzai mintán a felületek megbontására helyenként a minden második kockaterület hímzetlenül hagyásával való kidolgozást alkalmazták. Különös, hogy e minta eddig ismeretes változatai mind mesterkenélküliek. Mindkét kézimunkát keresztöltéssel (szálánvarrattal) hímezték.

Búzáról a bemutatottakon kívül még egy csillagmintás párnavég került a gyűjteménybe (7. kép). Ez a minta is, úgy látszik, általánosan kedvelt volt, Pujonból származó változatát a Néprajzi Múzeum örzi (96.711. lt. sz.).⁴ A búzai és a pujoni példány közép mintája csaknem azonos, mindössze néhány jelentéktelenebb részlet, így a csillagokból az átlók irányában

² Ehhez nagyon hasonlót 1. közleményünk 16. képén is láttunk.

³ L. ehhez 2. közleményünk 2. képét.

⁴ Bemutattuk id. munkánkban. Néprajzi Értesítő. 1940: 13. l. 40. á.

kinövő virág megformálása tekintetében látunk különbségeket. Itt is négyzet (Holbein)-öltéssel varrt ki a hímző egyes díszítmény-részleteket. A két hímzés mesterkecsíkja viszont különböző, aminthogy már több ízben láttuk e területen azonos közép mintáknak különböző mesterkéjét. A búzai hímzésé egy, a vidéken jól ismert szegélyminta. Az 56 cm hosszú hímzésdarab — amelyikhez egyik oldalán egy 12 cm-nyi részt toldottak hozzá — 23 cm széles. Ebből a közép minta szélessége 16 cm-t, a mesterke pedig 3—3 cm-t tesz ki. Piros pamuttal, túlnyomórészt keresztöltéssel (szálánvarrattal) hímezték, a csillagokból kiágazó szárakat pedig négyzetöltéssel.

A búzai szabadrajzú mustrák között a 8. képen egy olyan munkát mutatunk be, amelynek keszüi változatát már korábban közöltük.⁵ Ezt a mintát is a középtengelyes elrendezésű, a kettős fűzér szétválasztásából adódó példányok közé sorolhatjuk. A keszüi és búzai változat közép mintája között alig látunk eltérést, s megint csak egy-egy apró részlet különbözőségét állapíthatja meg a figyelmes szemlélő. A két hímzés mesterkéjének összehasonlításából azonban az a nem érdektelen tanulság adódik, hogy a keszüi munka egy alakulásmenetnek későbbi állomása, míg a búzai egy korábbi típusváltozat képviselője. Kétségtelen ugyanis, hogy eredetileg a mesterke mindössze annyiból állott, mint amennyit a búzai minta láttat; továbbfejlődése során pedig, a közép minta stílusbélégeihez hasonulva, töltődtek be a díszítmények, s ezen egybeolvadási folyamat indíthatta esetleg a hímzőt arra, hogy a virágbokros mesterkecsikkal szegélyezze munkáját. Tanulságos egyébként e két hasonló mintának egybevetése egy Kalotaszegen otthonos változattal, amelyet *Bátky* közölt Magyarvalkóról.⁶ Ennek az „írásos” munkának középtengelye csaknem azonos a két mezőségi hímzésével, a hullámvonalak alsó vége azonban nem fejeződik be hegyben, mint a búzai minta minden díszítménypárjánál, hanem benyúlik egészen a középtengelyig. Valószínűnek tartjuk, hogy ez a kalotaszegi változat a régibb típusú, s a mezőségieken az eltérés a sokszor észlelt mintabeli széttolódás eredménye. — A búzai hímzés piros pamuttal, a Mezőségen szokásos két öltésmóddal: láncöltés-körvonallal és margitöltéses felületkitöltéssel varródott. Mérete: 58×33 cm; a középcsík szélessége 20, a mesterkéé 5—5 cm.

A 9. képen dús mintázatú, részletekben gazdag fűzért látunk, melynek szabályos, világos rajza, a részletek egymásközötti arányának tökéletessége nem igen láttat bármit is a nép elváltoztató-alakító kedvéből. Egyedül talán a két csomószerű részlet megnövekedése, önállósulása s járulékokkal való bővülése enged ilyen törekvésekre következtetni, ha a mustrát renaissancekori úri mintaképeivel vetjük össze. A középcsíkot kétoldalt itt is a jólismert fogazott elválasztóvonal zárja le. Feltűnő a mesterkének még a szokottnál is keskenyebb volta. Bizonyos, hogy ezek az apró és jelentéktelen díszítmények sokkal kevésbé állandósulók, gyorsabban és könnyebben cserélődnek, változnak, mint a közép minta. — A minta piros pamuttal, keresztöltéssel (szálánvarrattal) hímezték. Mérete 59×24 cm.

Régi ismerősünk a 10. képen látható fűzerminta; ennek Erdély-szerte

⁵ L. ehhez 2. közleményünk 24. képét.

⁶ *Kalotaszegi varrottások* (Magyar Népművészet IX.). Összeállította: *Bátky Zsigmond*. Budapest, 1924. 7. tábla.

sok változatával találkoztunk már, s mezőségi testvéreiről Szépkenyerű-szentmártonból, Vicéről és Pujonból tudunk.⁷ A búzai minta is ugyanolyan finom, aprólékos és részletekben dús, mint említett társai, s mint ezek, mesterkenétküli. Piros pamuttal, keresztöltéssel (szálánvarrattal) hímezték. Mérete 57×20 cm, tehát az említetteknél valamivel szélesebb.

Fűzermintát mutatunk be a 11. képen is, de nem kötött technikával dolgozottat, mint amilyen az előbb leírt hímzéspéldány volt, hanem — a szabadrajzú mezőségi hímzések modorában — láncöltéssel és margitöltéssel készültet. Típusban közel áll ez a munka a legtöbb példányban Keszűből bemutatott vaskos, elnagyolt hímzés-félékhez.⁸ Mintájával csaknem egyezik a Néprajzi Múzeum egy Székelykocsárdról származónak jelzett hímzése,⁹ amelynek téves eredetihelymegjelölése e feltűnő egyezés alapján is kétségtelen, s amelyet bizvást mezőségi munkának tekinthetünk. Mint e búzai hímzésen, azon is egyetlen vaskos szár a fűzér, s egyben a minta gerince; ebből ágaznak ki az aránytalanul megnövekedett, szétterjedt virágok, míg ezekkel ellentétben a levelek és bimbók jobbra elvesztek, illetőleg kacsokká csökevényesedtek. Ez a vaskos, hullámvonalas szár kedvelt eleme a mezőségi hímzéspéldáknak, Vicéről származó példányait a Néprajzi Múzeum gyűjteményéből már korábban közöltük.¹⁰ Nemcsak a középinta mutat feltűnő hasonlatosságot az említett székelykocsárdi jelzésű múzeumi hímzéssel, hanem a mesterke is. Azon is a lezáró csík felett húzódó hullámvonal minden második csúcsából növeszt ki a hímző egy-egy virágot. A búzai hímzésen többféléit is. — A piros gyapjával, lánc- és margitöltéssel hímzett párnavég-minta arányai is a Mezőségen szokásosak: 85×21 cm, a középcsík 11, a mesterke egy-egy csíkja 3.5 cm széles.

Még inkább vaskosnak és elnagyoltnak mondható a 13. képen bemutatott párnavég, amelyen — a mezőségi munkára jellemzően — egyetlen nagy virágbokor tölti be az egész díszítendő felületet, mint ahogyan azt már az előzőkben több ízben láttuk.¹¹ Mint ezek, mesterkenétküli ez a minta is. A hímző itt is, az egyes díszítményrészek megnövelésével, folthatásra törekszik. A nagy idomok tagolatlanok, s részben le is váltak már a szákról; ebben a minta másutt tapasztalt szétesési folyamatának kezdetét láthatjuk. Az apróbb díszítőelemek részletezők és nem egyszerűsödtek még kacsokká. A piros pamuttal hímzett minta körvonalai láncöltéssel, felületei margitöltéssel dolgozottak, mérete 54×26 cm.

A F e k e t e l a k ról a gyűjteménybe került hímzések közül mindössze egy képviseli a mértanias minták bizonyára e községben is kedvelt típusát (12. kép). Hasonló csillagminták meglehetősen általánosak. Ami e példány helyi jellegére vall, az a keresztöltéses és vagdalásos technikák együttes alkalmazása. Itt — eléggé szokatlan módon — mindössze a mesterke vagdalásos. Ezt a középintától egyenes csík választja el, amely egy helyen megtörik: a hímző hibás számítása következtében a középinta túllépte az eredetileg megszabott keretet. Egy másik egyéni következetlenséget is látunk még e

⁷ Bemutattuk 3. közleményünk 21., 41. és 42. képeként.

⁸ L. ehhez 2. közleményünk 19—21. és 24—27. képét.

⁹ Közöltük id. munkánk 74. ábrájaként.

¹⁰ Uo. a 48. és 49. á.

¹¹ L. ehhez 2. közleményünk 21., 22. és 23., meg 3. közleményünk 28—29. képét.

hímzéspéldányon, amennyiben az egyik szélén a háromszögalakú vagdalásos díszítmények felső csúcsából kétfelé ágazó kettős levélke nő ki; ez azonban mindössze két szélső idomon van meg, a többin hiányzik. A hímző eredeti elgondolása bizonyára az lehetett, hogy valamennyi vagdalásos háromszög fölé hímez ilyen, de ettől az ötletétől később ismeretlen okból eltért. Nem gondoljuk, hogy evvel megkülönböztető tulajdonjegyet óhajtoit volna munkájára tenni, mert ilyen tulajdonjegy-szerű alakulatot — ugyancsak a hímzés szélén — találunk. Itt ugyanis a középső sor szélső csillagja alatt és fölött egy-egy kék kereszt-alakú jegyet látunk, amely a vörös fonállal készült hímzésből nyomban kiütöközik. Valószínűleg a tulajdonjelzés célját szolgálja az az — egyébként értelmetlennek látszó — virág-szár-szerű kis díszítmény, mely ugyanezen oldalon a szegély csíkjából a közép irányában nő befelé. A hímzés keresztöltéses (szálánvarrottas) részei — mint jeleztük — piros, vagdalásos felületei pedig fehér pamuttal hímzettek. Hossza 62, szélessége 24.5 cm, egy-egy mesterkére ez utóbbi méretből 2.5 cm esik.

A 14. képen újra fűzermintát mutatunk be; ehhez hasonlót korábban Vicéről közöltünk.¹² A levelek itt valamivel tagoltabbak, illetőleg felületük áttörtebb, mint amazon a munkán; ezáltal a hímzés összhatása könnyedebb. Művészi szempontból viszont hibáztathatjuk azt, hogy a hímző itt egyenes, merev szárakból növeszti ki az oldalsó virágokat. A szárak kivarrásánál jellemzően mezőségi hímzőmód alkalmazását látjuk: a minden második kockányi felület üresen hagyását. Az ehelyütt általánosan kedvelt zegzúgvonalas elválasztó-csik felett azonos ismétlődő virágbokrok alkotják a szokottnál aránylag szélesebb mesterke-szegélyt. A piros pamuttal, keresztöltéssel (szálánvarrottal) készült munka hossza 59, szélessége 24 cm; ebből a közép minta szélességére 13, egy-egy mesterkére pedig 5—5 cm esik.

Két színnel, kékkel és pirossal, s keresztzszemmel (szálánvarrottal) hímezték a 15. képen látható párnavéget. Minthogy a hímzéshez fényes fonalat használtak, nyilvánvalóan újabb munka, amely azonban egészen a régi minta és szerkezet modorában készült. Tanulságos ezt a munkát egy Vicéről származó, tőlünk közölt¹³ hímzéssel egybevetni. Azt látjuk, hogy a két minta teljesen azonos volta ellenére az összbnyomás igen különböző. Ez abból adódik, hogy a díszítmények közötti szabad tér egyiknél több, mint a másiknál, ennél fogva a vicei hímzésen a részek lazábban látszanak egymásbakapcsolódnival, mint a feketelakin. Evvel szemben ott a méretek kétoldalán itt hiányzó térkitöltő elemeket látunk. A vicei minta teljesen betölti a középső díszítendő felületét, a feketelaki pedig nem. A mesterkét elválasztó zegzúgvonal, s maga a mesterke mintája is ugyanaz a vicei példányon, de ott még nem történt meg a virágbokroknak a közép minta tengelyéhez való igazodása. Éppen azért, ott még sűrűbben követik egymást a virágbokrok, mint itt. A hímzés mérete 50×19 cm, a közép minta szélessége 12, a mesterkéé 3.5—3.5 cm.

Egyedülálló, különleges minta a 16. képen közölt kézimunkáé. Minden

¹² 3. közleményünk 36. képeként.

¹³ L. 3. közleményünk 33. képét.

valószínűség szerint a Mezőségen kedvelt kettősfűzéres minta széteséséből adódott, oly módon, hogy a virágok körül bezáródó körök képződtek a fűzér részeiből. Hasonló alakulásmenetnek egy korábbi állomását már egy vicei hímzésen megfigyelhettük.¹⁴ Ezen átalakulás folyamán rendeződhetnek a szélek felé növekvő kehelyvirágok is az itt látható helyzetbe, holott eredeti állásuk bizonyára hasonlított az egy másik vicei hímzésen láthatóhoz.¹⁵ Mind e feltehető hasonlóságok és rokonítások ellenére is tagadhatatlan, hogy ez a feketelaki hímzés sok új ötlettel, eredeti gondolattal gazdagította a közös mintakép mustráját. Megint becses és jellemző példa ez a munka arra, hogy az akaratlanul félremagyarázott, vagy tudatosan átalakított minták és díszítmények, ha művészi készséggel megáldott hímző kezébe kerülnek, merőben új mintává, új díszítőelemekké fejlődhetnek. A középső virág csillaggá növekedése, s a fűzér leveleinek egyidejű elhullása folytán merőben új, eredeti mustra keletkezett. A közbeékelődő elemek új járulékoknak látszanak, amelyek térkitöltő szerepükben más mezőségi hímzésen is előfordulnak. — A munka piros pamuttal, a szabadrajzú mezőségi munkákon szokásos öltéstechnikákkal hímzett; mérete 87×18 cm.

Érdekes és egyedülálló minta az ugyancsak feketelaki, 17. képen közölt hímzés is. Ismétlődő eleme, az egyoldalt hajló, asszimmetrikus virágág, a szabadrajzú mezőségi hímzések némelyikén is előfordul.¹⁶ Mint azok is, tisztára úrihímzés-jellegű minta, amelynek népi járulékos elemei a díszítmények közé ékelődő térkitöltő formák. Ez utóbbiak nem egyebek az e vidékbeli hímzéseken előforduló „fenyőágas“ négyszögek felénél, amelyek azonban stílusban igen jól illeszkednek a minta fődíszítményéhez, amelynek szintén alkotóelemei. Hogy e díszítmények szálszámolásos technikával való dolgozása is felsőbb társadalmi osztályoktól való átvétel-e, vagy népi átalakítás, hasonítás eredménye-e, ezidőszertint eldönteni nem tudjuk. Ilyen módon dolgozott, hasonló mintázatú úrihímzést ugyanis nem ismerünk. A díszítményeknek egy középtengely kétoldalán való elhelyezkedése azonban kétségkívül helyi vonás. A keresztöltéssel (szálánvarrattal), piros pamuttal hímzett, mesterkenétküli párnavég mérete 59×22 cm.

Nagydeveceser meglehetősen nagyszámú hímzéssel van a gyűjteményben és a kiállítási anyagban képviselve (18—31. kép). Ez az anyag — mint alábbiakban látni fogjuk — ugyanannyira változatos, mint amennyire jellemzően mezőségi, s egyben az eddig tárgyalt típusokhoz kapcsolódó.

Ismertetésünket ezúttal is a kötött technikájú, mértánias mintájú hímzéseken kezdve, a 18. képen látható munkát vesszük szemügyre. Itt egy középtengelyes elrendezésűvé vált mintát látunk, amelynek mértánias elemei közé már növényi részletek vegyülnek; mesterkéje elmaradt, vagy talán beleolvadt a mintába. Erre engednek következtetni a virágtövek kinyúló végei. A középső virágok négyszögalakja, valamint az együvé nem tartozó, különböző jellegű elemek elkeverése az erdélyi szász hímzések egyes csoportjaira emlékeztet. A szász munkákon szokatlan, aprólékos, finom kidolgozás azonban már a Mezőséghez tartozónak bélyegzi ezt a

¹⁴ A Néprajzi Múzeum gyűjteményéből közöltük id. munkánk 50. ábrájaként.

¹⁵ Uo. 51. ábra.

¹⁶ Uo. 45. és 46. ábra.

munkát. — A munkát piros pamuttal, keresztöltéssel (szálánvarrottal) hímezték, mérete 59×24 cm.

A 19. képen — a szokott kivitelben és elrendezésben — újra a jólismert csillagmintát láthatjuk. A középmentától független, erősen mezősségi jellegű mesterke a helyi ízlés jegyében fogant. A hímzés arányai is az e vidéken szokásosak: hossza 57, szélessége 24 cm, egy-egy mesterkecsikra 3 cm. esik. A hímzést piros pamuttal, keresztöltéssel (szálánvarrottal) dolgozták.

Ugyancsak ismert a 20. kép — tudomásunk szerint — csupán a Mezőségekre korlátozódó mintája. Egy ehhez nagyon hasonló hímzéspéldányt egy vajdakamarási lepedőszélről mutattunk volt be, egy másikat pedig Szépkényerűszentmártonból.¹⁷ A vajdakamarásitól e minta főként a középső négyzetek kitöltésének módjában tér el, s abban is, hogy ott csupán kettős, itt pedig hármas és négyes sorokban dolgozták a felületkitöltő vagdalásos részeket. Mindamellett persze kétségtelen, hogy ugyanazon mintakép nyomán keletkezett mind a két munka. A mesterke-mustra a nagydevecseri hímzésen jellemzőbben mezősségi, mint a vajdakamarásin, egyrészt, mert kisebb, másrészt azonban díszítményei is az itten gyakoriak. A szépkényerűszentmártonival ez a minta csaknem azonos, mindössze a nagy négyzetek keretének szintén negatív mintázata eltérő. A piros pamuttal hímzett részek keresztöltéssel (szálánvarrottal), a vagdalásosak fehér fonállal készültek. A párnavég hossza 65 cm, szélessége 24 cm; ebből 3—3 cm esik egy mesterkecsikra.

Tisztára mértanias csillagminta a 21. képen látható, amennyiben egyetlen nagy, széles mustra tölti be a díszítendő felületet. Mesterkéje elmaradt. A hímzéses és az üresen hagyott felületek közötti arány s e kettőnek változtatása igen kellemes. E hímzésnek nem annyira mintázata, vagy elrendezése, mint inkább változatos technikai kivitelezése érdemel figyelmet. A nagyobb csillagok keresztöltéssel (szálánvarrottal) hímzettek, egyes részeiken a jellemzően helyi kitöltésmóddal úgy, hogy minden második kocányi hely hímezetlenül hagyásával áttört hatást érnek el. Mind ezeket, mind pedig a szélső, szabadonálló csillagokat piros pamuttal hímezték, de ez utóbbiakat laposöltéssel. A csillagokat összekötő rézsut-vonalak vagdalásosak, mégpedig a (képen sötétebbnek látszó) belső részük piros pamuttal, a perem felé esők viszont kenderfonállal dolgoztak. A színeknek és öltésmódoknak ez a különbözősége nyilván a hímző egyéni leleményességét dicséri (Mérete 62×17 cm).

A 22. kép mintája — középtengely nélküli változatban — Erdély-szerte ismeretes. Ez a devecseri munka annyiban tér el azoktól, hogy erőteljesen megvont középtengelye mintegy két részre szakítja a mintát. Sőt a középvonal önálló mintacsikká szélesedik, amelynek negatív-mintájában a szegélycsíkok zezgug-mustráját ismerjük fel. Ez a minta annyiban tér el a kötött technikájú mezősségi típustól, hogy részletei vaskosak, erőteljesekek; az egész munka a szokottnál sűrűbb. A mesterke viszont itt is feltűnően apró és finom. A piros pamuttal, keresztöltéssel (szálánvarrottal) hímzett

¹⁷ L. 2. közleményünk 4. és 3. közleményünk 12. képét.

párnavég hossza 57, szélessége 21.5 cm, a középcsík 16 cm, egy-egy mesterke kb. 2.5 cm-nyi.

Derekaljvég díszé lehetett a 23. képen látható hosszú hímzéses csík. Itt is pirossal hímzett részletek váltakoznak fehér vagdalásokkal. Az előbbiek közül a középminta tömör felületei laposhímzéssel töltettek ki, a vagdalásos négyszögeket pedig kocka-sorral varrták körül. A két szegélycsík és a mesterke piros pamuttal, de keresztöltéssel (szálánvarrattal) készült. A vagdalásos négyszögek közötti minták a felismerhetetlenségig elrajzolódtak, talán valamely virágtő ismétléséből keletkezettek. A munkát jellemzően mezősségi arányai is e terület sajátos munkáinak csoportjába sorolják. Hossza 100, szélessége 10.5 cm, a mesterke nem több 1.5—1.5 cm-nél.

A 24. kép mintájának rokonait a Felső-Marosmentéről¹⁸ és — mezősségi területéről — Vicéből¹⁹ ismerjük. Valamennyi közül ez a nagydevecseri minta a legépebb, rajza legteltesebb, arányai a legszebbek. Részleteinek megmintázása is kifogástalan. Jellemzően mezősségi benne egyes részleteknek kellemesen változatos áttört hatása; ezt minden második kockányi vászonterület hímezetlenül hagyásával érték el. A fogazott elválasztó-vonal és a nagyon finom, aprólékos mesterke is sajátosan helyi jellegű. A párnavéget piros pamuttal, keresztöltéssel (szálánvarrattal) hímezték. Hossza 55 cm, szélessége 23 cm, egy-egy mesterkéje 2 cm széles.

A középtengelyes elrendezés a 25. kép mintáján is bizonyosan utólagos. Egy feltehető korábbi változaton a négyzetek tömör, összefüggő felületet képezhettek, a mellettük látható, itt értelmetlenné csökevényesedett elemeket pedig a virágokat valamikor összekötő szárnak tekinthetjük. A minta szétesésével, az elemek széttolódásával tehát itt is kezdetét vette a díszítmények eltorzulása, átalakulása. Az egész minta, annak ellenére, hogy levegős, mégsem részletező. Érdekes a fogazott elválasztó-vonal, s az aprólékos, részletező mesterke-díszítmény. A munkát piros pamuttal, keresztöltéssel (szálánvarrattal) hímezték. Hossza 53, szélessége 17 cm, amiből 12 cm esik a középcsík és 2.5 cm egy-egy mesterke szélességére.

Az Erdély-szerte kedvelt, helyenként „három rend rózsás“-nak nevezett mustra devecseri változatát mutatjuk be a 20. képen. A minta itt levegős, rajza világos, jól tagolt és részletező. A mesterke — amely stílusban meglehetősen elüt a középmintától — helyi sajátosságokat tüntet fel: az itt szokásos fogazott elválasztó-vonalon nagyon finom, könnyed, apró díszítmények sorakoznak. A hímzés egyik szélén tulajdonjegyet látunk. A párnacsúpot piros pamuttal, keresztöltéssel (szálánvarrattal) dolgozták. Hossza 58, szélessége 21 cm, ebből a középminta 16, egy-egy mesterke kb. 2 cm széles.

Az eddig ismertettektől merőben eltér a 27. kép mintája. Minden bizonytalannal régi úri kézimunka szolgálhatott mintaképpül annak a paraszti hímzőnek, aki első ízben sorolta mustrái közé. A gondosan szemmeltartott arányok, a nagyon finom részletek, a rajzbeli tökély egyaránt csodálatra méltó. Az ismétlődő nagy díszítmények közé kisebbek ékelődnek, amelyeknek felső és alsó részein, a korábbi változatokon valószínűleg összefüggtek

¹⁸ Közlöttük id. munkánk 34. lapján, 106. á.

¹⁹ L. ehhez 3. közleményünk 32. képét.

egymással. Szétválásuk kétségtelen jele a minta középtengelyes elrendezés felé való haladásának. Helyi jellegre mindössze az áttörésszerű hímzés mód — minden második vászonkockának hímzetlenül hagyása — vall. Az aprólékos, részletező minta mesterkenéliküli. Hossza 58, szélessége 13 cm; piros pamuttal keresztöltéssel (szálánvarrattal) hímzett.

A 28. képen bemutatott derékaljvég mustrája annyira elrajzolódott, hogy ha nem ismernők e minta épebb változatait, nem ismernők fel típusjellegét. Kétségtelen azonban, hogy ez a minta is azoknak a jellemzően mezőségi hímzéseknek a csoportjába tartozik, amelyeknek tengelye egyetlen vaskos hullámvonalas szár, s ennek kétoldalából nőnek ki a virágok. Ilyen minta épebb változatát Vicéről ismerjük a Néprajzi Múzeum gyűjteményéből,²⁰ továbbá Fejérdről és Magyarpalatkáról az itt leírt gyűjteményből, valamint Szépkényeresztmártonból magántulajdonból.²¹ Az elrajzolódás és leegyszerűsödés természetesen hátrányosan befolyásolja a minta művészi értékét. A hímző pongyola munkájának tulajdonítható, hogy nem dolgozta ki egyöntetűen a minta egyes részleteit, így pl. a szár hajlatai is igen egyenlőtlenek. A belőle kinövő kétféle virág sem váltakozik szabályosan. Érdekes, hogy a hímző a közép mintát a két szélén még egyszer megismétli: a vékonyabb hullámvonalas szárakból apróbb virágokat, leveleket növeszt. Ez a két szélső szegélyinda valószínűleg úgy jött létre, hogy a hullámvonalas mesterke alakult át szárrá, olyan módon, mint ahogyan azt a hasonló közép mintájú fejrődi hímzésen láthattuk. Ismét rá kell tehát mutatnunk arra a jelenségre, hogy a széthullás, elváltoztatás, sőt a megnevezés késői állapotában levő mustra már magában hordja egy új művészi elgondolás csirjét. — A munkát késsel és pirossal hímzték, s még egyvel több színhatást értek azzal az eljárással, hogy a virágok minden második szirmát hímzetlenül hagyták. A tökéletlenségében is igen érdekes mintát a szabadrajzú mezőségi hímzések szokatlan öltéstechnikákkal készítették. Hossza 71, szélessége 26 cm.

Erdély más tájairól is ismerjük a 29. kép mintájának változatait.²² A devecseri hímzésen feltűnik, hogy a tulajdonképpeni minta két szélén, fenn és lenn, szervesen oda nem tartozó, mintegy kettészelt díszítmenyrészeket látunk. Ezek mibenlétét talán avval magyarázhatnók, hogy a közép mintát ezekkel akarták megnövesztetni, szélesíteni. Könnyen elképzelhető e mintának továbbfejlődése középtengelyes elrendezés felé a virágokból kiágazó vízszintes szárak hangsúlyozása révén. Újra azt tapasztaljuk, hogy a mesterkében és az elválasztó sávban domborodnak ki erőteljesebben a helyi vonások. Ezek az apró, finom, részletekben gazdag, könnyed díszítmenyek lényegesen különböznek a közép minta nagyobb, tömör és meglehetősen tagolatlan foltjaitól. A piros pamuttal, keresztöltéssel (szálánvarrattal) hímzett párnavég hossza 55, szélessége 20 cm; egy-egy mesterkesíkja pedig mindössze 2 cm-nyi.

Jellemzően és kizárólagosan mezőségi minta a 30. kép kettősfűzermintája. Testvéreit — a Néprajzi Múzeum gyűjteményéből — Vicéből és

²⁰ Bemutattuk id. munkánk 48. és 49. ábrájaként.

²¹ L. I. közleményünk 4., majd 2. közleményünk 19. és 3. közleményünk 26. képét.

²² A Szilágyságból közöltük id. munkánk 13. és 14. ábrájaként.

Pujonból ismertettük.²³ E devecseri munka elemei, részei között még nem tolódtak el az arányok, szemben az említett két hímzéssel. Mindössze a fűzér csúcspontjain lévő virágok kiemelkedéséből, kezdődő megnövekedéséből következtethetünk az alakulás elkövetkezendő menetére, mely a két említett hímzés nyomdokait fogja — minden bizonnyal — követni. A középső virág megnagyobbításával ugyanazt a felületkitöltésre irányuló igyekezetet szolgálta a hímző, amit a másik két munka készítője avval ért el, hogy a fűzérből növesztett a közép felé virágokat. A piros pamuttal dolgozott munkán a virágoknak itt is csak minden második szirmát hímezték ki; ezáltal a minta levegősebbé, a rajz pedig világosabbá válik. A szárak, körvonalak láncöltésesek, a felületeket margitöltéssel töltötték ki. A párnavég hossza 55, szélessége 22.5 cm. Mint e mintatípus többi változata, ez a példány is mesterkenétküli.

A nagydevecseri hímzések sorát a 31. képen látható abrosz bemutatásával zárjuk. Ez a 164×175 cm nagyságú terítő újra jellemzően helyi darab, amely mind az elrendezés, mind az egyes díszítőelemek tekintetében rokonságot tart az általunk bemutatott többi mezőségi abrosszal, s némely párnavég-mustra részletével is. Itt is csupán két szemközt fekvő szél mentén húzódik a szegély, mint ahogy azt egy magyarpalatkai abrosszon láthattuk.²⁴ E szegélyező fűzér mintázatához nagyon hasonló egy vajdakamarási, egy keszűi, valamint egy szépkenyerűszentmártoni abrosszon is mutattunk be,²⁵ de legközelebb hozzá a Néprajzi Múzeum egy Pujonból származó abrosszának szegélyfűzére áll.²⁶ Még azt a sajátosságát is megtaláljuk azon, hogy — mint itt — a szár a szembenézetben ábrázolt kerek virágok mögött fut tovább. E terítő sarokdíszítményei is igen hasonlók e devecseri abrosszéhoz. Feltűnően gazdag középmitája nem népi eredetű; alighanem a református templomok úrasztali terítőinek ilyenfajta, virágfűzér-övezte közép díszítményeiben kell mintaképét keresnünk, mint arra már más esetben is rámutattunk.²⁷ Annál figyelemreméltóbb, hogy e világosan úri eredetűnek felismerhető elemek mennyire helyi jellegű megfogalmazásban lépnek itt elénk. Ez a virágkoszorú egyébként az előbb leírt párnavég (30. kép) virágaival egyezik. A fűzéren belül látható — renaissance-emlékezetű — virágváza feltűnően egyszerűsödött, s felső részét, a virágot, a hímző ötletesen helyezte el nyolcszor mintegy köralakban a terítő mezejében a középmita körül. Ezáltal összhangot teremtett a közép-díszítmény és a többi mintaelem között. A térkitöltő virágok és csillagok, amelyek egymással és a többi díszítménnyel való kapcsolat nélkül, szabadon lebegnek a térben, szintén mezőségi jellegűek. Mindezt tekintetbe véve, meg kell állapítanunk, hogy, különösen térelosztás dolgában, de a nagyobb és kisebb díszítmények rajza, egymásközötti egyensúlya, s változatossága tekintetében is, e pompás összehatású abrossz a tőlünk eddig ismertetett mezőségi terítő-félék között első helyen áll.

A dési kiállításon szerepelt, S z á s z n y í r e s ről való hímzések itt bemu-

²³ Id. munkánk 50. és 51. ábrája.

²⁴ L. 2. közleményünk 16. képét.

²⁵ Uo. a 6. és 28., valamint 3. közleményünk 27. képeként.

²⁶ Vö. id. tanulmányunk 59. ábrájával.

²⁷ L. ehhez EM. 1942: 18. és 522. l.

tatott három példánya (32., 33. és 34. kép) annyiban egyezik egymással, hogy mindenik ritkás, levegős és piros pamuttal, keresztöltéssel (szálánvarrattal) dolgozott minta. Az eddig bemutatott mezősegi anyaggal való mintabeli rokonságuk kétségtelen. — A 32. kép hímzésének szélső, felébe vágott négy-szögei ugyanilyen módon az elválasztóvonal felé fordítva ábrázoltattak egy vicei hímzésen.²⁸ Ezen a mértanias elemekből összetevődő mustrán kelle-mesen váltakoznak a nagyobb és kisebb díszítőelemek, s a körvonalak merevségének, apró kacsok, kiszögellések segítségével való enyhítését, meg-bontását célozzák. Újra a mesterkében domborodik ki erőteljesebben a helyi jelleg; ehhez hasonló, aprólékos és finom mustrát az eddigiék során több-ször láthattunk. A hímzés méretei: hossza 60 cm, szélessége 19.5 cm. egy-egy mesterkéje 2.5 cm. — A 33. képen közölt munka csaknem azonos avval, amit korábban Szépkenyerűszentmártonból közöltünk.²⁹ De míg amazon a fődíszítmény szabályos négyszög, addig itt a négyszögeket elnyújtották. Ott két-két madáralak ékelődik a díszítmények közé, itt viszont a szűkebb tér betöltésére egy is elegendőnek bizonyult. A kétoldali — a mesterke szerepét betöltő — csik szakasztott mása a szépkenyerűszentmártoninak. A munkát piros pamuttal, keresztöltéssel (szálánvarrattal) hímezték; hosz-sza 66, szélessége 22.5 cm, a lezáró csík 5—5 cm. — Nyilván a közép-tengelyes elrendeződés felé haladó mintát kell a 34. kép hímzésében lát-nunk, sőt az elemeknek a szélek felé tolódását is megfigyelhetjük már. Különös a mesterkét helyettesítő, kétoldali lezáró szegélyfűzér, amely, bár mintázatában más, elgondolásában hasonló egy szépkenyerűszentmártoni párnavég-hímzést kétoldalt szegélyező fűzérhez.³⁰ Arányaiban, a középmin-tához való viszonyában ez a szegélycsík a mesterke szerepét viszi, ameny-nyiben a hímzés hossza 65, szélessége 20 cm, egy-egy fűzér pedig 4 cm széles. Minthogy most már két minta esetében láttunk ilyen mesterkét helyettesítő, lezáró szegélyfűzért, — amelyhez még az előbb leírt szász-nyíresi hímzés és annak szépkenyerűszentmártoni párján látható madaras szél is hozzászámíthatjuk — ennek előfordulását nem tekinthetjük pusztá véletlennek. Ezzel kapcsolatosan fel kell vetnünk azt az eshetőséget, hogy e két hímzés fűzérsegélye a mesterkének a középmin-tába történt beolva-dása után alkalmaztatott.

Középtengelyes elrendezésű a 35. kép Bálványosváraljáról származó párnavége. A határozott rajzú, kevésbé tagolt díszítmények egé-szen összeolvadtak a középtengellyel, s belőle látszanak kinőni. Mesterkéje nincsen, s ennek megfelelően az igen apró, finom minta mindössze 12.5 cm széles. Hossza is megfelel az errefelé szokásosnak: 59 cm. A tulajdont-jelző *R. R* betű az ily esetben szokásos helyre került. A munkát piros pamuttal, keresztöltéssel (szálánvarrattal) hímezték. — Kétségtelenül ugyan-annak a tulajdonosnak kezéből került ki az az ugyancsak *R R* jelzésű és szintén Bálványosvárajáról való párnavég, amelyet 36. képünkön közlünk. Nagyon aprólékosan dolgozott, finom mintájával már Erdély más tájain, különösen a Székelyföldön találkoztunk. Nagyon hasonló, mértanias háló-

²⁸ L. ehhez 3. közleményünk 33. képét.

²⁹ Uo. 13. kép.

³⁰ Uo. 9. kép.

mintát a szépkenyerűszentmártoni hímzések sorában mutatattunk be,³¹ ott azonban a kereszteződési pontokon is van egy-egy, a főbbtől eltérő virág; ezáltal a mustra változatosabb emennél. A mesterke itt elmaradt. Érdekesnek találjuk e hímzéspéldányt azért, mert új darab; ezt az bizonyítja, hogy fényes pamuttal varrták, s igen gyatra, ritkás kivitelezésben. Mindamellet a hímző az egész magyar hímzéminta-kincs egyik legősibb jellegű mintáját alkalmazza; ez némely minta-típusnak csodálatosan szívós továbbéléséről tanúskodik, másfelől pedig egyes tájaknak, néprajzi egységeknek egy-egy régi mintához való szívós ragaszkodását igazolja. — A párnavég piros pamuttal, keresztöltéssel hímzett. Hossza 62,5, szélessége 18 cm.

Érdekes minta a 37. képen látható. A feltűnően széles és mintázott középtengely kétoldalán azonos hímzescsík foglal helyet; ennek egyes elemei tükörcsképszerűen fordulnak egymással szembe, mások viszont nem. Ez a következtetlenség szerkesztési hiba, s a hímző ügyetlenségéből adódott, de a minta összhatásában nem okoz zavart. Ezek az elemek, a fekvő S-alakok, egyébként általánosan kedveltek, igaz, alárendeltebb szerepben. Ilyenszerű, főelemként való alkalmazásukat a régi típusú ünneplő kalotaszegi férfiingek bő ujjainak szegélyén látjuk, mégpedig ugyancsak vagdalásos kivitelben.³² De míg azok tiszta fehér fonállal készült mustrák, itt a fehér vagdalásos elemek szélét piros kockaöltés-sorokkal körítették, — mint azt korábban bemutatott munkákon is láthattuk — az üresen maradó felületeket apró, piros laposöltéses mintákkal töltötték be. Hasonló eljárást már egy magyarpalatkai párnavég hímzésén is láttunk, bár ennek mintázata eltérő.³³ Újra azt látjuk tehát, hogy ha egy vidéken bizonyos helyi stílus alakul ki és elevenen él, a hímző különféle mintákat is e stílus jegyében és azonos modorban kivitelez. — A hímzés hossza 63, szélessége 17,5 cm.

A 38. és 39. képen két olyan hímzést közlünk, amelyet — ha nem tudnók teljes bizonyossággal, hogy egyik Apanagyfaluról, másik Sajóudvarhelyről való — erdélyi szász munkának is tarthatnánk. A felső kép középmintája azok közé a tisztán renaissance-kori negatív-hatású hímzések közé tartozik, amelyet magyar nyelvterületen hiába keresnénk, s amelyet ily klasszikusan tiszta, úgyszólván minden elrajzolástól ment megformálásban csak az erdélyi szászok őrzött meg hímzésein.³⁴ A figyelmes szemlélőnek azonban mégis megmutatkoznak a hímzés helyi, mezőszégi magyar sajátosságai. Ezeknek egyike az az alig észrevehető vízszintes vonal, mely hosszában, középen szeli ketté a mintát, s amelyben a kezdődő középtengely első nyomát láthatjuk, másika pedig a hímzés jellemző arányaiban mutatkozik meg. Mert a mesterke viszonylagos keskenysége — mint arra számtalan példán rámutattunk — e vidék jellemzője. De általánosságban is áll az, hogy az erdélyi magyarság hímzésein, a középmintához viszonyítva, aránylag keskeny a mesterke, a szászokén sokkalta szélesebb, s ezek a szász nyelvterülettel szomszédos magyar vidékeken, mint a Felső-Marosmentén,

³¹ Uo. 10. kép.

³² Malonyay Dezső: *A magyar nép művészete*. Bpest, 1907. I, 250 l. 380. kép, felülről az ötödik minta.

³³ L. ehhez 2. közleményünk 17. képét.

³⁴ Renaissance-mintájú szász hímzéseket közöl Sigerus Emil: *Siebenbürgische-sächsische Leinenstickereien*. 3. Sammlung. Hermannstadt, 1922. VIII. tábla 38. és 46. minta.

szélesednek el a magyarok kezén is, nyilván szász hatásra. — A hímzés hossza 62, szélessége 16.5 cm, a mesterke 3—3 cm.

Méginkább szász mintájú a 39. kép hímzése. A különböző stfluskörökbe tartozó, egymással semmiféle kapcsolatban nem lévő, kisebb-nagyobb díszítmények szervesen egymás mellé helyezése, a merev és gyakran negatívhatású mintaelemek kizárólagosan az erdélyi szász hímzéseken fordulnak elő.³⁵ A feltűnően apró, finom és keskeny mesterke itt újra a helyi jelleg egyetlen képviselője, avval a vékony vonalból álló elválasztócsikkal együtt, amely a szászok sokszor ujjni széles és mintás ilyen szegélyvonalától élesen elüt. — A piros pamuttal, keresztöltéssel (szálánvarrottal) készült hímzés hossza 48, szélessége 27 cm, egy-egy mesterkéje 2.5 cm.

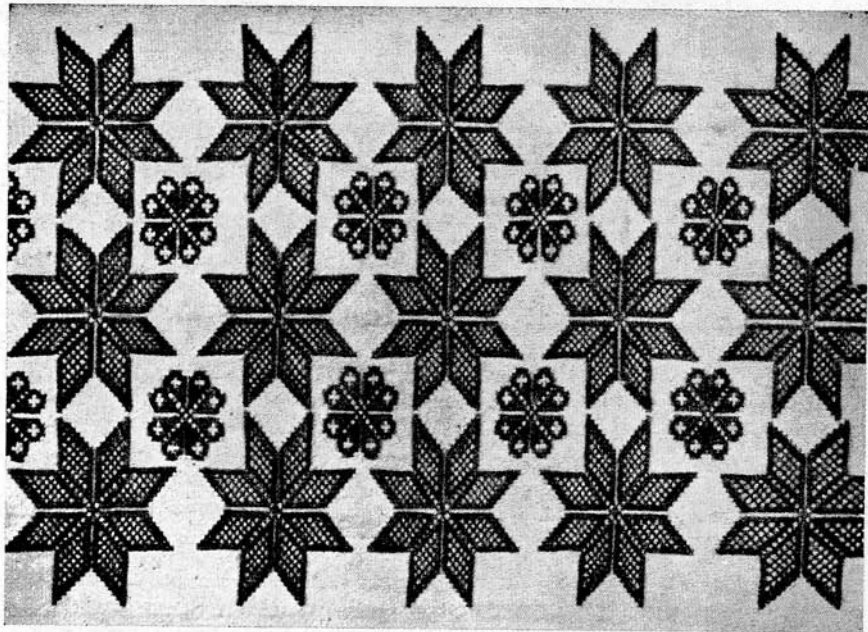
A 40. képen látható sajóudvarhelyi párnavég mintázata evvel szemben inkább magyar szellemben fogantnak látszik. Mintája egységesen elgondolt, egyszerű és világos, könnyen áttekinthető és levegős. Mindössze a negatív mintázatu négyszögek idegenszerűek, bár e vidéken, mint az előbbieken láthattuk, nem ritka az ilyen megoldás — s méginkább nem az aránylag széles és ugyancsak negatív mintázatu szélső elválasztóvonalak alkalmazása. Ilyen széles és mintás, — különösen negatív-mintás — elválasztóvonalak a szász mintákon szerepelnek, s erdélyi magyar nyelvterületen, a torockai hímzés kivételével, sehol sem fordulnak elő, s a mezőségi munkákon sem találkoztunk velük ezideig. Művészi szempontból igen jó megoldás a sűrűn hímzett csillagok, félig tömör keretnégyszögek és ritkás, laza kis kockák összessége. Az utóbbiak az e vidéken kedvelt, minden második kockányi területet üresen hagyó hímzőmód eredményei. A mesterke újra sajátosan helyi: keskenysége, aprólékos, finom, s erősen tagolt mintája minden tekintetben jellemzően mezőségi. A piros pamuttal, keresztöltéssel (szálánvarrottal) hímzett párnavég hossza 51.5, szélessége 20 cm, egy-egy mesterkéje 3 cm.

Végül öt, Mezőveresegyházáról származó párnavéget közlünk; ezek, mint valamennyi eddig tárgyalt község hímzés-kincse, mintázatban is, kivételben is igen változatosak, mégis, mindegyik rokon a vidék más falvaiból előkerült kézimunkáival.

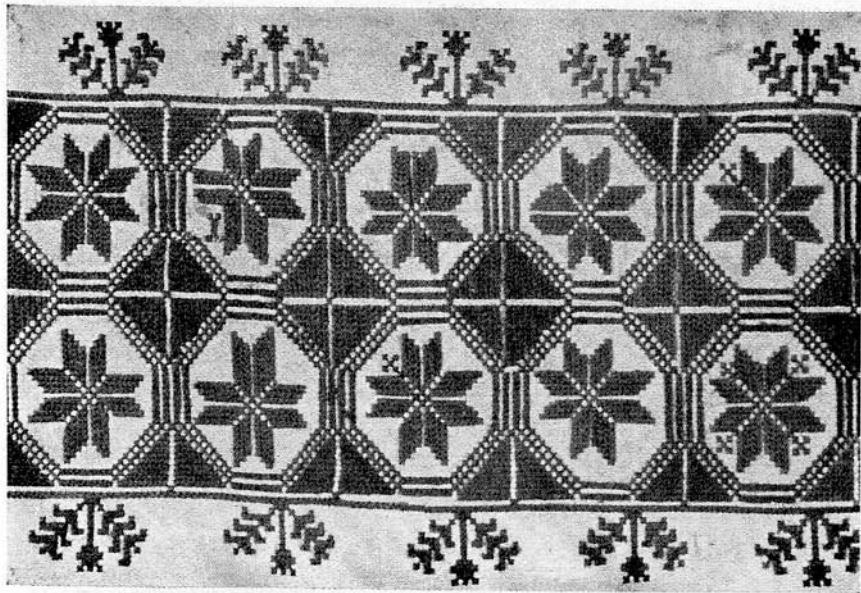
A 41. kép mintájának újra némi szász íze van: a kétféle, egymással össze nem függő díszítmények, a szögletes alakú szegfűk, s a négy virág középponti, összefűzési módja mutat erre, valamint az egész mintán elömlő bizonyos merevség. Evvel szemben az egész mustra levegős, laza elrendezése magyar hímzőre vall, s méginkább a mesterke, mely apró, finom és ritkás mintázatával egyik igen jellemző képviselője az e tájon általános mesterke-típusnak. — A piros pamuttal, keresztöltéssel (szálánvarrottal) hímzett párnavég hossza 57, szélessége 18.5 cm, egy-egy mesterkéje 2.5 cm széles.

Az ismert virágbokros mustrát középtengelyes elrendezésben látjuk a 42. képen, mégpedig jól átgondolt, kiegyensúlyozott és egyöntetű megformálásban. E kiforrottság minden bizonnyal hosszas gyakorlat eredménye:

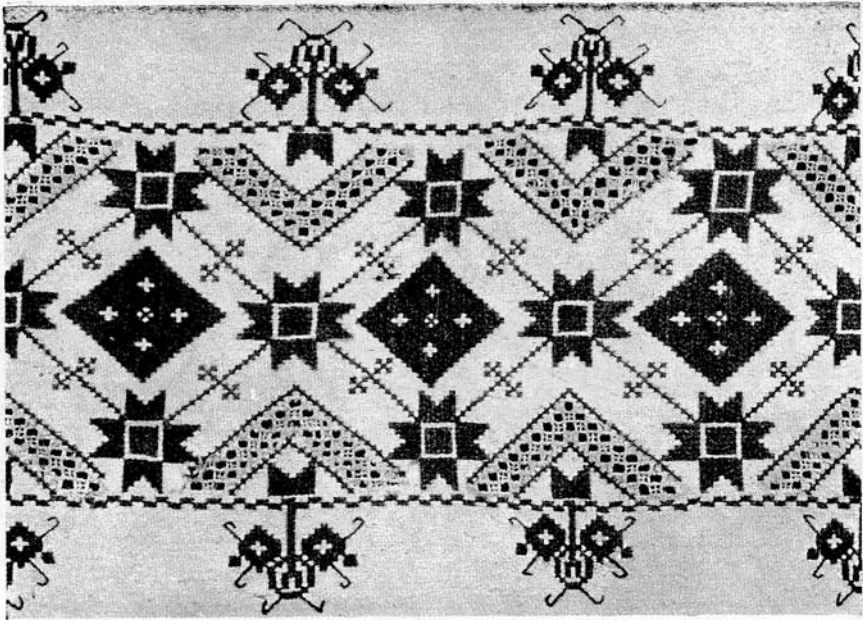
³⁵ Vö. Roth Victor: *Geschichte des deutschen Kunstgewerbes im Siebenbürgen-Strassburg*, 1908. XXX. t. — Ugyanitt a XXX. táblán a szász hímzésekre jellemző széles mesterkemintákat láthatunk.

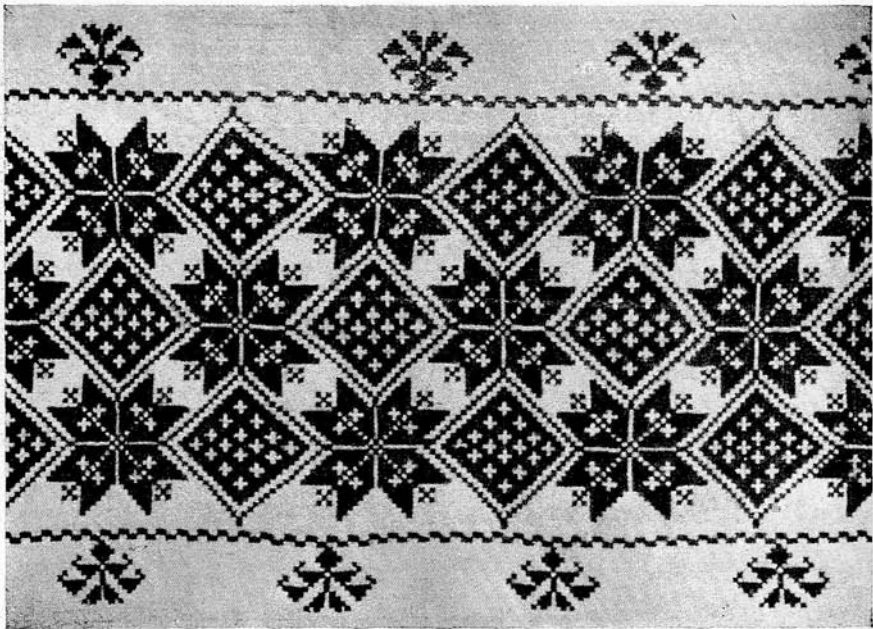
1. Párnavég-hímzés (Búza, SzD.) [Sz. 19].

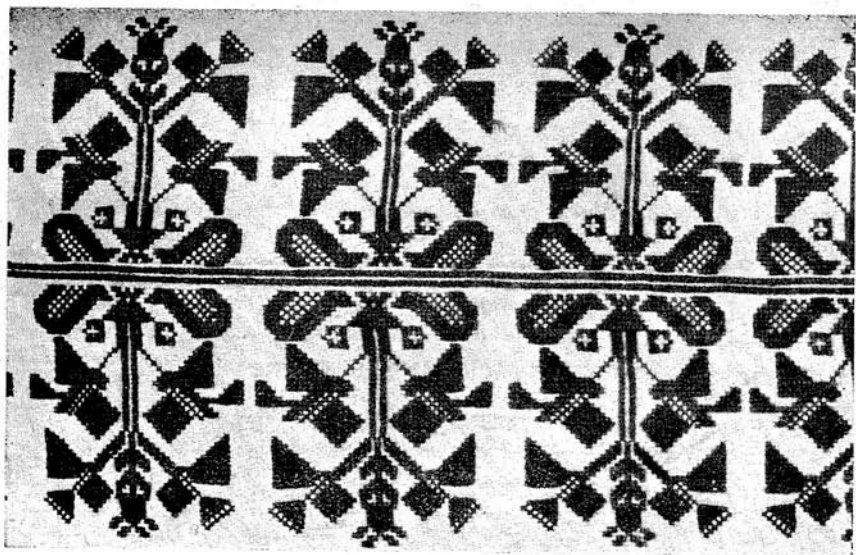
2. Párnavég-hímzés (Búza, SzD.) [Sz. 12].

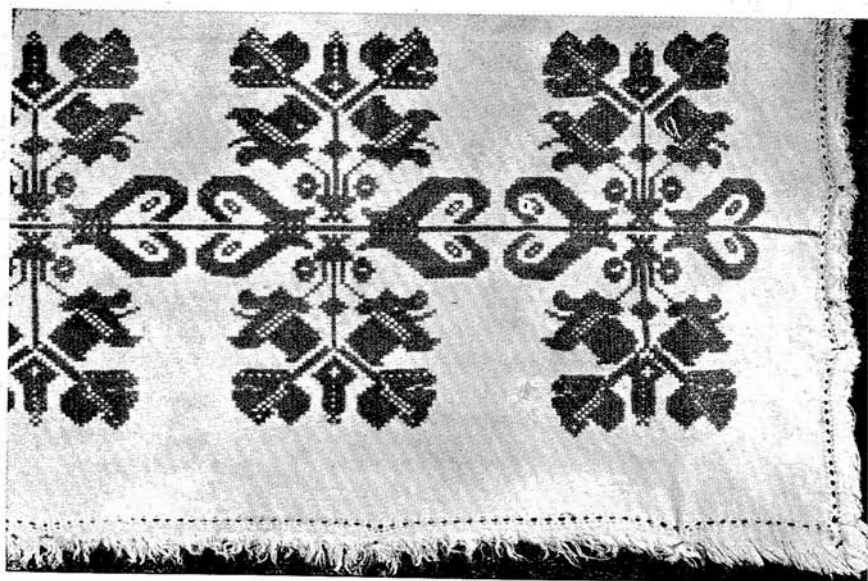
3. Párnavég-hímzés (Búza, SzD.) [Sz. 13].

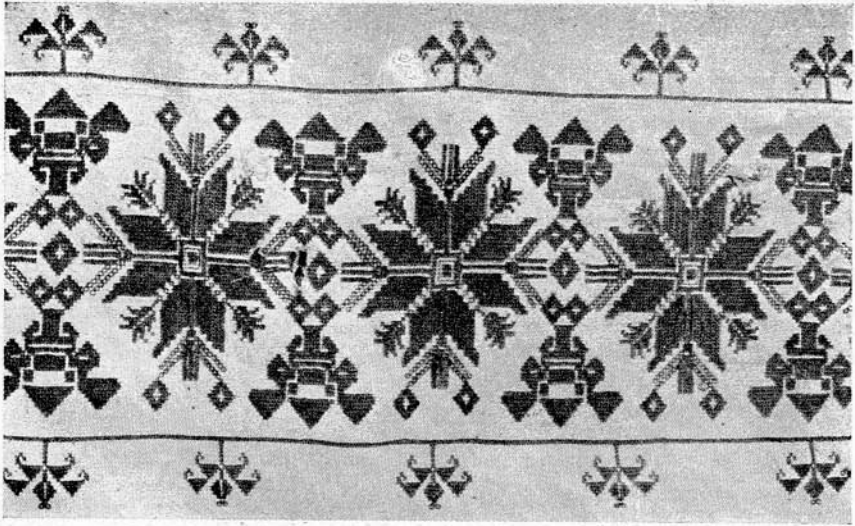
4. Párnavég-hímzés (Búza, SzD.) [Sz. 11].

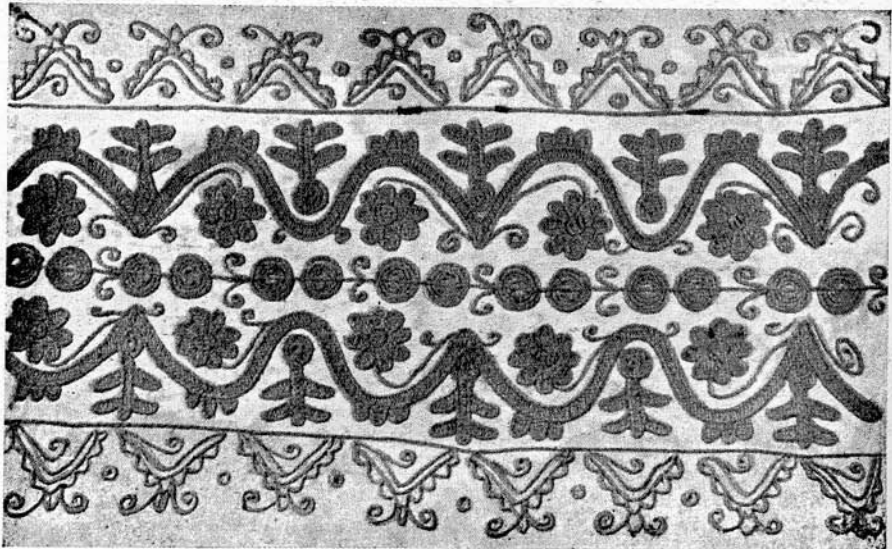
5. Párnavég-hímzés (Búza, SzD.) [Sz. 17].

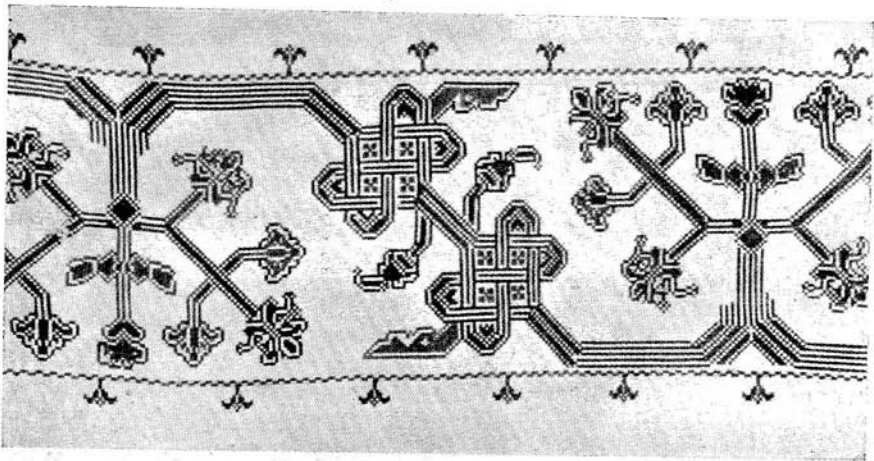
6. Lepedőszél-hímzés (Búza, SzD.) [Sz. 18].

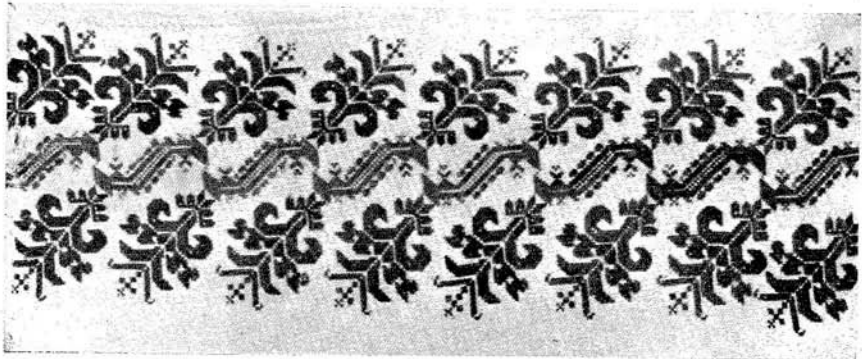
7. Párnavég-hímzés (Búza, SzD.) [Sz. 14].

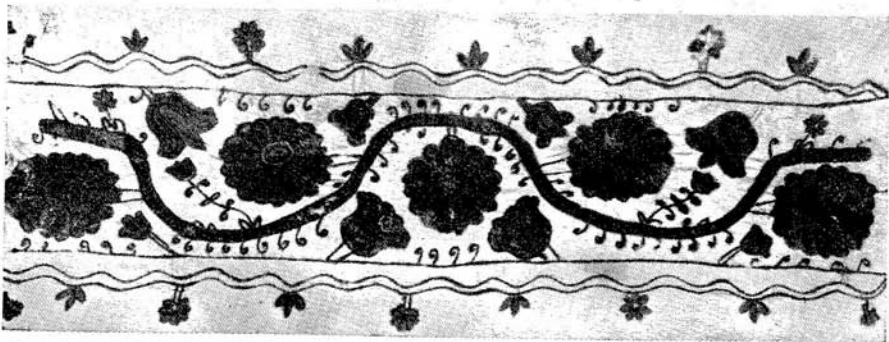
8. Párnavég-hímzés (Búza, SzD.) [236].

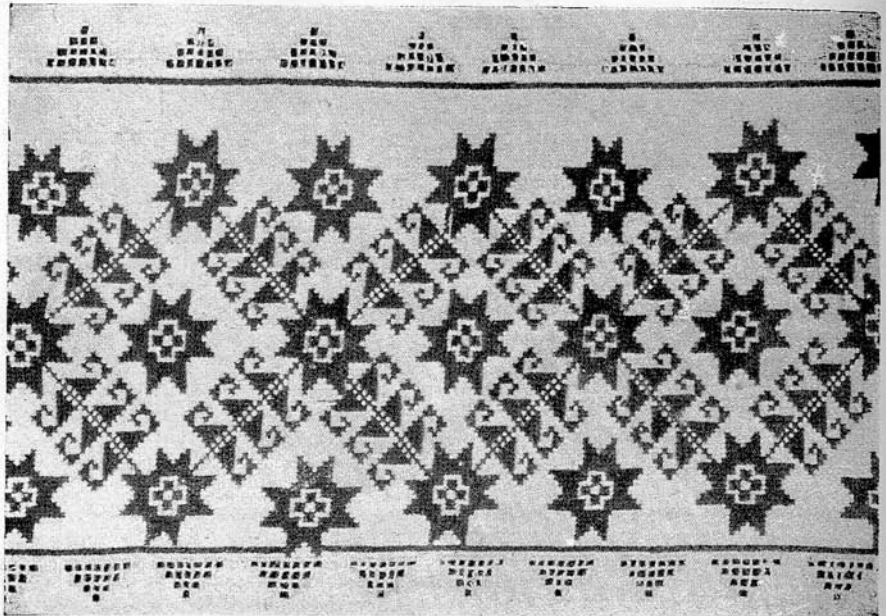
9. Párnavég-hímzés (Búza, SzD.) [Sz. 16].

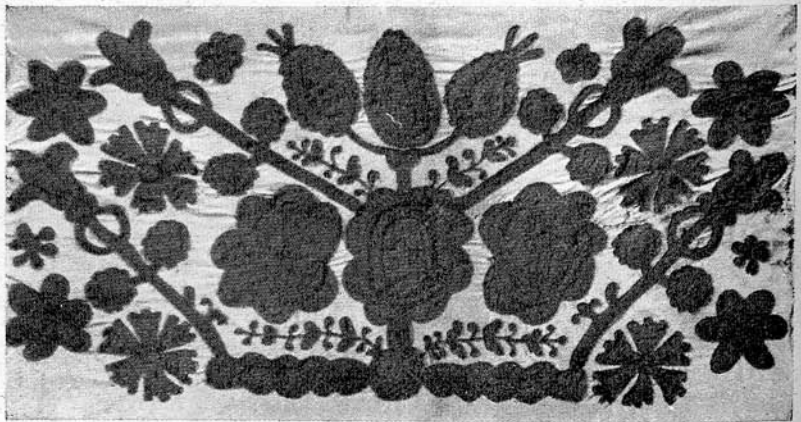
10. Párnavég-hímzés (Búza, SzD.) [Sz. 10].

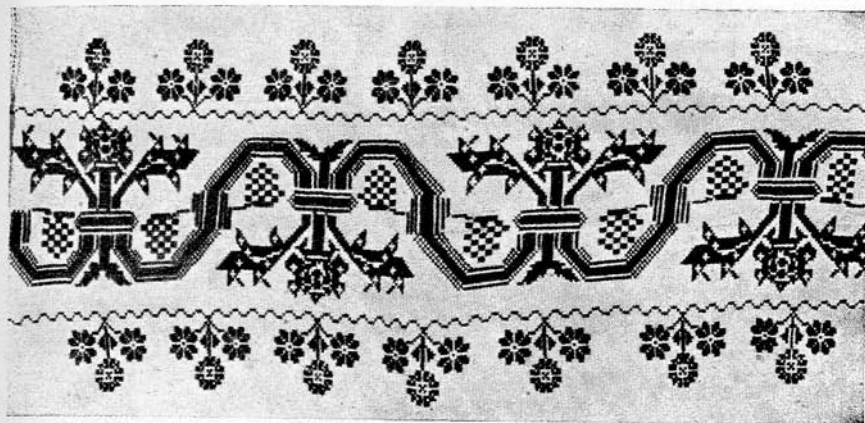
11. Párnavég-hímzés (Búza, SzD.) [233].

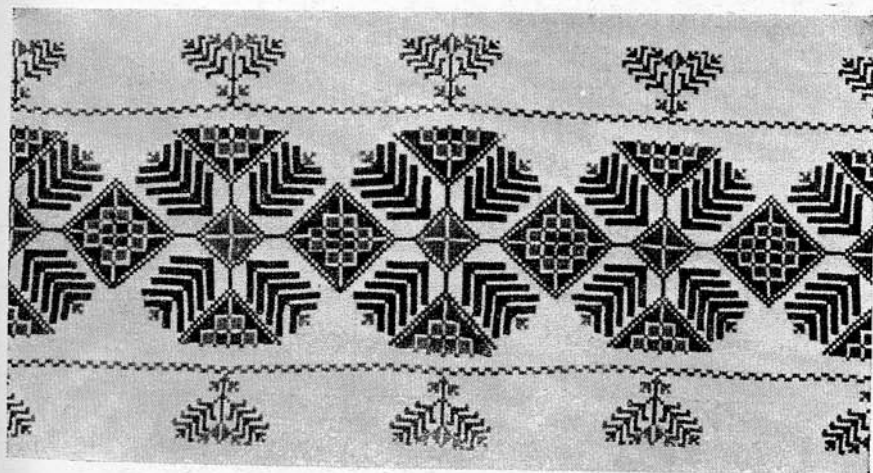
12. Párnavég-hímzés (Feketelak, SzD.) [Sz. 22].

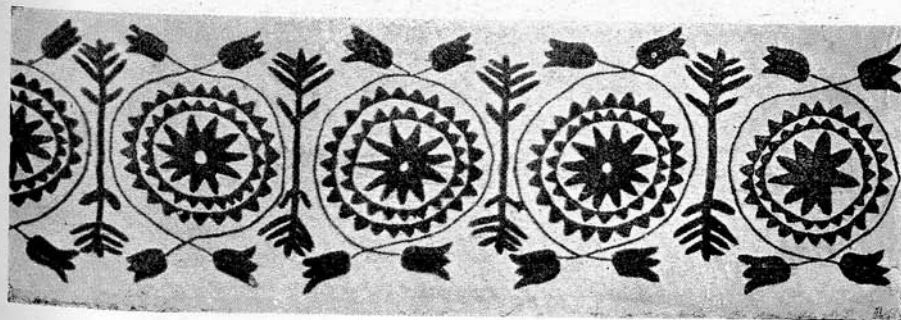
13. Párnavég-hímzés (Búza, SzD.) [233].

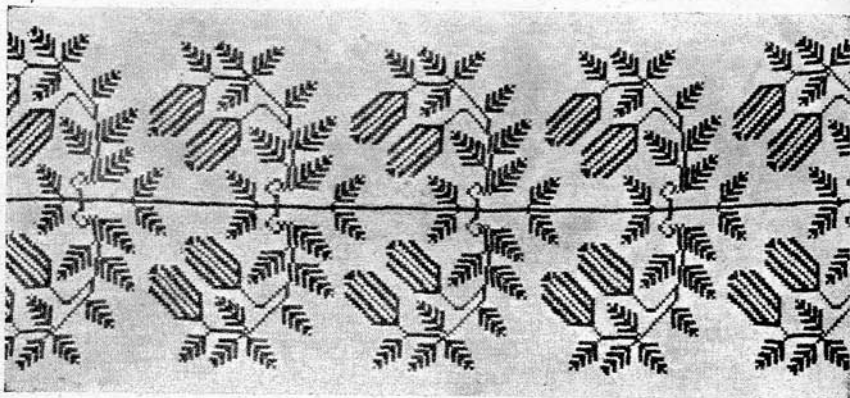
14. Párnavég-hímzés (Feketelak, SzD.) [120].

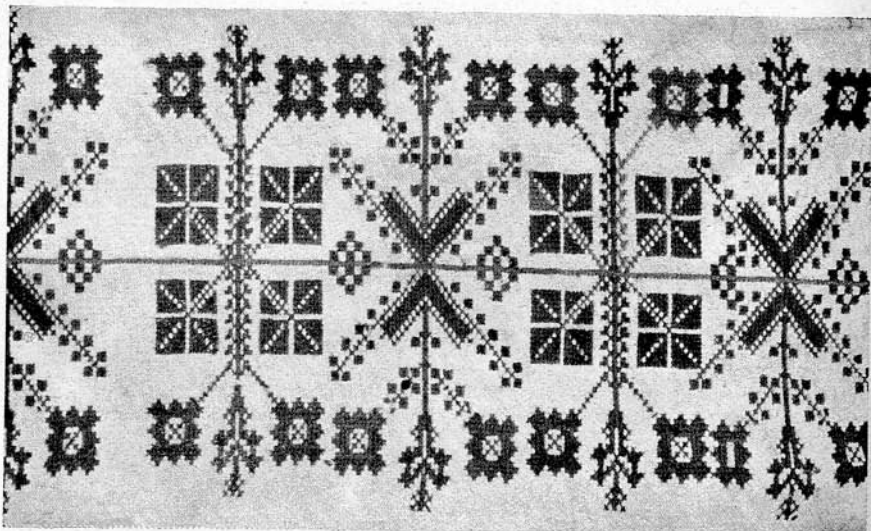
15. Párnavég-hímzés (Feketelak, SzD.) [110].

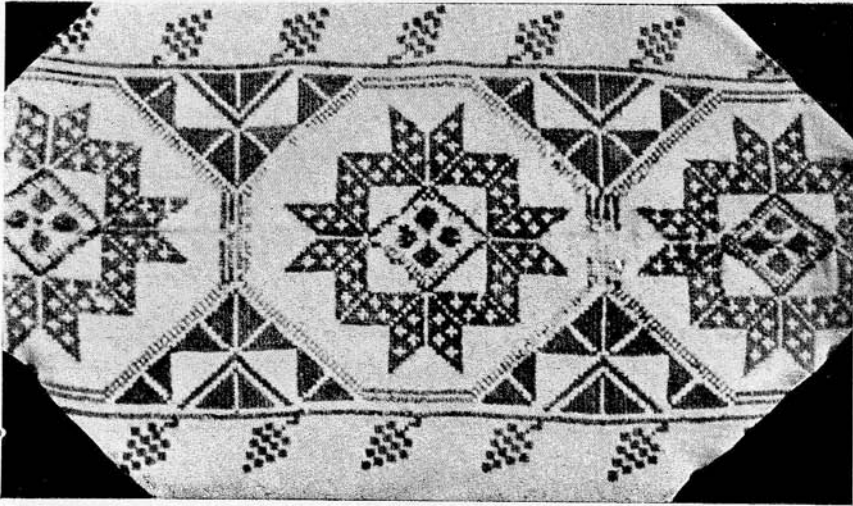
16. Derekaljvég-hímzés (?) (Feketelak, SzD.) [Sz. 20].

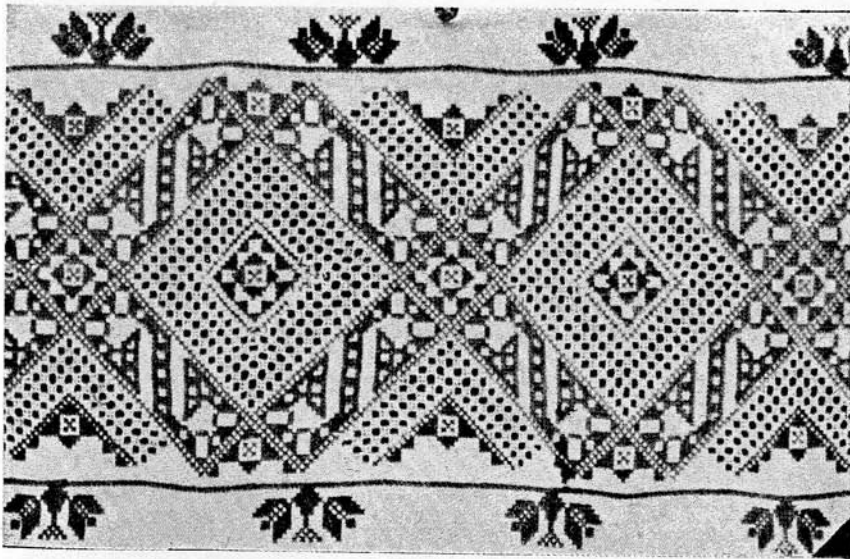
17. Párnavég-hímzés (Feketelak, SzD.) [115].

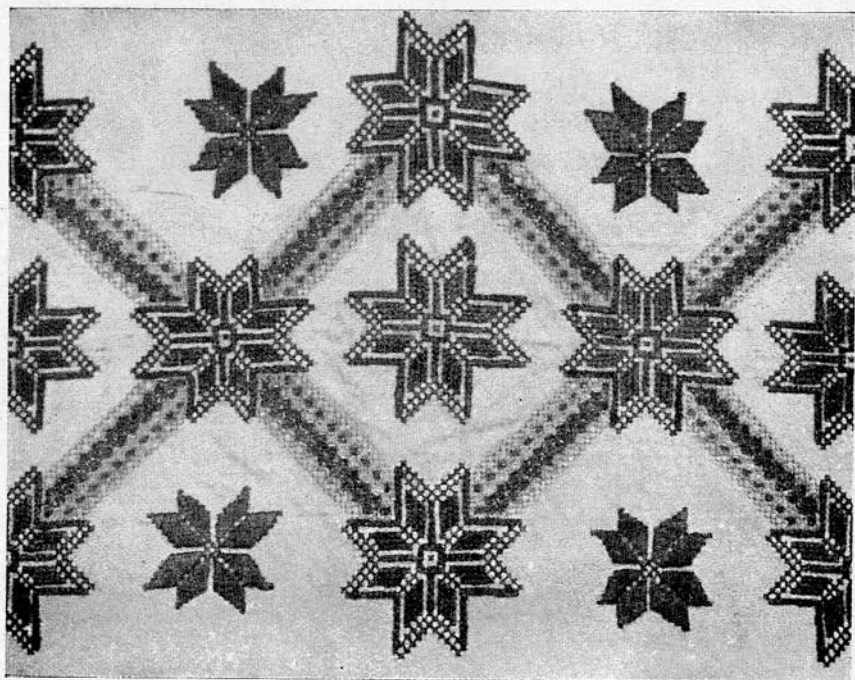
18. Párnavég-hímzés (Nagydevecser, SzD.) [Sz. 32].

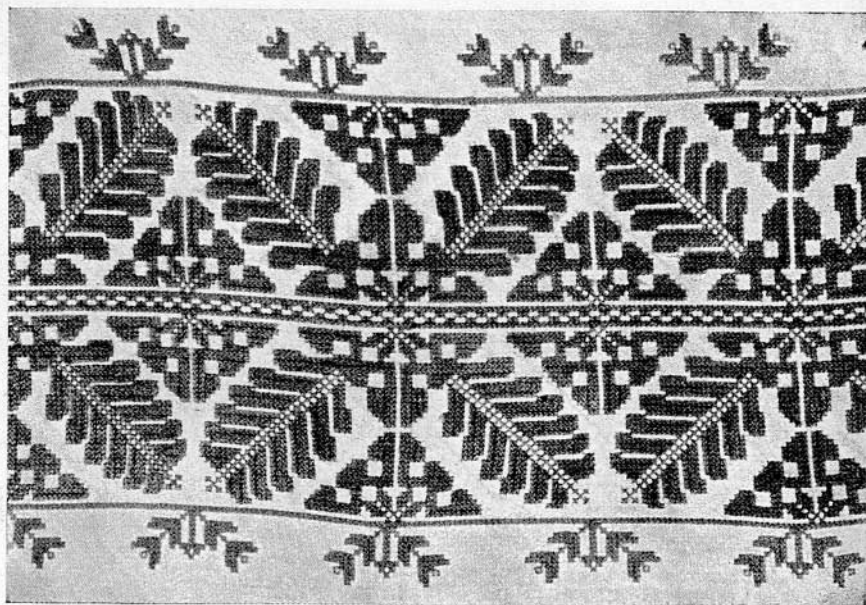
19. Párnavég-hímzés (Nagydevecser, SzD.) [Dv.].

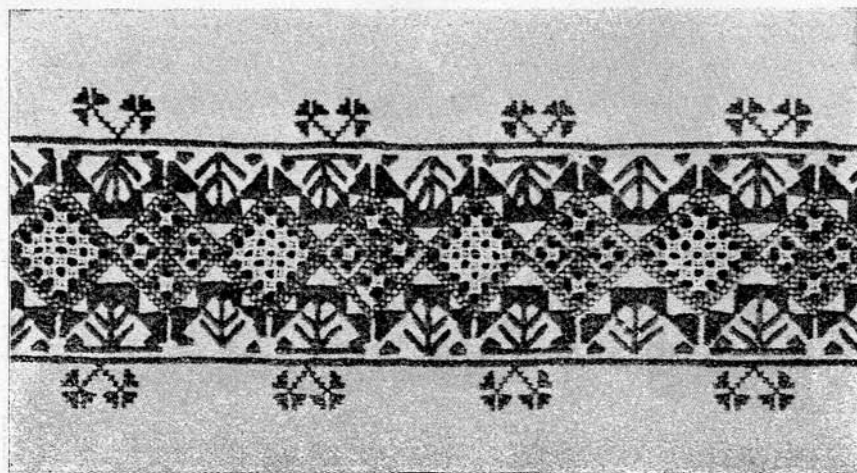
20. Párnavég-hímzés (Nagydevecser, SzD.) [Dv.].

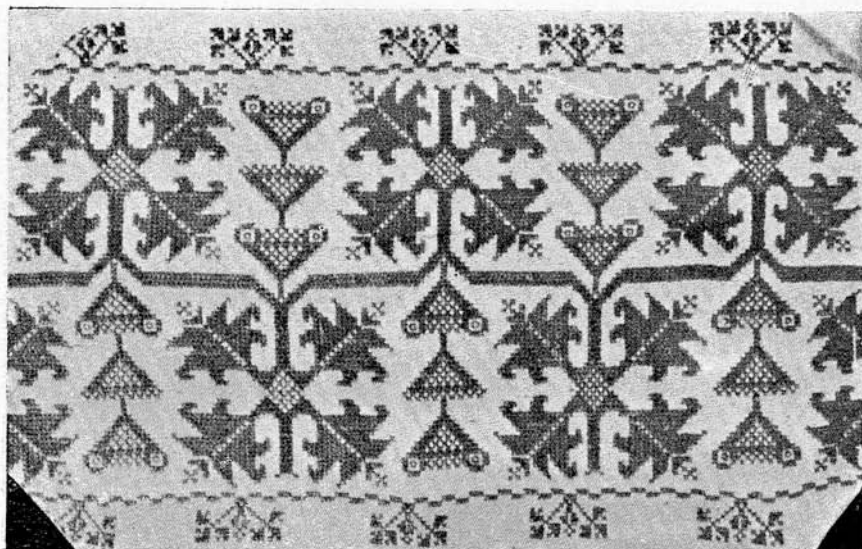
21. Párnavég-hímzés (Nagydevecser, SzD.) [Sz. 33].

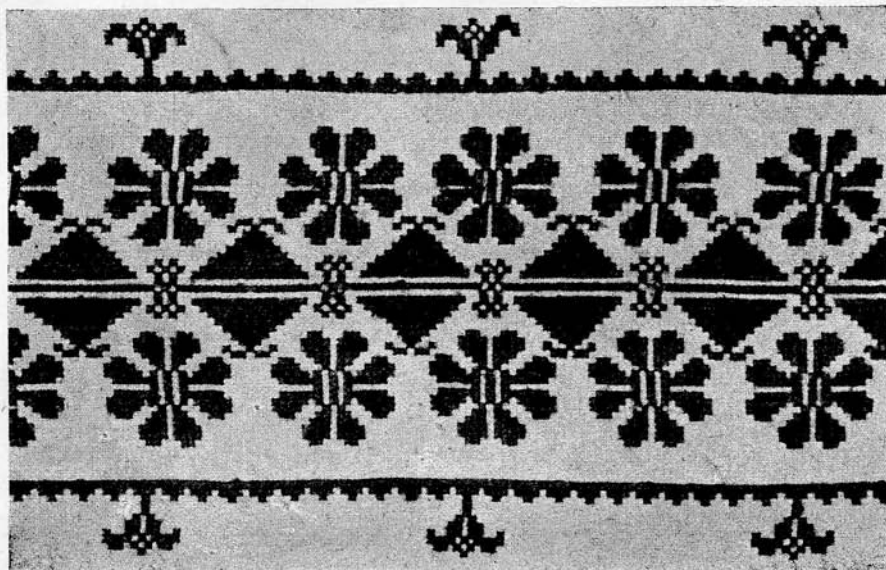
22. Párnavég-hímzés (Nagydevecser, SzD.) [Sz. 23].

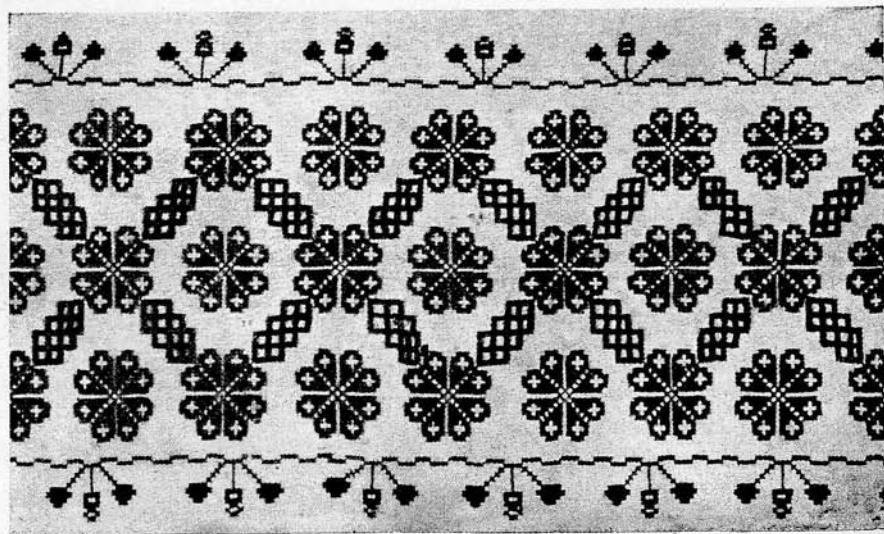
23. Derekaljvég-hímzés (?) (Nagydevecser, SzD.) [Dv.].

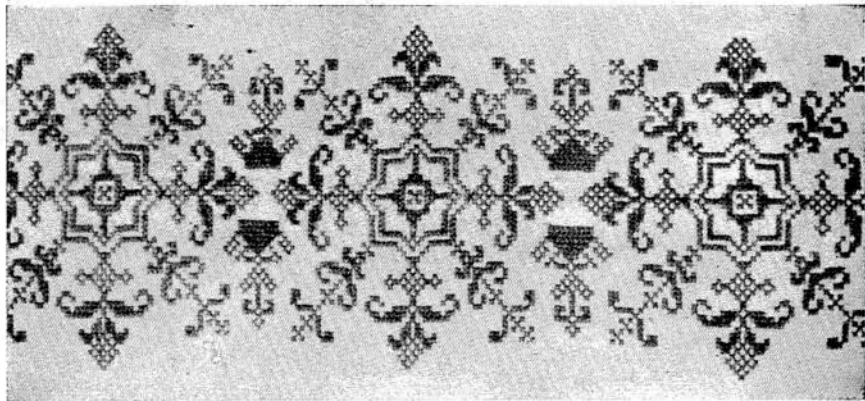
24. Párnavég-hímzés (Nagydevecser, SzD.) [Dv.].

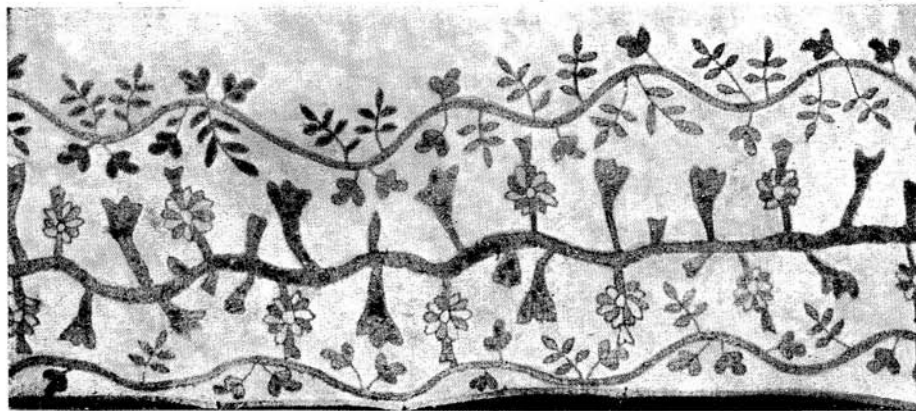
25. Párnavég-hímzés (Nagydevecser, SzD.) [Sz. 30].

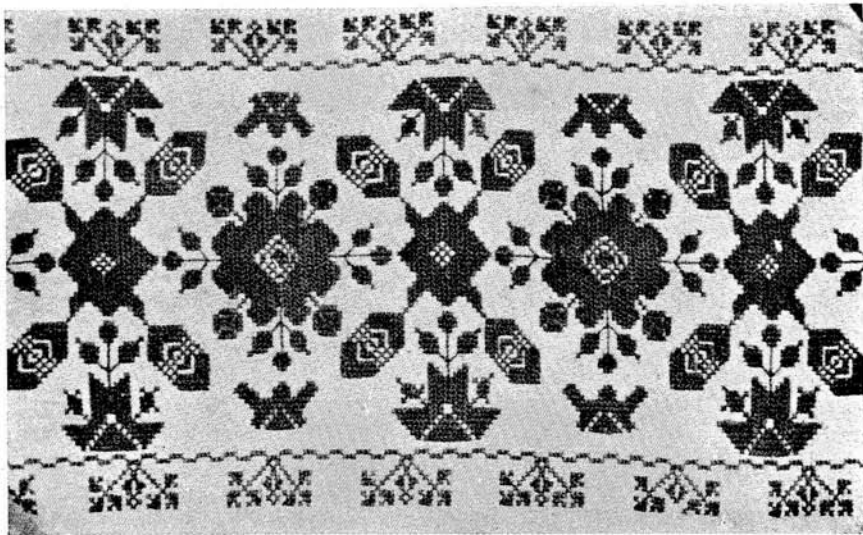
26. Párnavég-hímzés (Nagydevecser, SzD.) [Sz. 31].

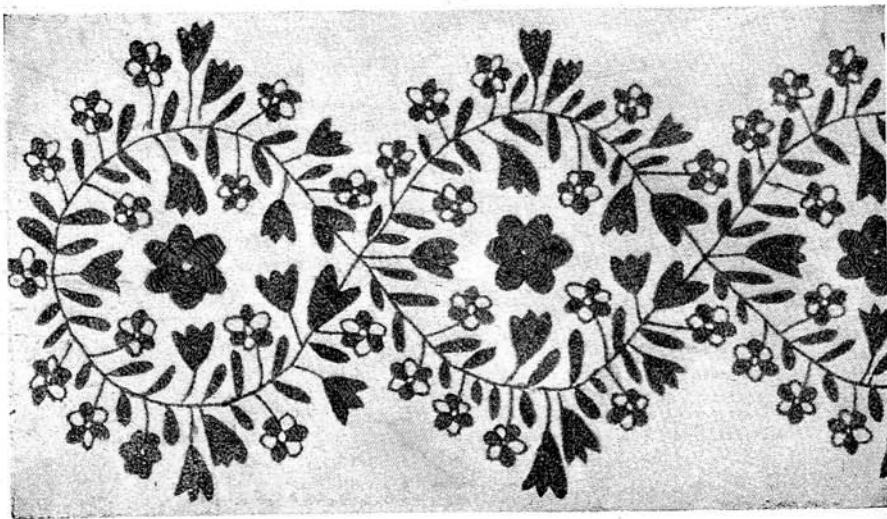
27. Párnavég-hímzés (Nagydevecser, SzD.) [Dv.].

28. Derekaljvég-hímzés (Nagydevecser, SzD.) [Dv.].

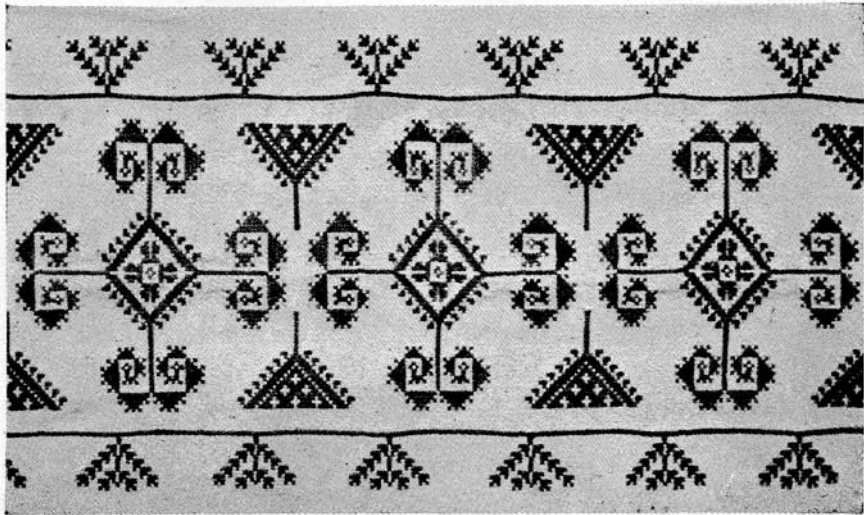
29. Párnavég-hímzés (Nagydevecser, SzD.) [Dv.].

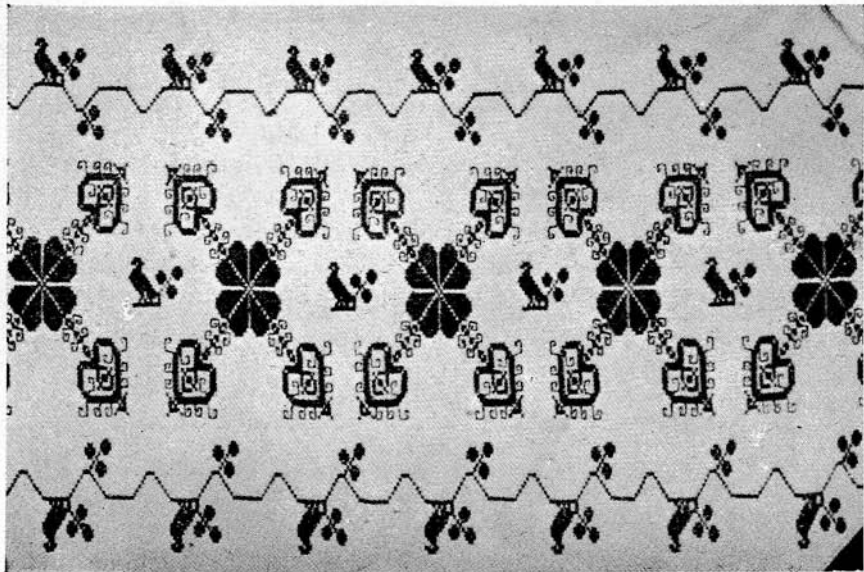
30. Párnavég-hímzés (Nagydevecser, SzD.) [Sz. 9]

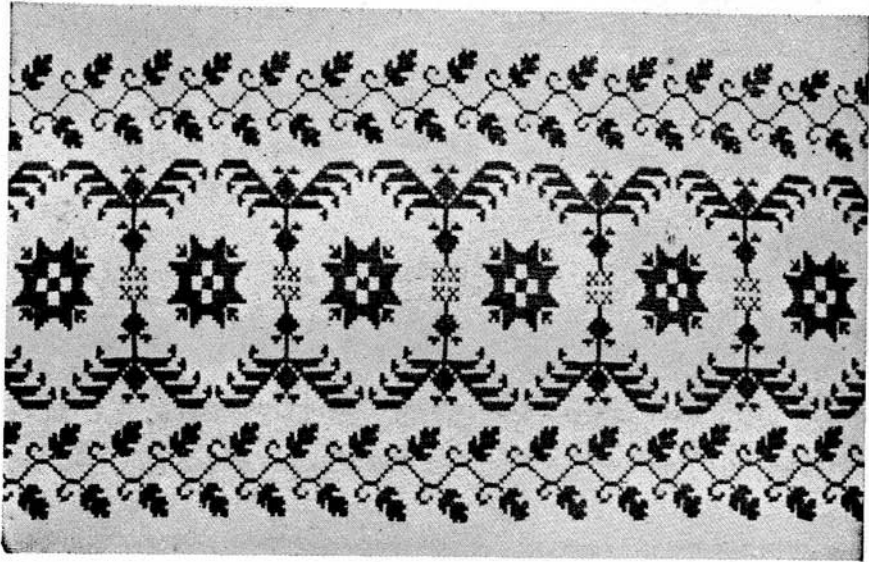
31. Hímzett abrosz (Nagyvevecser, SzD.) [Szabó T. A. tulajdonában].

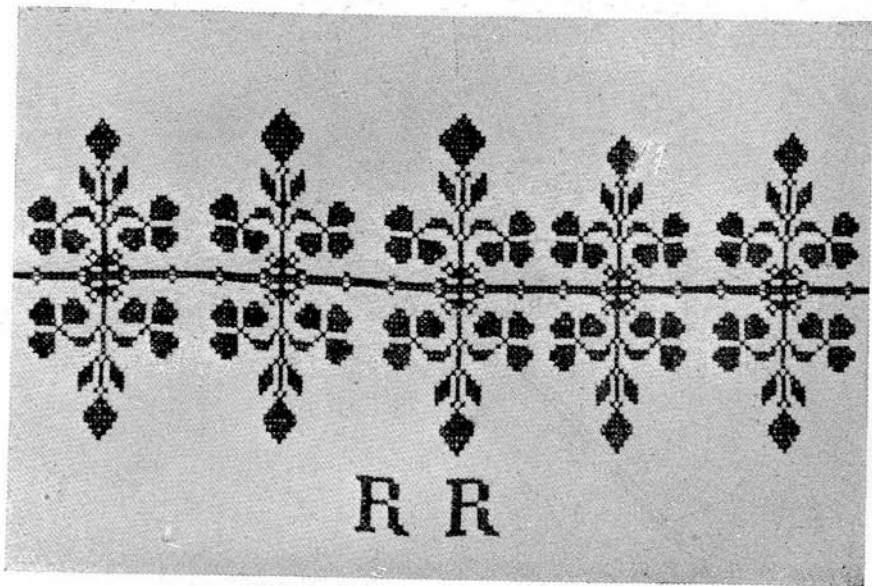
32. Párnavég-hímzés (Szásznyíres, SzD.) [Dv.].

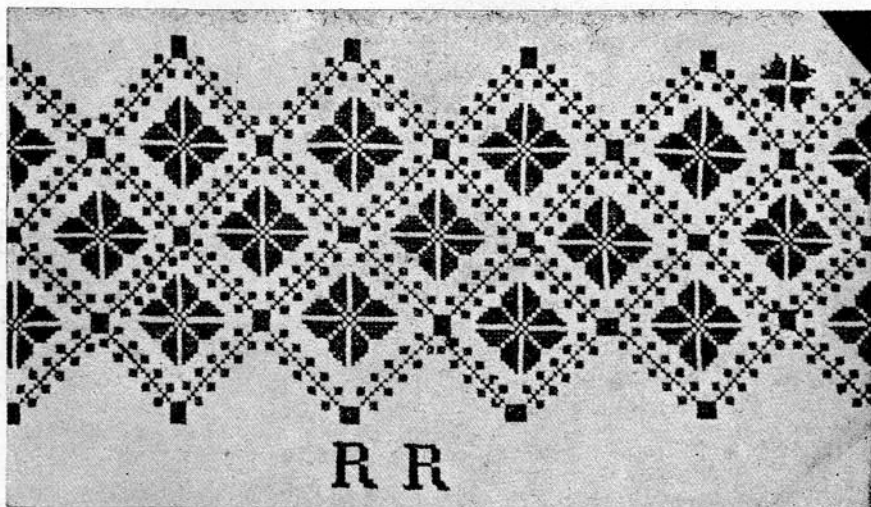
33. Párnavég-hímzés (Szásznyíres, SzD.) [Dv.].

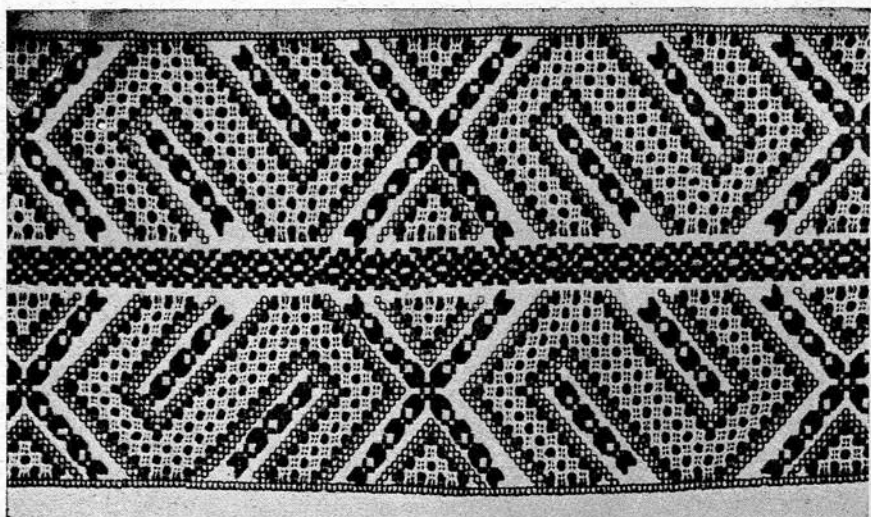
34. Párnavég-hímzés (Szásznyíres, SzD.) [Dv.]

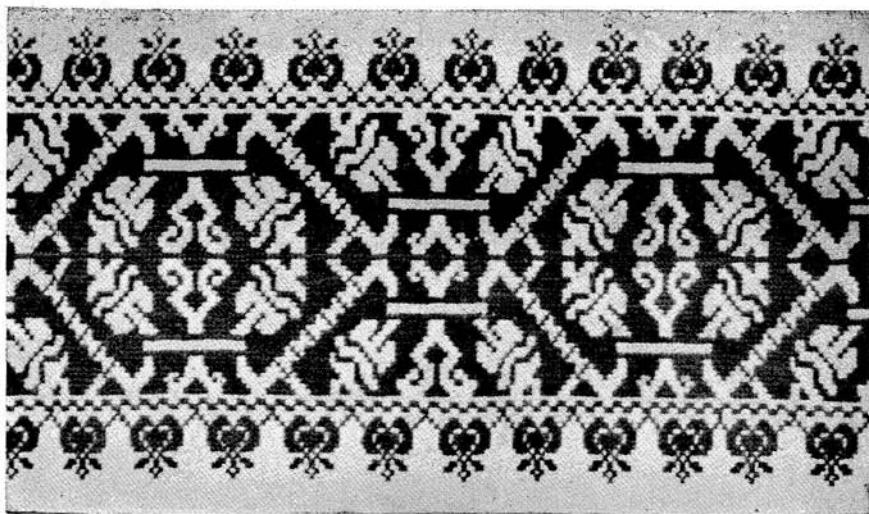
35. Párnavég-hímzés (Bálványosvára, SzD.) [Dv.]

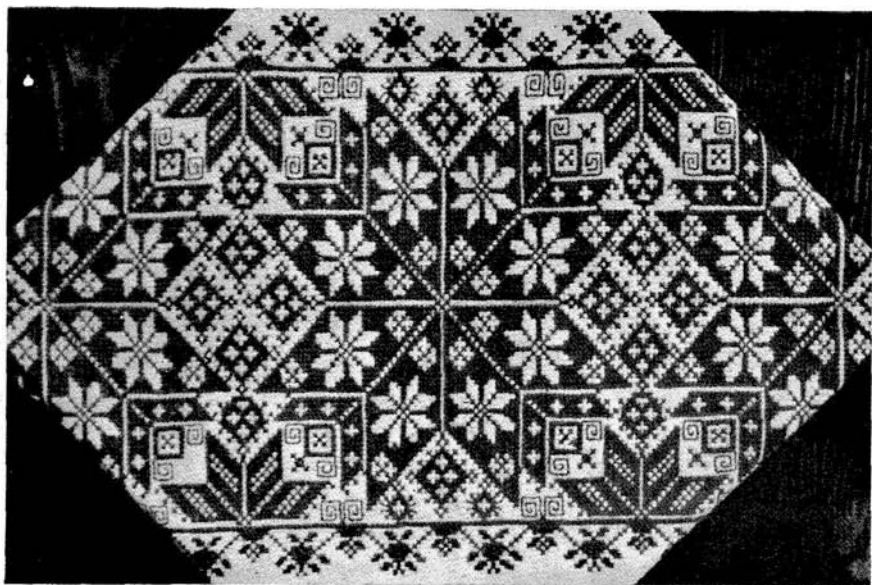
36. Párnavég-hímzés (Bálványosvára, SzD.) [Dv.].

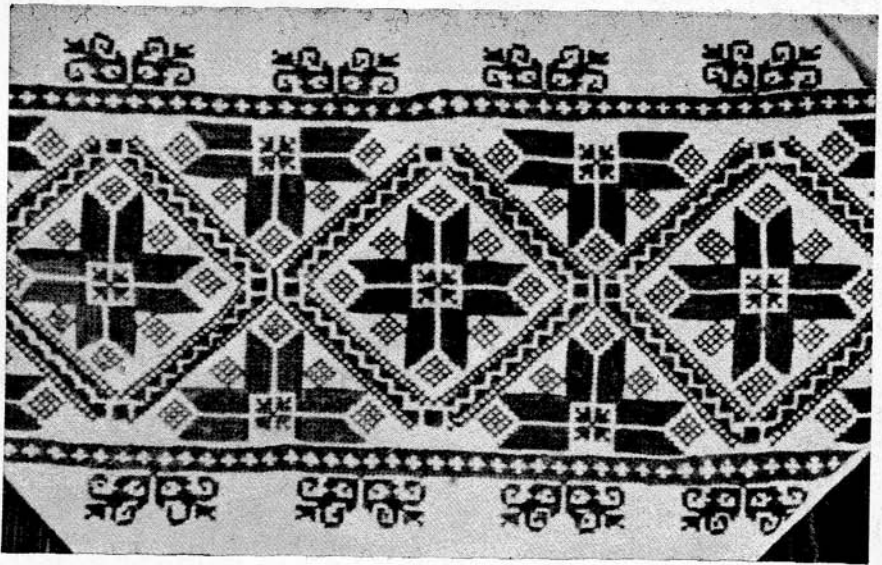
37. Párnavég-hímzés (Apanagyfalu, SzD.) [Dv.].

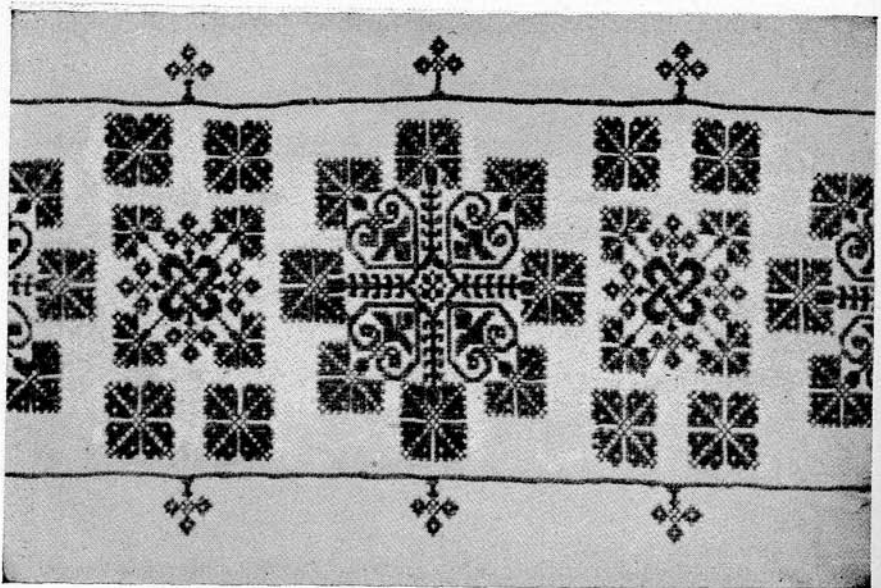
38. Párnavég-hín.zés (Apanagyfalu, SzD.) [Dv.].

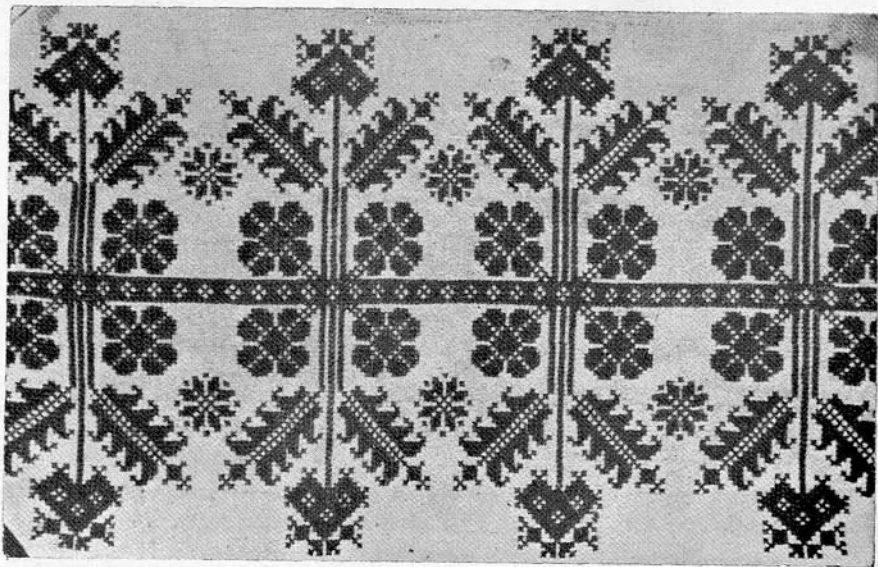
39. Párnavég-hímzés (Sajóudvarhely, SzD.) [Dv.].

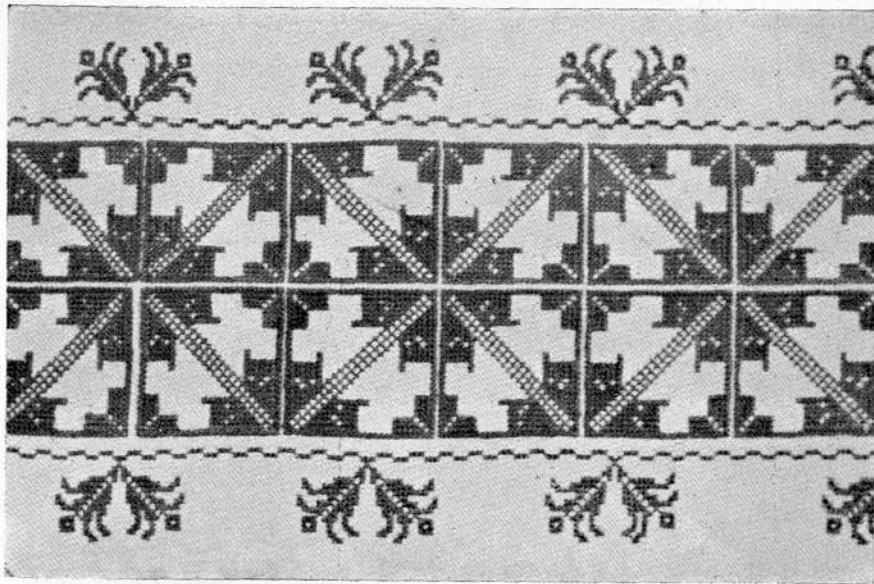
40. Párnavég-hímzés (Sajóúdvárhely, SzD.) [Dv.].

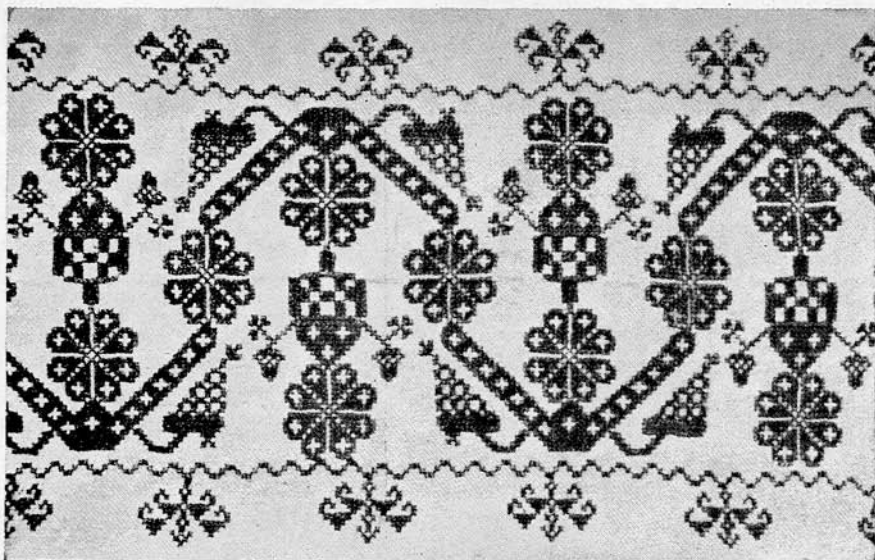
41. Párnavég-hímzés (Mezőverese gyháza, SzD.) [Dv.].

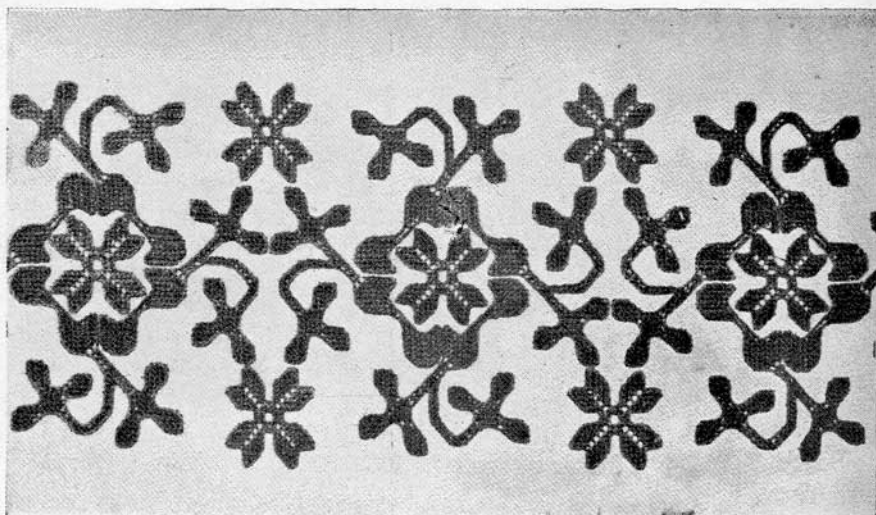
42. Párnavég-hímzés (Mezőverese gyháza, SzD.) [Dv.]

43. Párnavég-hímzés (Mezőverese gyháza, SzD.) [Dv.]

44. Párnavég-hímzés (Mezőverese gyháza, SzD.) [Dv.]

45. Párnavég-hímzés (Mezőverese gyháza, SzD.) [Dv.]

ezt itt nem a hímző személyes képességeivel, hanem a minta élettartamával kapcsolatban értjük. A mesterke teljesen eltűnt, vagy beolvadt a középminatába. — A piros pamuttal, keresztöltéssel (szálánvarrattal) hímzett párnavég hossza 58.5, szélessége 22 cm.

Különös, szokatlan minta a 43. képen látható. Efféle merev, szegletes hímzésfelületekkel nem igen díszít a mezőségi nép. A tömör, tagolatlan díszítmények és a hímzellenül maradó vászonrészek között igen éles az ellentét, sehol sem találjuk a szokásos átmenetet. Még leginkább a hálószerű besosztást hangsúlyozó vonalak hímzés módja, tört vonala kapcsolódik az eddig látottakhoz. A mesterke és fogazottszerű elválasztóvonalára újra jellemzően mezőségi, a finom, apró és erősen tagolt kehelyvirágok ilyen párosan ismétlődő elrendezésben is fordultak már elő (l. pl. a 40. képet is). A piros pamuttal, keresztöltéssel (szálánvarrattal) hímzett párnavég hossza 56, szélessége 18 cm, mesterkéje 3—3 cm.

A 44. képen a kedvelt füzérmintáknak egy az eddigiektől eltérő változatát látjuk. A nagyobb és kisebb, tömöttebb és lazább részletek közötti arány kellemes, a mintának többi társától eltérő volta talán abban rejlik, hogy a füzér kétoldalán kinövő virág követi magának a füzérnek vonalát. Újra a mesterkére kell rámutatnunk, mint a helyi stílus letéteményesére. Fogazott elválasztó-vonalával, s jellemző díszítményeivel az előbbieknél már többször találkoztunk. A piros pamuttal, keresztöltéssel (szálánvarrattal) hímzett párnavég hossza 54, szélessége 19 cm, egy-egy mesterkéje 3 cm.

A 45. kép mintája Erdély más tájain is szerepel, főként úrihímzések mintájaként. A mezőségi anyagban is láttunk már ilyet.³⁶ Első rápillantásra kissé zavaros, ha figyelmesebben szemléljük, észrevesszük, hogy egy nagy díszítmény ismétlődik, s ezen ismétlődő elemek közé illesztettek térkitöltés céljából fenn és lenn egy-egy, középpütt is szereplő kisebb virágot. Ezáltal a díszítendő sáv teljesen betöltődik. A földíszítmény az a forgórózsaszerű minta, amely — mint említettük — török hatásra vált kedvelté XVII.—XVIII. századi úrihímzéseinken. Népi alkalmazását a Mezőséghez közeleső területen, a Szilágyságban is láthattuk.³⁷ E mintánkon meglehetősen tagolatlan, foltszerű kivitelezésben lép elénk, kissé eltérően a kötött technikájú mezőségi hímzések aprólékos, részletező mustráitól, s inkább a vidék szabadrajzú mintáinak kidolgozásmódjára emlékeztet. E hímzésünkön még nem látjuk a középtengelyes elrendezés felé való haladás nyomait, ami az idézett szilágysági munkán már világosan kivehető. A mesterke elmaradt. A piros pamuttal, keresztöltéssel (szálánvarrattal) hímzett párnavég hossza 60, szélessége 14.5 cm.

³⁶ Egy magyarpalatkai abrosz szórt díszítményeként (L. 2. közleményünk 16. képét).

³⁷ L. ehhez id. munkánk 32. ábráját.

A hímzések összefoglaló jellemzése

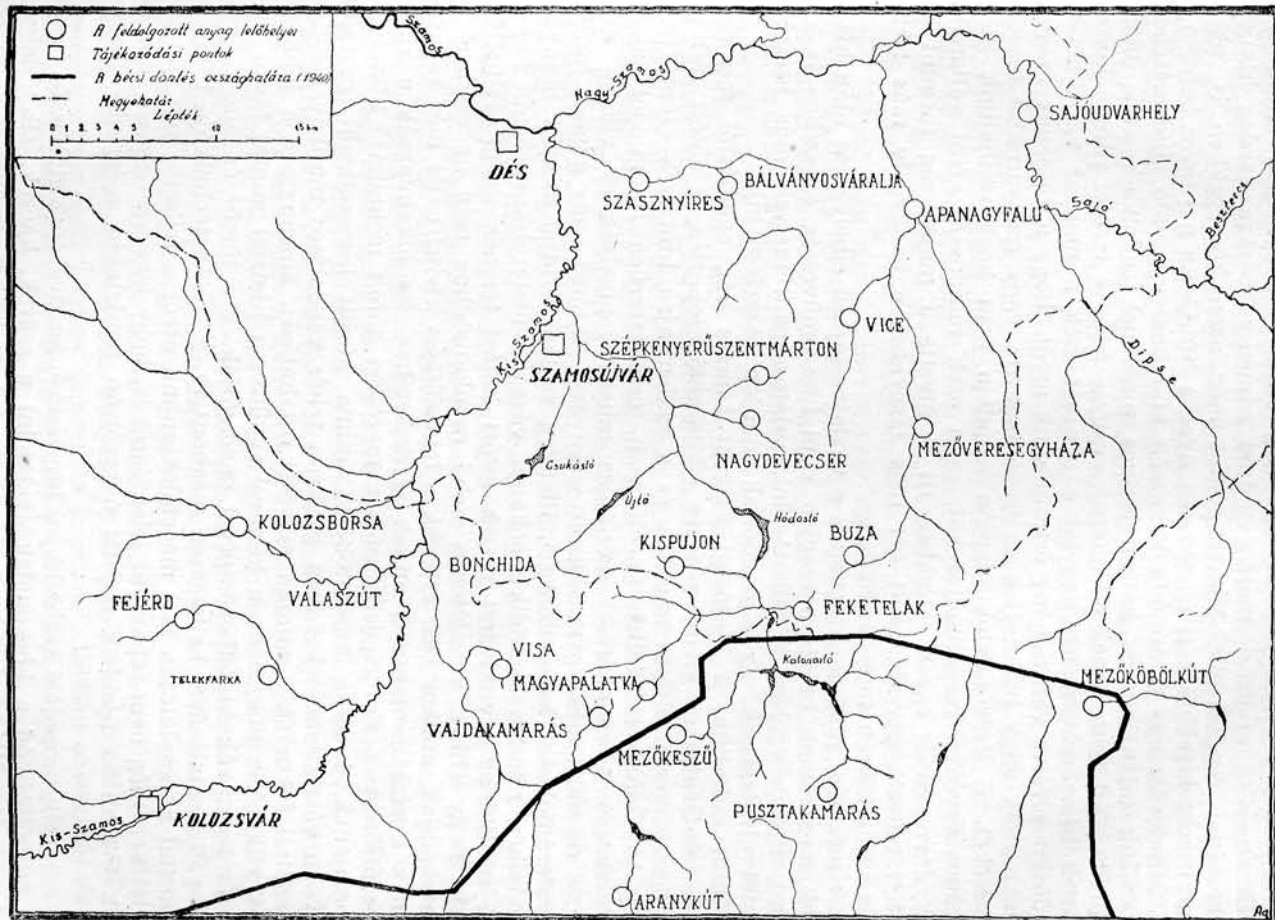
Az egyes falvak hímzésdarabjainak egyenként való vizsgálata után érdekes összefoglalni azt, hogy milyen tanulságok adódnak e 136 darab mezőségi hímzés vizsgálatából.

Mint az itt közölt térkép is szemlélteti, a bemutatott hímzések a Mezőség északi részéből származnak. A délebbi részről, különösen Maros-Torda vármegyéből, nem ismerünk tárgykörünkre vonatkozólag semmi anyagot, minthogy ott ezirányú gyűjtés mindezeideig nem történt.

Nyugaton e hímzésfajta úgyszólván közvetlenül Kolozsvárig terjed, s ez a város választja el Kalotaszeg gazdag hímzésvilágától. Északon e munkák elterjedését nagyjából a két Szamos vonaláig tudjuk nyomon követni. Északkelet és kelet felé a nemzetiségi határ látszik elválasztóvonalat képezni a rumén, illetőleg szász néptömegek másfajta hímzőgyakorlata felé.

A mezőségi magyar hímzés, e tájbeli elhelyezkedésének megfelelően tartja a kapcsolatot a szomszédos és közeli népi hímzőterületek gyakorlatával. Szabadrajzú hímzései némileg Kalotaszeg „írásos“ munkáival rokonok, hiszen — végső soron — azokhoz hasonlóan néhány elnagyolt, kevésbé tagolt, vaskos folthatású díszítmény tölti be a hímzendő felületet. A Szilágysághoz viszont a kötött technikájú, keresztöltéses, illetőleg szálánvarrott munkák kapcsolják, nemcsak az igen aprólékosan dolgozott, részletező és finom elemek hasonlósága dolgában, hanem az alakulásmenet iránya tekintetében is. Mind a szilágysági, mind a mezőségi hímzéseken ugyanis a minták törvényszerű fejlődése a középtengelyes elrendeződés felé halad, a mesterke pedig idővel a középminthához hasonulva, abba beleolvad, vagy — gyakran e hasonulás nélkül is — elmarad. A Székelyföld varrottasáival ugyancsak a keresztöltéses mezőségi munkák tartanak kapcsolatot, amennyiben e jól tagolt minták mértanias elemeinek részletei, kiszögellő, szélső tagjai, járulékos elemei mindinkább természetszerűekké válnak, olyannyira, hogy néha már csak a mustra hálózata, szerkezete, a díszítmények elrendezése a régi, mértanias, maguk a díszítmények azonban már növényiekké alakultak át. Érdekes, hogy e vidék keresztöltéses szász hímzéseinek némely jellegzetességét a Mezőség keleti széléről való kézimunkákon mutathattuk ki, főként negatív minták előfordulásában, s néha szerkesztésbeli sajátosságokban is. De ezek a szász hatásra tanuskodó hímzések is számos mezőségi sajátossággal átitatottak. Ha egyéb nem, a mesterke mintázata és a középcsíkhöz való aránya marad meg a helyi — mezőségi — keretek között, néha pedig a szászos középminthában bukkan fel a középtengelyes elrendeződés felé haladás nyoma. A Felső-Marosmente hímzéseivel annyiban fedezhetünk fel kapcsolatokat, hogy ott is kedvelt a két színnek, a kéknek és pirosnak együttes alkalmazása, s hogy előszeretettel használják egyazon munkán a keresztöltéses és vagdalásos öltéstechnikát.

Hímzésanyagunk külön érdekessége abban áll, hogy kevert, rumén-magyar lakosságú területről való, s hogy míg a szász hímzések némely sajátossága egyes munkákon világosan kimutatható, addig egyetlen darabun-

A Mezőség felső részének térképázata

kon sincsen a legcsekélyebb nyoma sem rumén befolyásnak. Különösen figyelemreméltó ez azért, mert e terület rumén lakossága gazdag hímzőgyakorlattal rendelkezik. Mindazonáltal még azon községekben is, ahol a magyarság kisebbségben él, sincsen nyoma hímzéseinek a rumén befolyásnak. Mindössze egy öltésmódnak rumén kölcsönszóval való elnevezésében láthatnánk talán rumén hatást. Sajnos nincsenek adataink arra, hogy mennyiben áll fenn ennek ellenkezője, vagyis hogy e terület rumén lakosságának hímzőművészetén hagyta-e nyomot ezek a magyar varrottások. Mindössze elvétele van néhány értesülésünk arról, hogy a rumének maguk is használták vagy használják az ilyen magyar, vagy magyaroktól másolt hímzéseket. E gyér adatok alapján azonban nem kockáztathatunk meg általános érvényű megállapításokat, mert ezek mindössze arról vallanak, hogy a ruménség egyes esetekben itt is átvette a magyarság megunt és elvetett műveltségjait, mint azt más tárgykörben és Erdély más területein oly gyakran tapasztalhattuk.

A mezőségi magyar hímzésnek e vázlatos tájbeli elhelyezése után kísérjük meg annak helyét a magyar népi hímzőművesség egészében is kijelölni, típusjellegében körülhatárolni, sajátosságait, melyek más hímzésfajtától elválasztják, az elmondottak alapján összefoglalni.

Mint láthattuk, a mezőségi magyar hímzés két, egymástól megjelensre, mintázatra és kivitelre nézve elkülönülő csoportra, a kötött technikájú, azaz keresztöltéses munkák és a szabadrajzú hímzések csoportjára oszlik. Az előbb említettek aprólékosan, csipkeszerűen finom, jól tagolt és részletező, túlnyomórészt mértánias mustrák, amelyeknek világos rajzára, a díszítőelemek egymásközötti arányára a hímző nagy gondot fordít. E szálszámolásos, keresztöltéssel, illetőleg szálánvarrottal készült munkák némelyikén minden második kockányi vászonfelületet hímezetlenül hagynak, miáltal az így kivarrt részek áttört hatást tesznek. Megfigyelhettük azt is, hogy ehhez a sajátosan helyi munkamóddhoz még az esetben is ragaszkodnak, amikor már értértek a laposöltéses kivitelre, de még ragaszkodnak a régi mintához s annak szerkezetéhez. De alkalmazzák a valószínűs áttörést is. Fontos jellemzője a mezőségi kötött technikájú hímzések csoportjának, hogy a keresztöltéses minta között hímezetlenül maradó nagyobb vászonfelületeket igen gyakran fehér vagdalásos munkával töltik ki. Ezáltal fokozzák a munka művészi összhatását, amennyiben a jobbra piros, ritkábban kék, néha a kettővel együttesen hímezett mintát így a színek és technikák különbözőségével gazdagítják, s a tömör és áttört felületek váltakoztatásával kellemesen megbontják. E kötött technikájú hímzés-csoporttal kapcsolatosan kell megemlékeznünk arról a feltűnő, más hímzőterületeken még nem tapasztalt jelenségről is, hogy igen régi típusú minták élnek tovább az újabbak mellett úgyszólván napjainkig, mégpedig lényegesebb elváltozás nélkül.

A másik csoport a szabadrajzú hímzéseké, amelyeken legtöbbször használt két öltésmód a körvonalak (valamint a szárak, kacsok, stb.) dolgozására a láncöltés, olykor a száröltés, s a felületek betöltésénél alkalmazott margitöltés, ritkábban az átvarrt laposöltés. A körvonalak kivarrása olyan jellemzője a mezőségi szabadrajzú munkáknak, hogy egyedül erről kétséget kizáróan felismerhetjük őket. E körvonal hangsúlyozására néha

más szint is használnak, mint amelyet az illető díszítmény kivarrásához alkalmaztak, pl. pirossal hímzett felületeket kékkel varrnak körül. A minták maguk minden esetben növényiek, jobbra vaskos, foltszerű díszítményekkel. A vonalvezetés nem törekszik sem gondos rajzra, sem a minta pontos szemmeltartására, s az elemek részletei sokszor elvesznek. Az elnagyolt, leegyszerűsödött díszítmények aránytalanul megnövekednek, a kevésbé jelentős részletek (levelek, bimbók, stb.) rovására, amelyek idővel teljesen elmaradnak, vagy pedig csupán helyüket jelzi a hímző. Az ilyen minták igen gyakran a felismerhetetlenségig stilizálódtak, mindazonáltal egy bizonyos nagyvonalú lendületesség, sőt mozgalmasság ritkán hiányzik belőlük. Sokszor zsúfoltak a díszítmények, s megnövekedésük folytán szinte önálló életet látszanak élni a minta egészétől függetlenül. Ez az önállósulás aztán odáig megy, hogy pl. a virágok leválnak száraikról, eltávolodnak eredeti helyzetükből s szerepükből így kilendülve, végül új értelmet, jelentőséget kapnak a minta összességében. Ily módon a mintáknak ez a — késői fokon, úgy látszik, törvényszerűen bekövetkező — szétesése, az elemek széttolódása sokszor már nemcsak a minta eredeti alakjának felismerését teszi lehetetlenné, hanem valósággal új mintát is hoz létre. Rámutatunk egyazon minta több változatán szemlélhető szétesési folyamatának vizsgálatakor arra, hogy „az egykori mintából... tulajdonképpen alig maradt meg egyéb, mint a feltelosztás azonossága... a felsőbb társadalmi rétegektől átvett, akaratlanul félremagyarázott, vagy tudatosan átalakított minták és díszítmények, ha valóban alkotó művészi készséggel megáldott hímző kezébe kerülnek, az előbbtől merőben különböző, új művészi törekvés jegyében új mintává, új díszítőelemekké fejlődnek: olyan mintákká és díszítményekké, amelyek sem a térelosztás ötletessége, sem a tervezés tökéletessége tekintetében nem maradnak el az ekkor már rég elfeledett úri mintakép mögött.“ A szabadrajzú hímzések mintakincse ugyanis túlnyomórészt felsőbb társadalmi rétegek hímzőgyakorlatának mustráiból való, egyrészt nyugateurópai renaissancekori nemzetközi kedvelt díszítmények ismétlődése, de nagy számmal találtunk XVII—XVIII. századi úrihímzések török eredetű formáiból. Ezek között némely esetben világosan felismerhető a református templomok e korból való úrasztali terítói hímzészésének szerkezetbeli vagy mintázati sajátossága. Evvel kapcsolatban nem lesz érdektelen azt a megfigyelésünket is felemlíteni, hogy míg más vidékek szabadrajzú hímzésein a helyi jellegek csak hosszas gyakorlat s az ennek következtében beálló formai elváltoztatás során keletkeznek, addig mező-ségi munkáinkon az idegen mintakép alaki tulajdonságának megmaradásával egyidejűleg korán kiütköznek a sajátosan mező-ségi ismertető jegyek, amelyekről alább részletesebben szólnak.

Az elmondottakból az avatatlan azt hihetné, hogy e két, mintában, kivitelben, összhatásban s a részletek kidolgozásában merőben különböző hímzescsoport között nincs semmiféle kapcsolat, s hogy mindegyik külön-külön képvisel bizonyos helyi, a másik csoportból hiányzó jellegeket. Ha azonban mélyebben pillantunk bele e hímzések stílusába, elemezzük szerkezetüket, lemérjük arányaikat, szemügyre vesszük alakulásmenetüket, azt tapasztaljuk, hogy e két, látszatra oly különböző hímzés-féle igen lényeges közös vonásokat mondhat magáénak, amelyek mindkettőt egyaránt jellem-

zik, s összességükben különítik el ezt a hímzésfajtát más vidékek hímzéseitől, bár egy-egy ilyen jelleg előfordulását más tájak hímzésein megtalálhatjuk.

A mesterkét a középminától elválasztó sáv vagy egyetlen egyenes, vagy pedig zezzugvonal. Mindkét hímzés csoportnál megfigyelhettük továbbá azt a törekvést, hogy a középminánál magától értetődően mindig aprólékosabb, részletesebb mesterkeminta egy fejlődési folyamat során a középminához hasonul. E hasonulás többféle lehet: Megegyik, hogy stílus tekintetében követi a mesterke a középminát, s tömörség, technikai kivitel, megformálás tekintetében igazodik hozzá. Más esetben a mintázat részei, maguk a díszítőelemek azonosulnak, amennyiben a mesterkén ugyanazokat az elemeket alkalmazza a hímző, mint aminőket a középminán szerepeltetett. Végül sűrűn fordul elő az is, hogy szerkezet, elrendezés tekintetében alkalmazkodik a mesterke a középhez, ami azt jelenti, hogy a mesterke — mintázatban független — díszítőelemei a középrész elemeinek tengelyébe esnek és szabályszerű ismétlődésük egybeesik azok ismétlődésével. E hasonulási tényezőknek legalább egyike szükséges ahhoz, hogy a mesterke beolvadjon a középminába s annak többé-kevésbé szerves részévé váljék. Ez a törekvés számos átmeneti fokot láttató példányon nyilvánvaló. Mindkét hímzés csoport esetében tapasztalható továbbá az a jelenség, hogy a mesterkét egyszerűen elhagyják. Ilyen esetben a középminá gyakran megmarad ugyanolyan szélességben, mintha továbbra is korlátok közé szorítaná a lezáró csík, néha azonban szétterjed, túlnő eredeti határain.

Sok olyan ősi-általános mintát találtunk a kötött technikájú mezősi hímzések között, amelyek más területen is kedveltek. Mind ezek, mind pedig az idegenből átvett minták esetében kimutatható a mintáknak a középtengelyes elrendeződés felé való haladása, melyet szintén mindkét csoport munkáin megfigyelhettünk. Kezdeti fokon csak a gyakorlott szemű szemlélő veszi észre e törekvés első nyomait, ami gyakran nem egyéb egyes elemeknek vízszintes irányú járulékokkal való bővülésénél. A fejlődés további során e kezdeti nyúlványokból a díszítőményeket középtű vízszintes vonallal összekötő tengely keletkezik, mely mind erősebben hangsúlyozódik, végül pedig a minta elemeinek széttolása következtében az egész minta átrendeződik. Ezen átrendeződés néha oly mélyreható változásokat idéz elő a minta szerkezetében, hogy — mint mondtunk — könnyen alakul új, az eddigtől teljesen különböző mű, minta. Megfigyelhettük azt is, hogy a mesterke elmaradása vagy beolvadása gyakran esik egybe a mintának középtengelyessé válásával.

Valamennyi mezősi hímzésen megfigyelhettük azt, hogy a középminá és a mesterkecsík szélességének egymásközötti aránya meglepően állandó. Egy-egy mesterkecsík, a középminához hasonlítva, viszonylag mindig keskeny, azaz alig szélesebb annak egynegyedénél. A térkitöltés szempontjából is van — másutt nem észlelt — szerepe a mezősi hímzések mesterkéjének. Néhol ugyanis befelé, a minta középcsíkjába növesztenek belőle egy-egy díszítőményt, azon a ponton, ahol a középminá nem tölti be kellően a felületet.

A minták szétesési folyamatával kapcsolatosan nem lesz érdektelen megemlítenünk azt, hogy a széttolódás bizonyos állapota nem csak eset-

legesen, egy-egy hímző, vagy egyazon község munkáiban található meg, hanem nagyobb területen is általánossá vált. Ebből egyfelől az átalakulás lassú menetére, másfelől arra is következtethetünk, hogy a hímzők nem érezték át a minta szétesett, széttolódott voltát, sem átmeneti jellegét, hanem benne új mustrát látva, egymástól átvették, egymás munkájáról másolták.

A minták térkitöltő és járulékos elemeire vonatkozóan azt figyelhettük meg, hogy ezek — éppen a minták szétesése folyamán — még egyazon község munkáin sem azonosak. Vagyis az azokon szétolt és elváltoztatott mintarészek közé a változatokon más-más térkitöltő elemek ékelődnek. Ezek a hímzők egyéni kezdeményei, de különbözőségük ellenére is van közöttük törvényszerű egyezés, amely díszítményeikben is, stílusukban is megnyilatkozik. Talán leghatározottabban úgy fogalmazhatnók ezt meg, hogy a járulékos és térkitöltő elemekből is van egy eszmei készlet, amelyből a hímző, pillanatnyi kedve, szüksége és belátása szerint merít és a helyi stílus szabályai szerint alkalmaz. Sőt még tovább is mehetünk, s azt mondhatjuk, hogy éppen ezek a részletek sokkal jellemzőbben mezőiségiék, mint a fontosabb díszítmények, amelyek igen gyakran máshonnan kölcsönöztek.

Mind az úri eredetű, mind a más vidékek népi gyakorlatából származó minták átvételénél azt láttuk, hogy ezeket a helyi stílus iratlan törvényei szerint átalakítják, s így olvasztják bele az itteni mintakincsbe. Különösen érdekesek azok az elváltoztatások, amelyeken egy felföldi tót eredetű minta esett át a mezőiségi hímző kezén. Mind ehhez a mintához, mind pedig az úri mintakép nyomán készültekhez helyi mesterke járult, mégpedig ugyanannak a mintának egyazon hímző kezéből kikerült két változatában más és más. A középinta lényegesebb díszítményeinek megtartása mellett minden esetben azt láttuk, hogy mind a mesterke-minta, mind a járulékos elemek már a helyi készletből kerültek ki. A kivétel, a kidolgozás módja alkalmazkodik a helyi stílushoz, különösen az öltés-technika, valamint a minta sűrűsége, mérete és arányai tekintetében. Végül a díszítőelemek részei (pl. virágok, bimbók, levelek) kapják meg sajátosan mezőiségi alakjukat vagy cserélődnek fel itteniekkel.

Többiben volt alkalmunk egyazon mintának különféle változatait összevetni — egyazon faluból való, vagy ugyanattól a kéztől származó példányokon is — s ebből a hímzők változtató-készségére következtetni. Minden esetben azt láthattuk, hogy a varró, bármilyen mélyreható változást eszközölt is a mintán, sohasem esett ki a helyi stíusból, mely benne olyan eleven erővel élt, hogy munkájának minden parányi része és mozzanata szerves részévé vált a mezőiségi hímzés egészének. Kimutathattuk azt is, hogy mindig a mesterke és a középintában a járulékos és térkitöltő elemek cserélődnek fel legsűrűbben és legkönnyebben, s ezzel szemben a minta szerkezete, a díszítmények elrendezése a legállandóbb.

Ebből azt a tanulságot is levonhattuk, hogy, a régebbi kutatások irányával szemben, nemcsak a díszítmények formai elemzése a fontos, — mert ugyanaz az elem sok hímzőfajtában is előfordul — hanem e közös elemek alkalmazási módjának helyi mikéntje, típusa, kivitelezése, valamint az arányok, az elemek és hímzészrészek egymásközötti viszonya s az alakulásmenet folyamán megnyilatkozó törekvések vizsgálata is. Mindezek sokkal

inkább jellemzik egy-egy vidék sajátos hímzőmodorát, mint maguk a felhasználó díszítőelemek.

Több ízben rámutattunk arra, hogy a vizsgált hímzéspéldányok egyike-másika olyan asszony tulajdonából származik, aki más faluban született, mint amelyikben a hímzés tőle vásároltatott. Minthogy a legtöbb nő már fiatal leány korában készíti el kelengyéje legjavát, varrja ki párnaít, lepedőit, s e készletet férjhezmenetele után már csak kevéssel pótolja, valószínűbbnek látszik az, hogy a hímzést még szülőfalujában, mint az, hogy új lakóhelyén készítette. Lehetséges azonban az is, hogy új otthonában megtanulta és bizonyos mértékben alkalmazta is a magától kisebb-nagyobb mértékben elüő hímzésgyakorlatot. Ilymódon e hímzéspéldányok származáshelye nem volt kétséget kizáróan eldönthető, de azzal a bizonyossággal szolgálta, hogy a Mezőségen a hímzsmintáknak házasodás révén való sűrű vándorlásával kell számolnunk.

Palotay Gertrud

Szabó T. Attila

Ungarische Stickereien aus dem Mezőség. Die hier beschriebenen 136 Stück Bauernstickereien entstammen dem Mezőség genannten, ungefähr im Mittelteil Siebenbürgens gelegenen Hügelland. Wie aus der Karte ersichtlich, erstreckt sich dieses zum grössten Teil auf das Komitat Szolnok-Doboka, ferner auf den östl. Teil des Komitates Kolozs und den nördl. vom Komitat Maros-Torda. Die Stickereien zieren Polsterenden und Leintuchränder, in geringer Zahl auch Tischtücher. Alle sind auf weisser Leinwand gearbeitet und sind, sowohl im Muster wie in der Ausführung recht mannigfaltig, gehören aber trotzdem durch die Einheit des Styls zusammen und bilden einen selbständigen Typus der ungarischen Bauernstickerei. Alle Arbeiten stammen aus Dörfern, die eine gemischte Einwohnerschaft von Ungarn und Rumänen aufweisen. Die hier abgebildeten Stücke sind durchwegs ungarische Arbeiten, die in gewissen Zügen und Eigenheiten Verbindungen mit den Stickereien der Ungarn in benachbarten und näherliegenden Gebieten aufweisen. Mit den rumänischen Stickereien derselben Ortschaften haben sie nichts gemein. Einzelne Stücke, zumeist die aus dem östl. Gebiet stammenden, zeigen in gewissen Einzelheiten den Einfluss der siebenbürgisch-sächsischen Kreuzstichstickereien.

Die Stickereien des Mezőség lassen sich in zwei, von einander sehr verschiedene Gruppen teilen. In die erstere gehören die Arbeiten, die durch Zählung der Fäden des Grundstoffes verfertigt wurden, also die in Kreuz- und Zopfstich, sowie in Doppeldurchbrucharbeit ausgeführten. Zum Ausnähen der Muster verwendete man rotes, seltener blaues Stickgarn oder Wolle, zur Doppeldurchbrucharbeit weissen Faden. Die Muster sind entweder geometrische, auch in anderen Gegenden Siebenbürgens beim Ungarnum beliebte Muster, oder von den altungarischen Herrschaftsstickereien übernommene Pflanzenornamente. In beiden Fällen ist die Stickerei äusserst fein, zart, die Zeichnung klar, die Umrisse genau beachtet, die Masse gewahrt und die Einzelheiten stets sorgfältig durchgeführt. Oft werden die unbestickt gebliebenen Flächen mit Doppeldurchbrucharbeit ausgefüllt, wodurch die Arbeit, infolge der Anwendung von verschiedenen Farben und Techniken, wirkungsvoller wird und für dieses Gebiet kennzeichnend ist. Es konnte festgestellt werden, dass viele urtümliche Kreuzstichmuster auch in neuester Zeit gerne und in fast unveränderter überkommener Art gearbeitet wurden und neben vielen neuen Mustern beständig weiterlebten.

Die zweite Gruppe umfasst jene Stickereien, die nach freier Zeichnung gearbeitet sind. Als Technik wurde für Linien und Umriss der Ketten-, seltener der Stielstich, zur Ausfüllung der Flächen zumeist der Gretchenstich angewendet. Auch diese Stickereien sind in der Mehrzahl rot, seltener blau. Bezeichnend ist, dass man gerne rotgestickte Motive mit blauen Umrissen stickt. Die Muster bestehen ausschliesslich aus stark stilisierten Pflanzenornamenten, deren wuchtige, gedrängte und ungegliederte Motive kaum Einzelheiten aufweisen. Die Proportionen werden hier — im Gegensatz zur vorerwähnten Gruppe — nicht mehr gewahrt, einzelne Teile wachsen auf Kosten anderer übermässig an, die kleineren Motive verkümmern und verschwinden allmählich. Eine gewisse Grosszügigkeit und Bewegtheit ist aber fast auf jedem Stück erkenntlich. Die Muster selbst sind zumeist den Arbeiten höherer Gesellschaftsschichten entlehnt, entweder sind es westeuropäische Renaissancemuster oder aber — ebenfalls von den Herrschaftstickereien übernommene — orientalische Motive, die in Ungarn im XVII—XVIII. Jahrhundert als Nachempfindung türkischer Handarbeiten sehr verbreitet waren. In mancher Stickerei erkennt man den Aufbau und die Ornamente der kalvinischen Kirchendecken, die in den Dorfkirchen der Gegend auch heute in grosser Zahl vorhanden sind. Erstaunlich ist dabei, dass sich trotz der Ähnlichkeit mit diesen Arbeiten die Eigenheiten des Mezöséger Stickereitypus sehr stark bemerkbar machen.

Die beiden Gruppen weisen jedoch, trotz ihrer Verschiedenheit, viele gemeinsamen Züge auf. So im Aufbau, denn man wahrte in der Breite des Mittelmusters und in der des Randstreifens immer ein gewisses Verhältnis. Auch ist es beiden Arten von Stickereien gemeinsam, dass dieser Randstreifen, als Folge eines Entwicklungsganges, in den Mittelstreifen einverschmolzen wird. Dies entsteht dadurch, dass die Randmuster sich im Styl, in der Ornamentik oder der Technik dem Mittelmuster angleichen, oder aber werden ihre Motive in der Anordnung der Achse des Mittelmusters angepasst. Eine bemerkenswerte Eigenheit der Mezöséger Stickereien ist es auch, dass sie sich mit der Zeit in einer bestimmten Richtung umordnen. Es ist die Tendenz vorhanden, eine horizontale Mittelachse herauszubilden, die dann das ganze Muster mehr-weniger umformt. Sehr oft zerfallen auch die Muster: die Motive verschieben sich, verlieren ihre eigentliche Funktion, werden ganz selbständig. Aus solchen sinnlos gewordenen, zerfallenen Mustern entstehen dann oft — in der Hand begabter Stickerinnen — durchaus neue, künstlerisch wertvolle und dem örtlichen Styl entsprechende Muster, die durch eine Neuordnung und Ummodellung der Motive hervorgerufen, kaum mehr irgend einen Zusammenhang mit dem einstigen „gesunkenen Kulturgut“ aufweisen. Dieser Prozess der Umschaffung konnte an einer Reihe von verschiedenen Varianten ein- und desselben Musters beobachtet werden. Lehrreich ist es auch, jene Umformung zu verfolgen, die ein Muster, das von oberungarischen Slovaken stammend, hierher verpflanzt wurde, durchmachte und wie es sich in den hiesigen Typus einordnete.

Mehrere Varianten ein- und desselben Musters, die von derselben Stickerin ausgeführt wurden, gestatten Einblick in einen solchen Entwicklungsgang.

Durch Eheschliessungen aus den Nachbardörfern wanderten die Muster von Ort zu Ort. Interessant ist dabei, dass dieselbe Phase des Zerfalls sozusagen unverändert geblieben, sich verbreitete.

Die Stickereien stammen — laut den an Ort und Stelle gesammelten Angaben — grossenteils aus dem letzten Viertel des verflossenen Jahrhunderts, doch beweisen datierte Stücke, dass auch noch am Anfang unseres Jahrhunderts typische, für die hiesige Stickart bezeichnende Stücke entstanden.

A vállalati költségelmélet kérdéséhez

I. A költség fogalma. 1. A költség fogalmi meghatározása. 2. Költség és felhasználás. 3. Költség és teljesítmény — az üzemi termék. 4. A költségek általános természetűje. — II. A költségek fajtái. 1. A négy alapköltségfajta. 2. A három funkcionális költségcsoport. 3. A költségfajták áttekintése. 4. A teljesítőképesség költségei. 5. A határköltségelmélet.

I. A KÖLTSÉG FOGALMA.

1.

A költség fogalmi meghatározása.

A költségek jelentik a vállalati gazdaság minden tevékenységének alapját. A vállalat költséggel indul, de költségkérdés egész működése, sőt megszűnése is. A költség határozza meg a vállalat jövedelmezőségét és ezáltal fejlődési lehetőségét is.

Mi tehát a költség?

A költségfogalom meghatározása céljából a már híressé vált — és az összes német írók által is használt — „schmalenbachi“ meghatározásból indulunk ki, amely szerint költségen nem azt érjük, amibe valami kerül, hanem amit a termelés és az üzemi folyamat alatt felhasználunk. A költségek keletkezésére nézve lényegtelen az, hogy milyen időpontban történt a kiadás, de döntő jelentőségű az az időpont, amikor a felhasználásokat a teljesítmény előállítás folyamatába bevonjuk. A pénzkadás történhet korábban mint a költség, történhet egyidejűen a költségekkel és keletkezhetik a költség elszámolása után. Nem a pénzkadásra múlik tehát egy költség keletkezése, hanem azon, hogy valamely termelési vagy üzemi folyamat alatt a javakat felhasználtuk-e? A két fogalom — *költség és kiadás* — amint látjuk, nem mindig fedi egymást. Így találkozhatunk jószágfelhasználásokkal, amelyek soha nem okoztak pénzkiadást és mégis költséget jelentenek. Pl. egy bányatársaságnál, amely saját kitermelt szénét használja fel.¹ Ebben az esetben nem pénzkadás okozza a költséget, hanem a saját kitermelt szénüknek az üzemben való felhasználása.

A költséget értékelniünk kell, vagyis nagyságát számszerint meg kell állapítanunk. Ez a megállapítás pénzüsszegben történik. *Pénz és költség* annyiban függ össze, amennyiben a mai, munkamegosztáson alapuló gazdasági rendszerben, a vállalatok egymásközötti teljesítményeiket kicserélik. Ami az egyik vállalat részére teljesítményt, a másik részére költséget jelent

¹ Greifzu Julius: *Die Kalkulation in der Industrie*. Hamburg, 1940. 55.

és megfordítva. A pénz az az eszköz, amely ezt a cserét lehetővé teszi. Ezért a költségeket pénzben értékeljük.^{1/a}

A pénzértékben kifejezett s a termelés céljára történt jószágfelhasználásokat nevezzük tehát *költségnek*.²

2.

Költség és felhasználás

A költségeket, a költségszámítás elemeit azonban Schmalenbach és vele együtt a legtöbb üzemgazdász nem azonosítja egyszerűen a felhasználásokkal. A költség fogalma ugyanis a költségszámításban nem esik egybe annak könyvviteli értelmezésével.^{2/a} E megkülönböztető felfogás szerint a költségek a költségszámításhoz, a felhasználások pedig a könyvvitelhez tartoznak. A felhasználás nem egyéb, mint jószágfelhasználás egy üzemi időszak keretében. Költségen viszont jószágfogyasztást értünk vállalati teljesítmények előállítása céljából.³

Schmalenbach a következőképpen fogalmazza meg a felhasználást: Felhasználás a józágnak az az értéke, amely akár rendeltetészerűen, akár nem rendeltetészerűen a vállalat tevékenysége alatt, vagy a vállalaton kívül megsemmisült, vagy veszendőbe ment.^{3/a}

Tekintettel arra, hogy a két fogalom csak ritkán fedi egymást, a vállalat felhasználásai és a költségszámítás költségei nem jelenthetnek azonos mennyiséget. A költség és felhasználás közötti eltérést szemléltetően mutatja be Schmalenbach a következő ábrán:

Felhasználás: eredményszámítás (könyvelés)

Semleges felhasználások	Felhasználások egyben költségek		
	Költségek, egyben felhasználások	Pótköltségek	

Költség: költségszámítás (árvetés)

Magyarázatul mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a könyvvitel, amely időszakos elszámolási mód, egy időszak eredményét számolja el. Ezért legfontosabb alapkövetelményei a folyamatosság, összehasonlíthatóság, megbízhatóság, előrelátás és biztonság. A folyamatossági és összehasonlíthatósági elvek megkívánják, hogy

1. a forma (a számlázás egyforma legyen és ugyanazokat a tételeket ugyanarra a számlára könyveljük) és

^{1/a} Ruchti Hans: Die Bedeutung der Abschreibung für den Betrieb. Berlin, 1942. 11.

² Schmalenbach E.: *Grundlagen der Selbstkostenrechnung und Preispolitik*. Leipzig, 1927. 8—9.

^{2/a} a vitéz Rajty Tivadar: *Az üzemgazdaság rendje*. Budapest, 1939. 106.

³ Mellerowicz Konrad: *Allgemeine Betriebswirtschaftslehre*. Berlin, 1940. 58.

^{3/a} Schmalenbach E.: *Selbstkostenrechnung und Preispolitik*. 6. kiadás, Leipzig, 1934. 112—6.

2. az értékelés (egységes értékbeállítás a mérlegbe és az egyes könyvelési tételeknél) változatlan maradjon.

A költségszámítás ellenben más alapelveken nyugszik, amelyek közül a legfontosabb a költségfajták pontos elszámolása a költségviselőkre és a költségfajták helyes tagolása.

A felhasználásoknak és költségeknek elkülönített elszámolási módjából — egyik a könyvvitelben, másik a költségszámításban — Schmalenbach különbségeket vezet le a két fogalom között. Habár a kettő kiterjedésben gyakran egybeesik, mégis bizonyos tételeknél szétválik. Azok a részek, amelyek nem esnek egybe, Schmalenbach szerint semleges, illetve pótköltségek. Semleges felhasználások azok a kiadások, amelyek az eredményszámítás értelmében felhasználások, de a költségszámítás értelmében nem költségek, mert nem mozdítják elő a termelés menetét. Ezt mutatja Schmalenbach táblázatának baloldali része. Pótköltségek viszont azok a költségek, amelyek a költségszámítás részére költséget jelentenek, bár nem okoztak kiadást, viszont az eredményszámítás értelmében nem jelentenek felhasználást. Ezt mutatja Schmalenbach táblázatának jobboldali része. A költségszámításban és eredményszámításban egybeeső tételek adják az alapköltségeket és célfelhasználásokat (a táblázat középső része).⁴

Schmalenbach a semleges felhasználásra vonatkozólag a következő két típusú példát hozza fel: értékpapírvásárlás és a vállalat által adott ajándékok. Schmidt⁵ mindkét esetben tagadja a felhasználás jelleget, mert mindkettő vagyonszökkenést jelent és ezért a magánszámlára könyvelendő el, illetve a tartalékalapból vagy a nyereségből fedezendő. Ha azonban ezek a felhasználások a toborzás érdekében keletkeztek, a vállalat részére költségeket jelentenek s így itt sincs különbség felhasználás és költség között.

Típusú pótköltségként említi Schmalenbach a kalkulációs és a könyvviteli leírásokat akkor, amikor a kalkulációs leírás nagyobb, mint a könyvviteli leírás. Itt is rámutat Schmidt arra, hogy a kalkulációs és a könyvviteli leírás között csak akkor van különbség, ha a könyvviteli leírást túlzásba viszik, azzal a céllal, hogy titkos tartalékot létesítsenek. Vállalati szempontból azonban a rendes tartalékok és a titkosak célja ugyanaz, s így ha a vállalat nem létesít titkos tartalékot, akkor sem pótköltség, sem semleges felhasználás nem keletkezik.

Schmidtnek a semleges felhasználásra és pótköltségekre vonatkozó megállapításai kétségtelenül túlzottaknak tekinthetők.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a költség és a felhasználás között elszámolási eltérés van. Egyes tételek csak a könyvvitelbe kerülnek, mások csak a költségszámításba, ismét mások viszont mindkettőbe.

Ezeknek az elméleti megkülönböztetéseknek gyakorlati célja abban áll, hogy figyelembe vegyünk az összes tényleges költségeket a költségszámításban, viszont mindazokat a felhasználásokat, amelyek nem költségek, vagyis a semleges felhasználásokat, a veszteség-nyereség számlán keresztül a könyvvitelben számoljuk el.⁶

⁴ vitéz Rajty Tivadar: *Általános vállalati gazdaságtan*. Budapest, 1943. 136—7. l.

⁵ Schmidt Fr.: *Kalkulation und Preispolitik*. Berlin—Wien, 1930. 54—5.

⁶ Greifzu Julius: *i. m.* 56.

3.

Költség és teljesítmény — az üzemi termék

A költségeket azért használjuk fel a vállalatban, hogy javakat termeljünk.

A költségek eredményeként terméknek kell keletkeznie, amelyet a piac többre értékel, mint az érte hozott áldozatot, s így a termék nyereséget hoz. A költséggel szemben áll tehát az üzemi termék. Schmalenbach ezt az üzemi terméket teljesítménynek nevezi.

Az üzemi termék négy fokon halad át. Ez a négy fok: a termelés előkészítése, a javak a termelési folyamatban, a késztermék és az eladott termék. Az eladott termék értéke a bevétel. Az elkészített és még el nem adott termék a készgyártmány-készlet, a termelési folyamatban lévő javak az üzemi félgyártmányok. Az üzemi termék az utolsó három stádiumban értékszerűen szerepel. Az első stádiumban még nem fejezhető ki számokban, még nem termék, csak előkészítés, tehát csak teljesítmény. A mérleg az az eszköz, amellyel az üzemi termék értékét megrögzítjük. Ahhoz, hogy ezeket az üzemi termékeket kifejezhessük, szükséges azok értékelése. Kész üzemi termékeket, amelyeket még nem adtunk el és még nem okoztak forgalombahozatali (eladási) költséget, saját költségük (önköltségük) szerint értékelünk. Ugyanez az értékelési elv érvényes a gyártási folyamatban lévő jószágokra is.

4.

A költségek általános természete

A vállalati elszámolásban a költségeket — amint erre már utaltunk — pénzben fejezzük ki. A pénz rendelkezési erőt jelent valami felett. A pénz általi beszerzési lehetőség és a pénzegységben való értékelés pénzértéki jószágfelhasználás jelleget ad a vállalatgazdasági költségeknek. A költségek visszavezetése pénzre nem tárja fel azonban sem a költségek valóságos természetét, sem szerepüket a piacon és az áralakulásban.

A költségek elméletének meg kell mutatnia, hogy mi rejlik a pénzköltség mögött. Ezért vissza kell mennünk a költségek *alapelemeihez*. Természetesen ezek a költségalkotó elemek változnak, mint ahogy változik maga a termelés is. A különböző időkben más és más jelentőséggel lépnek fel az egyes költségelemek. Abban az időben, mikor a tőkének még kisebb szerepe volt a termelésben, a legfontosabb költségelem a munka volt, a termék összköltségének tehát igen jelentős részét alkotta. Sőt a mai tőkeintenzív gazdasági rendszerben is vannak vállalati típusok, amelyekben a munkaköltség még a legjelentékenyebb költségelem (pl. szénbánya: 60%, vasút: 73%). Nem véletlen tehát, hogy Adam Smith minden költséget munkaköltségre vezetett vissza.

Később újabb költségelemek lépnek fel: anyag- és tőkeköltségek.

A munkánál az a fáradtság, amelyet a munka előidéz, a költségokozó elem. A munka okozta fáradtság megfelelő ellenszolgáltatást kell, hogy kapjon, ez a munkabér. Tény azonban az, hogy munkabér és munkafárad-

ság csak ritkán fedi egymást, mert a munka, mint bármely más áru, áralakulásában mennyiségétől függ. Különböző fajú munkák más és más díj-szabásban részesülnek, úgyhogy munkafáradtság és bér között nincs okozati összefüggés. Bye⁷ feltár olyan költségeket is, amelyek különös testi vagy lelki adottsághoz vannak kötve. Később az idő is költségtényezővé válik: a tőkehasználatnak az ideje, amely kamatban jut kifejezésre. A kockázat is költségtényező. Végül különösen fontos költségtényezővé — amely a költség természetét megvilágítja — vált az egyes termelési javak meghatározott mennyisége: a) a föld korlátozottsága, b) a nyersanyagok korlátozottsága, c) oly anyagok korlátozottsága, amelyeket a mezőgazdaság állít elő és különböző iparágaknak képezik nyersanyagát, d) mesterségesen előidézett korlátozottságok (monopólium által).⁸

Bye nyolc csoportra osztja azokat az okokat, amelyek költségeket idéznek elő: 1. fáradtság, 2. különös adottság, 3. tőkehasználat, 4. kockázat átvétele, 5. föld és telek használata, 6. természetes anyagok, 7. természet-szerűleg korlátozott javak, 8. mesterségesen korlátozott javak.

Ezek a költségeket okozó elemek megtalálhatók azokban a költségekben is, amelyeket az üzemgazdász az árvetésben is elszámol. A vállalati költségekben megtalálhatjuk a felsorolt nyolc költségokozó elem egyikét vagy másikát, pl. a bért a fáradtságban és adottságban, anyagokat a természettől vagy mesterségesen korlátozott javakban, biztosítási költséget a kockázatban, kamatot a tőkehasználatban, stb.

II. A KÖLTSÉGEK FAJAI

1.

A négy alapköltség-fajta

A vállalati költségek sokfélék. Mellerowicz négyféle szempontból osztályozza őket: 1. fajták, 2. vállalati tevékenységek, 3. egy termékre való elszámolhatóságuk, 4. a teljesített mennyiségtől való függőségük szerint.⁹

A *költségfajták* felsorolása szinte végtelen, ezért Melerowicz megkülönböztet négy olyan költségfajtát, amelyeket természetszerűleg minden termék magában hord, ezeket „természetes költségfajtáknak“ is nevezi. A négy természetes költségfajta a következő: I. *Tőkeköltségek*: a) kamatok, b) leírások, c) kockázatok, d) adók. II. *Munkabérek és fizetések*. III. *Anyagköltségek*, IV. *Idegen szolgáltatások* (pl. jószágszállítás, hírszolgálat, revízió és szervezés).

Ezzel a négy költségelemmel mindig találkozunk, ezek még további alcsoportokra is feloszthatók.

A számvitelben a tőkefelhasználásokat gyakran elhanyagolják, ami jelentőségük fel nem ismeréséből származik.

Ami az anyag- és bérköltségek jelentőségét illeti, arra itt nem kell külön rámutatnunk.

⁷ Mellerowicz Konrad: *i. m.* I, 50.

⁸⁻⁹ Uo. 30—1.

Az idegen teljesítmények költségei közül a legjelentősebb az állam és egyéb közületek és intézmények teljesítményeinek költsége, mint: rend és biztonság (személyi és jogi), nyilvános berendezések használata; bíróság, külképviselet, közhírszolgálat és számtalan más intézmény, amelyeket a modern állami élet kitermelt. Ezeknek az állami teljesítményeknek ellenszolgáltatását képezik az adók, amelyek a modern államban egyre jelentősebb szerepűek az üzemi költség-számításban. Az idegen szolgáltatások második nagy csoportja a szállítási költségek. Ezekről meg kell különböztetnünk azokat a szállítási költségeket, amelyek saját teljesítményeink által keletkeznek. Ilyen pl. a belső szállítás, ez azonban költséghelyet és nem költségfajtát jelent. Az idegen szállítási költségek csoportja több költségfajtát foglal magában, azért ezeket szállítási eszközök szerint csoportosítjuk: vasút, posta (levél, telefon, távirat, rádió, csomag), hírszolgálat, stb.

A fenti két költségesoporthoz csatlakozik egy csomó más költségfajta, amelyek részben állandó, részben egyszeri költségek, mint pl. szervezési-revizió-, ügyvédi, tudakozási, toborzási, kiállítási, stb. költségek.

Különleges költségekként szerepelnek gyakran a véletlen okozta felhasználások. Ezek előre nem látható kiadások, amelyek vagy teljesen bizonytalanok, vagy nagyságukat nem lehet előre megállapítani, bár biztosan kell számítani rájuk. Az első csoportba tartoznak a robbanások, árvizek, sikkasztások. A második csoportba tartoznak: túlnagy selejt a termelésben, túlságos nagy anyag- és adósveszteségek.

A könyvvitel természetesen ezeket az előre nem látható felhasználásokat teljes nagyságukban könyveli el. A költség-számítás viszont nem tudhatja a második csoport előre nem látható felhasználásainak mértékét. Ezért egy átlagösszeget számít fel (%-ot), amely a szakmára vonatkozik.

Az első csoport felhasználást jelent és nem költséget. Fedezete a kockázati prémium, amely a nyereségben, jobbanmondva a tartalékban található meg.

A költségek fenti tagolása a négy természetes költségfajta-ra más szempont szerint történt, mint a költségek felosztása elszámolásuk szempontjából: anyag-, bér- és általános költségekre, mert az általános költségek legnagyobb részükben anyag- és bérköltségekből állanak. A költségeknek a teljesítményekre való elszámolhatósága szerint közvetlen és közvetett költségeket különböztetünk meg.¹⁰

A Reichskuratorium für Wirtschaftlichkeit, megkülönböztet a költség-elszámolás szempontjából költségfajtákat, költséghelyeket és költségviselőket. A költségfajták az üzemi jószágfelhasználásoknak a csoportjai. A költségfajta-csoportosítás arra a kérdésre ad választ, hogy mit használtunk fel az üzemben. Ide tartoznak: a munkabér-, anyag-, üzemi erőfelhasználások, valamint a befektetett tőke kamatai, az egyes vagyonrészek elhasználódása folytán keletkező értékcsökkenés, a kockázat vagy a biztosítás díja, a szállítás, a csomagolás, stb. költsége.¹¹ A *költség-helyek* azt a helyet, gépet vagy más tevékenységkifejtési helyet jelentik, ahol a költségek keletkeznek.

A gyakorlatban főleg a következő költség-hely-csoportokat részesítik

¹⁰ Weigmann Walter: *Selbstkostenrechnung und Preisbildung in der Industrie*. Leipzig, 1941. 9.

¹¹ vitéz Rajty Tivadar: *Általános vállalati gazdaságtan*. Budapest, 1943. 131.

előnyben: 1. *általános költséghelyek*, amelyek az egész vállalatot szolgálják, mint pl. helyiségeköltségek, energiaszolgáltatási költségek, jótékony-célú költségek, stb., 2. *gyártási helyek*, ahol a tulajdonképeni termelés folyik, 3. *gyártási segédhelyek*, amelyek csak közvetve vesznek részt a termelésben, 4. *anyaghelyek*; ezek azok a helyek, amelyek az anyagbeszerzést, átvételt, ellenőrzést, megőrzést és kiadást szolgálják, 5. *igazgatási helyek*; ide tartoznak azok a helyek, amelyek az igazgatást szolgálják, 6. *eladási helyek*, amelyek a teljesítmények eladásában résztvesznek.

Természetesen ez a csoportosítás csak példa, ami nem lehet kötelező egy vállalat részére, annál kevésbé, mert a költséghelyek tagolása nagy mértékben függ a vállalat természetétől, a termelés menetétől, stb.¹²

Minél részletesebb a költséghely szerinti tagolás, annál pontosabbá válik az általános költség elszámolása.

„A költséghelyekre szétosztott költségfajtákat arra a teljesítményre számoljuk el, amelynek előállítása érdekében a költség keletkezett, amelyik teljesítmény tehát a költséget viselni tartozik. Így kapjuk meg a költségviselőt. Mindenfajta költség, amellyel a vállalatban találkozunk, azt a költséghelyet terheli, amelyen keletkezett. A költséghelyeken összegyűjtött költségek viszont átszámlítanak arra a teljesítményre, termékre, amelyet azon a költséghelyen állítottunk elő. Az egyes költséghelyek egymással szerves kapcsolatban vannak, mert minden költséghely a rajta csoportosított költségfajtákat átadja annak a költséghelynek, amely tőle a termelt jóságokat, alkatrészeket, félgyártmányokat átveszi. Így az utolsó költséghelyen az előbb költségfajtánként, majd költséghelyenként csoportosított költségek összegyűlnek s a kész termékre számoltatnak el. A kész termék tehát a végső költségviselő.”

„Amennyiben a vállalat nemcsak kész-, hanem félgyártmányokat, vagy alkatrészeket is termel, mint pl. a gépkocsigyárak, a költségfajták költséghelyeken való elszámolásának szerepe még fokozódik. Ilyenkor ugyanis a termelés minden fokán szükséges a költségek pontos megállapítása, hogy így a különféle gyártási fokokon előállított termékek, félgyártmányok, alkatrészek saját ára mindenkor pontosan megmondható legyen.”

„A költségcsoportosítás és költségelszámolás jelentőségét fokozza az is, hogy nemcsak az alkatrész vagy teljesítmény, de a kész termék sem kerül mindig piacra. Vannak termékek vagy üzemi teljesítmények, amelyeket az üzem saját használatára készít, ilyenek a javítások, a saját célra készített gépek, szerszámok, felszerelések és berendezések, stb. Hogy a késztermék, a költségviselő, saját ára pontosan elszámolható legyen, ahhoz ezeknek az üzemi teljesítményeknek nemcsak értéke, hanem felhasználási helye is pontosan nyilvántartandó.”¹³

Ha a Mellerowicz által felosztott természetes költségfajtákat tovább csoportosítjuk, akkor a következő *költségtagozódást* kapjuk:

I. *Tőkeköltségek*: 1. Kamatok: a) saját tőke kamata, b) idegen tőke kamata. 2. Leírások. 3. Kockázatok.

II. *Munkaköltségek*: 4. Munkabérek és mellékköltségeik. 5. Fizetések

¹² Fischer—Hess—Seebauer: *Buchführung und Kostenrechnung*. Leipzig, 1941. 59—61.

¹³ vitéz Rajty Tivadar: *i. m.* 131—3.

és mellékköltségei. 6. Alkalmazottak biztosítása. 7. A vállalkozó munkadíja. 8. Egyéb személyzeti költségek.

III. *Anyagköltségek*: 9. Nyers-, segéd- és üzemanyagok, áruk, 10. Irodai anyagok.

IV. *Idegen teljesítmények*:

a) Az állam, valamint egyéb köz- és magántestületek teljesítményei; 11. Adók, 12. Illetékek, vámok, hozzájárulások.

b) Szállítmányozási vállalatok teljesítményei: 13. Az áruszállítás költségei. 14. Hírszolgálati költségek.

c) Egyéb dologi és személyi szolgáltatások költségei: 15. Üzletbér, telepbér, 16. Villany- és gázszolgáltatás költsége, 7. Eladási költségek (az I—III. alattiak kivételével). 18. Szabadalmak és jogosítványok költsége. 19. Ügyvédi-, szakértői, szervezési és revizori költségek. 20. Biztosítási költségek.¹⁴

2.

A három funkcionális költségcsoport

Megfelelően a három vállalati alaptevékenységnek: beszerzés, termelés és eladás, megkülönböztetünk három funkcionális költségcsoportot: beszerzési költségeket, termelési költségeket és eladási költségeket. Ezek természetesen a négy költségelemből tevődnek össze, és visszavezethetők a Bye szerinti nyolc költségokozóra.

Az alaptevékenységek feloszlanak altevénységekre, pl. a termelés: bevásárlásra, raktározásra, előállításra, ügykezelésre, stb. Az üzemi tevékenységek egymástól való pontos szétválasztása biztos alapot ad a helyes költségfelfogásnak.

3.

A költségfajták áttekintése

Az elszámolás, az árképzés és a vállalati politika érdekében célszerű a költségeket fajták szerint tagolni.

A) Ez a csoportosítás *különböző szempontok* szerint történhetik:

1. Jelentőségük szerint vannak fő- és mellékköltségek (pl. bér- és bér-mellékköltségek: társadalmi terhek, szabadságköltségek, betanítási költség, beállítási és elbocsátási költség, továbbképzési költség, a személyzeti osz-
aály költségei, stb.).

2. Gyakoriságuk szerint megkülönböztetünk: egyszeri és folyamatos költségeket (gépbeszerzési költség és gépkarbantartási költség, vagy a vállalat jogi szabályozásával kapcsolatos szervezési költségek is igazgatási s adózási költségek).

3. Az egy- vagy össztermékre vonatkozólag: darab- és összköltséget.

4. A költségeknek a költségszámításban való szereplése szerint: részleges vagy teljes költségeket.

¹⁴ Mellerovics Konrad: *i. m.* I, 31—2.

5. Az összterméket vagy csak az egyes rétegeket, különösképen az utolsó, még termelendő vagy nem termelendő réteget tekintve, vannak:

$$\text{átlagköltségek} = \frac{\text{összköltség}}{\text{termelt mennyiség}} \quad \text{és rétegeköltségek (különbözeti-, határköltség).}$$

6. A pénziadáshoz vonatkoztatva van: történeti költség, piaci árkötség, elszámoló árkötség és standard költség.

B) A költségfajták felsorolása nehezen meríthető ki. A költségek megismerésére és tagozódására nézve kétféle csoportosítás jelentős különösen:

1. A költségek elszámolási módja a teljesítményre és

2. A költségek alakulása a változó foglalkoztatási mérték szerint.

Az *elszámolhatóság szerint* a költségeket a Verein Deutscher Maschinenbauanstalten egyedi (közvetlen) és általános költségekre osztja fel. Egyedi költségek azok, amelyeket közvetlenül számolhatunk el a termékre. Az árvetés annál pontosabb, minél pontosabban tudjuk egy termék költségeit elszámolni. Egyedi költségek a következők: nyersanyag, közvetlen bér, különleges egyedi költségek: a) az üzemi (tervezési és mintaköltségek), b) az eladási (egy különleges cikk eladási költségei: jutalék, szabadalmak, forgalmi adó, stb.).

Általános költségek azok, amelyeket a termékre közvetlenül nem, csak közvetett módon számolhatunk el. A legfontosabb általános költségek: leírások, kamatok, segédanyagok, segédmunkabérek és fizetések, személyzeti biztosítás, dologi biztosítás, toborzási költségek, adók.

Fontos az általános költségeket valóságos és nem valóságos általános költségekre tagolni. Vannak költségek, amelyeket bár egy meghatározott termék idézett elő, mégis közvetve számolunk el. Ez az elszámolás szervezési és gazdaságossági szempontjától függ. Valóságos általános költségek azok, amelyeket csak közvetve számolhatunk el.¹⁵ Az általános költségek lehetnek helyköltségek és kulcsköltségek. Az elsőt közvetlenül el tudjuk számolni a költséghelyre, a másodikat viszont csak kulcs segítségével.

Schmalenbach¹⁶ a költségeket *a foglalkoztatási mértéktől való függőségük szerint* csoportosítja. Ezek szerint öt költségcsoportot különböztet meg:

1. Arányos költségek, amelyek ugyanolyan mértékben nőnek és csökkennek, amilyen mértékben nő vagy csökken a foglalkoztatási mérték. Vállalatok csupán arányos költségekkel ritkák. Arányos költségfajták pl. az összes munkabérek és anyagfelhasználások.

2. Állandó (fix) költségek, ha a foglalkoztatási mértéknek nincs hatása a költségekre. Olyan vállalat, amelynek legnagyobb százaléka állandó költségű, pl. a teljesen automatizált vízművek. Nagyarányú állandó költséggel dolgozó vállalatok még a vendéglátóipar, gáz-, víz- és villamosművek, vasutak, mozik, színházak, stb. Az állandó költségfajtákhoz sorolhatjuk az üzemi készenlét költségeit is.

3. Degresszív költségek, amelyek nem nőnek ugyanolyan arányban, mint a foglalkoztatási mérték.

¹⁵ Mellerowicz Konrad: *i. m.* 61—2.

¹⁶ Schmalenbach Eugen: *i. m.* 29—40.

4. Progresszív költségek, amelyek jobban nőnek, mint a foglalkoztatási mérték. Túlfoglalkoztatott vállalatoknál, vagy a termelés megindításakor fordulnak elő.

5. Regresszív költségek azok, amelyek a növekvő foglalkoztatási mérték ellenére csökkennek.¹⁷

C) Fischer Guido¹⁸ a költségeket a következőképpen tagolja:

1. Tőke- és vagyonszármazékos költség. Az elsőhöz számítja pl. a kamatot, a másodikkal a többi költségek legnagyobb részét.

2. Befektetési és üzemi költségek.

3. Beszerzési, termelési és eladási költségek.

4. Fő- és mellékköltségek.

5. Egyszeri és folyamatos költségek.

6. Össz- és darabköltségek. Az összköltségek vonatkoznak az egész vállalatra, vagy egy nagyobb vállalati részre, az egyes költségek viszont csak az egyes teljesítményre.

7. Állandó és változó költségek.

8. Közvetlen és közvetett költségek.

D) A költségfajták célszerű csoportosításának további módja a következő:

I. *Tőkeköltségek*: a) a tőkehasználat költségei (kamat, kockázat, jutalék, diszázsio, skontó, stb.); b) a tőke értékcsökkenési költségei (leírások); c) telepbérek (a kapcsolatos adókkal); d) a felszerelés karbantartásának költségei; e) vállalati adó (tőkeadó); f) szabadalmi díjak, gyártási engedélyek (licencek) díja.

II. *Üzemi költségek*: a) személyi kiadások (munkabér, tisztviselői fizetés, üzemen kívüliek, pl. ügyvéd tiszteletdíja); b) energiaköltségek: gáz, villamosság, szén, stb.; c) anyagköltségek (nyersanyag, félgyártmányok, szabványos alkotórészek, segédanyagok, üzemanyagok); d) egyéb költségek (adók és szociális terhek, biztosítás, érdekképviselési díjak, postai, távirati, távbeszélő, vasúti és fuvaroköltségek, stb.).¹⁹

A költségeket csoportosíthatjuk még aszerint, hogy az üzem szervezetében, vagy a termelés belső sorrendjében milyen szerepet játszanak.

A költségeknek az üzem szervezetében való szerepe szerint megkülönböztetünk:

1. helyköltségeket (a beszerzés és fenntartás költségei);

2. felhasználási költségeket (ugyancsak a beszerzés és fenntartás költségeire osztva);

3. üzemi költségeket (az előbbi két csoport kivételével a termeléssel kapcsolatos minden költség);

4. a kockázat költségeit;

5. kényszerköltségeket (adók, illetékek, járulékok, stb.).

A termelés belső sorrendjében való szerepük szerint viszont lehetnek a költségek:

¹⁷ Weigmann Walter: *i. m.* 15—21.

¹⁸ Fischer Guido: *Betriebswirtschaftslehre*. Leipzig, 1940. 104—5, 184—5.

¹⁹ vitéz Rajty Tivadar: *i. m.* 140.

1. Előzetes költségek:

- a) egyszeriek (melyek a vállalat megindításával kapcsolatosak);
- b) állandók (mintakészítés, a munkafolyamatok megtervezése, az üzem napi megindítása, egyszerűen az, amit munkaelőkészítésnek neveznek);
- c) készletléti költség (tőkehasználati költségek, a felszerelés avulásának leírása, a nem termelő személyzet bére és fizetése, az ú. n. inproductív bérek, társadalombiztosítási költségek, erőgépek és vezetékek készletléti költségei, a gépek és az ügykezelés anyagfogyasztása, stb.).

2. A tulajdonképeni üzemi teljesítmény költségei:

- a) a teljesítménnyel kapcsolatos üzemi tőke kamatai;
- b) a teljesítménnyel kapcsolatos különleges berendezések leírása;
- c) a teljesítménnyel kapcsolatos bér (produktívbérek);
- d) a teljesítményhez felhasznált anyagok értéke;
- e) a teljesítményhez felhasznált energia (a készletléti költségen felüli energiaköltség);
- f) a teljesítménnyel kapcsolatos adó, pl. szeszadó, a cukor kincstári haszonrészesedése.

3. Utólagos költségek:

- a) a munka jellegéből folyó költségek, pl. nyomás után a gép lemosása;
- b) a felelősségvállalás költségei (mint hibás termékek kicserélési kötelezettsége, bánatpénz, kötbér);
- c) jótállási költségek (az eladott termékért bizonyos ideig vállalt felelősségből eredő költségek);
- d) részesedés más kárában (pl. havária);
- e) kockázati költségek.

A költségeknek ez a két utóbbi csoportosítása, amely a költségek alakulására mutat rá, nem annyira a könyvviteli elszámolás, mint inkább a technikai árvetés szempontjai szerint történt.²⁰

4.

A teljesítőképesség költségei

A) A modern gazdálkodásnak két szembevetendő ismertetőjele van: 1. a *tőkeintenzív termelés*, 2. a *gazdasági dinamika*.

Mindkettő növekvő irányt mutat. A termelés egyre tőkeintenzívebbé válik, a fejlődés pedig erőteljesebb és mélyebb változásokat idéz elő. Habár a mai termelés e két jellemző tulajdonságának fejlődési iránya párhuzamos, mégis ellentétes hatást vált ki, mert egyrészt a vállalatok mind merevebbé válnak, az állandó költségek ugyanis mind nagyobb részét teszik az összköltségnek, ami által csökken a vállalat alkalmazkodóképessége a piaci hullámzásokhoz, másrészt viszont a gazdasági élet dinamikája egy bizonyos mértékű rugalmasságot kíván meg a vállalat részéről. A legkedvezőbb termelést csak úgy tudjuk elérni, ha a dinamikának megfele-

²⁰ vitéz Rajty Tivadar: *i. m.* 141—2.

lően eredményes rendszabályokat alkalmazhatunk. Ezek a rendszabályok kihatnak a vállalat költségalkulására is. Ezért szükséges a költségeket a dinamika és a teljesítőképesség szempontjából vizsgálni.

Vállalati teljesítőképességen a vállalat termelőerejét értjük. Ez a vállalat nagyságából adódik, amely a befektetések teljesítőképességének mértékétől és a tevékeny emberek számától függ, de a tőkeerőtől is. Egy termelővállalatban elsősorban a gépek alkotják a befektetést; a kereskedelemben az eladási és a raktárhelyiségek; a szállítási vállalatokban a vasúti pálya, mozdonyok, kocsik és egyéb szállítási eszközök; a bankokban a helyiségek és az irodai berendezések. A vállalatok befektetés-igényességét a tőkeigényességi együtthatóval fejezzük ki.

A vállalat teljesítőképességének második tényezője a vállalatban tevékenykedő ember: a vezető és végrehajtó személyzet. Minden embernek van teljesítőképessége, amely teljesen vagy csak részben használható ki.

A tőke is a teljesítőképesség egyik tényezője. Habár mindhárom tényező: a befektetés, a munka és a tőke, hozzájárul a vállalati teljesítőképesség fokozásához, mégsem viselkednek egyformán. A munkatényező rugalmasabb, mint a befektetett tőke. Munkaerőt, veszteséggel vagy veszteség nélkül, bármikor elbocsáthatunk. A befektetett tőke ellenben a vállalat egész élettartama alatt merev. Természetesen a befektetett tőke mértéke függ a vállalat jellegétől is. A kiskereskedelemben pl., ahol a személyzeti költségek teszik a merev költségek legnagyobb részét s a befektetés tőkeköltségei csekélyebbek, mások az arányok, mint a nagyipari vállalatokban, ahol a befektetések óriási arányokat öltenek, viszont az emberi munka szerepe sokkal kisebb.

A teljesítőképesség mérése és kihasználása lényeges dolog. Mérése, nemcsak az egyes termelési ágaknál, hanem azokon belül is, nem egységes szempontok szerint történik. A vállalat teljesítőképessége már azért sem mérhető egységesen, mert a különböző vállalati- és költségszerkezet különféle mértékegységet követel meg: ipari-, közlekedési-, kereskedelmi- és bankvállalatok nem mérhetők egységesen. Ha a munka, mint költség-tényező túlsúlyban van, akkor a munkaórák száma szokott a mértékegység lenni. Tőkeigényes vállalatoknál a gép használatának idejét (gépórát) lehet mértékegységül venni. A kereskedelemben a forgalom adja a mértékegységet (itt sokszor hátrányosan hat az árhullámzás). Olyan mértékegységek a legalkalmasabbak, amelyek függetlenek a változó tényezőktől. Bankvállalatoknál ugyancsak a forgalom a legalkalmasabb erre a célra. Közlekedési vállalatoknál viszont a tonnakilométer.

Megkülönböztetendő a meglévő, azaz az elérhető és a kihasznált kapacitás, vagy más szóval: a teljesítőképesség és a tényleges teljesítmény. Az első technikai, a második gazdasági fogalom. A kettő közötti viszony a kihasználás vagy a foglalkoztatás mértékét jelenti.

A vállalat teljesítőképessége és ennek kihasználása azért olyan nagyon fontos, mert a költségnek a legkisebbre csökkentése csak a teljesítőképesség legkedvezőbb kihasználása által lehetséges, és mert a ki nem használt teljesítőképesség egységenként több költséget eredményez és ezáltal csökkenti a jövedelmezőséget is, hacsak az árak nem emelkednek. A teljesítőképesség kihasználása főleg a tőkeigényes vállalatok problémája, míg a

munkaigényes vállalatokban — tehát a kevésbé merev vállalatokban — a teljesítőképesség kihasználása kevésbé döntő jelentőségű.

B) A változó termékmennyiségnek hatásai az egyes költségfajtákra különbözőek. Mellerowicz ebből a szempontból különbséget tesz a költségek természete és alakulása között.

A költségek természete szerint megkülönböztet kétféle költségfajta²¹

I. Állandó költségek: 1. teljesen állandó, 2. viszonylagosan állandó költségek.

II. Változó költségek: 1. arányosan változó, 2. aránytalanul változó költségek.

Az állandó költségek merevek és rendszerint nem változnak a foglalkoztatási mértékkel arányosan. Kétféle állandó költséget különböztünk meg: teljesen merev állandó költséget, amely egyáltalán nem befolyásolható a foglalkoztatási mértéktől, még akkor sem, ha a vállalat átmenetileg áll is. Ide sorolhatjuk a vállalat készenléti költségeit és a vállalatvezetéssel kapcsolatosan keletkező költségeket. Ezek rövid időre állandóak. Abszolút állandó költségek: a hosszabb időre előre megállapított kamatok (pl. kötvénykamat), leírások, bérek, vagyoadók, stb. Viszonylag állandók: az illetmények, fűtés, világítás, stb.

A változó költségek rugalmasak, alkalmazkodnak a foglalkoztatási mértékhez. Azonban ezek sem egyformán változók: vannak változó költségek, amelyek majdnem 100%-osan alkalmazkodnak a termeléshez. Ezeket nevezhetjük arányos költségeknek. Vannak viszont olyanok, amelyek nem alakulnak arányosan a foglalkoztatási mértékkel, hanem csak nagyobb termelési változásokra reagálnak; ezek az ugrásszerűen változó költségek. Az arányos költségek sem arányosak minden tekintetben, hanem csak bizonyos határokon belül.

A változó költségek lehetnek először szabályszerűen és másodszor szabályszerűtlenül változók. A szabályszerűen változó költségek lehetnek — a tisztán arányosakon kívül — még progresszívek és degresszívek. Degresszív az a költség, amely bár szabályszerűen, de kisebb mértékben, progresszív az a költség, amely szabályszerűen, de erősebb mértékben nő, mint az arányos költségek. Sokkal fontosabbak az ugrásszerűen arányos költségek, amelyek csak nagyobb termelési fok-változás esetében módosulnak. Arányosan változó költségfajta a közvetlenül elszámolható munkabér és anyag, forgalmi adó, jutalékköltségek, stb. Ugrásszerűen változó költségek a segédanyagok, irodaanyagok, segédközpontok munkabérei, túlórák, éjjeli munkabérek, toborzás, stb. költségei.

Az állandó és változó költségeket az össztermeléshez és egy termékhez viszonyítva kell vizsgálnunk. Az össztermeléshez viszonyítva az állandó költségek változatlanok maradnak, ellenben a termékegységhez viszonyítva változnak. A változó költségfajta viszont, mint egy termékre eső költségek változatlanok maradnak, tehát függetlenek a termeléstől; mint összköltség azonban változóak s így függnek a termeléstől. Mind az arányos, mind az állandó költségek alakulás tekintetében szabályosak: az arányos költségek

²¹ Mellerowicz Konrad: *í. m.* I, 324—5.

közvetlenül arányosak a termelés mennyiségével, az állandó költségek viszont csökkennek a termelés növekedésével.

Az egyes költségfajták, az állandók és a változók is, sok költség-elemből tevődnek össze, amelyek nem teljesen egyenlő szerkezetűek. Az összes állandó költségelemek együttvéve adják az állandó költségsoportot. Az összes változó költségelemek viszont a változó költségsoportot adják. Az összköltségek állandó és változó költségsoportokból tevődnek össze.

Az állandó költségek az üzemi felkészültségből adódnak, a meglévő teljesítőképességből s ezért ezeket Mellerowicz teljesítőképességi költségeknek nevezi. Ezt a kifejezést Mellerowicz találóbbnak tartja, mint az állandó költség elnevezést, ami félreértésekre adhat okot, mert az állandó költség kifejezés azt is jelentheti, hogy az összköltségek is állandóak lehetnek. Ez azonban szerinte helytelen felfogás, mert:

1. az összköltségek a termelés növekedésével nem maradnak változatlanok. Csak mint állandó költségsoport maradhatnak változatlanul és akkor is csak egy kapacitási fokon belül;

2. az állandó költségek: a) nem abszolút állandóak, mert több költség-elemből tevődnek össze, amelyek rugalmassági együtthatója különböző; b) ugyanakkor átváltoztathatók változó költségekké;

3. hosszabb időszakot tekintve az állandó költségek megszűnnek ilyenek lenni. Ez időszak határa a beruházások élettartama.²²

Ezért helyesebb ezeket a költségeket teljesítőképességi költségeknek nevezni. Olyan költségek ezek, amelyek egy vállalat befektetéséből és teljesítőképességéből keletkeznek és amelyek legjellegzetesebb tulajdonsága a viszonylagos állandóság.

A költségek alakulása szerint beszélhetünk: a) az összköltségek, b) a darabköltségek és c) a csoportköltségek alakulásáról a termékmennyiség változása szempontjából.

a) Az összköltségek alakulása lehet: 1. degresszív, 2. arányos, 3. progresszív.

Helyesebben kifejezve az üzem lehet a degressziós, az arányos és a progresszív zónában. Fix zóna, az összköltséget tekintve, nincsen.

Állandó jellegű költségalakulás nincsen, még a vízerőműveknél sem. Ez csak akkor volna lehetséges, ha egy vállalatnak csak állandó költségei lennének. Ilyen vállalat azonban elképzelhetetlen. Az állandó költségek az összköltségekben jelentkeznek, mint csoportköltségek, pl.:²³

A degressziós zónában a termelés növekedésével nőnek az arányos

	Állandó költségek, mint csoportköltség	Változó költségek	Összköltségek
I. termelési mennyiség :	100.000	100.000	200.000
II. termelési mennyiség :	100.000	200.000	300.000

²²⁻³ Uo. 326, 226.

költségek is. Az állandó költségek viszont változatlanok maradnak s így, bár az összköltségek növekednek, ez a növekedés nem olyan nagy, mint a termelésgyarapodás. A darabköltségek ezzel szemben kisebbek lesznek, mert az állandó költségek több egységre oszlanak. A költségek tehát regresszíven alakulnak akkor, amikor a költségnövekedés kisebb, mint a termelés gyarapodása. A termelés további fokozása érdekében a vállalat olyan fejlődési állapotba jut, amikor az állandó költségek az egységre a legkisebbek lesznek, a teljesítőképesség pedig a legkedvezőbbben van kihasználva. Ezt a fokot optimális kihasználási foknak nevezzük.

A termelés fokozása az optimális zóna túllépésekor jobban növeli a költségeket, mint a termelés mennyiségét. A vállalat progresszióba lép. A költségek tehát progresszíven alakulnak akkor, amikor a költségnövekedés nagyobb, mint a foglalkoztatási mérték. Ezt az aránytalanul nagy költség-növekedést az újabb befektetések okozzák, amelyeket még nem használunk ki teljesen, vagy az arányos költségek szaporodása, mint pl. magasabban fizetett túlórák, nagyobb selejt, megfeszített munka következtében beállott nagyobb fáradtság és ennek folytán kisebb teljesítmény, stb. Ha a teljesítőképességet újabb befektetések által fokozzuk, akkor a vállalat költségalakulása megint progresszív irányt vesz fel; az üzem kibővítésével az állandó költségek ugrásszerűen nőnek (lépcsőzetes költségek).

Eddig a költségalakulást csak a termelés növelése irányában láttuk. Ezek nem okoznak a vállalatnak különösebb nehézséget, mert megfelelő eszközökkel (pl. termeléspolitikával) szabályozhatók. A regresszív költségalakulás ellen már nehezebb védekezni, mert a vállalat foglalkoztatása nagy mértékben függ a konjunkturális hullámzásoktól, vagyis külső, a vállalattól független tényezőktől. Hogyha a foglalkoztatási mérték csökkenő irányú fejlődést mutat, akkor a költségalakulás, progresszív, vagyis az összköltség csökken, viszont az egy termékre eső költség nő, pl.:

1.000 darab összköltsége 1.000.— RM., a darabköltség 1.— RM.

800 „ „ 900.— RM., a „ 1,125 RM.

A progressziós zónából való visszafejlődésnél a költségek alakulása regresszív: csökkenő összköltségek és csökkenő darabköltségek, pl.:

1.000 darab összköltsége 1.000.— RM., a darabköltség 1.— RM.

800 „ „ 700.— RM., a „ 0,875 RM.²⁴

Schmalenbach megkülönböztet még regresszív költségeket is, amelyek a termelés növelésének ellenére mégis csökkennek. A következőkben regresszív költségalakulásra nyújtunk példát:

b) és c) A darabköltségek alakulása lehet: 1. regresszív, 2. állandó, 3. progresszív.

Mennyiség	Összköltség	Darabköltség
1.000	1.000.— RM.	1.— RM.
1.100	900.— RM.	0,818 RM.

²⁴ Uo. 328.

Ez a beosztás, épúgy, mint az összköltségnél, keveset mond a költségfejlődésről és még kevesebbet a költség jellegéről. Téves volna ugyanakkor az összköltségeket az egységköltségekkel felcserélni és a költségeket csupán az összköltség szempontjából jellemezni. Ép ezért helytelen az a felosztás, amely a költségeket állandó, arányos, degresszív és progresszívre osztja. Ez a felosztás nem helyes sem az összköltségekre, sem az egységköltségekre vonatkozólag. Az előzőnél hiányzik az állandóság, a másodikonál az arányosság. Ha ellenben költségcsoportokról beszélünk, akkor szó lehet: 1. állandó, 2. arányos, 3. degresszív, 4. progresszív költségcsoportokról, amelyek mindegyike az azonos alakulású költségelemeket foglalja magában.

Lássuk a költségalakulást egy példában.²⁵

Mennyiség	Összköltség	Költségalakulás	Darabköltség	Költségalakulás
600	660	—————	1.10	—————
800	720	degresszív	0.90	degresszív
1000	900	arányos	0.90	állandó
1200	1080	arányos	0.90	állandó
1400	1540	progresszív	1.10	progresszív

Az arányos összköltségnek megfelel egy állandó, egy termékre eső költség. A degresszív összköltségnek viszont egy degresszív, egy termékre eső költség felel meg. A progresszív összköltségnek pedig egy progresszív egységköltség felel meg.

Az állandó összköltségnek meg kellene felelnie vagy a degresszív, vagy az állandó (konstans) egységköltségnek. Állandó (konstans) egységköltségek csak akkor volnának lehetségesek, ha a szükséges arányos költségek éppoly nagyok lennének, mint a csökkenő fix költségek. Degresszív egységköltségek viszont akkor lehetnének, hogyha a fix költségek nagyobb mértékben csökkennének, mint az arányos költségnek a többfelhasználása. Mindkét eset elképzelhető, ha az összköltség változatlan marad a termelés (foglalkoztatási mérték átlépése) növekedése ellenére. Az állandó költségeknek annál többet kellene csökkenniök, minél többet nő az arányos költség. Ez azonban nem lehetséges. A költségalakulás grafikonnal is ábrázolható (L. a grafikont a következő lapon).²⁶

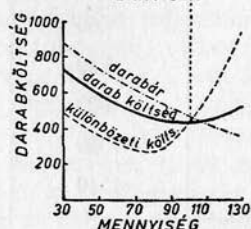
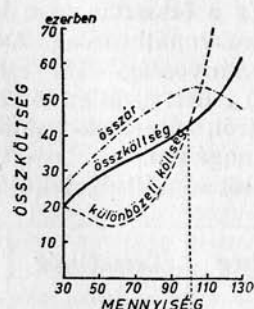
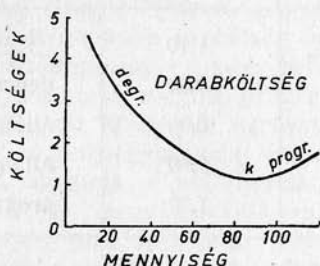
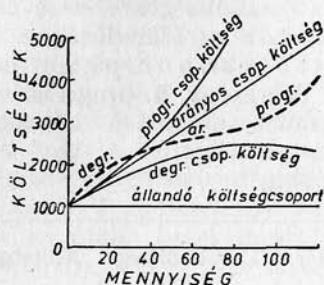
Állandó és arányos költségcsoportok mindig szabályosan alakulnak: az állandóak fordítva arányosan, az arányosak pedig közvetlenül arányosan a mennyiséggel. A csökkenés és növekedés szabályosan és szabálytalanul alakulhat. Szabályosan, ha fejlődése egy bizonyos törvényt követ. Szabálytalanul, ha alakulása nincs törvénynek alávetve, a fejlődés ilyenkor ugrásszerű és ez a leggyakoribb eset. Növekvően és csökkenően ala-

²⁵ Uo. 328.

²⁶ Uo. 329.

külö költségek hatásukban eltérhetnek és együttvéve arányos alakulást mutathatnak. A szabályszerűségekre vonatkozólag a fejlődés lehet:

- a) fix és arányos költségalakulás szabályszerű a fejlődésben;
- b) degresszív és progresszív költségalakulás szabályszerű vagy szabályszerűtlen a fejlődésben.

C) A következőkben pár példát látunk az egyes költségfajokra vonatkozólag, jellegük szerint tagolva:²⁷

I. Állandó költségek:

1. Abszolút állandók: a) kamatok, amelyek hosszú időre szólnak, különösen kötvénykamatok, a saját tőke kamata is, b) leírások idő szerint, c) helyiségbérek, d) bizonyos adók, pl. vagyonadó, e) telefon, gáz, víz, villamossági díjak.

2. A viszonylagos állandó költségekhez tartoznak: a) fizetések, b) fűtés, világítás, szellőztetés, takarítás.

II. Változó költségek:

1. Arányos költségek: a) közvetlen anyag, b) közvetlen bérek, c) forgalmi adó, d) jutalékok.

2. Ugrásszerűen változó költségek: a) segédbérek, b) segédanyag, c) irodai költségek, d) túlórázások, éjjeli munka, stb., e) toborzási költségek, f) a kutatások különleges költségei.

5.

Határkölségelmélet

A költségek felosztása állandó és változó költségekre azért oly jelentős, mert mindkét költségfajta változó foglalkoztatás esetében különbözően ala-

²⁷ Uo. 329—30.

kul. Az állandó költségek függetlenek a termeléstől. Az egy termékre eső költségösszeg ezért a teljesítőképesség kihasználásának mértékétől függ. A modern termelés ennél az oknál fogva állandó küzdelem a teljesítőképesség minél kedvezőbb kihasználása érdekében. Ennek hatása alatt a költségekben való gondolkodás új iránya fejlődött ki, szemben az eddigivel, amelynél az *átlagköltségek* szerepe volt a döntő. Az összköltségekben és átlagköltségekben való gondolkodás ma sem vesztette el jelentőségét, mert a vállalatnak mindig törekednie kell a teljes költségfedezetre, még akkor is, ha ez a kedvezőtlen konjunkturális időkben nem is sikerülne. A mai modern gazdasági termelésben az átlagköltségek elvesztették elsőbbségüket a költségszámításban. Mellettük egy újabb költségfogalom keletkezett, amely egészen más szempontból indul ki és amelyet a modern költségszámítás ural: a *rétegeköltség* elmélete, vagyis az új vagy első termelési réteg többletköltsége. Amíg az egység- vagy összköltségek az egész termelésre, addig a rétegeköltségek csak az új, illetve a kieső rétegekre vonatkoznak, természetesen legtöbbször az utolsó rétegre, az újonnan keletkezendőre, vagy elmaradóra. Az utolsó réteg darabtöbbletköltsége a *határköltséget* képezi. A határköltségben való gondolkodás nem jelent mást, mint termelési rétegben való gondolkodást, mert a határköltségek rétegeköltségek és a határköltség elmélete egy részlete a rétegeköltségelméletnek. Ez a modern költségelméletnek és egyszersmind az árelméletnek is magja. Azonban hangsúlyozandó, hogy a rétegeköltségelmélet is az átlagköltséget használja, azután igazodik.

A határköltségek azért fontosak annyira, mert függvényszerű összefüggésben vannak a termelés olyan növelésével, illetve csökkenésével, mely új réteget képez, vagy semmisít meg, illetve az új réteg képzését lehetlenné teszi. Az eddigi termelési költségek már előzőleg keletkeztek, akár elfogadjuk az új rendelést, akár nem. Az új rendelés (analogikusan érvényes ezzel a kieső rendelés) hozzájárul a teljesítőképesség fokozottabb kihasználásához és az állandó költségek fedezéséhez. Minden olyan ár, amely az újonnan keletkezett költségeket, azaz a határköltséget csak némiképen is meghaladja, nyereséget jelent. Ez a nyereség természetesen nem abszolút, mint az átlagköltségek alapján megállapított nyereség, hanem relatív, mert az utolsó termékréteg árbevétele mindenekelőtt a maga okozta költségeket fedezi, de emellett hozzájárul az amúgy is már meglévő állandó költségek egy részének fedezéséhez.

Az átlagköltségekben való számítás az össztermelésre van tekintettel, a határköltségekben való számítás pedig az új termékréteg költségeire és azoknak az eddigi összköltségekre való befolyására. Ilyen számításnak csak magas állandó költségek esetében van értelme, tehát a gépi termelésnél, nem pedig akkor, amikor az arányos költségek vannak túlsúlyban, mint a kézműipari termelésben.

A réteg- és határköltségekben való gondolkodás tehát a gépi termelés költségszámítási gondolata. Ebben a költségszámításban kétféle ellentétes költségfogalommal találkozunk:

1. A teljes és a részleges (hiányos) költséggel.

2. Átlagköltséggel és rétegeköltséggel (ide tartoznak a különbözeti és a határköltség is).

Míg a *teljes költség* az összes állandó és változó költségeket tartalmazza, addig a *részleges költségek* csak a költségek egy részét, de mindig legalább a határköltségek és a piaci viszonyoknak megfelelően az állandó költségek kisebb-nagyobb részét. Az *átlagköltségek* a teljes költségek, a *határköltségek* pedig csak egy termékréteg, s mindig az utolsó termékréteg többletköltségeit. A határköltségek mindig darabköltségek, s az utolsó termékréteg átlagos költségei és nem tévesztendő össze az utolsó darab költségeivel.

Az utolsó termékréteg darabtöbbletköltsége a határköltség, és pedig üzemem belüli határköltség, amelytől meg kell különböztetni az üzemek közötti, azaz közgazdasági határköltség fogalmát. A határköltségek csoportja az eddig tárgyalattól teljesen eltérő költségcsoport s a kereslet kielégítésére még szükséges utolsó üzem, a határüzem átlagköltségeit jelenti. A vállalatgazdasági határköltség költségréteget, míg a közgazdasági átlagköltséget jelent. A vállalatgazdaságtani határköltség tehát a különbözeti költségek egyik alfaja. Különbözeti költség annyi van, ahány termékréteg, ezzel szemben határköltség csak egy van, az utolsó termékréteg költsége. A *rétegeköltségek* fogalma tehát átfogó fogalom, amely magában foglalja a különbözeti vagy többletköltségeket, a darabtöbblet- és a határköltséget.

Különbözeti költségen értjük két foglalkoztatási mérték közötti összköltségeknek a különbségét. Ez vonatkozik mind a termelés növekedésére, mind csökkenésére is. A különbözeti költség a termelés fokozásakor költség-többletként, a termelés csökkentésekor viszont költségkiesésként jelentkezik. Mellerowicz a termelés növelésekor keletkező különbözeti költségeket progresszív különbözeti költségeknek, a termelés csökkenésével keletkezőket retrográd különbözeti költségeknek nevezi. Az új vagy a kieső termékréteg egységére vonatkoztatott különbözeti vagy többletköltséget darabköltségnek vagy másként különbözeti darabköltségnek nevezzük.

A különbözeti darabköltség épen úgy, mint a különbözeti költség, lehet progresszív vagy retrográd, aszerint, amint többlet- vagy kieső darabköltségről van szó. A különbözeti költség fogalmát képletben a következő módon fejezzük ki:

K' = az új foglalkoztatási fok összköltsége,

K = a régebbi vagy megelőző foglalkoztatási mérték összköltsége,

M = a régebbi vagy megelőző foglalkoztatási fokon termelt mennyiség,

M' = az új foglalkoztatási fokon termelt mennyiség,

KK = a különbözeti költség,

TK = a többletköltség, vagyis $TK = K' - K$.

Vizsont a darabköltség vagy a különbözeti darabköltség = kk , vagy

$$tk = \frac{KK}{M' - M}$$

Az itt kifejtetteket látjuk a mellékelt példában. Egy öntőde a következő lapon lévő költségviszonyt mutatja:²⁸

²⁸ Uo. 333—4.

Mennyiség t.	Összköltség	Darab- költség	Különbözeti költség	Darab- különbözeti költség	Össz- különbözeti költség	Monopolárak		Versenyárak	
						Összáruk	Darab- árak	Összáruk	Darab- árak
30	19.573	652	—	—	—	25.000	833	15.000	500
40	23.657	591	4084	408,4	16.336	30.000	750	20.000	500
50	26.873	537	3216	321,6	16.080	35.000	700	25.000	500
60	29.556	492	2683	268,3	16.098	39.500	660	30.000	500
70	31.990	457	2434	243,4	17.038	44.000	628	35.000	500
80	34.640	433	2650	265,0	21.200	47.500	593	40.000	500
90	37.710	419	3070	307,0	27.630	51.000	566	45.000	500
100	41.600	416	3890	389,0	38.900	51.500	515	50.000	500
110	46.738	424	5138	513,8	56.518	52.000	473	55.000	500
120	53.281	444	6543	654,3	78.516	49.000	408	60.000	500
130	61.645	474	8364	836,4	108.732	46.000	362	65.000	500

A vállalatnak eddigi termelési mennyisége legyen pl. 80 tonna. Egy újabb 10 tonna erejű megrendelés növelné az összköltségeket 34.640.— RM-ről 37.710.— RM-ra. Az eddigi 433.— RM átlagköltség csökkenne 419.— RM-ra. A két foglalkoztatási réteg (80—90) közötti különözeti költség kitesz: $37710 - 34640 = 3070$ RM-ot, 1 tonnára esik ezek szerint 307 RM. Tehát ennek a foglalkoztatási rétegnek a különözeti költsége = 307 RM. Az összkülönözeti költség viszont: $307 \times 90 = 27630$.— RM-ot tesz ki. A költségfejlődés mellett látjuk ugyanakkor az áralakulást is. Feltételezvéen, hogy a vállalat viszonylagos monopóliummal rendelkezik, árai is monopóliárak lesznek. A termelésmennyiségnek gyarapítása befolyással van az eléndő árra, hogy milyen mértékben, az a kereslet rugalmasságától függ. Az áralakulás ezek után egy görbét alkot (mind az összbevétel, mind a darabár). Az eladás fokozásával, 80 tonnáról 90 tonnára, nő az összbevétel is 47.500.— RM-ról 51.000.— RM-ra, a darabár viszont csökken 593.— RM-ról 566.— RM-ra. Az áralakulást világosan láthatjuk a grafikus ábrán.²⁹

Mivel az utolsó rétegnek a különözeti költségei képezik a határköltséget, a fenti esetben — amikor is a vállalat termelését fokozza 80-ról 90 tonnára — a 307.— RM-os egységkülönözeti költség egyúttal a határköltséget jelenti. A határköltségek mindig az utolsó termelési rétegnél keletkeznek, a különözeti költségek ellenben minden foglalkoztatási rétegnél. Lényegileg teljesen egyformák, gazdaságilag azonban nem, mivel éppen az utolsó réteg a döntő.

A határköltség darabkülönözeti költség, mégpedig nem az utolsó darabnak a költsége, hanem az utolsó rétegnek az átlagköltsége. Mellerovicz szól még különözeti összköltségekről, amelyek az összes termelt mennyiség és a különözeti darabköltség szorzatából adódnak. Képletük a következő:

$$KK = kk \times \text{összes termékmennyiséggel.}$$

A határköltség fogalma már *Schmalenbach* „Selbstkostenrechnung“ című munkájában is szerepel és azt először „proportionaler Satz“-nak nevezte. *Mellerowicz* fejlesztette tovább ezt a gondolatot és tette a költség-számítás alapjává. Nézete szerint azonban *Schmalenbach* véleménye a határköltségek összetételét illetően helytelen, és helytelenek az abból vont következtetések is. Magyarázatul a nagyon sokszor ismételt *Schmalenbach*-féle kőbányapéldát hozza fel.

Mennyiség	Összköltség	Darab : költség	Összköltség	
200 tonna	800.— RM.	4.—	1100.—	—300
250 tonna	1075.— RM.	4:30	1375.—	—300
50 tonna	275 RM. =	5:50	határköltség (korábban	

proporcionális tételnek nevezte *Schmalenbach*).

²⁹ A grafikont l. előbb a 465. l.-on!

Schmalenbach a határkölségben tisztán arányos költségeket lát s ennek segítségével, tehát tisztán számszerű úton akarja az egyes költség-rétegeket állandó és arányos alkatrészekre felbontani. A többletköltségeket (jelen esetben 275.— RM, illetve az 5.50) egyszerűen arányosnak fogja fel, szorozza az addig termelt egységeket az így kapott darabkölséggel, illetve határkölséggel és megkapja az arányos összköltségeket. Az arányos összköltségeket levonva a teljes összköltségből, kapjuk annak állandó költség alkatelemét, mégpedig a degressziós zónában egy pozitív, a progressziós zónában egy negatív számot, amely utóbbit Schmalenbach fix hozadéknak nevez. Mellerowicz véleménye szerint az előbbieken vázolt „Schmalenbach-i” gondolatok helyes és fontos a határkölségek kiszámítása, viszont helytelen és felesleges azt az összköltségek állandó és arányos alkatrészekre való szétbontására felhasználni. Az ilyen szétbontásra könyvviteli, illetve statisztikai elszámolási módok valók, éspedig: az időtől és mennyiségtől függő költségek elkülönített elszámolása és azoknak egy bizonyos időszakban a változó termékmennyiséghez viszonyított alakulása. Ilyen elszámolás mellett azután nem adódnak negatív állandó költségek. Tény az is, hogy a határkölség nem tisztán arányos költségekből tevődik össze, hanem az az arányos, az ugrásszerűen emelkedő és az állandó költségek keveréke, és összetétele minden termékretegnél más és más. Schmalenbach a határkölség magyarázatánál egy egyszerű teljesítőképességből indult ki, ezért nem is érdeklik a visszaható mozgások, amelyeknek részünkre különös fontosságuk van.

Az egyszerű teljesítőképesség a gyakorlatban ritka. Gyakoribb a fokozatosan bővülő (vagy a fokozatosan csökkenő) teljesítőképesség. Továbbá az is megfontolandó, hogy a degresszív és a progresszív költségek nem költségfajtákat, hanem költségfejlődést jelentenek. A költségek nem degresszívek vagy progresszívek, hanem degresszíven vagy progresszíven alakulnak, aszerint, hogy a teljesítőképesség jobban vagy túlméretezetten van kihasználva.

A határkölségek nemcsak arányos költségekből, hanem ugrásszerűen változó és állandó költségelemekből is tevődnek össze. Ezért különbséget kell tenni az egyszerű és az összetett határkölségek között. Egyszerű határkölségek egyszerű teljesítőképességnél keletkeznek, tehát akkor, ha a teljesítőképesség állandó marad, a befektetések nem bővülnek és ha viszonylagosan állandó vagy korlátozottan változó költségek nem keletkeznek. A termelés bővítése csak nagyobb arányos költségek felhasználása által lehetséges. Ilyenkor az optimális foglalkoztatási mértéket rendszerint átlépjük s ezáltal a költségek nőnek, a vállalat költségalkulása tehát progresszióba megy át. Ha azonban a foglalkoztatási mértéket csökkentjük, akkor a mértéken felüli arányos költségek kiesnek és a vállalat megint az optimális zónába kerül. A költséggörbe elméletileg megint a régi vonalat venné fel. A gyakorlatban azonban — hogyha a termelés újra visszaesik — a költséggörbe nem fogja eredeti állapotát visszanyerni; legtöbbször egészen más irányt vesz fel. A költséggörbe ilyen értelmű alakulásának oka a vállalati teljesítőképesség fokozatos kibővítése, amely csak újabb állandó költségek és korlátlan változó költségek felhasználása által lehetséges. Ezeknek az újonnan keletkezett költségeknek automatikus kiesése, csökkenő teljesítő-

472
képesség esetében, lehetetlen. Minden termelés kibővítésénél az újabb réteggel nem egyszerű, hanem összetett határköltségek keletkeznek: arányos, korlátozottan változó és állandó költségek keveréke. Az összetett határköltségek is az utolsó rétegnek a különbözeti költségei.

A teljesítőképességet azért alkalmaztatjuk fokozatosan a szükségletekhez, hogy a vállalatot huzamosabban az arányos zónában tartsuk. Nagyobb termelés kibővítéskor természetesen szükséges egy ugrásszerű befekteteskibővítés is, amely azzal a veszéllyel jár, hogy a teljesítőképesség nem lesz teljesen kihasználható, úgy hogy a vállalat degresszióba megy át és csak újabb termelésfokozással érheti el az arányos zónát. A határköltségek ilyenkor ugrásszerűen emelkednek (Stufenkosten).

A költségprogresszió növekvő foglalkoztatás esetében nem probléma. A teljesítőképességhez való fokozatos alkalmazkodás ilyenkor mindig lehetséges. Fejlődése esetében a progresszió nem hátrányos, még akkor sem, ha ez hosszúlejárátú. Annál hátrányosabb viszont csökkenő termelés esetében.

A vállalati költségalakulás megismeréséhez fontos az átlag- és határköltésgörbe alakulásának ismerete, vagyis az átlag- és határköltségek egymáshoz való viszonya. Mint ahogy a különbözeti költségek alakulását bemutatja, az már előzőleg tárgyalt értéktáblázat s az ezt követő görbe mutatja, az átlagköltség görbéje (jobb teljesítőképesség, kihasználás és kedvezőbb állandó költségeknek több egységre való felosztása) addig esik, míg egy minimumot elér, azután az irány állandó és utána progresszív. Az átlagköltség görbéjének legalsó pontjától kezdve lefelé a vállalat drágábban termel. A vállalat vezetésének meg kell akadályoznia, hogy az átlagköltség elhagyhassa legalacsonyabb pontját, más szempontból viszont mindent el kell követnie, hogy az optimális termelismennyiséget elérje. Ez elméletileg a 100%-os teljesítőképességgel egyenlő. A gyakorlatban a legkedvezőbb kihasználási mérték csak ritkán érhető el. A gyakorlati foglalkoztatási optimum más pontra esik, mint az elméleti, s kb. 85—90%-át teszi ki a teljesítőképességnek.

A különbözeti költségekkel kapcsolatosak a *maradék költségek* (Residualenkosten). Az újabb foglalkoztatási mértékig keletkező költségek képezik a maradék költségeket és pedig mind az össz-, mind az egységköltségeket, de ezeknek nem teljes, hanem csak állandó részköltségeit. A maradék költségek tehát az eddigi termelésnek az állandó költségei. Ezek azért fontosak, mert mint készenléti költségek már előzőleg fennálltak, azonban az újabb foglalkoztatási mértékre való áttérés már nem növeli őket. A maradék költségek alkotják a költségszámítás elasztikus részét. Az állandó költségek ezáltal különleges jelleget nyernek, elsősorban is az árképzésre vonatkozólag. Rövid időre a kereslet és a határköltségek döntőek, az állandó költségek viszont nem rendelkeznek árképző jelleggel. Ilyen vonatkozásban az állandó költségek lényegileg nem jelentenek költséget. Az addigi termelés arányos költségei költségelméletileg jelentéktelenek, mert mindig a termelés nyomán keletkeznek és az árban nyernek fedezetet.

A következő példa megvilágítja a maradék-költségeket.³⁰

³⁰ Mellerovics: *i. m.* 338.

Egységek	Összköltség	Átlagköltség	Különbözeti költség	Maradék egységköltség	Maradék összköltség
1.000	1.000	1.—			
1.200	1.140	0.95			
200	140		0.70	0.25	250

140 = különbözeti költség, 0.25 = maradék egységköltség, $0,25 \times 1.000 =$ maradék összköltség.

A maradék költségek fontos részét alkotják a rétegeköltségelméletnek, amely irányadót nem az eddigi meglévőben, hanem az újonnan keletkezendőben lát. Az új foglalkoztatási mérték által, amely akár növeli, akár csökkenti a termelés mennyiségét, e változás a vállalati és a költségállapotban mutatkozik. A rétegeköltségek képezik a dinamikus költségelemet és ezért megfelelnek a modern gazdaság dinamikus jellegének. A modern költségelmélet rétegeköltségelmélet.

A rétegeköltségelmélet a különbözeti elven kívül a *határköltségelven* alapszik. Mert a határköltségeknek — az utolsó réteg különbözeti költségének — fontos szerepe van az árképzésnél. A vállalatgazdasági elméletnek és központi problémájának, a költségelméletnek kell a kínálatot megvilágítaniok: ennek keletkezését, kibővülését, csökkenését, megszűnését, mindazt, ami arra ösztönzi a vállalkozót, hogy költségfelhasználásokat hajtson végre.

Minden egyes felhasználás eldöntésére vonatkozólag a vállalkozó különböző lehetőségek közt válogathat. A meglévő jóságokat különböző célokra használhatjuk fel, természetesen nem ugyanabban a mértékben, ezért előre megszabott és változó felhasználású (feste und flüssige) jóságokat különböztetünk meg. A választás csak a változatos felhasználású jóságok esetében lehetséges. Csak ott keletkezhetnek költségek, ahol választási lehetőségek tényleg fennállanak. Amit meghatározott és változatlan (eredeti) állapotban használnak fel, nem jelent költséget. A választási lehetőség csak az első jóságcsoporthoz terjed ki. A választás, amely a kínálat nagyságára döntő, a költségekben való gondolkodást jellemzi, amely a különbözeti és a határelven alapszik.

A vállalat fenntartásának alapját a határjövődélem biztosítja. A határjövődélem viszont a határköltség függvénye. Az áralakulásra döntő befolyással van a határtermelő, akivel szemben a határfogyasztó áll. A jóságfelhasználásnak az értéke viszonylagos költség esetében a határhaszon, a már meg nem valósítható felhasználásnak a haszna. Viszonylagos költségeket a határhaszon szerint értékkelünk, vagy másképp kifejezve, a viszonylagos költségeknek költségszámítási értéke a határhaszon. Látjuk tehát, hogy az egész vállalati életet a határköltségekben való gondolkodás jellemzi. A határelv dönt a felhasználás sorsáról.

Fenti elvek viszonylagosan könnyebben vihetők keresztül egyféle terméket előállító vállalatoknál, mert itt az egyes rétegek könnyen felismerhetők. Sokkal nehezebb a helyzet a többféle terméket előállító vállalatnál, ahol két vagy több főterméket és több kiegészítő cikket termelnek. Ilyen esetben az egyes termelendő cikkeket és melléktermékeket költség és jövedelem szempontjából mérlegelnünk kell. A határköltségekből és a viszonylagos haszonból kiindulva, megvizsgáljuk, hogy egy cikk gyártása vagy eladása jövedelmező-e vagy sem. Abban az esetben, ha egy újabb termelési fokra térünk át, amely nem biztosít abszolút tiszta jövedelmet, de mégis hozzájárul a meglévő költségek fedezéséhez, érdemes ezt a termelést beállítani, mert ezáltal fokozzuk a vállalat teljesítőképességének kedvezőbb kihasználását.

A réteggölkölségek képezik — rövid időre — a legfontosabb érték- és árképző elemeket; hosszú időre viszont az átlaggölkölségek játsszák ugyan ezt a szerepet. Ezért természetes, hogy a réteggölkölségelmélet vált a gölkölség-számítási elmélet alapjává. A réteggölkölségelmélet nem alkalmazható mindig, inkább csak gazdasági fellendülés vagy depresszió esetében, amikor is a teljesítőképesség nincs kellőképen kihasználva, vagy ellenkezőleg túlságosan igénybe van véve. A határköltségek alkotják az alsó árhatárt, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül a kereslet rugalmasságát sem, amely az áralakulásra szintén kihat.

A réteggölkölségelmélettel ellentétben — amely dinamikus, mert a jövőbe néz — a régi gölkölség-számítási elmélet a múlt és a jelen szerint tájékozódott: minden gölkölséget bevett az árba, tekintet nélkül a keresletre és a foglalkoztatási mértékre. A régi gölkölség-számítási elmélet, mint láthatjuk, statikus volt. A réteggölkölségelmélet dinamikus: elsősorban azokat a gölkölségeket veszi figyelembe, amelyek a teljesítőképesség kihasználását kedvezően befolyásolják és ezáltal az átlaggölkölségeket csökkenti.

Székely Gyula

IRODALOM

- Auler W.: *Optimalkalkulation*. Stuttgart 1933.
 Fischer Guido: *Betriebswirtschaftslehre*. Leipzig 1940. ,
 Fischer—Hess—Seebauer: *Buchführung und Kostenrechnung*. 4. kiadás. Leipzig 1941.
 Frenz Gustav—Gobbers Emil: *Erfolgreiche Betriebswirtschaft*. Berlin 1938.
 Gagga Hellmüth: *Die Pflichtkalkulation*. Berlin—Wien 1939.
 Greifzu Julius: *Die Kalkulation in der Industrie*. 5. kiad. Hamburg 1940.
 Grosemann Hermann: *Die Abschreibung vom Standpunkt der Unternehmung insbesondere ihre Bedeutung als Kostenfaktor*. Berlin—Leipzig 1925.
 Hellauer Josef: *Kalkulation in Handel und Industrie*. Berlin—Wien 1931.
 Henzel Fritz: *Kosten und Leistung*. 2. kiad. Bülh—Baden 1941.
 Juhász Károly Jenő: *A gyárüzemi gölkölség-számítás és az üzemösszehasonlítás újabb kérdései*. Budapest 1943.
 Leitner Friedrich: *Die Selbstkosten-Berechnung industrieller Betriebe*. 9. kiad. Frankfurt a. M. 1930.

- Magyar Könyvviteli Folyóirat 1938. évf.
- Mellerowicz Konrad: *Kosten und Kostenrechnung*. I. kötet. Berlin—Leipzig 1933.
- Mellerowicz Konrad: *Kosten und Kostenrechnung*. I. kötet. Berlin—Leipzig 1933. II. kötet 1. és 2. rész. Berlin—Leipzig 1936.
- Mellerowicz Konrad: *Allgemeine Betriebswirtschaftslehre*. 3. kiad. Berlin 1940.
- Moll Josef: *Kosten-Kategorien und Kosten-Gesetz*. Stuttgart 1934.
- Nicklisch H.: *Die Betriebswirtschaft*. 7. kiad. Stuttgart 1932.
- Raasch Karl: *Selbstkostenrechnung und Preis*. Wiesbaden 1941.
- vitéz Rajty Tivadar: *Az üzemgazdaság rendje*. Budapest 1939.
- vitéz Rajty Tivadar: *Általános vállalati gazdaságtan*. Budapest 1943.
- Ruchti Hans: *Die Bedeutung der Abschreibung für den Betrieb*. Berlin 1942.
- Rummel K.: *Einheitliche Kostenrechnung auf der Grundlage der Proportionalität der Kosten*. Düsseldorf 1939.
- Schäfer Erich: *Beschäftigung und Beschäftigungsmessung*. Nürnberg 1931.
- Schmalenbach E.: *Grundlagen der Selbstkostenrechnung und Preispolitik*. 4. kiad. Leipzig 1927.
- Schmalenbach E.: *Selbstkostenrechnung und Preispolitik*. 6. kiad. Leipzig 1934.
- Schmidt Franz: *Kalkulation und Preispolitik*. Berlin—Wien 1930.
- Schranz András: *Üzemgazdaságtan*. Budapest 1938.
- Weigmann Walter: *Selbstkostenrechnung, Preisbildung und Preisprüfung in der Industrie*. 2. kiad. Leipzig 1941.

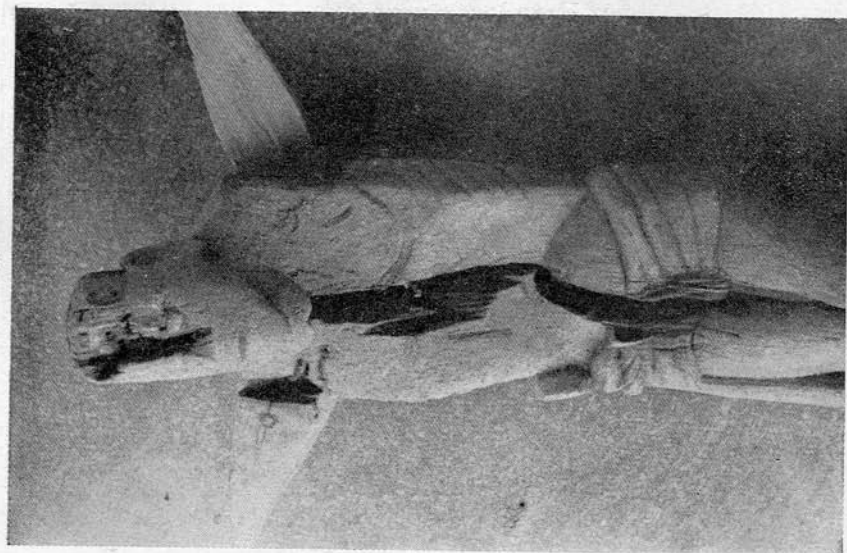
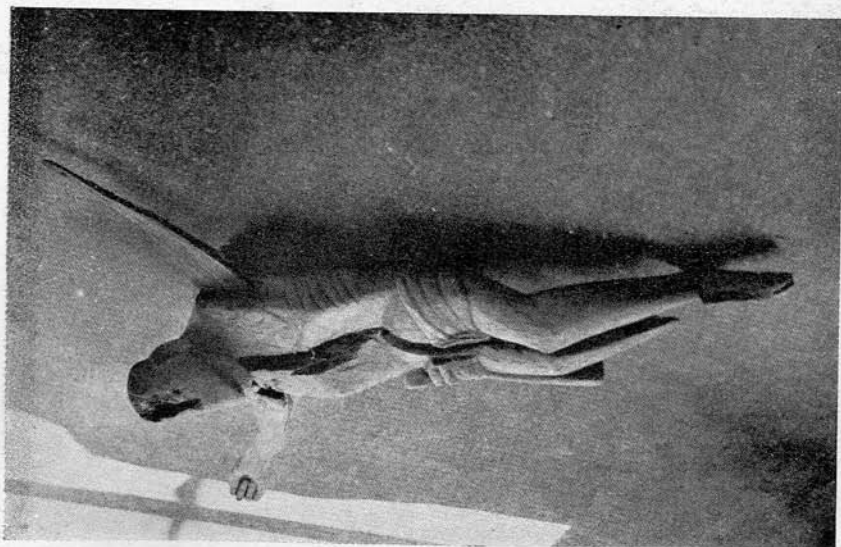
KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Egy Szamosújvár-környéki fa Krisztusszobor-töredék. A szamosújvári gimnázium épületében elhelyezett történeti gyűjtemény egy fából faragott Krisztus-testet őriz (1—2. kép). A körülbelül fél-embernagyságú faragvány feszületből származik, de keresztfája elveszett már, az erősen pusztulásnak indult test az idők folyamán kettérepedt s a még aránylag épen maradt jobbkarja is levált a törzsről. A faragvány — Babos Béla gimnáziumi tanár úr szíves közlése szerint — valamelyik Szamosújvár-környéki faluból került a gyűjteménybe s azóta így, három darabban, várja sorsának jobbrafordulását. Faragója a közel vízszintesen széttárt, merev tartású karokat lapolással illesztette a szigorú homloknézetre szerkesztett törzsre, de ezek az idők folyamán már néhányszor leválhattak helyükről; erre bizonyosságul a későbbben belevert hatalmas kovácsolt vasszegek szolgálnak. Krisztus feje kissé előrebecsen, homloka körül szegezés és abroncs nyomai láthatók, melyek arra vallanak, hogy a fejet valamikor inkább korona, mint töviskoszorú ékesítette. Orra elpusztult már, a szemek körvonalát és a száj zárt ívét szükséztlenül bevéselt barázdák érzékeltetik, az alsó állkapocs szélrajzát pedig az áll alatt elhúzódó s csupán tömegében kifaragott szakáll hangsúlyozza, mely egészen az idomtalanul nagyra faragott fülek tövéig húzódik. A felsőtest is ugyancsak elnagyoltan összefoglalt formákat mutat: szögletesen kifaragott mellkasát az alsótesttől erős homorulat választja el, mellizmait és bordáit pedig — épúgy, mint jobboldalt csomóra megkötött ágyékkendőjének ráncait — egyszerű rovátkák jelzik. A térdben kissé felhúzott lábak egymás mellett fekszenek, s mint a megmaradt bal lábfej mutatja, minden támaszték, lábzsámoly nélkül egy-egy szöggel voltak a keresztfához erősítve.

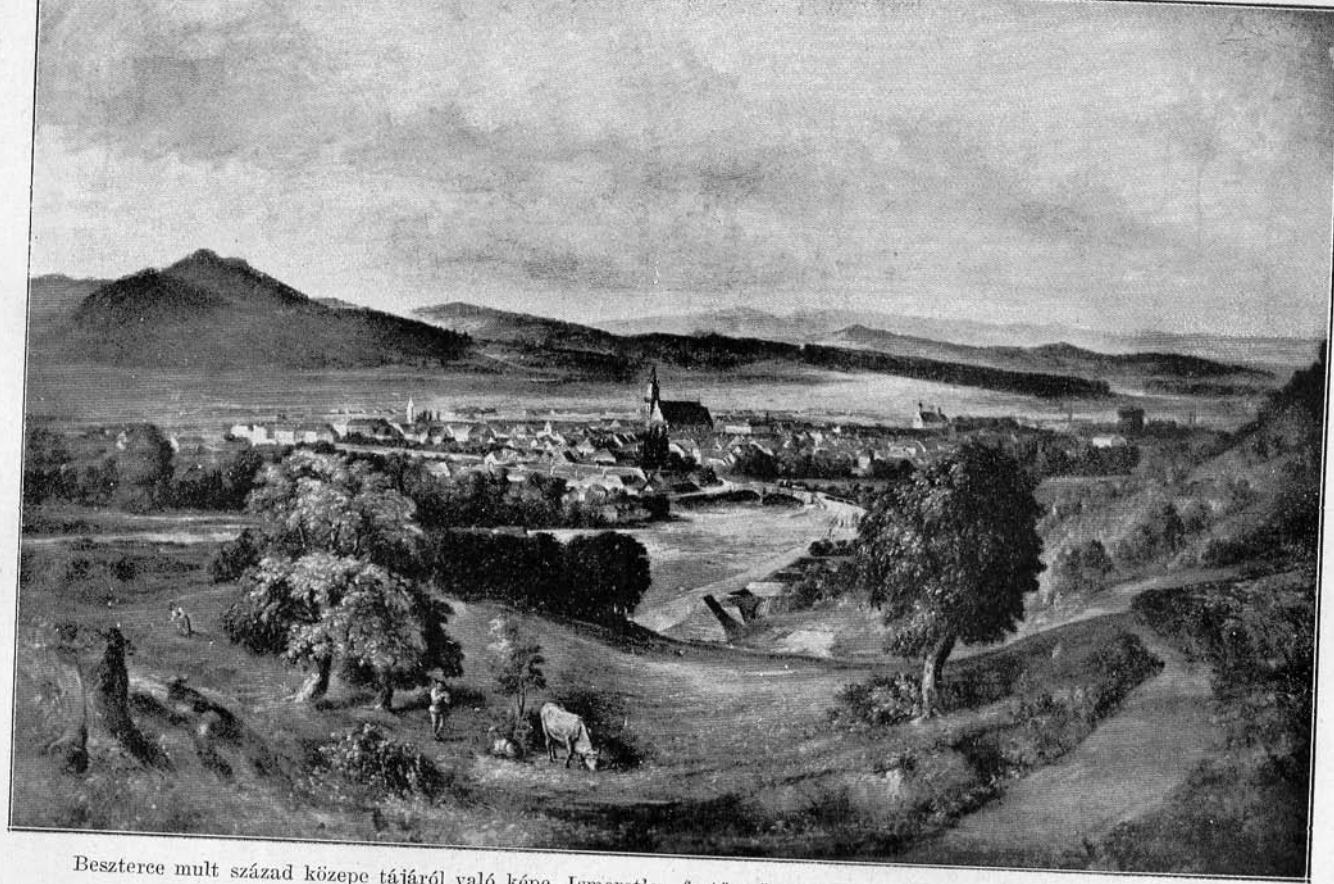
A különös faragvány formaadása vitathatatlanul a XI—XII. századi feszületekre emlékeztet. A teljes homloknézeti beállítás, a majdnem vízszintesen kifeszített karok, melyek a függés érzetét egyáltalában nem keltik a nézőben, az egymásmellé helyezett lábak tartása, a fej természetellenes megformálása, expresszionista szellemben megfogalmazott vaskos részletei, a felsőtest formáit inkább csak jelző, mintsem visszaadó kifaragásmód, mind arra ösztönzik a művészettörténeti kutatót, hogy e szobortöredékben Erdély XII. századi szobrászatának eddig figyelembe nem vett, ezidőszerint legkorábbi képviselőjét lássa, ha nem merülnének fel oly körülmények is, melyek mégis e kormeghatározás ellen szólnak.

Feltűnő ugyanis, hogy Krisztust e faragvány-töredéken nem a XI—XII. századi faragványokról ismert, kötényszerűen térdig érő ágyékkötő, hanem csak a XV. századtól kezdve alkalmazott ágyékkendő övezi, továbbá mellén a lándzsaseb baloldalt látható, noha ez mind a középkori, mind pedig a barokk Krisztus-testeken majd kivétel nélkül mindig a jobboldalon fordul elő. Miután e két jelenség a középkori szobrászatban ismeretlen, így e faragvány minden vitathatatlan stílusjegye mellett sem tartható középkori alkotásnak s minden valószínűség szerint egy újabbkori képfaragó műve, aki azonban kétségtelenül középkori előkép nyomán dolgozott.

Ezekután felmerül a kérdés: mely okok készítették az ismeretlen mestert arra, hogy megtagadva saját korának művészeti törekvéseit és formakincsét, egy elmúlt kor alkotásának lemásolásával, vagy legalábbis ily nagyfokú utánérzésével foglalkozzék? Továbbá: mivel nem valószínű, hogy a mintakép mestere a dárdaseb ábrázolási helyében és az ágyéklepel formai megoldásában korának legegységesebb ikonográfiai előírásait ne tartotta volna

1—2. kép. Egy Szamosújvár-környéki fa Krisztusszobor-töredék.

Beszterce mult század közepe tájáról való képe. Ismeretlen festő műve. Az eredeti a rozsnyói Városi Múzeumban.

meg, mi tehát annak az oka, hogy másolónk e részletek kifaragásakor előképétől eltért?

Hogy Krisztus mellén a dárdaseb nem a szokásos helyen jobboldalt, hanem a mell balján, a szív fölött van kifaragva, annak magyarázata nem okoz különösebb nehézséget: oka nyilván a faragó ikonográfiai tájékozatlanságában keresendő, következképpen a faragvány helyi mester kezére vall, ki másolás közben bizonyosan nem sok ügyet vetett ily előtte mellékesnek látszó, s formai szempontból kétségtelenül harmadrangú részletre. Viszont mily okok készítették faragónkat arra, hogy az ágyékkötőt ágyékkendővel helyettesítse? — nem tudni. Tették számtalan indoka lehetett; e magyarázatok ismertetése azonban mégis csak találgatások meddő felsorolása lenne, s így bizvást mellőzhetőnek látszik.

Természetesen ezekután a Szamosújváron őrzött Krisztustest kifaragásának idejét csak sejteni lehet. Legvalószínűbb, hogy barokkori népies faragás, azonban az a tény, hogy e faragvány alkotója középkori mintakép után dolgozhatott, a szobortöredéket mégis kiemeli a művészettörténeti szempontból többé-kevésbé érdektelen népi faragások csoportjából. Ugyanis e jelenleg semmiesetre sem tekinthető pusztán véletlennek, s ez alapon joggal feltehető, hogy az ismeretlen előkép a környéknek régtől fogva becsült kegytárgya lehetett, s ezért másolták le. Nagy kár, hogy e kegyzobor elpusztult, bár nem lehetetlen, hogy a helytörténeti kutatás egyszer még legalább egykori létezésére fényt fog deríteni.

De ha már az eredeti el is veszett a művészettörténelem számára, mégis, a fennmaradt másolatról leolvasható stílusbeli jellemvonások alapján kétségtelenül megállapítható, hogy az a XI—XII. században készült és a rajnavidéki és vesztfáliai megfeszített Krisztus-ábrázolásokkal rokon alkotás lehetett.¹ E stílusbeli kapcsolatot nyilvánvalóan arra mutat tehát, hogy az eredeti faragvány mestere a köztudomás szerint részben a Rajnavidékről elszármazó erdélyi németiséggel állott kapcsolatban. Műve — korát tekintve — bizonyosan nem is Erdélyben készült, hanem azt a Beszterce környékére XII. század folyamán betelepülő németiség még régi hazájából hozhatta magával. Ez szolgálhat annak magyarázatául is, hogy a német betelepülők még a későbbi időkben is oly becsben tartották, s a barokkori képfaragó e kegyképszámba menő alkotást másolta le valamelyik falusi plébánia megrendelésére, bizonyára a hívőknek e kegyzoborra való emlékeztetése céljából.

Az elmondottakat összefoglalva az ismertetett Krisztus-test Szamosújvár környéki faragója egy ma már elveszettnek tekinthető, XI—XII. századi feszületnek meglehetősen híven s jó stílusérzékkel utánzott mását készítette el. Ha művének önmagában nincs is különösebb művészi becsé, tudományos, művészettörténeti jelentősége azonban annál nagyobb, mert alkotójának köszönhető, hogy a művészettörténelem a középkori feszületek egy Erdély területén létezett példányáról tudomást szerzett, s róla legalább fogalmat alkothatott.

Ifj. Csemegi József

Beszterce egy újabban felfedezett városképe. A besztercei vándorgyűlés előkészületei közben dr. *Vargha László* közgyűjteményi előadó figyelmeztetett arra, hogy a rozsnyói városi múzeumban egy múlt század első feléből való nagyon szép városkép van. Szíves közlése alapján levélben azonnal *Tichy Kálmán* rozsnyói múzeum-igazgatóhoz fordultam. Ő szíves készséggel hama-

¹ E Lüthgen: *Romanische Plastik in Deutschland*. Bonn 1923. LXXXVIII. tábla. Borghorsti feszület a münsteri múzeumban. — Vö. továbbá a vesztfáliai és rajnavidéki német topográfiai idevágó anyagával.

rosan megküldte az olajfestmény fénykép-másolatát; ugyanakkor az alábbi sorokban ismertette a képre vonatkozó észrevételeit és adatait.

A festményt néhai gróf *Andrássy Dénes* ajándékozta a rozsnyói múzeumnak. Tichy elődje úgy leltározta be, mint „Rozsnyó látképé“-t Markó Károlytól. Tichy mindjárt látta, hogy itt Rozsnyóról szó sem lehet. Valamelyik olyan szepesi városa gondolt, amelyet nem ismert, minthogy az ismertekkel sehogyszem egyezett. Minden alkalmat felhasznált arra, hogy a múzeum-látogató szakemberektől megkérdezze: Nem ismernek-e rá valamelyik városa? Harmadéve Rozsnyón járt Kőszeghy Winkler Elemér, lefényképezte a festményt és besorozta ingó műemléksorozatába; de a városra ő sem ismert rá. Vargha László volt az első, aki a tavaly kétségtelenül felismerte az erdélyi Besztercét. Varghát — szíves szóbeli közlése szerint — a főtéri nagytemplom renaissance-homlokzatának jellegzetes volta segítette hozzá a felismeréshez.

A kép mérete: a keret belső vonalán mérve 110×155, a keret szélessége 13 cm. Alaptónusa barnás-zöld. Az égen van egy rosszul kijavított kisebb sérülés. A jobb alsó sarokban verzálbetűs *MARKO* felirat áll (A fényképen, sajnos, ez nem látszik!). Az eredetiség újabban vitás. A Markó-festményekkel bensőségesen foglalkozó Kőszeghy szerint a kép nem valódi Markó, az aláírás is csak a jobb értékesítés céljából került rá. Az ifjabb Markók, Kőszeghy szerint a XIX. század első feléből származó kép. kora miatt nem jöhetnek szóba. Tichy e megállapítást vitásnak tartja, mert a Markó-fiúk 1830—31—32-ben születtek, s így a hatvanas évek elején már valamelyik festhette volna ezt a képet.

A városkép maga ügyesen, könnyedén és üde színezéssel van festve; a tájkép és az ég aránylag gyöngébb, különösen a közeli jobb- és bal előtérben vannak egészen sikertelen részletek. Ezek valóban nem vallanak Markóra.

A *felvidéki* Rozsnyó városi múzeuma érthetően nem ragaszkodik ehhez az erdélyi városképhez. Most folynak a tárgyalások az irányba, hogy a kép megfelelő vételár ellenében Erdélybe kerüljön. Természetes, hogy elsősorban Beszterce városa érdeklődik a kép iránt. Remélhető, hogy a város meghoz minden áldozatot e szép városkép megszerzése érdekében.

V. M.

Gaj ∼ **gajd** ∼ **gac**. A *gaj* főnév Erdély egy részén, de főleg a Székelyföldön ismeretes „rög, göröngy” jelentésben. Az OklSz. kétesen idézi „hinderlich, schwierig” jelentéssel. 1442: Thomas *Gallyas* dictus; 1467: Thome *Galyas* (am. *gallyas* v. *gályás*?). Az azonban nagyon is kétségbevonható, hogy ez az alak a tőlünk felvetett szóval azonos lenne. A szónak *gajos* származéka fordul először elő; 1682: az engedelmességnek úttyan találkoznak *galyos* és darabos akadályok NySz. I, 1059. — *Gaj*: „göröngy, rög” SzD². — *Gaj* Székely szó: Gleba, Grumus loco: „Rög, göröngy” (Szabó Szótár 69) Doronts (Gyar. Voc. 20) Kassay II, 244. De ezzel nem elégszik meg Kassay, hanem az előtte ismeretlen szót el is ítéli: „Ítéletemként *Gaj* meg vetni való Selypes szó. Nints divatbann tsak a Székelyeknél: egyebütt *Rög*, és *Göröngy*... *Gaj* olj szó, mint Hojpad“ uo. 244. Vagyis ebből a látszik, hogy Kassay nem volt egészen tisztában a szó jelentésével s azt részben összekeveri a „ramus arboris” jelentésű *gally* szóval. — *Gaj*: Gleba, grumus S. I. Kr. I, 185. — *Gaj* a székelyeknél a. m. „rög, göröngy, darancs” CzF. Eredet szempontjából görög eredetűnek tartja. — Állandóan kísért a hangalak szempontjából azonos *gally* szóval való összetévesztés így *Ballaginál* is: *Gaj* fn. 1. am. *galy*; 2. am. göröngy *Ball. Telj. szót.* — *Gaj* (Uzon, Száldobos, Orbai-járás) „rög, göröngy” MTsz. — *Gaj-verő* „a göröngyök szétverésére szolgáló bot” Uzon MTsz.¹

¹ Feljegyeztem magam is 1941-ben a kolozs megyei Csomafáján a *gaj* szót „göröngy” jelentésben. L. egyébként ugyaninnen alább a *gajjas* alakot [A szerk.].

A felsorolt adatokból megállapíthatjuk, hogy a *gaj* szó az erdélyi, főleg azonban a székely nyelvjárásokban használatos. Látjuk továbbá, hogy 'rög, göröngy' (Háromszéken, nagyobb göröngy a szántóföldeken) jelentése van, átvitt értelemben 'hinderlich, schwierig' jelentéssel is előfordul.

Eredetére nézve összevethetjük a *gajmó* ~ *gamó* ~ *kampó* stb. szavakkal, melyek egy ferdeséget, görbeséget jelentő közös *kaj-* tő származékai. Ez a tőeredet szempontjából valószínűleg összefügg a fgr. eredetű *hajlik* tövével (Bárcezi, *Szófejtő Szótár*). A jelentésfejlődés tehát ez volna: hajlás → görbeség → egyenetlenség. Ilyenféle jelentésváltozás lehetséges, mint pl. a *görbe* szó esetében is. Ennek szláv megfelelői 'pup' jelentésűek voltak. A *görbe* szó, illetőleg ennek képzett származékai ma is jelentenek 'hegyes, egyetlen' vidéket: „Noha *görbeczes* és igen hegyes föld, azért igen is termő föld“ (Helt:Kron. 6. NySz.). Ehhez még hozzávethetjük azt, hogy a *gaj-* tő egyik származékának is van 'görbe' jelentése: *Gajcsos*: görbe. *Gijcsös-gajcsos*: girbe-gurba. „Ugyancsak *gajcsos* volt a fa, amit faragtam“ (Kiss Géza: *Ormányság* 278). Így tehát igazoltnak vehetjük a következő jelentésbeli fejlődést: hajlás → görbeség → egyenetlenség → rögösség → nehézkesség.

A *gaj* szó közvetlen származékai: *gajcs* (*gajcs*): „*Gajcs* az út, teli van doroncsal; Csomafája, Kolozs m. *Gajal*, a göröngyöt bottal szétveri' Uzón, Háromszék m. MTsz.

A *gaj* szónak van egy *gajd* kicsinyített változata is. *Gajd* 'rög, göröngy' Háromszék m. Vadr. 500a. — *Gajd* 'rög, göröngy' BALL. Telj. szót. 446. A székelységnél a *-d* kicsinyítő képző tovább élt, sőt részben a mai napig is él. *Szád* 'száj' (szá+d); *kicsid*, Heltainál, de ma is és a Székelyföldön; Simonyi: *Tüzetes magyar nyelvtan* 554. *lággyad* Szd² 'a lágyság kifejezésére'. Tehát a *gajd* jelentése 'kis rög, göröngyöcske'. Az egészen azonos *gajd* 'kiabálás' szó, hasonlóan *-d* kicsinyítő képzővel alakult, de a *kaj-*, *gaj-* hangutánzó tőből (vö. MNy. IV, 298).

Ennek a tőnek még egy alakja él a Székelyföldön, az Erdővidéken: *gac* 'kis rög, göröngy, kövecs'. — „Háromszor leverjük a padon az agyagot, de akad benne *gac* vagy kövecs“ (Magyarhermány Háromszék m.). A szóvégi *-c* hangban a denominális *-c* képzőt ismerhetjük fel, amely sok székely szóban fordul elő. *Düherc* Háromszék m. 'nagytermetű, tenyeres-talpas lány'. *Göbe* ~ *göbec* 'patak meder fenekén lévő vízvájta mélyedés'. *Karéc* 'széle valaminek'. *Pirinc* 'parányi' (MNy. XXIV, 107–8). Tehát ezt az elég gyakori képzőt találjuk meg a *gac* 'rög, göröngy, kövecs' szóban is, melynek eredeti alakja *gajc* lehetett.

A *kaj-*, *gaj-* tőre visszavezethetőleg a Székelyföldön három szó is él, melyek közül a *gaj* 'nagyobb rög, göröngy', a két kicsinyített alak pedig 'kis rög göröngyöcske' jelentésű.

Balassa Iván

Üver. Nemcsak a könyveknek, hanem a szavaknak is megvan a sorsuk. Az *üver* székely tájszó iránt például nagy érdeklődés mutatkozik mostanában. Jelentésével *Gombóc Zoltán* (MNy. XII, 3–4), *Szabó T. Attila* (MNy. XXXVIII, 367–8), újabban meg *Arvay József* foglalkozott (EM. 1943: 92–3.). Jelentésmagyarázatukban mindhárman más eredményre jutnak. Arvay szerint a helyes megállapítás végett további kutatásokra van szükség. Ez indít arra, hogy az *üver* szóra vonatkozó alábbi adatokra föl hívjam a figyelmet. Ezek az adatok nemcsak a jelentés tisztázásához járulhatnak hozzá, hanem a szó elterjedésének térképezéséhez is támasztéku szolgálhatnak.

Jakab Elek írja: „A régi Marosszéken, Szent-Gericén a falu felett egy

¹ *Udvarhely vármegye története*. Írták: Jakab Elek és dr. Szédeczky Lajos. Budapest, 1901. 97.

haraszttal és cserjével gyéren benőtt, magas, kerek hegyet *Kisver*-nek vagy *Küsver*-nek mond a nép, egy dűlőt *Feketeüer*-nek vagy *Feketeüver*-nek. Csehérfalván, a régi Udvarhelyszék egyik községe határán, szintén van egy hely, minek neve: *Üver*, *üver*-oldala, legelő. A nép nem tudja jelentésüket.²

Tudakozódásaim szerint az *üver* szó ma is él mindkét faluban. Csehérfalván az *Üver* bokros hegy, amelyet a lefutó esővizek több helyen „földrakoltak”. Három részre tagolódik, amelyeknek a neve: *Üver-teteje*, *Üver-oldala*, *Üver-alja*. A hegy lábánál, *Üver-alján*, tavak vannak, a falu kenderáztató tavai.

A szó földrajzi adatainak bővítésére szolgálhatnak *Kelemen Lajos* diákori helynév-gyűjtésének következő följegyzései is: Nyárádszentlászlón van *Üver erdő teteje* helynév. Valószínűleg csak az *Üver* helynév változatait kell látnunk az ugyaninnen feljegyzett alábbi adatokban: „*Über*, csere, gyertyán stb. fás erdő. *Über-alja*, sz. (ántó) az erdő alatt.”²

Gyallay Domokos

Újabb adatok az 1711. év előtti egyleveles nyomtatványokhoz. Hazai nyomdatermékeink e fajtájából meglehetősen kevés példány maradt reánk, közülök pedig különösen ritka a vizsgai vitatkozások hirdeteményeinek, helyesebben mondva: a vitatkozások tételeinek nyomtatványa, az ú. n. thesis. Magam eddig mindössze csak két példányt ismertem.¹ Az alább közlendő levéltári adat további négy ilyenfajta nyomtatvány emlékét mentette meg, bárha közülök az egyik valószínűleg azonos a már ismert példányok elsejével.

Néhai gróf Kálnoki Ádám hagyatékának 1719. december—1720. január havában összeírt részletes leltara megőrizte az udvarház s a hozzátartozó templom leírását.² Ebből idézem: „az Templom Chorussából nyílik északra egy boltra fél szeres vas sarkos retesz és lakatos Ajtó.” Ebben a szobában azután majdnem csupán templomi felszerelési tárgyakat írtak össze. A miseruhák és a terítők között találtatott „egy Sárga atlasz nyomtatott Theologica Thésések mellyen az üdvezült Nehai Kálnoki Sámuel Ur(am) eo n(a)g(y)ságána)k neve van nyomtatva...” Majd így folytatják az összeírók: „Gyulafi uramnak dedicált Thésések tetszin matéria; Sárga Atlacra Mikes Uramnak eo N(a)g(y)s(ágána)k dedicált Thésések, más egy ezüst színre nyomtatot s' az Úrnak eo N(a)g(y)s(ágána)k dedicáltat Logicai Thésések.”

Tehát az első példány sárga atlaszra nyomtatott teológiai thesiseket tartalmazott; ezeket az ismeretlen vizsgáló diák Kálnoki Sámuelnek ajánlotta. — Ez a Kálnoki Sámuel pedig annak a Kálnoki Ádámnak édesapja, akinek javait ez összeírásban leltározták. Ő szerezte a család grófi rangját 1697-ben s mint erdélyi kancellár halt meg 1706-ban.³ Ebből az adatból tehát bizonyos, hogy e nyomtatványnak 1706 előtt kellett készülnie.

² Vö. Kelemen Lajos közlésével Erdély Népei (Az „Erdély” néprajzi melléklete) IV (1901), 29—30.

¹ Herepei János: *Adatok a Régi Magyar Könyvtár I. és II. kötetéhez.* EM. XLIV (1939), 280 kk. és kny. 11—12.

² A Székely Nemzeti Múzeumban levő Kálnoki-levéltár birtokösszeírásai között: *Inventarium seu nova Connumeratio Curiae Nobilitaris Orphanorum Illustrissimi quondam Comitis Domini Adami Kálnoki de Köröspatak in eadem Possessione Köröspatak Sedeqe Siculicak existentis ... Diebus Mensis Decembris Ao 1719 et Januarij A. 1720 ... Conscriptum.* 7. A.

³ Nagy Iván: *Magyarország családai.* VI, 50, 53.

A második példány testszinű materiára (bizonyosan hasonlóképpen selyemre) nyomtatott thesisek; ezeket a felelő tanuló „Gyulafi uramnak” ajánlotta. — A rátóti Gyulafi-családból a XVII. és XVIII. századfordulón csupán az 1693-ban grófságot szerzett idősebb László († 1699) jöhet számításba, minthogy fia, ifjabb László, a későbbi erdélyi kancellár csak 1699-ben született.⁴ Ebből tehát bizonyos, hogy e nyomtatványnak föltétlenül a XVII. század végén kellett nyomtatnia.

A harmadik példány „egy sárga atlaszra nyomtatott theologiai thesisek”; ezeket a vizsgázó diák „Mikes uram önagságának” ajánlotta. Nagyon valószínűnek tartom, hogy ez a Mikes azonos azzal a Mikes Mihállyal († 1721), aki mint Háromszék főkapitánya 1698-ban grófságot nyert.⁵ Ennek édesanyja Kálnoki Zsuzsánna, az idézetben előforduló Kálnoki Ádám nagynénje. Ezen a révén azután könnyen megmagyarázható volna, hogy miképpen került a Mikes Mihálynak (?) ajánlott thesis Kálnoki Ádám hagyatékába.

Az eddigelé ismert két ilyenfajta nyomtatvány 1700-ban, illetőleg 1701-ben nyomtatott Kolozsvárt. Mindkettőnek alapanyaga nehéz-selyem. Közülök az első nemes gelencei (?) Mihález Mihály tanuló vizsgájának tételei az általános logikából, amelyekre Szegedi István tanár elnöklése alatt volt megfelelő. Ez a Mihález Mihály diák pedig tételeit zabolai gróf Mikes Mihály háromszéki főkapitány és erdélyi királyi táblai ülnöknek ajánlotta.⁶ Nagyon valószínűnek tartom, hogy a Tótfalusi Kis Miklós műhelyéből 1700-ban kikerült nyomtatvány teljesen azonos a Kálnoki Ádám hagyatéki leltárában felsorolt harmadik thesisszel.

A negyedik példány ezüst színre nyomtatott logikai thesiseket tartalmazott; ezeket a felelő diák gróf Kálnoki Ádámnak ajánlotta. — Kálnoki különben, aki a csiki főkapitányi tisztséget viselte, 1719-ben halt meg.⁷ Tekintettel azonban arra a körülményre, hogy a most felsorolt nyomtatványok közül az egyik 1699. előtt, a másik 1700-ban, a harmadik legalább is 1706 előtt készült, valószínűnek tartom, hogy a negyediket is a századforduló idején nyomtatták.

Feltehető, hogy a külföldi akadémiákat járt honfitársak vitatkozásaitak jóltevőiknek ajánlva nyomatták ki, azonképpen e thesisek is jórésztben megtiszteltetési céllal láttak napvilágot. Ezért nyomatták őket drága nehéz *selyemre* és küldötték meg azoknak, akiket véle megtiszteltek. A Mikes Mihálynak ajánlott nyomtatványból gyanítom, hogy ilyenfajta thesiseket inkább csak úrfiak, vagy jómódú nemes tanulók készítették. Lehetséges, hogy ez a szokás itt Erdélyben, nevezetesen pedig Kolozsvárt, csak rövidéletű volt; addig volt szokásban, amíg az elől idézett két nyomtatvány szerinti Szegedi István filozófiai doktor és kolozsvári jezsuita főiskolai (akadémiai?) tanár itt működött.

Abrugyi György kolozsvári könyvkötő. Abrugyi György, mint a Heltai-féle nyomda vezetője, a szakirodalomban eléggé ismeretes, hiszen az 1630–1660. évek közé foglalt három évtized alatt sok alkalma nyílott, hogy kiadványain neve megörökítődjék. Eleddig azonban csak azt tudtuk róla, hogy nyomdász volt, most azután egyszerre két írott feljegyzés, sőt két könyvkötői munka is hirdeti, hogy a maga idejében Kolozsvár könyvkötője is volt.

⁴ Uo. IV, 482, 484.

⁵ Uo. VII, 474, 476.

⁶ Herepei, i. h.

⁷ Nagy Iván: i. m. VI, 50, 53.

Az EME 1943. évi beszercei vándorgyűlése alkalmával megalakított levéltári bizottság munkájába belekapcsolódva, Beszterce város 1624—53. évi számadáskönyvében találtam feljegyezve: 1652. „Die 25. Aug. sindt dem Clausemburger Buchbinder Abrugy Mihálj zu einem Buch auffs Rathaus zu machen Papier zu keuffen geben fl. 3“¹ Szerencse, hogy megmaradt az Abrugyi által bekötött könyv is; ez pedig Beszterce városának 1654-től kezdődő számadáskönyve ívrét formában. Ez a nagyon vaskos könyv, amelynek hátsó táblája leszakadt és — úgy látszik — elveszett, jellegzetes kolozsvári kötést mutat. Barna színű bőrborítását régi magyar könyvtári nyomtatványból és XVII. század második negyedéből eredő magyar nyelvű kéziratokból összeragasztott keménytáblára húzta reá a könyvkötő. A kötés díszítése vaknyomásos tükörszerű kiképzést nyert. A sokszorosán összetett kereten belül a tükör sarkaiba negyed-, közepére pedig síma indákból fonott egész-dísz nyomtatott. Különösen figyelemreméltó a tükör keretén az emberfejes éremképekből összerakott díszéssor, de még ennél is jellegzetesebb az a díszítő elem, amelyet a XVII. századbeli erdélyi könyvkötéseken hosszú időn keresztül megtalálunk. Ez pedig három-három hullámos vonalból alkotott csipkeszél, amelyet hasonló, de ellentétes irányban ívelő hullámvonal derékon metsz. A csipkeszél kiindulási pontjai fölé egy-egy virágyszerűen kiképzett párta helyeztetett. A könyv sarka bordázott és azon belül díszített.

Másik adatomat egy kéziratos zsolnárkönyvben találtam feljegyezve: „Anno 1655 Tempore Combust(ionis) Civitatis Colosvar Scriptum et Compactum est hoc gradual a Georgio Abrugj quondam Typographo eiusdem Civitatis.“² Tehát Abrugyi itt, bár nyomdásznak mondatik, mégis határozottan megnevezi, hogy e graduált ő írta le és kötötte be. Ez az ívrét formájú könyv barna bőrkötése a sok használattól ma már nagyon kopott, díszítményei nagyon elmosódottak, sarka hiányzik, azonban még így is megállapítható, hogy a vaknyomásos díszítés hasonlóképpen tükörszerűen van kiképezve. Az egyes mintaelemek között pedig, habár más mértékkel, de megtaláljuk ugyanazokat a díszítménytípusokat, amelyek a beszercei könyvtáblát is jellegzetessé teszik.

Eddigélő is feltűnt nekem az itt leírt díszítési módnak erdélyi könyveinken mutatkozó gyakorisága; ez egy közös forrásra utalt. Most azután sikerült is megismernünk a mestert és rajta keresztül munkáit is azonosítanunk. Ezzel azonban korántsem akarom azt mondani, hogy az itt említett könyvkötési mód egyedül csak Kolozsvár sajátja, ellenben állítom, hogy Kolozsvár XVII. századközépi könyvkötésétét nagyon jellemzi.

Eddigélő tehát Abrugyi György a legrégebbi névszerint is ismert könyvkötője Kolozsvárnak. Munkálkodását az 1634-ben elhunyt német könyvkötő idejében³ kezdhetette meg, minthogy nyomdászati jelzése már 1630-ban előfordul.⁴ Tekintettel azonban arra, hogy a tőle használt díszítések változatait már a századeleji könyvkötéseken is megtaláljuk, feltételezem, hogy e díszítőeszközöket az Abrugyit megelőző nyomdavezetők (Válaszúti, Makai) idejében is használták.

¹ Beszterce-Naszód vm. levéltárában a számadáskönyvek csoportjában. — A számadást vezető vársi tisztviselő kétségtelenül hibázott, amikor Abrugyi Keresztnevét Mihálynak jegyezte fel. E tévedést határozottan megcáfolja a következőnek felsorolt adat.

² A Székely Nemzeti Múzeum kézirattárában levő zsolnárkönyv táblájának belső borításán. Vö. Herepei János: *Adatok a Régi Magyar Könyvtár I. és II. kötetéhez.* EM. XLIV (1939), 276 és kny. 3.

³ Herepei János: EM. XLVII (1942), 251. kk. és ErdTudFüz. 143. sz. 33.

⁴ Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története 23.

Eddig már láttuk Lignicei Effmurt Jakab gyulafehérvári nyomdász és könyvkötő, a vele egyidőben Kolozsvárt működött Abrugyi György, majd a valamivel későbbi Szenczi Kertész Ábrahám váradi és szebeni munkálkodásának darabjait. Megállapítottuk, hogy Szenczi stílusa, műhelyével együtt, Kolozsvárra költözött. Nem ismeretlenek előttünk a sárospataki s a debreceni könyvkötészet termékei sem. Példáink vannak a brassói szász műhelyek munkáiból is. Ezek után tehát már hozzá is lehetne fognunk a XVII. századbéli Erdély és a vele szomszédos területek könyvkötészeti termékeinek osztályozásához, hogy a megállapítható szilárd pontokból kiindulva, tisztázhassuk e művészi iparágunk fejlődését.

Herepei János

Az erdélyi népnyelvi térkép terve és előmunkálatai. Az erdélyi népnyelvi térkép terve a kisebbségi évek mostoha körülményei miatt kényszerűen meddő tervezetesei után már a kolozsvári egyetem hazatérését megelőző időkben és az újjászervezés tartama alatt végre határozott formában felvetődött, és a megvalósítás állapotához közelebb került. Az Erdélyi Tudományos Intézet¹ Magyar Nyelvészeti Osztályának megszervezése után *dr. Tamás Lajos* igazgató és *dr. Kniezsa István* ügyvezető igazgató megértése nemcsak azt tette lehetővé, hogy az intézet munkatervében a népnyelvkutatás elnyerje az őt megillető helyet, hanem lépések történtek a kutatás személyi feltételeinek megteremtése érdekében is. Az Osztály vezetője már 1941. tavaszán megtette előterjesztését az Intézet igazgatóságának az erdélyi magyar népnyelvi térkép és általában az erdélyi magyar népnyelvkutatás tervének megvalósítása, illetőleg személyi feltételeinek megteremtése érdekében. Minthogy a vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1941. decemberében lehetővé tette egyszerre három fiatal, a népnyelvkutatásban jártas középiskolai tanárnak (*dr. Gálffy Mózes*, *dr. Imre Samu* és *dr. Márton Gyula*) e célra való berendelését, a térkép elkészítése az Osztály megvalósítható feladatai közé iktatódott. Közben 1941. őszén összeült az első magyar népnyelvkutató értekezlet,² mely nagy vonalakban megállapította a magyar népnyelvkutatás feladatait, s biztosította a magyar egyetemek és kutató intézetek népnyelvkutató munkájának elvi összhangját, sőt megtárgyalta az egyetemes magyar nyelvtérkép elkészítésének tervét is. Az Osztály vezetője már itt bejelentette azt, hogy a már véglegesen kialakult munkaterv értelmében az Osztály Erdély különleges népnyelvi viszonyaira való tekintettel az országos nyelvtérkép munkájának párhuzamos végzésével egyidőben külön, terjedelmesebb térkép elkészítését tervezi, sőt rövidesen meg is kezdi. Bejelentetett az is, hogy ugyancsak a különleges erdélyi népiség-viszonyok miatt szükségesnek látszik az országos kutató-hálózatnál jóval sűrűbb erdélyi kutató-hálózat megvalósítása is.

Az országos nyelvtérkép-terv szerint az anyaggyűjtést a négy magyar egyetem és az ETI végzi. A munkálatok egységének biztosítása céljából meg is választottak egy központi bizottságot,³ mely aztán *dr. Bárczi Géza* debreceni egyetemi tanárt, *Csúry Bálint* tanszékének utódját kérte fel az országos térkép-munkálatok irányítására. Őt bízták meg a kérdőív össze-

¹ Az alábbiakban: ETI.

² Vö. *Az első magyar népnyelvkutató értekezlet határozatai*. Összeállította és kidolgozta Szabó Dénes. Bpest, 1942. 36 l. +2 lev. Magyar Nyelvjárás Tanulmányok 1. sz. A Pázmány Péter-tudományegyetem Magyarságtudományi Intézetének kiadása.

³ A bizottság tagjai az ország négy egyetemének magyar nyelvésztanárai: *dr. Bárczi Géza* (Debrecen), *dr. Klemm Antal* (Szeged), *dr. Pais Dezső* (Budapest) és *dr. Szabó T. Attila* (Kolozsvár).

állításával is. Ezek után természetesen az ETI Magyar Nyelvészeti Osztálya is elsőrendű kötelességének tartotta, hogy teljes erejével résztvegyen a közös munkában. 1942. tavaszára várta az Osztály az országos kérdőív elkészülését, hogy annak anyagát is be lehessen dolgozni az erdélyi részleges népnyelvi térkép kérdőíveinek anyagába. A külön kérdőív összeállítása után mindjárt meg is akarták kezdeni a gyűjtést a visszatért erdélyi részeken. Az első hónapokban próba-kiszállásokat végeztek volna. Mert igaz ugyan, hogy az erdélyi munkálatok irányítója és a gyűjtők már előzőleg, még a kisebbségi években Erdély sok pontján végeztek népnyelvi megfigyeléseket, mégis szükségesnek tartották volna, különösen módszertani szempontból, néhány pont megfigyelését és a külön kérdőív kipróbálását. Az országos kérdőív elkészítése azonban késett, s ennek következtében kénytelenek voltak a próbagyűjtés megkezdésének időpontját elhalasztani. 1942. augusztus vége felé elkészült az országos próba-kérdőív. Mivel a három gyűjtő közül kettő éppen katonai szolgálatának tett eleget, a harmadik az ETI egyik nagy munkatervének megvalósításaként a borsavölgyi Kidén végzett népnyelvi kutatásokat, csak október hó elején kerülhetett sor a kérdőív tüzetes át-tanulmányozására. Mivel azonban a nyelvtérkép-munkálatok központi irányítója az egész magyar nyelvterület rendszeres feldolgozására vonatkozó tervét még nem állította össze, az ETI igazgatósága az Osztály vezetőjének, dr. Szabó T. Attilának előterjesztésére elhatározta a nagy erdélyi nyelvtérkép anyagának összegyűjtése előtt kísérletképpen egy kisebb terület, Kalotaszeg népnyelvi térképének összeállítását. Megjegyzendő, hogy a terv szerint a gyűjtőmunka alkalmával nemcsak a szoros értelemben vett Kalotaszeg falvait járják be a gyűjtők, hanem a kutatást kiterjesztik e népnyelvi területtel érintkező vidék szélső pontjaira is. Ilyenformán ugyanis az elkészítendő nyelvtérkép nemcsak a kalotaszegi magyar népnyelv sajátosságait szemlélteti, hanem mutatja egyes sajátságoknak a kérdéses széleken való meglétét vagy hiányát, illetőleg átalakulását, változását, egyszerűen — ha ilyenekről egyáltalában beszélni lehet — a kisebb erdélyi magyar népnyelvi egységeknek egyelőre legalább e pontokon való egymásba folyását, vagy szétválását is. Éppen e tekintetben egy *ilyen* kisebb területi térképezéstől nagyon érdekes sajátságok szemléltetését várhatjuk.

E különleges tanulságokkal kecsgetető munkával az ETI kettős célt akar elérni. Egyrészt összeállítja egy magyar népnyelvi terület nyelvtérképét, ugyanakkor e kisebb terjedelmű munka elvégzése során a Nyelvészeti Osztály annyi tapasztalatot szerez mind az anyaggyűjtés, mind a feldolgozás terén, hogy utána bátran neki lehet kezdeni az egész erdélyi magyar nyelvterület rendszeres feldolgozásához is. A berendelt két középiskolai tanár (a harmadik ugyanis bevonult tényleges katonai szolgálatra) 1943. februárjáig Csúry Bálint és Bárczi Géza kérdőíve, továbbá az eddig megjelent, főként erdélyi tárgyú népnyelvi közlemények, természetesen nem utolsó sorban az Osztály keretébe tartozók személyes tapasztalatainak figyelembevételével összeállította a kérdőívet. A kérdőív a magyar népi szókincs minden fontosabb területét igyekszik kiaknázni. A kérdőívnek mintegy 2200 alapkérdése két nagy kérdés csoportban tartalmazza az erdélyi magyar népnyelv fontosabb fogalomköreit. Az első kérdés csoport az emberre és az ember életére vonatkozó fogalomköröket (az emberről általában, emberi testrészek, betegségek, fontosabb gyógymódok, születés, gyermekkor, ifjúkor, lakodalmak, családi élet, öregkor, halál, vallásos élet, közelet, társadalmi élet), a második viszont az ember környezetének, a fontosabb népi foglalkozásoknak s ezzel kapcsolatos fogalomköröknek szókincsét tartalmazza (telek, ház, gazdasági épületek, építkezés, berendezés, fűtés, világítás,

gazdálkodás, állattenyésztés, pásztorkodás, vadászat, halászat, stb.). Ha tökéletes munkát akarnánk végezni, mindezeket a fogalomköröket a lehető legrészletesebben föl kellene tárnunk. Ez azonban a gyűjtés idejét annyira meghosszabbítaná, hogy egyrészt mire mind az ötvenegynehány Kalotaszégen és környékén lévő magyar falut bejárni, a gyűjtés elején összerakult anyag a népnyelv állandó változása, alakulása miatt időben nem mutatna egységes képet és így veszítene értékéből, másrészt pedig a gyűjtés és kiadás költségei olyan tetemesre rugnának, hogy az ETI költségvetését ez elviselhetetlenül megterhelné. Két út állt tehát az Osztály előtt: vagy csak bizonyos pontokon gyűjtenek, vagy csökkentik a kérdések számát s akkor minden helységben gyűjthetnek. Mivel földrajzilag meglehetősen tagolt vidékről van szó, s mivel a tapasztalatszerzés nagyon fontos szempont, a munkálatok irányítója úgy döntött, hogy a gyűjtők minden helységbe elmennek. E kisebb terület alapos átfésülése lehetővé teszi a szomszédos falvak népnyelve közti különbségek pontos felmérését. Ha látni fogjuk, hogy egyik falutól a másikig csak csekély az eltérés, ritkább ponthálózatot, ha az eltérések nagyobbak lesznek, sűrűbb ponthálózatot fogunk majd az erdélyi nyelvtérkép-munkálatok során a tervbe fölvenni. Ha egy községre csak egy hetet számítunk is, ahány falu, ugyanannyi hetet kell a gyűjtőknek kinn a terepen eltölteniük, pedig arra még nem is gondoltunk, hogy a gyűjtést, ha egyébert nem is, de a gyűjtött anyag feldolgozásának irányítása céljából néha-néha félbe is kell szakítani. A feldolgozás alatt úgy látszott, hogy egy hét alatt két gyűjtő, ha alapos munkát akar végezni, 2000 kérdésnél többet fel nem dolgozhat. Később azonban gyakorlatban e számítás örvendetesen túlzottnak bizonyult.

Fontos volt a kérdésanyag összeválogatása. A főcél mindenestre a szógyűjtés. A fenti fogalomkörök közül elsősorban az emberi test, a betegségek, az emberi élet, a telek, a ház, annak berendezése, a gazdálkodás, az állattenyésztés szókinése szerepel a kérdőívben a leggazdagabb anyaggal. Különös gond illeti meg a többalakú és többjelentésű szavakat. A kérdőív összeállításakor természetesen figyelembe vettük az erdélyi magyar népnyelv fontosabb hangtani, alaktani és mondattani sajátosságait is. A hangalak a szó ruhája, elválaszthatatlan tőle, azért előfordul nem egyszer, hogy egy-egy szót csupán külsejéért, a benne előforduló hangtani érdekességért kell bevennünk a kérdőívbe. Olyan területről van ugyanis szó, mely érintkezik a többek között éppen *a-zó*, *e-ző* és *i-ző* Mezőséggel. Egyebek mellett tehát e jelenségek határvonalát is igyekeznünk kell megvonni. A kérdőív minden egyes kérdő-pontja mellő odaírtuk a kérdés állandó szövegét is, hogy a gyűjtőknek ne kelljen a helyszínen rögtönözniük a kérdést. Ennek célja elsősorban a gyűjtők munkájának megkönnyítése, gyorsítása volt. A gyűjtőt éppen eléggé igénybe veszi a felelet pontos megfigyelése és lejegyzése, nem terhelhetjük meg még a kérdések rögtönzött megszövegezésével is. Ugyanakkor kiküszöbölhető ezáltal az is, hogy az egyik helységben így, a másikban pedig amúgy tegyék fel a kérdést. A látható dolgok és végrehajtható cselekvések nevét rámutatással a gyűjtő közelében fel nem található dolgok s a végre nem hajtható cselekvések nevét pedig körülírásai és mutatással, magyarázó mozdulattal gyűjtik össze. Különös gondot okoz azonban a mondattani jelenségek összegyűjtése. Ez a kérdés az eddig megjelent nyelvatlaszok szerkesztőit és gyűjtőit is sokat foglalkoztatta, megnyugtató megoldást azonban mindezideig senkinek sem sikerült találnia. Az ú. n. egyenes kérdészi mód befolyásolja a nyelvmestert. Ha egy irodalmi nyelven megszerkesztett mondatot fölolvassok előtte, egész biztosan ő is hasonló szerkezetet fog használni. Egész Erdélyben általános pl. az *el kell*

menjek-szerkezet az *el kell mennem*, illetőleg *el kell, hogy menjek* helyett. Azonban, ha fölolvassám ez utóbbit s megkérném, mondja ezt a saját nyelv-járásában, kétséges, hogy nem ugyanezt mondaná-e vissza. A találomra lejegyzett szövegegységekből leszűrt sajátságokat viszont térképezni lehetetlen vagy legalább is nagyon nehéz, minthogy minden pont mellé más adatot kell írunk térképünkre. A helyszíni tapasztalat mutatja meg, hogy a két mód közül melyiket választjuk. Az utóbbi megbízhatóbb módszer, csak a térkép áttekintését zavarja kissé az adatok különbözősége.

A gyűjtést a harmadik gyűjtő, Imre Samu katonai szolgálatra való behívása miatt egyelőre két gyűjtő végzi. Először az volt a terv, hogy az egyik gyűjtő kérdez, a másik jegyzi a feleletet, a terv kivitele alkalmával azonban a módszer látszott alkalmasabbnak, hogy a két gyűjtő arányosan ossza el a kérdőívet és a maga részét mindenik állandóan maga kérdezze és természetesen maga jegyezze a feleletet is. A két gyűjtő ilyen együtthaladása, párhuzamos munkája újítás a nyelvtérkép-munkálatok történetében. Ezt a gyűjtési módot a gyűjtés irányítója azért tartja szükségesnek, hogy az összegyűjtött anyag minél megbízhatóbb legyen. Több fül mégis többet hall. Különösen a hangtani jelenségek pontos megfigyelése okoz nagyon gyakran nehézséget. A vitásabb kérdések alapos megfigyelése és megbeszélése csakis így lehetséges. Este, illetőleg munka után, vagy éppen munka közben is a gyűjtők észrevételeiket kölcsönösen kicserélhetik. Ennek a gyűjtési módnak megvan az az előnye is, hogy a két gyűjtő hallását és jegyzési módját a lehető legjobban összehangba hozza.⁴

Az volt eredetileg a terv, hogy egy-egy faluban a gyűjtők 6–7 napot töltenek, mert úgy látszott, hogy a mintegy 2200 kérdés alapos feldolgozásához ennyi idő feltétlenül szükséges. A gyűjtők gyakorlottsága és a munka haladtával a nyelvtérkép felvételező munkájában való technikai készsége annyit növekedett, hogy kezdetben négy, később három nap alatt elvégezhették a kérdőívben foglalt kérdés-anyag alapján a megfigyelést.

Az alapos munkának elengedhetetlen feltétele az egyes gyűjtőpontokon a gyűjtés megkezdése előtti népnyelvi tájékozódás is. A gyűjtőknek ki kell tapogatniok a kutatandó népnyelvi pont fontosabb hangtani és egyéb sajátosságait, ki kell választaniok a megfelelő nyelvmestert, nem is beszélve arról, hogy ma a szállás és az ellátás kérdésének elintézése is különösen nehéz. E téren bizony sokat nélkülöznek a gyűjtők. Ugyanakkor a kérdőív feldolgozásával párhuzamosan a gyűjtőknek is igyekezniük kell minél több szöveget összegyűjteni és lehetőleg fényképezni is. Kívánatos volna valamilyen hangfelvevő gépet is alkalmazni; ennek és a hozzá való lemezeknek beszerzése azonban ma szinte lehetetlen.

A gyűjtők előre megállapított menetrenddel indulnak útnak. A gyűjtés irányítója előzetesen kérelemmel fordult a kalotaszegi református egyházmegye espereséhez, *Daróczy Ferenchez*, hogy az egyházmegye lelkészi karának figyelmét hívja fel e gyűjtésnek Kalotaszeg és vidéke szempontjából, meg egyetemes magyar szempontból való fontosságára és utasítsa a lelkészi kart, hogy a gyűjtőknek a szállás és ellátás biztosítása, valamint a népnyelvi alanyok kiválasztása tekintetében a legmesszebbmenő mértékben legyen segítségére. Az esperes az ügyet körlevelében a legmelegebben figyel-

⁴ Mindez talán túlzott óvatosságnak tetszik, s azt a látszatot kelti, mintha az intézet nem bízna eléggé a gyűjtőkben. A gyűjtők felkészültsége tökéletesen megfelelő a célnak. Mindketten többször gyűjtöttek már külön-külön is, együtt is. Most az együttes gyűjtés azért folyik, hogy a lehető legpontosabb, legmegbízhatóbb módon történjék az anyaggyűjtés, s előkészítse a Nyelvészeti Osztályt a tulajdonképpeni feladatra: az erdélyi magyar népnyelvi térkép megvalósítására [A szerk.].

mébe is ajánlotta az egyházmegye lelkészi karának és e támogatás már eddig is nagyban segítette a kutatást. A világi hatóságok erkölcsi támogatását a gyűjtés irányítójának kérésére *dr. Szász Ferenc*nek, Kolozs megye alispánjának ez ügyben kiadott előzékeny határozata biztosította. Az egyes kutatópontok lelkészei idejében levélbeli értesítést kaptak és kapnak arról, hogy a gyűjtők milyen időpontban érnek a kérdéses községbe. Így minden oldalról biztosított a munka tervszerű és lehetőleg zavartalan végzése.

A hangjelölés majdnem teljesen azonos az első magyar népryelv-kutató értekezlet határozataiban megállapított hangjelöléssel. Az eltérés mindössze annyi, hogy az erdélyi népryelvi hangviszonyoknak megfelelően esetleg külön jelöléseket is alkalmazunk.

Az anyag feldolgozásához már a gyűjtés alatt hozzáfog az Osztály, hogy a felvételezés teljes elvégzése, a gyűjtés befejezése után mindjárt hozzá is lehessen kezdeni a rendszerezéshez és a térképek megszerkesztéséhez. Az anyag kicédulázását részben a gyűjtők, részben pedig külön erre a célra kiválasztott munkatársak végzik. Mivel aránylag kevés, mindössze ötvenegynehány községet kell a térképlapokra fölvenni, előreláthatólag kisebb alakú térképeken közölhető majd az anyag. Ez a kedvező körülmény lehetővé teszi az anyag nagy részének térképezett kiadását. Ha az egész anyag térképezett kiadása nehézségekbe ütköznék, akkor a fontosabb kérdések anyaga kerül térképre, a többit pedig egy külön kötetben, vagy a térképezett anyaggal párhuzamosan a térképek szélén közöljük.

Mindez már a végrehajtás állapotában lévő terv. Nem első a magyar népryelv-kutatás történetében. Reméljük, hogy a mostani nehéz körülmények ellenére is sikerül a Nyelvészeti Osztálynak megvalósítania e Kolozsvár közvetlen szomszédságában fekvő vidék népryelvi térképének, utána pedig az egész erdélyi magyar nyelvterület népryelvi térképének elkészítését és kiadását.

Márton Gyula

Egy XVIII. századi rendelet a kolozsvári fürdőzésről. A tűzgyújtó papir sorsától menekült meg az alább közölt hivatalos irat,¹ mely érdekes fényt vet Kolozsvár XVIII. századvégi életére. A Szamos vizében fürdőzőkkel szemben merültek fel már akkor is súlyos kifogások, amelyek arra késztették magát a gubernátort, gróf Bánffy Györgyöt is, hogy szigorú rendelkezést adjon ki a város előljáróságának. Úgy látszik, hogy a tanuló ifjúság is hódolt a fürdőzés meg nem engedett módon folytatott örömeinek, mert — a gubernátor intézkedésének megfelelően — Andrási Antal főbíró-helyettes 1799. augusztus 3-án megküldte a rendelet másolatát a piaristák vezetése alatt álló főiskola rectorának, Bolla Mártonnak is.

Azonban nemcsak a külvárosok egyszerűbb lakóinak nyári kedvtelésébe pillanthatunk be ezen iraton keresztül, hanem útbaigazítást kapunk a város népességének szaporodására vonatkozólag is. Különösen figyelemre méltó az a szerep, amelyet az utca kapitányok és a napjainkban szerencsésen újból életre keltett tizedesi szervezet játszott a város életében. Hatáskörük — mint látjuk — még a tizedben lakók erkölcsi életének felügyeletére is kiterjedt. — A rendelkezés szövege a következő:

A jó erkölcsnek, a mellynek fel tartására a Polgári ügyelésnek főbb képpen ügyekeznii kelleetik, szemlátomást való veszedelmével, tulajdon magam kéntelenittetem tapasztalni, hogy nem tsak az éretlen ifjuság, hanem még meg élemedett személyek is, félre tévén minden szemérmetességet, mi-

¹ Egy másik irattal együtt a közlő ajándékából a múzeumi levéltárba került [A szerk.].

dön nyári üdöben a Város mellett lefolyó Szamos árkában feredeznek a víz mellett alá s fel járkáló személyek között anya szült mezitelen a vízben felemelkedni, de még szerte széjjelis sétálni is nem szégyellik, s ez által az okosabb részét ugyan a Publicumnak undorodásra készítetik, de az ártatlanabb kivált leány és asszonyi nép részét az erköltsnek könnyen eshető meg vesztegetésére serkentik, a mellynek már példái is lehetnek, de vagy-nakis. Jollehet pedig az illetén illetlenségeknél el távoztatására a min-gyárt hathatos parantsolatok nem volnánakis, kitkit de kivált az Elöljárókat a magok emberisége, s hivatala kötelezne, a minden napi példák mutatják mind azon által, hogy a Tisztek kiknek hittett köteleességekben jár, az illendőségnek, és a jó rendnek fenn tartása, az efféle tselekedeteknek pedig meg zabolázása, és a kik lelki képpen is az illetén tselekedetekből származando, következésekről számolni tartoznak, ezen tárgyra vagy éppen semmi vagy felletőbb kevés figyelmetességgel viseltetnek, az honnan az is vérszi eredetét, hogy az Ujparasztoknak² gyermekei minden rendelések mellett is, mind e máj napig merős meszittelenen azoknak szülői pedig illeten magok fel fedezésekkel a Városon szerte széjjel minden fenyték nélkül koberolnak.

Hogy azért legalább jövendőre nézve ezen részben a jó rend fenn tartatassék, s az illetén példák által szokásban jött félelem, és tartozkodás nélkült való szemtelenség meg zaboláztassék, és az erköltstelenségre vezető alkalmatosság el távoztassék, az Urat azon rendeléseknek mellyek ezen tárgyban ki bostattottak szorgalmatos meg tartására olyan hozzá adással kívántam emlékeztetni, egyszersmind pedig, az azokra való fő vigyázatot az Urnak, és az Ur alatt kirendelt több tisztviselőknél, az Ur által azoknakis lelkekre a végett akartam kötni, hogy azon rendeléseknek követke-zéséül minden üdö haladék nélkült olyan hathatos rendeléseket tégyen, hogy ha kik az arra rendelendő Vigyázók vagy Utzta Kapitányai által minden ruha nélkült a fellyebb le irt mod szerént feredezni, és járkálni találtotnak, valamint szintén az a féle gyermekeknek szülői is, érdemlett büntetés alá vonattassanak és ezen rendelés mind most, mind pedig minden esztendőben, a midön a feredésnek üdeje elő jönn, és azon közben is minden embernek tudtára adassék.

Hogy pedig a tanuló ifjuság is az ilyen tselekedetekben meg zaboláztassék, az iránt az oskolák Elöljáróival is egyet értvén, általak is az ifjuságot az illendő szemérmetségnek fenn tartására ösztönözni végtére pedig az Uj parasztok gyermekeinek a Városban és Hostátokban való mezitelen járások valamint szintén az asszonyoknak is a botránkoztatást vagy unalmat ingerlő bé takarozatlanul való koberlást kemény fenyték alatt meg tiltani, és tellyességgel meg nem engedni el ne mulassa; külömben ha mi fogyatkozást fogok ezen részben tapasztalni kéntelen lészen az illetén illetlenségekért leg előbbször az Urat az után pedig azokat kiknek kötelességekben járt ez iránt vigyázattal lenni, nevezetesen a Tizedeseket, és Utzta Kapitányokat terhes számadás alá huzni, a minthogy bizonyosan el semis mulatom. Qui de reliquo maneo DVestrae

Claudiopoli Die 31-a July 799.

ad officie paratissimus
Geo. Bánffy mp.

Az eredeti egy kétrét hajtott ív első három lapján. Az 1. lap bal felső sarkán:
Copia 375.

Közli: Pataki József

² A XVIII—XIX. században a szellérsorban lévő cigányokat nevezték így [A szerk.].

Kaptál piros eszimat? Szabó T. Attila ebben az eredménytelenül árukkodó gyermeknek kijáró csúfolkító kérdésben az egykori városi piros eszímaviselet emlékét látja (EM. 1942:138—9). Dömötör Sándor nem találja kielégítőnek ezt a magyarázatot, hanem az ország különböző részeiből összegyűjtött, a hiábavaló árukkodót gúnyoló szólásokra („Miért nem csináltatsz magadnak piros nadrágot?“, „Kaptál a tanító úrtól piros eszimat?“, „Kaphatsz apádtól piros nadrágot esörgösispikával!“) támaszkodva azt tartja, hogy „az árukkodással feltűnni vágyó személyt gúnyolja ez a kérdés azzal, hogy olyan ruhadarab viselhetésének jutalmával biztatja, amely méltó a feltűnési viselkedésnek tulajdonított árukkodó ténykedéshez.“ Szerinte tehát ezekben a szólásokban a hangsúly a feltűnő színen van, nem pedig a ruhán vagy a esziman (uo. 1942:261). — Ennek a magyarázatnak a megerősítésére és kiegészítésére én is idézhetek néhány adatot.¹

„Kapsz piros nadrágot, csak árukkodj!“, „Merj árukkodni, kapsz piros bugyogót!“ — gúnyolják az árukkodó gyermeket társai Szencen, Nagyfödemesen, Diószegen (Nyitra—Pozsony m.) és Kismagyarán (Komárom m.). — Gyermekkoromban, mintegy két évtizeddel ezelőtt Rozsnyón (Gömör m.) a következő versikével gúnyoltuk árukkodó társainkat:

*Árukkodó Júdás,
Kell-e piros tojás?*

*Nem kell nekem piros tojás,
Jobb nekem az árukkodás!*

A versike első két sorát rendszerint egyikünk énekelte, mire mi többiek az árukkodót közrefogtuk, és egyszerre többen énekeltük a harmadik és negyedik sort, mindaddig, amíg az árukkodó el nem állt szándékától, vagy célhoz nem ért. Ez a gúnydal azonban nemcsak a felsült árukkodónak, hanem általában minden árukkodónak kijárt. Ezt a gúnydalt, illetőleg ennek változatait tudomásom szerint még a következő helyeken ismerik: Komárom, Gúta (Komárom m.), Diószeg, Érsekújvár, Galánta, Negyed, Szímó (Nyitra—Pozsony k. e. e. m.), Bátorkeszi, Ebed, Köbölkút (Esztergom m.), Pozba (Bars-Hont k. e. e. m.), Kecskemét. Egy jászladányi ismerősömtől tudom, hogy Jászladányon is ismerik e versike első felét, ott azonban nem éneklék, hanem kérdésként kiáltják az árukkodó felé.

Egybevetve most már mindezeket az adatokat, láthatjuk, hogy a hangsúly valamennyiben valóban nem a ruhán, esziman, vagy tojáson van, hanem e jutalmak feltűnő, mégpedig nagyon feltűnő piros színén. A piros tehát az árukkodót megbélyegző szín. A Dömötör Sándor cikkében és itt idézett adatok földrajzi elhelyezkedéséből világosan látszik, hogy a piros színnek ezt a funkcióját az egész magyar nyelvterületen ismerik, illetőleg ismerték. — A piros szín e funkciójának magyarázatául elfogadhatjuk a nagyfödemesi népi magyarázatot, amely szerint az árukkodónak verés jár, ettől pedig piros lesz a bőre. Ennek a magyarázatnak látszólag ellentmond a „piros tojás“. Itt azonban figyelembe kell vennünk azt, hogy a tojás ebben a gúnyolódásban valószínűleg csak a rím kedvéért szerepel.

Sulán Béla

Illeérdő. Gergely Béla e helynév magyarázata során kimutatta, hogy ez a kolozs megyei Bodonkút történeti helynevei között 1754-ben előforduló *Élő erdő*, illetőleg az 1803-ból kimutatható *Élerdő* átalakult formájának tekinthető (EM. 1943:95). Minthogy ugyanott a helyszíni gyűjtés alkalmával a

¹ Ezeknek az adatoknak nagy részét tanítványaimtól, az érsekújvári m. kir. áll. kereskedelmi középiskola növendékeitől gyűjtöttem.

rumén lakosság ajkáról *Iliardău* ~ *Iliardayă* alakot jegyzett le, kézenfekvőnek tartotta azt a magyarázatot, hogy a helynév előtagja a magyarban a rumén alak hatására alakult át. Akkor nekem is elkerülte a figyelmemet az, hogy nem szükséges ilyen külső hatásra keletkezett alakulásra gondolnunk. Bodonkút ugyanis beletartozik az erdélyi *i*-ző nyelvtérületbe és így az előtag eredetileg is *ilő*-nek hangzott; ugyanígy a bizonyító példaként e falu határából kimutatható rumén *Silute* sem a forrásokban és a mai népnyelvben is irodalmi vagy köznyelvi alakjában olvasható *Szél uttya*, hanem az *i*-ző előtaggal ejtett *Szil uttyá*-ból magyarázható. A ma teljesen rumén Diós határában levő egyik hely rumén neve, a *Bilău* is, bár az 1754–1868 között kimutatható történeti adatok mind *Déllő* formájúak, a diósi elpusztult, de alighanem *i*-ző magyarság **Dillő* ~ **Dillö* helynevéből alakultnak tekinthető. Ugyanez az eset a Magyarnádasról ismert rumén *Silibrazdă* ~ *m. Szélbarázda* helynév esetében is; itt is egy magyar népnyelvi **Szilibarázda* alakra kell gondolnunk, hisz a Nádasmentén lévő magyarság népnyelve ma is *i*-ző.

A „vörös ficfa“- és a „vörös almafa“-hoz. A fiatalon elhunyt *Gergely Béla* az EM-ban megjelent első cikkeinek egyikében említi, hogy Bonchidának a környékbeli ruméus nyelvében *răkita roșie*, 'vörös fűzfa', Désnek pedig *măru roșu*, 'vörös almafa' a neve (EM. 1943:95). Most, hogy a „Szolnok-Doboka magyarsága“ című munkába Dés történetének vázlatos megírásával foglalkozom, a városnak a megszállás idején írt, helyesebben jórészt magyar forrásokból átírt monografiájában látom, hogy Dészt a környékbeli román nép a szerző szerint is *Mărul roșu*-nak nevezi, ellenben szerinte a *Răchita albă* név Szamosújvárnak a neve.¹

Mylsid. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában lévő gr. Bánffy-levéltárból Varju Elemér² egy 1325-ből való egvezséglevelet közölt. E szerint az erdélyi káptalan előtt Apa fia Jakab és ennek Jakab nevű fia Dénes fiát Tamást a rajta elkövetett károkért, különösképpen Idecs vára elhamvasztásáért *Mylsid* nevű halommal és Symisne (ma: Semesnye Szolnok-Doboka megyében) birtokkal kárpótolja (BánffyOkl. I, 51–2). Az oklevélben a kárpótlásként adott egyik birtok neve többek között „*monticuli Mylsid nominati*“, majd „*dicti monticuli Mylsid*“ szövegösszefüggésben fordul elő. — Ez oklevélben előforduló helynév olvasata csak *Milsid* lehet; így aztán összetett helynévnek értelmezhetjük. Első tagja a mai *mély* szó *i*-ző *mily*, esetleg *mil* ~ *mil* alakja. Ez így írva, többször előfordul a középkori oklevelekben. Pl. 1240 körül: Aquam *Myler*. 1257: aquam que dicitur *Myler*, 1266: in loco qui vocatur iuxta ydioma terre *Mylertu*. 1400: ...*meatus aque Myler nominatus* (OklSz.). A helynév második tagjában meg a kihalt *séd* 'folyóvíz' köznévnél ugyancsak *i*-ző *sid* ~ *sid* alakját látom. Érdekes, hogy a köznévi ilyen *i*-ző változatát először ugyancsak a Bánffy-levéltár egyik 1378-ban átírt, de 1228-ból való határjáró okleveléből lehet kimutatni. A kolozsmegyei Széplak határának helynevei között szerepel az *Oszójó sid* („*rivulum qui vocatur Osoio syd*“) helynév (vö. BánffyOkl. I, 4). E helynév értelmezésével kapcsolatban már régebben kimutattam, hogy az utótag *sid*-nek olvasandó. Ez olvasat és értelmezés helyességére nézve idézhető néhány helynév, mint amilyen pl. 1254-ből a *Sid fy*, 1294/1367-ből a „*Ryuum qui vocatur Syd*“, 1328-ból a „...*riuum Kiralsidi dictum*“, 1334-ből a „*riuulo*

¹ „Poporul îi (t. i. Désnek) zice și: *Mărul roșu*, Gherlei: *Răchita albă*“ (Mânzat George: *Monografia orașului Dej*. Beszterce, 1926. 18).

² A kiadó közelebbről nem jelzi, de az itt lévő két Bánffy-levéltár, a nemzetiségi és a rokonsági közül alighanem az előbbiről van szó.

Meelsyd nominato“ adatban olvashatón kívül a szilágymegyei Nyirsid neve, mely a ‚mocsár‘ jelentésben már elavult nyir köznévi és a séd > sid > sid ‚folyóvíz‘ szó összetétele (vö. MNY. XXXV, 51—2). Természetesen a Milsid név csak jelölésköri kiterjedéssel lehetett a XIV. században is egy halom neve. Ez a jelenség azonban egyáltalában nem szokatlan a helynévalakulások történetében.

A kérdésben forgó Mylsid tehát szerintem csak Mil(y)sidnek olvasható és ‚Mély patak‘-nak értelmezendő. Ugyanúgy tehát mint a Dés 1261-i határjárásában előforduló „Quendam fluuium Melsed vocatum“ (ÁrpÚjOkm. VIII, 10) szövegrészben olvasható pataknev, mely egyébként alighanem a mai dési, valóban nagyon mély medrű Deberke patakának régi magyar neve [l. tölem Dés helynevei. ErdTudFüz. 101. sz. (szerk. György Lajos). 44].

Révally. Az EM. XLVIII(1943), 283—4. l.-ján a *Hegyesel* helynévvel kapcsolatban kimutattam, hogy az alighanem a *hegy(e)* köznévi -s képzős származékának és a kihalt *elve* ~ *elü* ‚valamin túl eső; pars ulterior‘ köznévből való összetételnek csonkult alakja. Nehány példám, gondolom, szinte kétségtelenné tette ezt. Elkerülte azonban akkor a figyelmemet a címszóul itt felírt példa, melyet pedig már felhasználtam „A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincsé“-ről írt tanulmányomban (vö. az ETI. 1940—1. évi Évkönyve és kny 26.). Mint emitt kimutattam, a *rév* ‚vadum‘ köznévi több alakváltozatban (*rév* ~ *réh* ~ *ré* ~ *ri* ~ *rö* ~ *rü*) előfordul Kalotaszegen. Egyebek mellett Középlak 1761—62. évi, Sztána 1813-ból ismert helynevei között van *Révhely* helynév. Nagypetri 1754-ből közölt helyneveinek közlésében azonban egy ilyen adatra bukkanunk: „a' Révellyben a' Patak mellett“ (KszgHn. 303). Minthogy, sajnos, Nagypetri határából nem ismerünk 1754 előttről való helynévi adatokat, és az ezutánról felsorolt, igaz, kissé szegényes történeti, meg az elég bőséges jelenkori adatok között sem találunk újra reá, mint egészen valószínű származtatás kettő jöhet számításba: 1. A *Révally* (olv. Révej) lehet a *rév*+*hely* köznévi összetétele. Ebben az esetben egészen érthetően a *vh* hangkapcsolatból csak a *v* maradt meg, a *h* mint gyenge torokhang kiesett, illetőleg a kiejtésben gyengén hangozva, nem került bele a forrásba. 2. Valószínűbb azonban, hogy itt is a *rév*+*el(ü)* ~ *elve* köznévi összetételéről van szó. Ebben az esetben természetesen a *Révally* is beletartoznék az *Erdély*-típusú helynevek csoportjába.

Szta

SZEMLE

KANNISTO ARTÚR

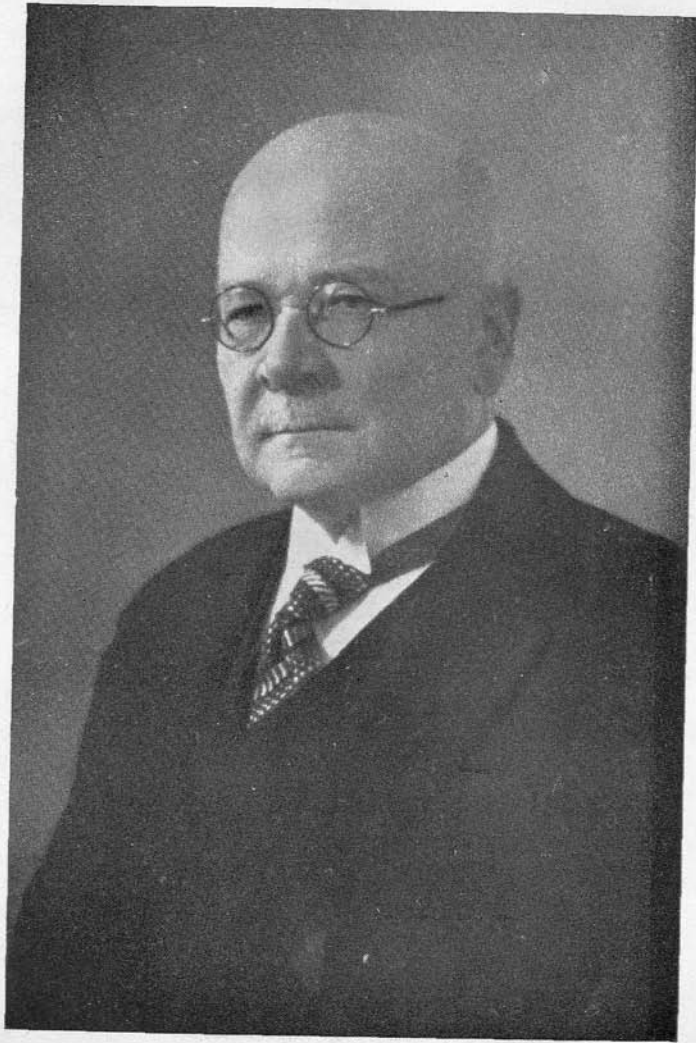
1874—1943

A nemzeti fennmaradásért évek óta elszántan küzdő finn testvér-nép sok-sok hősi halottja mellé ez év márciusában a belső, szellemi arcvonalnak egy kiemelkedően nagy, s mégis csendes, szerény tudós-egyénisége szállott a sírba *Kannisto Artúr* halálával.

Mióta a múlt században *Castrén*, a nagy finn nyelvtudós kimondotta a finn tudomány- és művelődéspolitikai későbbi sarkalatos igazságát, hogy t. i. a finnek csak szellemi munkával remélhetnek egyetemes jelentőségre emelkedni, s szegénységükben a rokonnépek múltja és jelene az a terület, melynek művelése a legnagyobb sikerrel kecsegtet, ez a megállapítás a finn művelődési életet átható, a finn nemzeti műveltségnek irányt szabó alapelve lett. Éppen ezért e műveltségi elv minden munkását életében jóval nagyobb tisztelet, érdeklődés és rokonszenv övezi, halálát sokkal nagyobb részvét és gyász kíséri, mint például nálunk.

Kannisto Artúr egy olyan korszak finn nemzedékének volt gyermeke, amely már teljes meggyőződéssel és erővel dolgozott a *Castrén*-hangoztatta célkitűzés valóráváltása, a finn-ugorságra vonatkozó ismeretek minél teljesebb összegyűjtése és feldolgozása érdekében. Míg nálunk a közfelfogás hidegen húzódozott a „hallszagú” rokonság gondolatától, sőt a tudományban is javában állt a harc a magyarság finn-ugor és török származtatói között, Kannisto Artúr, a gazdálkodó Kannisto Juha fia, már elemista korában Magyarországról szóló útleírásokat, gimnázista korában meg magyar nyelvészeti vonatkozású fejtegetéseket olvas, sőt, a rokonnnyelvek szeretetétől áthatva, a hetedikes diák már hozzákezd magyarul tanulni. Egyetemi hallgató korában még csak erősödik benne a rokon népek, így a magyarság iránti szeretet és a rokonok bensőségesebb megismerésének mind erősebb vágya kél. Tanárai között ott vannak a finn tudományos életben nagyon jelentős szerepet játszó finn nyelvészeknek olyan kiválóságai, mint Jalava Antal, a helsinki egyetem magyar lektora, Genetz, a finn-ugor nyelvészet és Setälä Emil, a finn nyelv és irodalom professzora, egyben az újabb finn népnyelvi kutatások megindítója.

Népi származása és tanára, Setälä hatása irányíthatta Kannistot kezdő nyelvész éveiben a finn népnyelv kutatása felé. De bár e téren is kiváló eredményeket ért el a fiatal Kannisto, az itt szerzett gyűjtési tapasztalatokat és a feldolgozásban élesedő módszerbeli készséget hamarosan távolabbi tereken hasznosította. A fiatalkori ábrándok férfikorba átnyúló valóráváltásaként Kannisto 1901-től öt évig a helyszínen tanulmányozta a finn-ugorság legkeletrebbre eltávolodott ágának, a vogulságnak nyelvét és műveltségét. Minthogy a vogul tudvalevőleg az osztjakkal és a magyarral együtt a finnugor népek keleti, ú. n. ugor-ágát alkotja, így Kannistonak e legközelebbi rokonunk nyelvére vonatkozó kutatásai magyar nyelvészeti szempontból is rendkívül fontosak. Szinte az őskori kezdetlegesség állapotában, gyűjtőgető, halászó-vadászó, pásztorkodó sorban élő vogulság szálláshelyein öt évig olyan életszínvonalon és olyan nehézségek között dolgozott Kannisto, hogy a nélkülözések meg a

Arthur Kamisto.

gyűjtőmunka erőltetett üteme megtámadta szervezetét. Ezért a negyedik évben négyhónapi üdülésre vissza kellett utaznia Finnországba, és csak ezután fejezhette be észak-vogul gyűjtését. 1906-ban tizenegy vogul nyelvjárásra és a vogulságnak sok néprajzi jelenségére vonatkozó jegyzetekkel, kb. négy kötetre tehető népköltészeti szöveggyűjtéssel, 150 lemezre felvett vogul dallammal és 650 néprajzi tárggyal tért vissza Kannisto. Olyan ismeretanyagot jelentett ez, mely amellelt, hogy messze fölülmúlta a vogulságra vonatkozó addigi kutatások összességét, a gyűjtés módszeressége és a lejegyzések fonetikai pontossága tekintetében is mindmáig páratlan értékű vogul anyagot nyújt.

Élete hátralevő, csaknem négy évtizedének minden e munkára fordítható idejét Kannisto a jegyzetkönyvekben, rajzokban, fényképekben, lemezekben, tárgyakban heverő hatalmas anyag feldolgozására szentelte, mert tudta, hogy a gyűjtött anyagot igazán kifogástalanul csak maga a gyűjtő dolgozhatja fel. E négy évtizedet azonban sok más oktatásügyi, tudománypolitikai és közéleti kötelezettség, többek között előbb a Finnugor Társaság titkári, majd 1935-től elnöki tisztének sok terhe darabolta fel; ilyen minőségében a finn népnyelvi és a rokonnépekre vonatkozó nyelvészeti kutatások irányítása, a gyűjtések és a feldolgozások anyagi alapjainak előteremtési gondja is főleg Kannistora hárult. Érthető tehát, ha a visszaérkezés utáni évtizedeknek csak egy részét fordíthatta, a hatalmas anyag, a kb. négy kötetre tehető vogul népköltési gyűjtemény, a mintegy 60 nyomtatott ívre tervezett nagy vogul szótár és az obi-ugor díszítőművészet feldolgozását magába foglaló kiadvány sajtó alá rendezésére. A gyűjtés feldolgozásának ideje alatt azonban hangtani részlettanulmányai mellett több olyan dolgot is jelentetett meg, melyek azt mutatják, hogy Kannisto — az újabb nép-kutatás szellemében élve — a nyelvet nem szakította ki a vogul népi élet anyagi és szellemi műveltségi megnyilvánulásainak egységéből, hanem az egész vogul életet a maga sokrétűségében, a jelenségek kölcsönös egymásra hatásában szemlélte. Innen van az, hogy szótári anyaga, mint a róla szóló előzetes jelentésekből, véleményekből sejthető, nemcsak szavak gyűjteménye, de valósággal a vogul műveltségnek a nyelvben való tükröződése is.

A magyarsággal való kapcsolatai személyi és tudománypolitikai természetűek. Legtöbb korabeli magyar nyelvtudóssal személyes kapcsolatban volt. A legbensőbb kapcsolatban mégis a közülünk Debrecenbe elszármazott és nemrégiben meghalt Csűrű Bálinttal állott. Barátságuk tudományos téren is megnyilvánuló vetületét mutatja az az együttesen kiadott értékes szótár, melyben az 1932-ben elhalt finn nyelvész, *Wichmann György* észak-csángó hagyatékát rendezték együtt sajtó alá. A nyelvrokonság tekintetében legtávolabbi fokon álló északi nyelvrokonon finn nép tudományossága néhány évtized alatt olyan mértékben valósította tehát meg Castrén elveit, hogy a módszeres népnyelvi kutatásnak a moldovai csángók között való rendszeres megindulása is finn nyelvtudós nevéhez fűződik. Még szerencse, hogy Kannisto és Csűrű együttes munkája révén legalább a sajtó alá rendezés nehéz munkájából a magyar nyelvtudomány is részt kaphatott.

Nemcsak a finn-magyar nyelvészeti, de a finn-magyar művelődéspolitikai kapcsolatok ápolása terén is kimagaslóak Kannisto érdemei. Mint a helsinki Finn-Magyar Társaság elnöke, sokat is tehetett a finn-magyar kapcsolatok kimélyítése érdekében. Szóban és tettben az igaz rokon, az igaz barát lelkiületével viseltetett irántunk. Éppen ezért halálával nemcsak a finn nép és a finn szellemi élet vesztette el egyik legkimagaslóbb alakját, de igaz rokонт és hűséges barátot vesztett benne a magyarság is.

Szabó T. Attila

ÚJ KÖNYV A MAGYAR ALKOTMÁNYRÓL

Az idei könyvnapra Magyarország alkotmánya címen új magyar alkotmányjogi könyv jelent meg *Csekey Istvántól*, a kolozsvári egyetem magyar közjogi professzorától.* Amilyen bő termés volt a korábbi évtizedekben rendszeres közjogi munkákban, nevezetesen az egyetemi tanulás céljait szolgálókban, ép oly ritkán jegyezhetünk fel a mai időkben ilyeneket. Már ezért is foglalkoznunk kell a most megjelenttel.

Ennek tárgyalási rendszere eltér a magyar közjogi könyvekben eddig túlnyomólag követett rendszertől. Bevezetőleg a magyar alkotmány fogalmáról és a Szent Korona tanáról mint a magyar alkotmány alapeszméjéről szól. Azután egy történelmi részben a magyar alkotmányfejlődés egyes korait, majd annak területi alapjait mutatja be, itt tárgyalván Magyarország viszonyát Ausztriához is. A rendszeres részben a magyar alkotmányjog kútfőivel, a magyar állam szerveivel, az államhatalom személyi és térbeli kiterjedésével (nép, terület) foglalkozik. Hangsúlyozza szerző, hogy a magyar alkotmányjognak sajátos jellegénél és alkotmányunknak történelmi alkotmány jellegénél fogva nem elég az alkotmányjogi intézményeknek csak jogi természetét kifejteni, hanem a jogászai módszer mellett szükséges az alkotmány főbb elveinek kialakulását megmutató történelmi módszernek, valamint az összehasonlító módszernek alkalmazása is.

A szerző több kérdésben más álláspontot foglal el, mint aminőt a közjogi írók legtöbbször elfoglal. Így nem helyezkedik ugyan arra az álláspontra, amely érthetetlennek találja, ha az alkotmányjogot tárgyaló mű a jogforrások tanával (jogszabálytan) foglalkozik, mert hiszen munkája éppen a jogforrások tanát fogja részletesen kifejteni, mégis azt mondja, hogy miután az egész alkotmányjog egyenlő a kútfők, vagyis az állami jogalkotás tanával, a kútfők tana elkerülhető lenne, ha a jogforrásokat az illető jogalkotó szerveknél tárgyalnók. Ennek azonban az az akadálya, hogy némelyik jogforrást több szervnek együttes működése alkotja, továbbá a szokást a kútfők tanának mellőzése esetén hogyan lehetne bemutatni? Valójában azonban nemcsak a most mondott okból foglalkozik szerzőnk a kútfők tanával. Elismeri, hogy annak különösen nagy jelentősége van a magyar alkotmányjogban, lévén a magyar alkotmány történelmi alkotmány, sőt a kútfők tana a magyar alkotmányjognak szinte legfontosabb alapvető kérdése. Részünkről is bajosan tudjuk elképzelni a magyar alkotmányjognak olyan bemutatását, amely ne bocsátaná előre annak kifejtését, hogy az alkotmányjogi jogszabályokat minő tényezők alkotják és azok minő alakban jelennek meg.

Szerzővel együtt mi is szükségesnek tartjuk az alkotmányjog történelmi kialakulásának főbb vonásokban való bemutatását, és az összehasonlító módszert is hasznosnak ítéljük az alkotmányjog sajátos vonásainak felismerése és kellő értékelése szempontjából. Kérdés azonban, vajjon az alkotmányjogot bemutató munkában helyet foglalhat-e az egyes intézmények, rendszerek helyességének, célszerűségének fejtegetése (milyen legyen a választójog, arányos képviselői rendszer, egyedhivatali és testületi rendszer, központosítás, stb.). Nem lehet vitás, hogy a jog körébe csak a meglévő, a lett tartozik. Hogy mi legyen, a lenni kellő a politikai tudomány kutatásainak képezi tárgyát. Ennek dacára a tanulás célját is szolgáló alkotmánytanban — és a megbeszélte munkát erre is igen alkalmasnak tartjuk — az ilyen rövidebb politikai megvilágítások egyenesen szükségesek,

* Csekey István: *Magyarország alkotmánya*. Budapest, 1943. 260 l.

mert ezeket az ismereteket a jogot tanuló rendszerint nem közjogi studiumával egyidejűleg, hanem csak később szerzi meg.

Azt is kérdezhetjük, az alkotmányjogot tárgyaló munkában helye van-e a parlamenti kormányrendszer s ami ennek részét képezi: a miniszterek politikai felelőssége tárgyalásának. Még a nem történelmi, vagyis írott (charta-) alkotmányok is a legritkább esetben foglalják magukban ezt a kormányrendszert és a politikai felelősséget. Konvencionális állami élet-szabály írhatja elő ezeket és nem jogszabály, jogi szabályozásra nem is alkalmasak. A 48-as törvények sem hozták be nálunk a parlamenti kormányrendszert, csak lehetővé teszik azt a minisztereknek a parlamenthez való viszonyát szabályozó egyes rendelkezések. A parlamenti kormány, felelős minisztérium jelszavak körül elég nagy volt a fogalomzavar. De hogy a reformokat kívánók előtt a parlamenti kormányrendszer lebegett, több forrásból megállapítható (Kossuthnak 1848. március 3-i beszéde, a március 19-i Nyilatkozat, Deáknak mint igazságügyminiszternek 1848. július 11-i kijelentései, sőt már a tőle szerkesztett 1847-i Ellenzéki nyilatkozat). Jogszabály, ismételjük, nálunk sem ismeri el a parlamenti kormányrendszert. Nem állítható ez akkor, ha a képviselőház házszabályait nemcsak a ház belügyeire vonatkozó rendszabályoknak, hanem — amint szerző vallja — jogszabályoknak tekintjük. A képviselőház házszabályai 132. szakaszának 4. bekezdése szerint ugyanis minden képviselő felvetheti a kormány valamelyik tagjának akár a Házban, akár a Házon kívül tett és a kormány munkatervét érintő nyilatkozata alapján a bizalmi kérdést és a nyilatkozat után három napon belül annak a következő ülés napirendjére tűzését javasolhatja. Bármiként minősítsük azonban a képviselőház házszabályait, a parlamenti kormányrendszer, a miniszterek politikai felelőssége olyan intézmények, amelyeknek tárgyalása nélkül a magyar állam főszerveinek egymáshoz való viszonyát bemutatni nem lehet. A szerző is ezen állásponton állva adja ezeknek tárgyalását.

Az államhatalom fő funkcióinak törvényhozó és végrehajtó hatalom szerinti megkülönböztetése, amelyet szerző követ, az 1791:XII. t. c.-en alapszik. A végrehajtó hatalomnak kormányzati, közigazgatási és bíraskodási ágait különbözteti meg. Nem ilyen világos a szerző álláspontja a főszervek tekintetében, nevezetesen, hogy a király és az országgyűlés mellett a magyar állam főszervének tekinti-e szabályalkotó jogánál, a királyi tényekhez az ellenjegyzés által való hozzájárulásánál, illetőleg ily módon a királyi hatalomban való részességénél fogva harmadik gyanánt a kormányt is.

Régi, több mint másfélszáz éves közjogi irodalmunkban a megkülönböztetés a fenntartott és fenn nem tartott felségjogok között. Ez a megkülönböztetés nem vesztette el jelentőségét, hiszen a negyven év előtti véderő vitánál is az volt a vita tárgya a kormány és az ellenzék között, hogy a királyt a hadsereg vezérlete, vezénylete és belsejére tekintetében megillető jogra, annak szabályozására van-e az országgyűlésnek befolyása. A szerző szerint fenntartott felségjogoknak ma csak azokat a felségjogokat lehetne nevezni, amelyeket a királynak személyesen kell gyakorolni, amelyeket helyettesítéssel nem végezethet (törvénynyomtatás, miniszterek kinevezése, kegyelmezés, stb.). Nézetünk szerint a fenntartott felségjogoknak ilyen értelmezése a főhatalom két főszervének: a királynak és az országgyűlésnek viszonyát e jogoknál nem fejezi ki. Ezt teszi ezen jogoknak az az elfogadott meghatározása, amely szerint fenntartott felségjogoknak azokat a felségjogokat kell tekinteni, amelyekre vonatkozólag az általános szabályozás a királyt és az országgyűlést együtt és közösen illeti meg, vagyis amely jogok gyakorlásának módja ép olyan tárgya a törvényhozásnak, mint

az alkotmánynak bármilyen más kérdése, egyes esetekben azonban a király ezen jogokat az országgyűlés közreműködése nélkül gyakorolhatja. Ugyancsak a fenti alapon fenntartott felségjogoknak nevezi a kormányzati felségjogok között azokat, amelyek megmaradtak személyes intézkedése számára azokkal szemben, amelyek a királyi szervek hatáskörébe tartoznak.

Rendszertani állásfoglalás, hogy szerző indokolatlannak tartja a szabadságjogoknak az állampolgári jogok között való tárgyalását, mivel azok nem kapcsolódnak az állampolgársághoz, hanem néhány kivétellel az idegenekre is vonatkoznak és inkább a magántevékenység, mint az állami tevékenység körébe tartoznak. A szabadságjogok tehát szerinte csak annyiban szerepelhetnek az alkotmányjogban, amennyiben azok az állami cselekvésnek határait képezik. Erre azonban azt mondhatjuk, hogy ha a szabadságjogok — amelyek egyébiránt alanyi jogokká csak abban az esetben válnak, ha megsértésük esetén az egyes bírói jogvédelmet mozgásba hozhatja — az állami cselekvésnek korlátját képezik, mégsem lehet azokat úgy tekinteni, hogy azok csak az egyesek magántevékenységét szabályozzák, és az állami szervek cselekvését illetőleg ezt nem teszik. Ezért tárgyalandók az alkotmányjogban, mellőzésük nem indokolható és hiánynak tekintendő. Nézetünk szerint az alkotmányjog tanában mégis csak fontosabb hű képet adni arról a sajátos elgondolásról, amely szerint a nemzet a maga állami életét berendezi, ennek az állami életnek alapelveiről és a rendszertani szempont nem érvényesülhet a kép teljességének hátrányára.

A könyv írója úgy látja a magyar alkotmányt, aminő az a valóságban: mind keletkezésében, mind szellemében és jellegében egyaránt egészen magyar, amely a Szent Korona tanában azt a felfogást tárja elénk, hogy az állam a királytól és a nemzettagoktól külön léttel bír, jogi személyiség és a főhatalomnak közjogias felfogásával a patrimoniális felfogású államokat messze felülmuta. Kiemeli, hogy a nemzet közhatalmi szervezetének ez a felfogása még arra is képes volt, hogy századok előtt idegenből átvett jogintézményeinket magyar intézményekké tegye. Ebben az állambelfogásban a ma annyit hangoztatott közösségi gondolat — állapítja meg igen helyesen — nem új találmány, hanem ezeréves hagyomány. Nyomatékosan hangsúlyozza a magyar alkotmány ritka alkalmazkodó képességét, mondván, hogy nincs olyan cél manapság sem, amely rugalmas alkotmányunk keretein belül meg ne volna valósítható; e tekintetben utal arra, hogy felsőházi törvényünk az európai államok között elsőként adott helyet az érdekképviselőnek. Semmi szükségünk sincsen tehát a nemzet lelkével, egyéniségével nem egyező bármiféle külföldi rendszer átvételére, másolására.

Csekegy munkája értékes gyarapodása alkotmányjogi irodalmunknak. Benne alkotmányunknak újszerű meglátása tárul elénk több esetben. A főbb tanok kritikai történetét nélkülözzük ugyan, de a szerző a maga elé szabott keretben feladatát teljes sikerrel oldotta meg. Örömmel fogadnánk természetesen egy nagyobb lélekzetű munkát is, amelyben a tantörténet is helyet foglalhatna.

Balogh Artúr

A BESZTERCEI VÁNDORGYŰLÉS

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület az ezévi vándorgyűlést, mely az Egyesület tizennyolcadik vándorgyűlése volt, Besztercén rendezte meg szeptember 5—7. napján. E vándorgyűlésnek többek között az adott különleges jelentőséget, hogy az EME ez alkalommal találkozott első ízben közvetlenül Beszterce és Beszterce-Naszód vármegye magyarságával. A vándorgyűlés helyét meg-

állapító igazgatóválasztmányi ülésen többen aggodalommal fogadták a Besztercére szóló meghívást, mivel szerintük a város és vármegye magyarsága nem látszott eléggé erősnek egy vándorgyűlés helyi megrendezésére s a háromnapos előadássorozat állandó hallgatóságának biztosítására. Kérdéses volt az is, vajjon a történelmi helyzet megengedi-e 1943. őszén a vándorgyűlés megtartását. Beszterce és vidéke azonban bebizonyította, hogy alaptalan volt minden vele kapcsolatos aggodalom. A helyi rendezés és az előadások látogatottsága megszegyenített minden aggodalmaskodót, az Egyesületet pedig arra figyelmeztette, hogy nincs Erdélynek olyan vidéke, melyet ne volna érdemes fölkeresnie vándorgyűléseivel. A történelmi helyzetet illetőleg Isten iránti hálával kell megállapítanunk, hogy a vándorgyűlés három, illetőleg négy napja csodálatosan nyugodt hangulatban folyt le.

A besztercei vándorgyűlés munkája tulajdonképpen háromirányú volt. Központjában a négy szakosztály közös, tudománynépszerűsítő előadássorozata állott, e mellett folyt aztán egyfelől az Orvostudományi Szakosztály orvosi továbbképző előadás-sorozata, másfelől pedig az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának kezdeményezésére és irányításával a Beszterce-Naszód vármegye területén található köz- és magánlevéltárak számbavételére kiküldött levéltárkutató bizottság munkája.

Ami a négy szakosztály közös előadássorozatát illeti, örömmel állapíthatjuk meg, hogy teljesen a közzétett műsor szerint folyt le. A közönséget természetesen elsősorban a helyi vonatkozású előadások érdekelték, melyek közül egy művészettörténeti, egy nemzetiségi vonatkozású jog- és gazdaságtörténeti, egy pedig természettudományi volt. A három előadás kétségtelenül jó alkalom volt arra, hogy a meglátogatott város és vármegye magyarságát megismertesse ennek a magyar tájnak értékeivel, kérdéseivel, egyáltalán sajátos egyéniségével, s ezzel nemzeti és táji öntudatában elmélyítse, megerősítse. A vándorgyűlés vendégei pedig egy aránylag ismeretlen magyar területnek legalább bizonyos vonatkozásokban való megismerésével gyarapodtak. A többi előadás részben időszerű magyar tudományos kutatások eredményeiről számolt be, részben pedig az egyetemes tudományosság egy-egy fontos és közérdekű kérdését tárgyalta. Az előadássorozattal kapcsolatban hangzott el egy figyelemreméltó vélemény, amely szerint még szervezesebben kellene összekapcsolni a négy szakosztály előadásait, hogy szabadulni lehessen a még mindig tapasztalható lexikonszerűség hibájától. A hallgatóság így is meglepő kitartással hallgatta végig a háromnapos előadássorozatot, s nem egy előadás után élénk vita támadt a közönség körében vagy az előadó körül a felvetett kérdésekről. A közönség túlnyomó részben helybeli volt, részben vidéki és csak egész kis részben voltak messzi vidékekről jött résztvevők. Említésre méltó a város polgármesterének az az intézkedése, amellyel megengedte, sőt egyenesen kívánatosnak tartotta, hogy tisztviselői minél több előadást hallgassanak meg. A vármegye tanfelügyelője pedig a vándorgyűlés minden egyes napjára berendelte a vármegyei tanítóóság egy-egy részét.

Az orvostudományi szakosztály orvosi továbbképző előadássorozata másfél napig tartott, állandóan mintegy ötven résztvevővel. Az előadásokat, akárcsak a négy szakosztály közös előadássorozatának előadásait, részben helyi előadók tartották; egyes előadások után gyakran alakultak ki gyakorlati irányú megbeszélések. A továbbképző előadássorozatot is jellemezte az egységre törekvés; ez ugyan egyelőre csak két előadáscsoporttal sikerült, de már ez az eredmény is biztatás a jövőre nézve.

A levéltárkutató bizottság két és félnapi állandó munkával számbavette a besztercei levéltárakat, meglátogatta a naszódi ma ugyan magánkezelésben

levő, de egyébként állami levéltárat, és lépéseket tett néhány családi levéltár megvizsgálása irányában is. Munkájáról az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának ézevi jelentésében jelenik meg részletes beszámoló.

A vándorgyűlést egy városnézés, két kisebb és egy nagyobb, egéznapi kirándulás, valamint három tervszerűen előkészített esti beszélgetés tette még érdekesebbé és eredményesebbé. A vándorgyűlés vendégeinek egy-egy csoportja szeptember 5-én, hétfőn délután a Besztercehez legközelebb eső magyar faluba, Sófálvára, szeptember 6-án, kedden délután pedig a környékbeli legszébb szász községbe, Jádra látogatott el az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület népművelési szerelvényén. A beszercei városnézés és a két falulátogatás alkalmat nyújtott a város és a környék magyarságán kívül a mellette élő szászszággal és románsággal való közvetlen találkozásra is. Esténként a helybeli hivatali és társadalmi vezetőkkel folytak komoly beszélgetések, amelyeknek során a vendégek képet alkothattak maguknak a város és vármegye általános helyzetéről, nemzetiségi viszonyairól, társadalmi, gazdasági, művelődési kérdéseiről és tevékenységéről. E beszélgetések kézzelfogható közelségbe hozták a vándorgyűlés vendégeihez a mai magyar élet egész sereg olyan tényét és kérdését, amelyekről rendszerint csak kényelmes általánoságokban szeretünk beszélni, nyilatkozni és vitatkozni. A beszélgetések céltudatos irányításával, fegyelmezetttségével sikerült elérni azt, hogy két este valószínűleg a szemünk előtt rajzolódott ki Magyarország egyik vármegyéjé belső életének keresztmetszete. Ezt a képet még teljesebbé tette az a találkozás, mely kezdeményezésünkre a vándorgyűlés vendégei, a helybeli hivatali és társadalmi vezetők és a város nagyszámú és erős öntudatú magyar iparoságával folyt le a vándorgyűlés harmadik estjén. A beszercei magyar iparosok és kereskedők körében a helytálló és minden megpróbáltatást hősiesen kiálló, jól szervezett magyarsággal találkozunk, s az itt lefolyt személyes beszélgetések minden vendég számára feledhetetlen tapasztalatokat, élményeket jelentenek.

A vándorgyűlést követő napon, szeptember 8-án az Egyesület helybeliek bevonásával egynapos természettudományi tanulmányi kirándulást rendezett az 1990 méter magas Kis-Beszterce havasra és az 1440 méter Buba-havasra. Az ötven tagú kiránduló-társaság ragyogóan tiszta időben tette meg az utat ezekre a havasi csúcsokra, ahonnan messzi hazai és idegen tájak csodálatosan szép képében gyönyörködhetett a Gyergyói-havasoktól Marosvásárhelyig és a Széplestől az Erdős-Kárpátokig és Bukovináig. A kiránduláson rövid szakelőadás hangzott el főleg a Kelemen-havasok, de egyben az egész Kárpát-vonulat kialakulásáról és rendszeréről.

Végül néhány szót az ünnepélyes külsőségekről. A megnyitó díszülésen, amelyen báró Jósika János elnök elnökölt, a helyi hatóságokon és szervezeten kívül nemcsak az erdélyi magyar csúcsintézmények üdvözölték az Erdélyi Múzeum-Egyesületet, hanem az egész magyar tudományos és szellemi élet legmagasabb szervei is. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem, a Székely Nemzeti Múzeum, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium, a Magyar Tudományos Akadémia, a Debreceni Tisza István Tudományegyetem, a Magyar Néprajzi Társaság, a Dunántúli Magyar Közművelődési Egyesület üdvözlötte beszédesen bizonyította azt, hogy a céltudatos és tervszerű erdélyi munkának egyre távolabbi visszhangja támadt, s a munka révén megújulnak és megerősödnek azok a kapcsolatok, amelyek egységessé teszik tudományos és közművelődési életünk csúcsintézményeinek munkásságát a nemzet felemelkedése érdekében. És a magyar csúcsintézmények nemcsak az

Erdélyi Múzeum-Egyesületet üdvözölték meleg szeretettel és igaz tisztelettel, hanem Beszterce és Beszterce-Naszód vármegye magyarságát is, amely kiválóan alkalmasnak bizonyult egy többnapos tudományos és tudományközlő vándorgyűlés vendégül látására és helyi megrendezésére. A helyi rendezőbizottság munkája iránti elismerés jutott kifejezésre abban, hogy a megnyitó díszülés a vándorgyűlés társelnökéül választotta a rendezőbizottság elnökét, *gróf Bethlen Béla* főispánt. A díszülés után a résztvevők megkoszorúzták a Beszterce főterén álló országzászlót, megemlékezve az első és második világháború magyar hőseiről. Délben egyszerű közebed volt, amelyen *gróf Bethlen Béla* főispán pohárköszöntőt mondott a Kormányzó Úrra, *Kelemen Lajos* ny. múzeumi és levéltári főigazgató pedig serlegbeszédben emlékezett meg az Erdélyi Múzeum-Egyesület alapítójáról, *gróf Mikó Imréről*.

A vándorgyűlés ünnepélyes bezárása alkalmával az Egyesület nevében *dr. Martonyi János* egyetemi tanár, a Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi szakosztály titkára mondott köszönetet a város és vármegye vendégszeretetéért, s egyben összefoglalta a vándorgyűlés tanulságait.

Hogy mit jelentett a vándorgyűlés Beszterce életében, hogy mennyi társadalmi és szellemi erőt mozgatott meg, erre a helyi rendezés részleteredményei mellett a legszebb bizonyíték az az értékes városismertetés, melyet a rendezőség a vándorgyűlés alkalmából adott ki, s amely első ízben foglalja össze ilyen formában a város történetét s a mai Beszterce megismeréséhez legszükségesebb tudnivalókat.

Végül ezen a helyen is köszönetet kell mondanunk a Besztercei Magyar Kaszinónak és a besztercei m. kir. állami gimnáziumnak azért, hogy a vándorgyűlés ünnepeinek, előadásorozatainak és vendégeinek igazi magyar vendégszeretettel rendelkezésre bocsátották három napon keresztül helyiségeiket, s ezzel lehetővé tették az Erdélyi Múzeum-Egyesület vándorgyűlésének a legméltóbb keretek között való megtartását. És köszönetet kell mondanunk a város közönségének is azért a vendégszeretetért, amellyel a vendégeknek családi házakban, vendégszobákban és szállodákban kellemes szállásról gondoskodott. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület és vándorgyűlésének minden egyes előadója és vendége számára feledhetetlen lesz az a négy nap, melyet 1943. őszén a magyar tudományosság és közművelődés szolgálatában Besztercén tölthetett.

Nagy Géza

VALENTINY ANTAL

Amilyen szerényen, csendesen tevékenykedett a kolozsvári egyetemi és múzeumi könyvtár szolgálatában, olyan észrevétlen, olyan csendben vonult nyugalmomba a múlt évben negyven évi fáradhatatlan munka után *Valentiny Antal*, az Egyetem és a Múzeum könyvtárának igazgatója. Az, hogy hatvanadik életévét csak most, a nyugdíjaztatása utáni esztendőben érte el, mutatja, hogy hosszú szolgálatát szinte gyermek-ifjúként kellett megkezdenie. S ha úgy is vélekednénk, hogy az a munkás negyven év, melyből több, mint két évtizednyi a megszállás nehéz idejére esett, önmagában, mint a köteles hivatali munka négy évtizede nem is érdemelné meg azt, hogy megemlékezzünk róla, egyrészt az a szoros lelki kapcsolat, mely Valentinyt a hivatalos viszonylaton túl munkájához és különlegesen éppen az EME-hez fűzte és fűzi, másrészt az a tudományos munkásság, melyet ő részben az EME céljainak megvalósítása érdekében végzett, elég jogcím arra, hogy legalább futólag megemlékezzünk munkás élete eredményeiről és felemelő, megnyugtató tanulságairól.

A szerémszegei Samacon 1883-ban született *Valentiny Antal* nehéz gyermekkor és semmivel sem könnyebb kalocsai meg szegedi diákévei után 1901-ben került Kolozsvárra előbb mint az egyetemi és múzeumi könyvtár napidíjas gyakornoka, majd végleges minőségű díjnoka. Ettől kezdve élete idegyökeresedett. Itt végezte könyvtári állása mellett kitartó munkával és szép eredménnyel az egyetemet; itt szerzett a görög és latin szakból tanári oklevelet is. Élete ezután legfeljebb a családi nehézségek sokaságában és abban különbözött társai életétől, hogy a ránehezedő terheket nagy emberi bölcsességgel, zúgolódás nélküli derűvel viselte.

Nyugodt, pontos természete a könyvtári munkában olyan megbecsülést szerzett neki, hogy felettesei javaslatára állami ösztöndíjjal előbb 1909-ben, majd 1914-ben svájci és németországi könyvtár-katalogizálási rendszerek, könyvpiari meg grafikai kiállítások tanulmányozására küldötték ki. Éppen csak hazaért, mikor kitört az első világháború, s neki tartalékos tisztként be kellett vonulnia katonának s rövidesen az orosz harcterre kellett mennie. Hamarosan sebesültként orosz fogságba esett. Két év múlva, 1917 novemberében betegesen került haza; rá egy évre a könyvtár szolgálatában megérte a román megszállás idejét is. Mindenben osztozott az itt maradt tisztviselőtársakkal: az 1919-i eskümegetagadásra következő bizonytalanság kétségeiben éppen úgy, mint a rájuk s az erdélyi magyarságra 1920-ban szakadt fájó bizonyosság lelki nehézségeiben is. Az új uralom kezdetben a szakemberek teljes hiánya, később meg a megismert munkaerőben észrevett különleges szakértelem miatt becsülte, értékelte Valentinyt. Kisebbségi létére a könyvtárban rövidesen irányító feladatokat kapott, sőt hosszabb ideig a hatalmas könyvtári intézmény helyettes vezetője is lett.

A könyvtári munkában lelkiismeretes, megbízható tisztviselő azonban nemcsak ezen a réven érdemelte ki a hatalmon lévők és az erdélyi magyar tudományosság becsülését, hanem azzal is, hogy a könyvtári munka meg a megélhetés gondjának csökkentésére vállalt sok-sok mellékes munka mellett a lelki és anyagi nehézségek ez éveiben tudományos munkássághoz kezdett. Szorgalmára és nyelvtelenségére jellemző, hogy ő, aki a megszállás kezdetén románul egy szót sem tudott, 1924-ben olyan román alaktant szerkesztett, melyet a román szakkörök is nagy elismeréssel fogadtak.¹ Utána társszerkesztőként résztvett a mindmáig legteljesebb és leggondosabban szerkesztett három kötetes román-magyar és magyar-román szótár munkálataiban.²

A foglalkozásához legközelebb eső tudományszak, a könyvészet műveléséhez is már a 20-as évek elején hozzákezdett. Előbb *Racoviță Emil* megbízásából a kolozsvári könyvtáraknak és az egyetemi intézeteknek a természet-tudományi, az orvosi és a mezőgazdasági szakba tartozó anyagáról hatalmas könyvészeti munkát állított össze,³ majd a magyar tudomány számára legalább címszókban hozzáférhetővé tette a *S z á z a d o k* megbízásából a román törtenettudomány magyar vonatkozású könyveit és folyóirataikkait, tanulmányait.⁴ *Ferenzi Miklós* halála után, 1934-től, *György Lajos* felkérésére ő tar-

¹ *Tüzetes román alaktan*. Kimerítő példatár dr. Cherestesiu Viktor román-magyar és magyar-román kézi- és zsebszótáraihoz. Összeállította: — Kolozsvár (Cluj), 1924. 176 l. — *Ism. Dacoromania III* (1922—23), 905. kk.

² A szótár első két kötete Cherestesiu Viktor, Ferenzi Miklós, Valentiny Antal és Cherestesiu H. Margit, a két másik kötet Cherestesiu és Valentiny szerkesztésében 1925-ben, illetőleg 1927-ben, utána pedig még több kiadásban jelent meg.

³ *Vö. Catalogul revistelor științifice și medicale din Cluj*. Alcătuit sub direcția lui E. G. Racoviță de către A. Valentiny. Kolozsvár (Cluj), 1920. 8-r. XXIV+455 l. [A bevezetés franciául is].

⁴ L. 1937—1940 között a *S z á z a d o k* pótfüzetében.

totta számon és tette közzé évenként az Erdélyi Múzeumban, illetőleg az Erdélyi Tudományos Füzetekben az elszakított erdélyi területeken élő magyarság könyvtermelésének könyvészeti adatait, hozzácsatolva az egyes évek anyagát összehasonlító megjegyzéseit.⁵ Egyesületünk munkásságának értékeléséhez elengedhetetlen segédkönyv az a könyvészeti összeállítás, amelyet az EMF háromnegyedszázados évfordulója alkalmával az egyesület kiadványairól tett közzé.⁶ Folyóiratunknak meg éppen nagy szolgálatot tett a Név- és Szakmutatóval; ez a folyóirat első ötven kötetének anyagát öleli fel.⁷

Ilyen hivatali múlt és a magyar tudományosságnaak tett ilyen tiszteletreméltó szolgálat után egészen természetes volt, hogy a visszatéréskor az egyetemi és múzeumi könyvtár élére *Valentiny Antalt* rendelte a legmagasabb elhatározás. Kezdetben alig néhány tisztviselő, később új tisztviselők egész sorának segítségével szinte emberfeletti könyvtári feladatokkal szembetalálkozva az átmenet két legnehezebb évét kellett Valentinynek könyvtárigazgatóként átküzdenie. Nagy feladatokat oldott meg és jelentős, évek hosszú sorát kívánó munkálatokat indított meg. Hogy a kolozsvári egyetemi és múzeumi könyvtár ma könyvtáraink között a könyvanyag és a tisztviselők létszáma tekintetében két budapesti könyvtár mellett az ország legjelentősebb könyvtára, abban nagy része van Valentiny Antalnak is.

A múlt évben még hatvanadik évének betöltése előtt negyvenéves szolgálata alapján meg kellett ugyan válnia Valentinynek a könyvtár ügyeinek igazgatásától, de amilyen munkalendülettel dolgozik ma is részint hivatalos megbízásból a könyvtár szakkatalógusának készítésén, részint az EME és az Erdélyi Tudományos Intézet megbízásából a múzeumi levéltár középkori okleveleinek kiadásán, illetőleg ismertetésén, legjobb jel arra, hogy tőle még eddigi munkájának méltó folytatását és megkoronázását várhatjuk.

Aki naponta látja Valentinyt, elinty, elolvadásán és értelmezésén órák hosszat, napokon át fiatalokat is megszégyenítő belső lázzal fáradozik, s látja utána feicsillanni meleg, jóságos szemében e munka szeretetének fénylő örömét, belátja: mégis jobb volt *így* „nyugalomba küldeni“ *Valentiny Antalt*, hogy az ezután végzendő, kisebb körre, igazi szakterületére korlátozódó munkával és a tudományos kutatásban mutatkozó pontossággal, odaadással és mégis lázas igyekezettel legyen követendő példa azok számára, akiknek megadatik mellette vagy vele dolgozni a könyvtár korszerűsítése és az erdélyi középkor közelebbi megismertetésére irányuló forráskiadási munkálatok terén.

Szta

A SZMKE KÖZMŰVELŐDÉSI MUNKAJA A FELVIDÉKEN

A csehszlovák megszállás éveiben a Szlovenszkói Magyar Kultúr Egyesület (SZMKE) volt a felvidéki magyarság legnagyobb, legátfogóbb közművelődési szervezete. Legnagyobb azért, mert működésének területe Pozsonytól a ruszin földig terjedt; az ú. n. Kárpátalján („Rusziáskóban“) ugyanazzal a céllal, ugyanazzal a módszerrel s szervezettel a SZMKE test-

⁵ Az évenként közreadott adatokat l. 1934-től az EM. köteteiben, illetőleg az ErdTudFüz. 70, 79, 89, 95, 102, 112 és 122. számában.

⁶ *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadványainak könyvészeti leírása* (1859—1934). A György Lajos szerkesztette „Az Erdélyi Múzeum-Egyesület háromnegyedszázados tudományos működése 1859—1934“ című kiadvány (H. és é. n.) 201—79. l.-ján.

⁷ *Az Erdélyi Múzeum név- és szakmutatója*. 1874—1917 * 1930—1937. összeállította: Valentiny Antal és Entz Géza. Kolozsvár, 1942. 186 l.

véregyesületeként a Podkarpatszkaruszi Magyar Kultúr Egyesület vette át a munkát. Legátfogóbb volt pedig azért, mivel nem volt tekintettel a szervezetébe tömörült tagok társadalmi rétegződésére, vallási megosztottságára, foglalkozási ágára s politikai nézeteire: egy volt a fontos: az, hogy a SZMKE tagja igazán, valóban magyarnak vallja magát, s anyanyelvéhez hű legyen. Később ezt így fogalmazták meg egy közgyűlésen: a *SZMKE magyar, keresztény és szociális*. Anélkül vallotta az egyesület ezt, hogy ezzel a vallomással akár vallási, akár politikai vitát akart volna előidézni.

A SZMKE a csehszlovák kormányhivatalokkal való hosszú alkudozás után 1928-ban alakult meg. Még 1922-ben meg akarta a felvidéki magyarság alakítani a Csehszlovákiai Magyar Népszövetséget. Ez a Szövetség a politikai pártok mellett a magyarság társadalmi és közművelődési érdekvédelmére szolgált volna. A csehszlovák hatóságok azonban állandóan jogi kibúvókat kerestek, s a szervezkedést ilyen címen nem engedték meg. Erős meggondolásra készítette őket az, hogy ez a kisebbségi Népszövetség, alighogy szervezkedni kezdett, rögtön több tízezernyi tagot számlált s még mielőtt alapszabályhoz juthatott volna, máris nagyszögű pénzfelajánlással rendelkezett.

A magyarok kulturális jellegű szervezkedését azonban végül is engedélyezni kellett, már csak külpolitikai okokból is, hiszen Csehszlovákia szerette magát a „középeurópai Svájc“ szerepében mutogatni. A Szudéta-vidéken élő németek megkapták a jogot a „Deutscher Kulturverband“ alakítására, s a magyarok nagyrészt ennek a Kulturverbandnak alapszabályait másolták le, hogy maguk is alapszabályokhoz és így működési engedélyhez jussanak. Most már nem volt kibúvó: még néhány huza-vonával eltelt hónap s a magyarok 1928-ban megkapták a kulturális szervezkedés engedélyét egész Szlovákia területére.

A szervezkedés lényege ez volt: Mindenütt alakíthat a SZMKE önálló kulturális fiókszervezeteket, ahol erre húsz önkéntes jelentkező akad. Ezek a szervezetek csak közművelődési kérdésekkel foglalkozhatnak, tehát politikával, gazdasági s vallási kérdésekkel nem. Mindegyik szervezet önálló alapszabállyal rendelkezik, vezetőségét maga választja meg s a központtal — amely *Komáromban*, a Jókai-Egyesület közművelődési házában székelt — csak annyiban függ össze, hogy nagyon alacsonyra szabott tagdíjának 80 százalékát beszolgáltatja, s a központ szellemi irányítását elismeri. Foglalkozhatott a szervezet iskolauggyel, óvodákkal is, könyvtárak, színpadok felállításával, közművelődési házak építésével. Iskolát azonban nem építhetett. A viszony a központ s a fiókszervezetek között tehát eszményi volt, mert egyrészt megengedte az alapszabály azt, hogy a fiókszervezetek önmagukat kormányozzák, s ha saját tervük, elgondolásuk volt a kulturális évadra vonatkozólag, azt teljes mértékben keresztülvihessék, (természetesen a központ felügyelete alatt), másrészt pedig, ha a fiókszervezetnek a kisebb falvakon nem volt elég kezdeményező erejük, leleményük, vagy megfelelő szellemi vezetőjük: ilyenkor a központ lépett föl irányítóként s küldött előadókat, vetítógépeket, felolvasható anyagot, előadandó színdarabokat, vándorkönyvtárakat, sőt, ha kellett, még közművelődési ház-terveket is, és így a falvakban igen megkönnyítette a tanító, vagy a lelkesebb gazdaemberek munkáját. Lapot is adott ki, rögtön kezdetben *Magyar Vasárnap* címen, s minden más egyesület előtt indította meg *Munkafüzet*eit. E Munkafüzetekben előre kialakított terv szerint az egész őszi, téli s koratavaszi évad csaknem minden összejövetelére kész felolvasási anyagot kaptak az egyesületi vezetők. Természetesen ez a felolvasási anyag elsősorban a kisebbségi magyarság öntudatának erősítését célozta, s ezért a magyar irodalom, magyar

történelem elsősorban szerepelt a Munkafüzetek hasábjain; de nyújtott a SZMKKE e munkafüzetekben gazdasági, egészségügyi, földrajzi s más hasonló ismereteket is.

A SZMKKE a kisebbségi magyar létfenntartás egyik szerves eszközévé lett, mintegy önvédelmi bástyává épült ki, szervezett, önálló egésszé alakult s azok is, akik talán politikailag „nem exponálták magukat“, mindig biztos helyet találtak magyarságuk számára a SZMKKE szervezeteiben. A megalakulásától számított 8–9 év múlva, olyan erőt képviselt a SZMKKE a csehszlovákiai kisebbség életében, hogy azzal az államhatalomnak komolyan számolnia kellett. Ellenhúzásként sietve életre is keltette az ú. n. Járási Közművelődési Testületeket. Ezeknek felállítására ugyan még 1919-ben törvénnyel kötelezte magát, de nem rendszeresítette őket komolyabban addig, amíg a magyarok kulturálisan nem „békétlenkedtek“ Prága előtt. Amikor azonban a SZMKKE s vele párhuzamosan a pozsonyi Toldy-Kör, a komáromi Jókai Egyesület, a kassai Kazinczy Társaság s a többi vidéki társaságok s önálló kulturális egyesületek (itt-ott még az egyébként álmos Kaszinók is), nagyon is élesen hallatták hangjukat s kulturális mozgólódásuk híréből egyre jobban visszhangzott Szlovákia, a prágai kormányzat jónak látta, hogy egyfelől felállítsa a Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaságot (az ú. n. Masaryk-Akadémiát), másfelől a Járási Közművelődési Testületeknek addig üres kereteit kitöltse. Mi történt azonban? A Masaryk-Akadémia sohasem lett népszerű a kisebbségi magyarság előtt, s állandó céltáblájává lett az enyhe gúnynak, fészkévé a belső hábrúskodásnak, a JKT-k közül pedig csak az mutatott fel komoly eredményt, amelybe a valódi, kisebbségi érületű s nem prágai tájékozódású magyarság ügyesen befészkelte magát. Volt olyan járás, ahol teljesen a SZMKKE-emberek sajátították ki maguknak a hivatalos JKT-t s ilyen esetben gerinces magyar közművelődési munka végzése vált lehetővé a hivatalos szervet keresztül is. Mivel pedig a hivatalos kulturális szervezetek mindig volt valamelyes pénzük, ilyenformán, közvetve, a magyarság is hozzájutott némi anyagi támogatáshoz. A prágai kormányzat egyébként, szintén külpolitikai okokból, még a politikailag vele ellentétes kulturális szervezetek is juttatott évente csekély látszatsegélyt, de ez csak apró morzsa volt és semmiképpen sem állott arányban a magyarság anyagi terheivel, amelyeket a köztársaságban reárártak.

A SZMKKE kezdetben Komárom mint központ körül szervezkedett, a Csallóközben s az Alsó-Garam mentén. Később Nógrádban, Gölnörben s Abaújban is alakultak szervezetei. Életrehívója dr. Alapy Gyula, dr. Jankovics Marcell, dr. Sziklay Ferenc, dr. Kamrás Gyula volt: a kisebbségi magyarság kulturális ügyének élharcosa. Első elnöke dr. Jankovics Marcell (Pozsony), főtitkára dr. Alapy Gyula (Komárom). Ami az anyagiakat illeti, sok pénzzel sohasem dicsekedhetett a SZMKKE: főképen a tagdíjak s önkéntes felajánlások voltak azok, amelyek az egyébként rendkívül egyszerű központi adminisztrációt fenntartották. A helyi szervezetek önmaguk gondoskodtak anyagi ellátásukról: szindarabok, táncmulatságok s más rendezések belépődíjából. Lévén, a „János vitéz“ szabadtéri előadása azonban oly hatalmas bevételt jelentett, hogy ennek anyagi eredményéből teljes egy esztendőig fenn lehetett tartani a SZMKKE ügyigazgatását. A hatóságok, ha a nyilvánosság előtt túlzottan nem is akadékoskodtak, kivéve néhány ügybuzgó, cseh sovinizmusában elfogult csendőrt és járásfőnököt, anyagi támogatással természetesen fukarkodtak. A magyarság a „kulturális önszegély és önellátás“ álláspontjára kellett, hogy helyezkedjék.

A körzeti titkárságok felállításával (Bodrogközben, Kassán, Rozsnyón,

Lesoncon, Léván, Galántán, Nyitrán s Pozsonyban) s mert a politikai alakulás is kedvezett, 1936 táján nagy lendületet vett a kulturális munka. Már nemcsak a déli részeken volt szervezete a SZMKE-nek, a Csallóközben, Barsban, hanem északon is, a Szepességen. Késmárkon, Iglón például 150–200 tagja volt a SZMKE-nek, s a tagok száma ugyanannyi családöt jelentett, tehát általában mindig háromszor annyi személyt, mint amennyi tagdíjfizető s megszervezett tagot. Zsolnán, Besztercebányán, sőt még elhagyott kis szlovák falvakban is, egyszerre csak kivirágzott a magyar öntudat és a jó hírverés meg a nagyon szép eredmények láttán mind több tag küldte el jelentkezését a központba. Városi polgár, falusi gazda, szellér, munkás egyképen tagja volt. A nyitrai dalárda, a késmárki, az iglói, a dobsinai műkedvelő, a pozsonyi, az érsekújvári szabadegyetemi előadó nagyszámú közönség előtt jelenhetett meg, a lévai Gyöngyösbokréták legendásak voltak. Falu látogatta a várost, város a falut. A kezdeti indulás nehézségei után hirtelen sikeres lett a SZMKE útja.

Hozzásegítették szervezeti átalakulások is. 1936-ban megalakult az ú. n. hármass bizottság: gróf Révay István, Schubert Tódor és dr. Staud Gábor együttese, amely az elnök s a főtitkár mellett a legfőbb irányító szerv volt s amely most már, a SZMKE munkakörét kiszélesítve, földrajzilag is egyre jobban terjeszteni kívánta a SZMKE-t. A visszacsatolás idején 210 szervezete volt a SZMKE-nek, amely, meggondolva azt, hogy általában a falusi magyar ember nehezképpen szervezkedik s a szervezkedésben sokszor a hatóság is hátráltatta, nagyon szép számnak mondható.

A szervezetek helyi irányítója, vezetője rendszerint a tanító volt. Az iskolán kívüli népművelés szép munkájában a felvidéki magyar tanítóság legnagyobb része elsőrangú szerepet vállalt. Mellettük a lelkész s a falu orvosa, állatorvosa, esetleg mérnöke vette ki részét a munkából, s amíg Szlovákia nyugatán inkább a falvak értelmiségi vezetői irányították a kulturális egyesületeket, addig Szlovákia keletén inkább gazdaemberek. S akkor is, jobban a szegényebbe, mint a módosa. Érdekes, hogy az áldozatvállalásban a szegényebb osztály nagyobb szerepet vitt, mint a módos gazdaosztály; ez sokhelyütt óvatosan visszavonult a nagyobb anyagi megterheléstől. Legyünk őszinték: sokhelyütt talált a SZMKE óvatos, visszahúzó tanítóra s lelkészre is, szervező munkája néhol megbicsaklott s megtört lendületében. Nem mindenki *mert* is vállalni!

Bizonyos azonban, hogy ez a rendszeres közművelődési munka, amely sokszor levezetője volt bizonyos túltelítettségnek s enyhítője feszültségeknek, rendkívül szép eredményekkel dicsekedhetik. Elsősorban: tudatosította a magyarság-élményt olyan időkben, amikor a prágai kormányzat mindent elkövetett, hogy kicsinyítsen mindent, ami magyar s ami magyarországi. Olyanok, akik politikával nem akartak foglalkozni s akik önkéntesen, vagy az államhatalom parancsára a politikai vonaltól távortartották magukat, mégis megtalálták munkaterületet a SZMKE-ben, dolgozhattak kedvükre. Aztán megtanította a magyarságot kulturális, tehát szellemi alapon nyugvó szervezkedésre, az összetartás szükségére voltára, megtanította anyagi áldozatkészségre is. A komáromi Jókai szoborra a SZMKE tagok például nagy összeget gyűjtöttek, de tudtak gyűjteni karácsonyi ajándékozásra, gyermeknyaralattási mozgalomra, közművelődési ház-alapra s könyvtárra is. S végül természetesen: kultúrát adott a magyar tömegeknek, hiányt pótolta. A gazdasági, történelmi, egészségügyi, földrajzi, műszaki jellegű felolvasások, előadások, színdarabok, zeneesték, sakkörök, dalosdélutánok: mind kő voltak a szellemi közművelődési ház falában. Ami az iskolából hiányzott, megkapta a falu népe a SZMKE-n s rokonegyesületein keresztül. Mert hiszen

versenytársai is voltak a SZMKE-nek, különösen vallásos egyesületek formájában s a verseny csak jótékony hatással volt a közművelődésre: a falu s a kisváros húzott hasznot belőle.

A SZMKE valóban feladata magaslatára emelkedett, a kisebbségi közélet egyik legjelentősebb szervezete lett, mintegy „második önvédelmi vonal”. Éppen teljes kifejlődése előtt állott, amikor az örömteljes visszacsatolás megtörtént. Lehet, hogy a világpolitika akkori zűrzavarában a prágai kormány később a pártokkal együtt megszüntette volna a kulturális egyesületeket is, vagy legalább is, önkormányzatuktól fosztotta volna meg őket. A betiltás veszedelme az utolsó kisebbségi években folyton ott függött a kulturális egyesületek fölött, különösen, ha az egyesület oly gerinces, s oly rendkívül bátran magyar volt, mint a SZMKE, hiszen végül már az isklapolitikába is beleszólt, s ahol magyar iskola nem volt, ott közművelődési házát ajánlotta fel iskola céljaira.

A visszacsatolás 145 szervezetet érintett: a többi odaát maradt Szlovákiában. Azoknak munkásságát a pozsonyi kormányzat nem engedélyezte egészen a mostani tavaszig. A jelenlegi Szlovákiai Magyar Kultúr Egyesület pozsonyi székhellyel nemrégiben kezdte meg újra kulturális munkásságát s érdekes, hogy különösen a Szepességen, nagyon szépen újjáéledt.

A visszacsatolás első örömeiben voltak olyanok, akik úgy gondolták, hogy a SZMKE-re ezután nincsen szükség. Az ilyenek úgy vélték, hogy a kulturális egyesülés csak ad hoc-szerűség volt, s a magyar többséghez való tartozással a szervezkedés megszűnése jár. De ez a vélemény nem sokáig tartott: maga az államhatalom is jó szemmel nézte a társadalmi alapon álló kulturális egyesületek munkásságát, hiszen ez a hivatalos iskolán kívüli népművelés sokrétű munkáját könnyíti meg. Eddig a SZMKE egy államhatalom s egy államelmélet áramai ellen harcolt, most végre dolgozhatott párhuzamosan az államhatalom céljaival. Mert célja a SZMKE-nek most sem változott, csak legfeljebb neve. *Széchenyi Magyar Kultúr Egyesület* az új neve: monogrammját megtartotta ezzel is. Célja ugyanaz, mint volt: közművelődési egyesület, amely fiókszervezetekkel segíti a falusi népművelés munkáját és segít városokban is a többi kulturális és társadalmi egyesületek nemzetfenntartó kulturális munkájában. 1940 óta töretlenül munkálkodik, a központi irányítást célszerűségi okoknál fogva tette át Budapestre, de munkaterülete most is az egész visszacsatolt felvidéki országrész, Somorjától Beregszászig. Régi szervezetei nagy részét megtartotta s ezekhez igen sok újat szervezett. Sátoraljaújhelyen, Kassán, Rozsnyón, Léván, Galántán, Dunaszerdahelyen van körzeti titkársága; ez a szintén célszerűségi okból végzett bizonyos mértékű decentralizáció jele. Folyóirata, a Magyar Vasárnap, ma is megjelenik havonta. Tagjainak száma mintegy 12.000 (csak a családfők!), a statisztika szerint viszont az elmúlt évad kulturális előadásainak 65.000 hallgatója volt. Munkafüzete a téli idény öt hónapján keresztül havonta jelenik meg, egyenkint tizenkét felolvasási anyaggal. Ennek tervét minden szeptemberben előre megkapják a szervezetek. Hetenkint a gyűléseken való felolvasás céljából ú. n. Hangoz Hiradó-t, időszéri híreket kapnak a szervezetek. Férfiak s nők számára népfőiskolái vannak a SZMKE-nek a Felvidék különböző községeiben vagy városaiban. Legtöbb Kassán, Perbenyiken, Rozsnyón, Zselizen, Ipolypaláston, Verebélyen voltak ilyen többhetes tanfolyamai. A népfőiskolásokból kerül ki a falusi szervezetek szellemi vezetőgárdája. Nyaranta Balatonszántódon vezetőképző tanfolyamot rendez a SZMKE, az idei volt a harmadik. Ezen Hankiss János kultuszállamtitkár is megjelent előadóként s nagy elismerését fejezte

Lacsoncon, Léván, Galántán, Nyitrán s Pozsonyban) s mert a politikai alakulás is kedvezett, 1936 táján nagy lendületet vett a kulturális munka. Már nemcsak a déli részeken volt szervezete a SZMKE-nek, a Csallóközben, Barsban, hanem északon is, a Szepességen. Késmárkon, Iglón például 150–200 tagja volt a SZMKE-nek, s a tagok száma ugyanannyi családot jelentett, tehát általában mindig háromszor annyi személyt, mint amennyi tagdíjfizető s megszervezett tagot. Zsolnán, Besztercebányán, sőt még elhagyott kis szlovák falvakban is, egyszerre csak kivirágzott a magyar öntudat és a jó hírverés meg a nagyon szép eredmények láttán mind több tag küldte el jelentkezését a központba. Városi polgár, falusi gazda, zsellér, munkás egyképen tagja volt. A nyitrai dalárda, a késmárki, az iglói, a dobsinai műkedvelő, a pozsonyi, az érsekújvári szabadegyetemi előadó nagyszámú közönség előtt jelenhetett meg, a lévai Gyöngyösbokréták legendásak voltak. Falu látogatta a várost, város a falut. A kezdeti indulás nehézségei után hirtelen sikeres lett a SZMKE útja.

Hozzásegítették szervezeti átalakulások is. 1936-ban megalakult az ú. n. hármas bizottság: gróf Révay István, Schubert Tódor és dr. Staud Gábor együttese, amely az elnök s a főtitkár mellett a legfőbb irányító szerv volt s amely most már, a SZMKE munkakörét kiszélesítve, földrajzilag is egyre jobban terjeszteni kívánta a SZMKE-t. A visszacsatolás idején 210 szervezete volt a SZMKE-nek, amely, meggondolva azt, hogy általában a falusi magyar ember nehézkesen szervezkedik s a szervezkedésben sokszor a hatóság is hátráltatta, nagyon szép számnak mondható.

A szervezetek helyi irányítója, vezetője rendszerint a tanító volt. Az iskolán kívüli népművelés szép munkájában a felvidéki magyar tanítóság legnagyobb része elsőrangú szerepet vállalt. Mellettük a lelkész s a falu orvosa, állatorvosa, esetleg mérnöke vette ki részét a munkából, s amíg Szlovákia nyugatán inkább a falvak értelmiségi vezetői irányították a kulturális egyesületeket, addig Szlovákia keletén inkább gazdaemberek. S akkor is, jobban a szegényebbje, mint a módosa. Érdekes, hogy az áldozatvállalásban a szegényebb osztály nagyobb szerepet vitt, mint a módos gazdaosztály; ez sokhelyütt óvatosan visszavonult a nagyobb anyagi megterheléstől. Legyünk őszinték: sokhelyütt talált a SZMKE óvatos, visszahúzó tanítóra s lelkészre is, szervező munkája néhol megbicsaklott s megtört lendületében. Nem mindenki *mert* is vállalni!

Bizonyos azonban, hogy ez a rendszeres közművelődési munka, amely sokszor levezetője volt bizonyos túltelítettségnek s enyhítője feszültségeknek, rendkívül szép eredményekkel dicsekedhetik. Elsősorban: tudatosította a magyarság-élményt olyan időkben, amikor a prágai kormányzat mindent elkövetett, hogy kicsinyítsen mindent, ami magyar s ami magyarországi. Olyanok, akik politikával nem akartak foglalkozni s akik önkéntesen, vagy az államhatalom parancsára a politikai vonaltól távortartották magukat, mégis megtalálták munkaterületet a SZMKE-ben, dolgozhattak kedvükre. Aztán megtanította a magyarságot kulturális, tehát szellemi alapon nyugvó szervezkedésre, az összetartás szükségére voltára, megtanította anyagi áldozatkészségre is. A komáromi Jókai szoborra a SZMKE tagok például nagy összeget gyűjtöttek, de tudtak gyűjteni karácsonyi ajándékozással, gyermeknyaralattási mozgalomra, közművelődési ház-alapra s könyvtárra is. S végül, természetesen: kultúrát adott a magyar tömegeknek, hiányt pótol. A gazdasági, történelmi, egészségügyi, földrajzi, műszaki jellegű felolvasások, előadások, színdarabok, zeneesték, sakkörök, dalosdelutánok: mind kő voltak a szellemi közművelődési ház falában. Ami az iskolából hiányzott, megkapta a falu népe a SZMKE-n s rokonegyesületein keresztül. Mert hiszen

versenyhátrányai is voltak a SZMKE-nek, különösen vallásos egyesületek formájában s a verseny csak jótékony hatással volt a közművelődésre: a falu s a kisváros húzott hasznot belőle.

A SZMKE valóban feladata magaslatára emelkedett, a kisebbségi közélet egyik legjelentősebb szervezete lett, mintegy „második önvédelmi vonal”. Éppen teljes kifejlődése előtt állott, amikor az örömteljes visszacsatolás megtörtént. Lehet, hogy a világpolitika akkori zűrzavarában a prágai kormány később a pártokkal együtt megszüntette volna a kulturális egyesületeket is, vagy legalább is, önkormányzatuktól fosztotta volna meg őket. A betiltás veszedelme az utolsó kisebbségi években folyton ott függött a kulturális egyesületek fölött, különösen, ha az egyesület oly gerinces, s oly rendkívül bátran magyar volt, mint a SZMKE, hiszen végül már az isklapolitikába is beleszólt, s ahol magyar iskola nem volt, ott közművelődési házáat ajánlotta fel iskola céljaira.

A visszacsatolás 145 szervezetet érintett: a többi odaát maradt Szlovákiában. Azoknak munkásságát a pozsonyi kormányzat nem engedélyezte egészen a mostani tavaszig. A jelenlegi Szlovákiai Magyar Kultúr Egyesület pozsonyi székhellyel nemrégiben kezdte meg újra kulturális munkásságát s érdekes, hogy különösen a Szepességen, nagyon szépen újjáéledt.

A visszacsatolás első örömeiben voltak olyanok, akik úgy gondolták, hogy a SZMKE-re ezután nincsen szükség. Az ilyenek úgy vélték, hogy a kulturális egyesülés csak ad hoc-szerűség volt, s a magyar többséghez való tartozással a szervezkedés megszűnése jár. De ez a vélemény nem sokáig tartott: maga az államhatalom is jó szemmel nézte a társadalmi alapon álló kulturális egyesületek munkásságát, hiszen ez a hivatalos iskolán kívüli népművelés sokrétű munkáját könnyíti meg. Eddig a SZMKE egy államhatalom s egy államelmélet áramai ellen harcolt, most végre dolgozhatott párhuzamosan az államhatalom céljaival. Mert célja a SZMKE-nek most sem változott, csak legfeljebb neve. *Széchenyi Magyar Kultúr Egyesület* az új neve: monogramját megtartotta ezzel is. Célja ugyanaz, mint volt: közművelődési egyesület, amely fiókszervezetekkel segíti a falusi népművelés munkáját és segít városokban is a többi kulturális és társadalmi egyesületek nemzetfenntartó kulturális munkájában. 1940 óta töretlenül munkálkodik, a központi irányítást célszerűségi okoknál fogva tette át Budapestre, de munkaterülete most is az egész visszacsatolt felvidéki országrész, Somorjától Beregszászig. Régi szervezetei nagy részét megtartotta s ezekhez igen sok újat szervezett. Sátoraljaújhelyen, Kassán, Rozsnyón, Léván, Galántán, Dunaszerdahelyen van körzeti titkársága; ez a szintén célszerűségi okból végzett bizonyos mértékű decentralizáció jele. Folyóirata, a Magyar Vasárnap, ma is megjelenik havonta. Tagjainak száma mintegy 12.000 (csak a családfők!), a statisztika szerint viszont az elmúlt évad kulturális előadásainak 65.000 hallgatója volt. Munkafüzete a téli idény öt hónapján keresztül havonta jelenik meg, egyenként tizenkét felolvasási anyaggal. Ennek tervét minden szeptemberben előre megkapják a szervezetek. Hetenkint a gyűléseken való felolvasás céljából ú. n. Hangos Híradó-t, időszzerű híreket kapnak a szervezetek. Férfiak s nők számára népfőiskolái vannak a SZMKE-nek a Felvidék különböző községeiben vagy városában. Legutóbb Kassán, Perbenyiken, Rozsnyón, Zselizen, Ipolypaláston, Verebélyen voltak ilyen többhetes tanfolyamai. A népfőiskolásokból kerül ki a falusi szervezetek szellemi vezetőgárdája. Nyaranta Balatonszántódon vezetőképző tanfolyamot rendez a SZMKE, az idei volt a harmadik. Ezen Hankiss János kultuszállamtitkár is megjelent előadóként s nagy elismerését fejezte

ki a társadalmi alapon álló kulturális szervezetek munkája iránt. Külön osztálya a SZMKE-nek a szórványkérdés ágazata: a Felvidék idegen nemzettestben élő szórványmagyarjait írja össze s gondozza. Újabban Magyar Népiségkutató Intézetet is felállított, az elsőt Érsekújvárott: a kisaliforniai nép és táj tanulmányozása céljából.

Anyagi eszközei most is: a tagdíj, amely csekély összegű, 2 pengő évente; ezért a tagok még a Magyar Vasárnapot is kapják. Ezen kívül az egyes minisztériumok s nagyobb közületek segélye teszi lehetővé a SZMKE munkáját. A SZMKE ügyvezetése is puritán módon egyszerű, s csak a leglényegesebbre szorítkozik, hogy minden rendelkezésre álló összeget s erőt a felvidéki magyarság szellemi megerősítésére, új szervezetek felállítására s a régieknek gondozására, előadókkal, könyvekkel, színdarabokkal való ellátására fordítson.

Szombathy Viktor

ADATOK „A HUSZONKÉT ÉV ÚJABB IRODALMÁ”-HOZ.

Az Erdélyi Múzeum ezévi folyamának 289—98. lapján Juhász István beszámolt azokról a tanulmányokról, amelyek az erdélyi magyarság román megszállás alatti küzdelmeit tárgyalják és a felszabadulás óta jelentek meg. Ha Juhász módszere szerint csak a folyóiratokban megjelent cikkekre és az önálló vagy gyűjteményes munkákra szorítkozunk, akkor is találunk még egy néhány tanulmányt, mely a felsorolásból kimaradt, mások pedig valószínűleg Juhász gyűjtésének lezárása után jelentek meg.

A folyóiratok közül a Magyar Kisebbség 1940. évi 18. és 19. számában jelent meg Balogh Artúrnak „A Nemzetek Szövetsége és a romániai magyar kisebbség” című tanulmánya (408—19. és 446—54. l.). Ebben Balogh a romániai magyar kisebbség népszövetségi panaszairól ad beszámolót és a Nemzetek Szövetségének kisebbségvédelmi eljárását részesíti éles bírálatban. A Kisebbségi Körlevél 1941. évi 1. száma a Pécsen rendezett erdélyi kisebbségi közművelődési napon elhangzott előadásokat közli. Nyirő József „A magyarság gazdasági helyzete Romániában a multban és jelenben”, Balogh Artúr „A magyar kisebbség a román uralom alatt” és Jancsó Elemér „A magyar tudományos élet Erdélyben 1918—1940” címen tartott előadást (15—34. l.). Ugyanez a folyóirat teszi közzé 1942. évi 1. számában Oberding József György tanulmányát: „Az erdélyi magyarság mezőgazdasága és mezőgazdasági szervezetei a román uralom alatt” (16—30. l.). A Kisebbségi Körlevél legutóbbi, 1943. évi 5. számában jelent meg Barabás Endre „A magyar iskolaügy helyzete Romániában 1918—1940” című cikksorozatának első része, mely iskolaügyünk visszafejlődését a román iskolaügyi jogszabályokon és a magyar iskolák statisztikáján keresztül mutatja be. A Kisebbségvédelem című folyóirat is több ízben foglalkozott az erdélyi magyarság román uralom alatti multjával. Az 1940. évi 5—6. számban e sorok írója közölt különlevonatban is megjelent tanulmányt „A romániai magyarság jogi helyzete a bécsi döntés idejében” címen (2—22. l.). Az 1941. évi 1—2. számban ugyancsak e sorok írója „A jogfolytonosság helyreállítása a nemzetiségi jogalkotás terén” címen az 1868:XLIV. tc.-nek a román jogszabályok által történt módosulásait és helyreállítását tárgyalta (1—6. l.). Arató András „A kisebbségi kérdés a román jobboldal és a román baloldal megvilágításában” (6—11. l.) címen értekezett, Oberding József György pedig „Az erdélyi római katolikusok áttérése a görögkeleti egyházba” című dolgozatát tette közzé (11—14. l.).

A Magyar Szemle 1941. évi kötetében találunk Szász Zsombortól két tanulmányt, amelyek a román belpolitikába nyújtanak betekintést s e téren éppen azt a hiányt pótolják, amelyet Juhász István a huszonekét év politikai irodalmában észlel (A román változás. 161. sz. 9—15. l., és Titulescu. 165. sz. 310—16. l.). Nem érdektelen Szász Zsombornak a huszonekét év feldolgozására vonatkozó szempontjait is a Juhász tanulmánnyal összehasonlítani. E szempontokat Szász a Magyar Szemle 1942. évi 177. számában fejtette ki „Erdélyi könyvek“ című kritikájában (243—50. l.). Ugyanebben a számban jelent meg Oberding József György tanulmánya „Erdély birtokviszonyai és a román földreform“ címen. A Magyar Szemle 1942. évi 173. számában Scheffler János „Az erdélyi ritusváltoztatások“—ról írt, különös tekintettel a megszállás alatti jogszabályokra és sérelmekre (7—12. l.). A Hitel 1940—41. évi 2. számában e sorok írója „Erdélyi politika“ című különlevonatban is megjelent cikkében igyekezett a huszonekét év kisebbségi politikájának vezető elveit a többségi életre való érvénnyel levonni (176—182. l.). Makka László tanulmánya a Hitel 1942. évi 7. számában több mint könyvismertetés, amint a címe is mutatja: „A magyar szellem útja a trianoni Erdélyben“ (404—9. l.). Az Egyedül Vagyunk hasábjain jelent meg Bözödi György beszámolója, „Hogyan dolgozott az erdélyi magyar ifjúság az elnyomatás esztendeiben?“ (1941. évi 10. és 11. sz., 30—32. és 18—21. l.).

A második bécsi döntés óta az erdélyi magyarság megszállás alatti életéről több önálló munka jelent meg, amelyek közül most csak a Junász István által fel nem soroltakra térünk ki. Kratochvil Károly altábornagy „A székely hadosztály“ történetét írta meg sok érdekes és eddig ismeretlen dokumentumot téve közzé Erdélynek a románok által történt megszállásáról és a székely hadosztály hősi küzdelmeiről (Budapest, 1941, 134 l.). A megszállás alatti kisebbségpolitikai harcokról szól Hegedűs Nándor három dolgozata „Magyar harc a román parlamentben“, „Erdélyi levelek“ és „Nincs béke igazság nélkül“ (Nagyvárad 1940 és 1941). Az első négy parlamenti beszédet tartalmaz, a másodikban a szerző a megszállás alatt a Pesti Naplóba írt vezércikkeit gyűjtötte össze, a harmadik a Magyar Kisebbségben megjelent publicisztikai írásait tette ismét közzé. Hegedűs mint a román parlament egyik legtevékenyebb magyar képviselője, kitűnően megismerte a román közélet rugóit és kulisszatitkait s az újságíró könnyedségével eleve-níti fel azt a politikai környezetet, amelyben a kisebbségi jogok érvényesítéséért küzdeni kellett. „Az erdélyi munkásság küzdelme a román uralom alatt“ című és a Szociáldemokrata Párt kiadásában megjelent (Budapest, 1942, 96 l.) kiadvány nélkülözhetetlen azok számára, akik a magyar munkásság politikai és társadalmi mozgalmával foglalkozni kívánnak. Külön érdekessége a könyvnek az, amit a román munkásságnak a magyar munkássággal vállalt szolidaritásáról ír. Kár, hogy a mű az erdélyi munkásmozgalmakból csak azt emeli ki, ami a nemzeti irányzatnak kedvező és nem ad magyarázatot a munkásság vezetői egy részének revizoidellenes és opportunista magatartásáról. Már pedig, hogy ilyen is volt, arról bőven beszámol az „Új Magyar Munkás“ 1942. évi 27., 32., 42. és 43. számában. A Juhász-tanulmány megjelenése után látott napvilágot Zádor Miklós könyve „Nagyromán politika“ (Budapest, é. n., 200 l.), amelyben a szerző a nagyromán kormányzás célkitűzéseit és eszközeit, valamint a külpolitikai vezetést mutatja be a kisantantól a Balkán szövetségén át a tengelyhez való csatlakozásig, a belpolitikában pedig a liberálisok és nemzeti-parasztpártiak évtizedes küzdelmét és közben a vasgárda megnövekedését kíséri végig. Könyvének legnagyobb részét a romániai nemzetiségi kérdés taglalása teszi ki.

Az önálló kiadványok közé sorolhatunk még több kisebb közleményt, mint pl. a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének 1941. március 29-i közgyűlésén elhangzott beszédekről kiadott füzetet, mely *Bodor Bertalan*-tól, *Böszörményi Emiltől*, *Kovács Árpádtól* és *Inczédy-Joksmán Nándortól* közöl egy-egy előadást az erdélyi magyar pénzügyintézetek megszállás alatti működéséről, a román agrárkonverzióról és pénzügyintézeteink problémáiról (Budapest, 1941, 28 l.). Az Erdélyi Múzeum-Egyesület szakosztályainak beszámolóí közlői közül a felsorolásból hiányzik *Oberding József György* beszámolója a jog- és társadalomtudományi szakosztály 1938—1942-ig terjedő működéséről (Kolozsvar, 1942, 9. l.).*

A felszabadulás óta több olyan gyűjteményes munka jelent meg, amelynek egyes részei az erdélyi magyarság kisebbségpolitikai küzdelmeit is felölelik. Ilyen az „Erdélyünk és honvédségünk“ címet viselő, a Vitézi Rend Zrínyi Csoportjának kiadásában 1941-ben megjelent album, amelyben *Nagy Vilmos* volt honvédelmi miniszter cikkét olvashatjuk „Erdély a világháborúban és a forradalmak idejében“ (21—37. l.) s belőle a székely hadosztály harcairól is tájékoztatást kapunk. Ugyanebben a könyvben jelent meg *Sulyok István* tanulmánya „Huszonkét év. Erdély kálváriája Gyulafehérvártól Bécsig.“ A volt magyarpárti képviselő a román kormányok és hatóságok által elkövetett jogtalanságokat köti csokorba (39—54. l.). Az „Erdélyi mártírok és hősök aranykönyve“ című kiadványban (Budapest, 1941, 251 l.) *Lukács György* bevezető eszmefuttatásán kívül érdekes visszaemlékezéseket találunk *Laár Ferentől* a sóvidéki székely felkelésről, *Nánási Jánostól* a nyárádmagyarósi sortűzről, *Macskássy Attilától* a craiovai pörről, *Szabó Istvántól* az erdélyi magyar népközösség történetéről, *Walter Gyulától* a sajtóperekről és a közszellem kialakulásáról, *Besenyő Sándortól* a szórványkérdésről, *Szabó Jánostól* a munkásság helyzetéről, *Kovásszai Gábortól* a közbirtokosságok küzdelmeiről, továbbá verseket és novellaszzerű írásokat *Berde Máriától*, *Gyallay Domokostól*, *Kovács Györggytől*, *Molter Károlytól*, *Nyíró Józseftől*, *Szászné Szappanyos Gabriellától*, *Szentimrei Jenőtől*, *Tabéry Gézától*, végül több apró írást kevésbé ismert szerzőktől. A könyv második része az úgynevezett „hősök és mártírok“ életrajza, ami tulajdonképpen az előfizetők apothéozisa. Többé-kevésbé egyéni „bemondások“ vagy félfüllel hallott históriák alapján tájékozatlan emberek mártírkoszorút fontak hetvenhárom lapon keresztül mindenkinek a homloka köré, aki a kezük ügyébe akadt. Így aztán hitelét veszíti az is, ami az életrajzokból igaz. A könyv tipikus példája annak, hogyan nem szabad kisebbségi történelmet írni. A kisebbségi sors legértékesebb tanítása éppen az volt, hogy a magyarságot önként vállalt munka önmagában és nem nyilvános pohárköszöntőkben rejti jutalmát. A hősök és mártírok könyvének kritikátlan díshimnuszai az erdélyi magyarság szeméreméretét és nemzeti önérzetét sértik.

Tudományos módszerrel és igényekkel íródott „A románok története“ című kiadvány; ennek XIII. fejezete és a német kiadásban hozzátoldott XIV. fejezet Nagyrománia történetét és külpolitikáját tárgyalja *Makkai László* tollából. A magyar és német nyelven megjelent munka értékes keretet nyújt azok számára, akik a román kisebbségpolitika irányát a román történelem távlatából akarják megítélni.¹ A „Magyar Tájékoztató Zsebkönyv“ 1941. évi kiadásában a romániai magyarság megszállás alatti helyzetéről találunk rövid összefoglalást (132—139. l.), az 1943. évi kiadásban

* Ez különnyomat az EM. 1942. évfolyamának 307—613. lapjáról. [A szerk.]

¹ Magyar kiadás: Budapest, é. n. 378—99. l.; német kiadás: Budapest, 1943. 406—58. l.

pedig e sorok írója dolgozta fel ezt a kérdést (154—170. l.). A külügyminisztérium kiadásában megjelent „Külpolitikai adatok az 1939. évről“ című munka Románia 1939. évi politikai viszonyairól és a kisebbségi magyarság küzdelmeiről tartalmaz összefoglalást — hivatalos kiadványokban szokatlan tájékoztatlansággal. Végül az erdélyi magyarság megszállás alatti helyzete képezi a kiindulópontját az erdélyi képviselőknek a magyar országgyűlés előtt elmondott számos beszédének, amelyek az Erdélyi Párt kiadásában „Erdély a magyar képviselőházban“ cím alatt két kötetben jelentek meg (Kolozsvár 1942 és 1943, 120 és 152 l.).

Ezzel a felsorolással sem záródik le a huszonkét év irodalma, mert számos munka áll sajtó alatt és van előkészületben s távol állunk attól, hogy a román megszállás magyar történetének anyaga a szaktudományok módszerességével feldolgozást nyert volna. A felsorolt tanulmányok értéke a történetírástól a pletykákig terjedő skálán mozog, de mindenik hozzátartozik ahhoz a képhez, amely a megszállás éveiről az erdélyi magyarságban kialakult. Van amelyik tárgyi szempontból gazdagítja a huszonkét év anyagát, másokat pedig mint jellemző kortünetet kell nyilvántartanunk. Az előkészület alatt álló munkák közül a megszállás történetének okmánytára a legkomolyabb vállalkozás. Szeretnők, ha a rendre egybegyűlő anyag minél előbb napvilágot látna, mert ez a tizenkét kötetre tervezett sorozat nemcsak a szaktudomány terén pótolna régi hiányt, hanem fontos nemzetpolitikai cselekedet is volna.

Mikó Imre

ERDÉLYI SZÁSZOK ÉS MAGYAROK

A múlt században mindenütt fellángoló nacionalizmus nemcsak a nagy népekből váltott ki hatalmas arányú egységre törekvést, hanem az elszigeteltebb, kisebb csoportokban is felébresztette az addig többé-kevésbé szunynyadó öntudatot. A felelősség gyors és heves volt. A rendi korszak utolsó éveit élő Magyarország egyszerre csak azt vette észre, hogy határain belül olyan kisebb-nagyobb népek kezdenek kialakulni, melyek szinte egyik napról a másikra államalkotási igényekkel lépnek fel, s szétfeszítéssel fenyegetik a Kárpátmedence egységét. A szabadságharc, a kiegyezés és az első világháború között eltelt évtizedek vésztojószerű nemzetiségi morajlása, végül a trianoni béke bebizonyította, hogy itt voltaképpen egy olyan kérdéstről van szó, melynek megoldásától vagy meg nem oldásától az élet, a továbbfejlődés lehetősége függ. Sajnos, a következmények helyes levonása és tettekké kristályosítása nagyon lassan ment. Tapogatózás, bizonytalan tájékozódás, egy-egy felvillanó ötlet vagy kísérlet után csak napjainkban fedezhetjük fel az ilyen irányú céltudatos megindulást. A sokszor fájdalmas események és komoly tapasztalatok megtanítottak annak belátására, hogy hivatásunk teljes betöltéséhez elengedhetetlenül szükséges a valünk élő, ugyanazt a múltat és sorsot viselő, de nem magyar ajkú népeknek a magyar állam-szemébe való szerves beillesztése és az élet minden vonatkozásában megszervezett együttműködése. E nagy cél eléréséhez első lépés a valóság minél tárgyilagosabb és átfogóbb megismerése. Az erre irányuló határozott igény ma már mind szélesebb körökben hódít. Egymás után látnak napvilágot olyan feldolgozások, melyek különböző oldalról próbálnak fényt deríteni egy-egy nemzetiségünkre, annak szellemi, társadalmi, gazdasági kérdéseire. Napilapok, folyóiratok, könyvek verik a nagy híd első pillérét. A munkák értéke nem egyforma, de a lényeg meglátása és a szándék többnyire helyes. Örvendetes, de egyben természetes is, hogy e téren Erdély

halad az élen, mint a Kárpátok koszorúján belül a legönállóbb, a történelem folyamán leginkább kikristályosodott táj- és életegység. A románok történetének első nagyvonalú magyar összefoglalása után¹ Pukánszky Béla az erdélyi szászokról rajzolt rendkívül érdekes és sokszínű képet.²

Feladata egyáltalában nem volt könnyű. Olyan népet vizsgált, mely már betelepülése óta ősi, nyugati műveltséggel rendelkezett. Ezt nemcsak megőrizte, hanem állandóan mélyítette s a maga zárt szervezetében sajátosan egyénivé érlelte ki. Aki a százsággal foglalkozik, annak bele kell hatolnia egy magas műveltségű nép finom lelki világába s egyszersmind át kell törnie azt a nehezen megfogható, erős védőburkot, melyet a szászok maguk körül századok óta kifejlesztettek és szívósan fenntartottak. Ez a burok teszi őket „más“-sá egyéb nemzetiségeinknél, sőt egyéb német népcsoportjainknál is. Mi az, ami a százság sajátos egyéniségét alkotja? Hogyan nyilatkozik meg ez a lényeg a múltban? Mik a lehetőségei a jelenben? Mi a feladata a jövőben? — Mindezekre a kérdésekre Pukánszky nemcsak a szűkebb szász látóhatárról, hanem a magasabb, egyetemesebb magyar szemléletre felemelkedve keres és ad feleletet.

A könyv végigvezet a szász történelmen s eljut napjainkig. Hangja a tárgyilagos tudományé, hiányzik belőle minden „politikai“ íz. És mégis minden szava időszerű. Mi ennek a legközvetlenebb oka? Az, hogy írója mondanivalójának tengelyévé igen helyesen a szász nemzeti öntudatot teszi: a népi összefogásnak és céltudatos magatartásnak ezt a hatalmas érzelmi forrását, mely a százságból már a középkor folyamán feltört és a reformáció óta egyre világosabban és tudatosabban nyilatkozott meg. Ez a csodálatosan erős öntudat hordozta magában természetes következményként a jellegzetes zárkózottságot, de egyszersmind ugyanez teszi a százságot módfelett érdekessé a mai ember számára. Félreértés ne essék! A szász nemzeti öntudat nem nőtt túl az egyes korszakok keretein, s egy pillanattal se gondoljuk, hogy a XIV. vagy XVI. századi szász öntudat azonos tartalmú napjaink öntudatával. Tény azonban, hogy a nemzeti érzés és a népi egyezésre való szívós törekvés a szászokban kezdettől fogva nagyobb fokban volt meg és jutott kifejezésre, mint bármelyik más nemzetiségünkben vagy akár önmagunkban. Ha tehát Pukánszky a szász lélek történelmi vizsgálatakor ezt a vonást emeli ki elsősorban, nem a mai szemléletet vetíti vissza a múltba, hanem a szász magatartás és élet alapszövegét helyezi a vizsgálat gyűjtőpontjába. A kérdésnek ilyen beállítása magyarázza az írónak azt az eljárását, hogy a fejlődés menetét leginkább az irodalom oldaláról világítja meg. Hiszen az irodalom valóban az a terület, ahol egy népben élő eszmék és célkitűzések a legközvetlenebbül és legmélyebben nyilatkoznak meg. A fejlett szász irodalom a vizsgálódásokhoz bő anyagot nyújt és gazdag eredményeket biztosít.

Az irodalmi szempont előtérbe kerülése folytán a középkori szász élet rajza kissé elnagyolt, bár határozott vonásokkal jelenik meg. Az író nyomtatékosan rámutat az Andreanum fontosságára. A királyi akarat forrasztotta a különböző helyekről, különböző időben betelepült csoportokat egyetlen egységgé. A szászok ezt az egységet már a középkorban céltudatosan kiépítették és körülbástyázták. E törekvésüket szolgálta az egyházzervezeti önállóság, valamint a későközépkorban kifejlődött városaiktól a nem német elemek merev távoltartása. Pukánszky helyesen világít rá arra, hogy a

¹ Gáldi—Makkai: *A románok története különös tekintettel az erdélyi románokra.* Budapest, é. n.

² *Erdélyi szászok és magyarok.* Budapest, 1943. 196+1.

szász társadalom sajátos földművelő-polgári felépítése szintén a népi egyseget szolgálta. E szemszögből könnyen érthetővé válik a vezetőcsaládok (gerébek) földesúri hatalom megeremtésére irányuló kísérletének sikerelensége. Ez a magyar mintát követő magatartás veszélyeztette a szász társadalom egyéni színezetét és párhuzamos magyar-szász fejlődést eredményezett volna. Ezáltal olyan lényeges érintkezési felület alakulhatott volna ki, mely a hasonló társadalmi rétegződés következtében a magyarság felé áramló népi vonzás nagyfokú lehetőségét rejtette magában. Az aggodalom alaposságát a gerébek sorsa beszédesen bizonyítja: elszakadtak a szászszágtól és beleolvadtak a magyar földesúri rétegbe. A szász tömegek viszont megmaradtak a maguk tervszerűen kiépített szabadparaszti-falusi és polgári-városi közösségeiben. Mindez kétségtelenül arra vall, hogy az „universitas saxorum“ jellegzetes zárkózottsága és önmaga felé fordulása már a középkorban a szász élet és magatartás legalapvetőbb eleme. Ugyanekkor véleson kihangsúlyozódik a szász polgári és a magyar nemesi életforma és világnézet közötti mélyreható és a fejlődés egész folyamán megállapítható különbség.

A humanizmus és a reformáció korát Pukánszky rendkívül színesen jeleníti meg. Az előbbi mozgalomban az általános emberi szempontok magasgatos gondolata csillan meg, az utóbbi a nemzeti öntudat legerősebb bástyáját emelte és szilárdította meg. A XVI. században egész sereg kiváló szász humanista működött és tartott fenn szoros kapcsolatot főleg az északi renaissance-szal (Brenner Márton, Capinius Márton, Wolphard Adorján, Piso Jakab, Krauss Bálint és a legjelentősebb: Honterus János). A szász humanizmus természetesen szorosan kapcsolódik a reformációhoz. Azáltal, hogy a szászoknak sikerül a XVI. század második felében egységesen Luther tanai mellé állani s a középkori egyházi függetlenség szerves folytatásaként az ágostai evangélikus egyházat kialakítani, Erdély népei közötti vallási különállásuk lett népiségük egyik legidőtállóbb biztosítóka. A magyar protestáns felekezetekhez (református, unitárius) való csatlakozás ugyanúgy áthasonulást és beolvadást jelentett, mint az említett középkori társadalmi közeledés. E tekintetben Dávid Ferenc, Heltai Gáspár és a kolozsvári unitáriusok épűgy elvesztek a szászszág számára, mint a XV. század geréb-családai. Az új vallási szervezkedés eredményeit kiegészítette és elmélyítette a nevelés és iskolázás gondos és az akkori legfrissebb elveknek megfelelő kiépítése. A magas színvonalú és nemzeti öntudatot adó szász iskolázás XVI. és XVII. századi művelődésük egyik leghatékonyabb ösztönzője. De a reformáció még egy másik nagy erőforrást nyitott meg: ettől az időtől kezdve lesz a szászok érintkezése Németországgal szervező és folytonossá. Az egyházi térről kiinduló érintkezés számai lassanként az egész szász népi életet átszövik. A reformáció révén tárul az Erdélyben mind inkább elkülönülő szászszág elé az „öshaza“, az anyaország mint szíve szerint való közösség, amelytől ugyan földrajzilag nagy távolság választja el, ...de amely még így, a távolból is óriási értartalméket jelentett vallási, művelődési és faji törekvései számára (43).

A régi hagyományok és az azok szellemében történt korszerű újítások által szellemben és magatartásban megerősödött szászok harmadik nemzetként csatlakoztak a magyar-szekely együttműködéshez, mely szilárd alapja lett az erdélyi fejedelemségnek. Pukánszky főként irodalmi megnyilatkozásokból finoman elemzi ki a szászok XVI. és XVII. századi magatartását, törekvéseit és eszmekörét. Fejtegetéseiből kiviláglik az a változó irányú tájékozódás, mely a felette bizonytalan viszonyok következményeként lépett fel s nem egyszer állította szembe egymással a három nemzetet. A szoro-

sabb egymásrautaltság a szászok zárkózottságát még jobban kihangsúlyozta s azt a féltő gondot, mellyel kiváltságaikat őrizték s ha kell, körömszakadtáig megvédték. A városok a megváltozott idők gyakran kényszerítő nyomása ellenére is a leghatározottabban utasítottak vissza minden olyan kísérletet, mely a magyar betelepedést előmozdította volna. A nemesi életformával szemben továbbra is a polgári, iparos és kereskedő életforma fenntartása mellett foglaltak állást, az iskolázásban és nevelésben pedig élénk kapcsolatot tartottak fenn a német tartományokkal. A nemzeti öntudat elmélyülését a humanista tudósok eredményei és elméletei csak elősegítik. Míg a Szepességben Frölich Dávid először használja a „Deutschungar“ kifejezést, az erdélyi szász kutatók (Tröster, Töppelt, stb.) tudományuk egész fegyvertárát latba vetik annak bizonyítására, hogy Erdély őslakói germánok, kiknek a szászok egyenes leszármazói. Pukánszky beható irodalmi vizsgálatai meggyőznek arról, hogy az erdélyi fejedelemségben a velünk sorsközösségben élő szászok vezetőrétege a magyar-szász viszony egyetlen lehetséges alapját a szász kiváltságok szigorú megtartásában látta. Ezen túlmenő kapcsolatot nem tartott sem szükségesnek, sem kívánatosnak. Az együttélés így sajnos inkább bizalmatlanságot és eltávolodást eredményezett. Pedig az erdélyi fejedelmek, egyes eseteket nem tekintve, megértéssel kezelték a szászok ügyeit. Társadalmi szervezetüket, vallásukat komoly vesztély magyar részről nem fenyegette. Az elzárkózás mégis a szász élet tengelyévé meredvedett. Érdeklődésük önmaguk és Németország felé fordult. Az így kifejlődő öntudat nem akart tudomást venni arról a nagy térbeli és szellemi úrról, mely a Kárpátok délkeleti szögletének népességét a Német Birodalomtól elválasztotta.

A szászok azonban nemcsak németek, hanem erdélyiek is. Sajátos életük ezer szállal gyökerezik a „bércecs haza“ talajába. Ha e szálak elszakadnak, menthetetlenül megszűnik a szász életforma! — Érdekes és egyben jellemző, hogy erre az igazságra a szászokat éppen a német birodalmi gondolat annyira áhított s Erdélynek a Habsburgok által történt bekebelezése után nagy erővel ható, cselekvő beavatkozása döbbsentette rá. A XVIII. és XIX. században tapasztalniok kellett, hogy az az őszinte rajongás, mellyel ők az anyaországgal szemben viseltetnek, ott vajmi csekély visszhangra talál s a Habsburg hatalom inkább kihasználásukra, semmint elkényeztetésükre törekszik. Kiváltságaik pedig éppen nem élvezik a szent sérthetlenség előnyeit. Sőt egyenesen zárt egységük két legbiztosabb bástyáját: vallásukat és társadalmi berendezésüket érte az államhatalom részéről igen komoly támadás. A katolikus szellemű kormányzat főleg Mária Terézia uralkodása alatt cseppet sem rokonszenvezett a lutheránus nemzeti egyházzal. Pukánszky előadása élesen rávilágít arra a válságra is, mely a pietizmus terjedésével, a külső beavatkozásokat nem tekintve, magában a szász lutheranizmusban keletkezik.

A bécsi kormánykörök kétes értékű érdeklődésének veszélyeit csak az igen tehetséges és ügyes Brukenthal Sámuel tudta bizonyos mértékig és ideig kiegyensúlyozni. II. József nagyvonalú birodalmi politikája azonban őt is elsodorta. Az uralkodóknak a sajátos szász társadalmi berendezés ellen a XVIII. század folyamán indított támadását a „kalapos király“ kíméletlen eréllyel és eltökéltséggel vitte diadalra. Amilyen őszinte örömmel és reménykedéssel fogadták a szászok 1773-ban erdélyi látogatásakor a felvilágosodott Józsefet, amilyen megnyugvást keltett a türelmi rendelet, olyan fagyos rémülettel töltötte el őket a koncivilitás elrendelése (1781), a szász univerzitás megszüntetése és Erdély új kerületi beosztása (1784), valamint II. József minden olyan intézkedése, mely az egész birodalom érdekét kí-

vánta szolgálni, s nem vette tekintetbe egyes csoportok részleges kiváltságait. Pukánszky kitűnően érezte azt a levert hangulatot, mely e csapások hatásaként a szászságon úrrá lett. Meggyőzően mutat rá arra, hogy a német birodalmi gondolat a szászok részére csak a távolból látszott kívánatosnak. Mihelyt annak elvei a maguk kis világában alkalmazásra kerültek és annak féltett kereteit természetesen szétfeszítették, azonnal ráéreztek, hogy életformájuk lényege forog kockán. Így érthető, hogy II. József intézkedései ellen felzúduló magyar közvélemény a szászokat is a maga oldalán találja. A rendeletek visszavonása pedig a két népet valóban testvéri örömben egyesítette.

A XVIII. század gazdasági és szellemi meggyengülése után az 1790-es években, a reformkor kapujában a szászok is újra magukra találtak és „az ősi jogokért meg kiváltságokért folytatott küzdelemből megifjodott erővel támad fel a német népi öntudat“ (106—7). Ezt az új közösségérzést Pukánszky találozva állítja párhuzamba az egykorú magyar nacionalizmussal, de egy szembetűnő különbségre nyomatékosan felhívja a figyelmet: „A szászok megerősödött népi öntudata konzervatív volt, a múlt kiváltságaira támaszkodott, csak a hagyományhoz tapadt, az egykorú magyar nacionalizmusban ezzel szemben megkötöttsége ellenére is kidomborodik a haladó szándék“ (107). Ez a konzervatív közösségtudat azonban a XIX. század forrongó világában újabb meg újabb próba elé került. A német gondolat más formában ismét kopogott az univerzitás falainak kapuján. Míg azonban a XVIII. századi birodalmi szellem cselekvő fellépése még erős visszahatást váltott ki, idők folyamán a szászok mind kevesebb ellenállást tanúsítottak s e kívülről ható erőnek mind inkább alárendelték önmagukat. Pukánszky könyvéből világosan kidomborodik a fejlődésnek az az iránya, hogy a szászok a német faji gondolattal szemben lassanként veszni hagyják azt a sajátos életformát, melyet hosszú évszázadok alatt termeltek ki s őriztek meg. — A nemzeti gondolat büszke fellángolása a reformkorszakban párhuzamos a magyar nacionalizmussal, de ellenkező előjelű. A szász-magyar kapcsolat Erdély úniójának közös kimondása ellenére sem bírta ki a komoly teherpróbát s a szászok a szabadságharcban öntudatosan a császár mellé álltak. Ezzel kapcsolatban Pukánszky igen helyesen kiemeli, hogy a szász közvélemény maga sem volt egységes és különösen a brassóiak közel állottak a magyar felfogáshoz. Itt talán nem ártott volna nyomatékosabban kiemelni azt az érdekes tényt, hogy — míg Szeben és Beszterce mindig legmerekvebben képviselte a szász álláspontot, Brassó inkább hajlott a magyarsággal való együttműködés felé. A 48-as szász ifjúság azonban nem engedte szökhöz jutni a mérsékeltbb felfogást és fegyveresen kelt a császári érdekek védelmére.

A szász hűség a szabadságharc leverése után egyáltalában nem részesült a remélt jutalomban. A bécsi kormány, akárcsak II. József idején, a Bach-korszakban sem tisztelte a régi hagyományokat s a szász önállóság ábrándja rövidesen szertefoszlott. A hatalmasabb kihasználta a kisebb erejét, mikor azonban ellenszolgálatásról lett volna szó, megfélekedett róla. Jellemzően világít rá a helyzetre Molnár György, az erdélyi magyar színjátszás vándorló apostola: „Bezzeg megértik most a szászok a magyarokat, mert tapasztalják, hogy nékik éppen úgy osztozniok kell a magyarok keserűségében, mintha nem is ellenük, hanem velük harcoltak volna az osztrákok ellen“ (143). A kiegyezés és az ősi kiváltságok végleges felszámolása a szászokat is új életlehetőség keresésére indította. Azok a fejtegetések, melyeket Pukánszky az 1867 és 1919 közötti időknek szentel, meggyőzően mutatnak rá arra a kettős tájékozódásra, mely egyrészt a magyarsággal igyeke-

zett megbízható kapcsolatot teremteni, másrészt a nagynémet eszmék felé építette ki a maga szellemi és gazdasági útjait. A tudományos és szépirodalmi termékek tükrében különösen élénk színekben vetül az olvasó elé a szászok voltaképpen bizonytalan magatartása. Az említett kettős irányú igazodás igen jellemző egy kis népre, mely évszázados, szilárd kereteinek elvesztése után nem tudja, vajjon helyi hagyományainak korszerű továbbfejlesztésében vagy faji öntudata által eléje szabott távoli közösségbe való szerves bekapcsolódásban lássa-e jövője biztos zálogát. Az elsőt a magyar állam lehetővé tette, de a második nagyobb vonzóerőt képviselt. A Brandsch által vezetett „zöld szászok“ mozgalma tulajdonképpen közvetlen elődje napjaink nemzeti szocialista szervezkedésének. Így halványodott el egyre jobban az univerzitás eszméje, s helyébe mind határozottabb formában a nagynémet egység gondolata lépett. Ebben a XVIII. század végétől kezdve világosan felismerhető fejlődésben a Párizs környéki békék által teremtett helyzet bizonyos törést jelentett ugyan, de csak ideig-óráig térítette el a szászokat a megkezdett útról.

Az első világháborúban a szászokat is természetesen a központi hatalmak mellett találjuk. Pukánszky a közvetlen élmény megragadó erejével írja le a román betörés miatt Budapestre menekült szász értelmiségnek a magyarokkal szemben mutatott zárkózottságát és igen lassan melegedő érdeklődését. A közös nagy cél azonban a megpróbáltatás nehéz óráiban egymás mellé állította a két népet. Annál megdöbbenőbb, hogy az így fonódó szálak, sőt a német gondolat felé kapcsolódó erős kötelékek a szászoknak a román államhoz való feltétel nélküli csatlakozása következtében egyik napról a másikra elszakadtak. Ugyanaz a Teutsch Frigyes püspök, aki 1916 őszén a román betörés elől Budapestre menekült szászoknak a Deák-téri templomban így prédikál: „Otthonunkat elvesztettük, de megtaláltuk hazánkat“ — ugyanaz a Teutsch püspök három évvel később Nagyrománia megalakulását egy szükségszerű folyamat befejezésének nevezi, mellyel szembeszállni a szászok részéről döreség lett volna (172 és 181). Kétségtelen, hogy a szászság megalkuvását egy kis nép ösztönszerű védekezésének lehet tekinteni; ez által az új helyzetben nekik legkedvezőbbnek vélt életlehetőségeiket iparkodtak biztosítani. A helyi tényezőkhöz és a közvetlen környezet szabta keretekhez való alkalmazkodás előtérbe tolulása azonban csak ideiglenesnek bizonyult. A német nemzeti szocializmus diadalmas előretörése a szászokat is magával ragadta és ismét elhomályosította azokat a csírázó törekvéseket, melyek magyar-szász életközösség kialakítását tűzték ki célul.

Jellemző, hogy Pukánszky utolsó fejezetének címeként egy kérdést vet fel: merre? Kitűnő érzékkel kiválasztott irodalmi megnyilatkozásokon át érezteti a szászság önmagára döbbenését, lázas keresését az őt megillető hely után. Végül következtetése így hangzik: „A szász ember nem tud elszakadni erdélyi hazájától, — áttelepítése egyet jelentene pusztulásával — csak saját közösségében és történelmi kereteiben érvényesítheti igazán képességeit. Ezért fogódzik egészséges életösztonéval egyre erősebben az erdélyi talajba, ezért próbál újra meg újra az erdélyi életközösség útjára térni“ (193).

Ez a könyv nemesak írás, hanem valóban tett is. Pukánszky tárgyilagos szemlélete, anyagának tökéletes ismerete, hangjának fölényes biztonsága mellett főként azzal lep meg, hogy előadása és adatainak elrendezése tökéletesen visszatükrözi az élet minden oldalát s híven, őszintén, de egyszerűsággal mély megértéssel világítja meg annak ezernyi mozzanatát. Az irodalmi és történelmi szempont igen szerencsés, egymást kiegészítő és erősítő felhasználása és a tömör stílus mondanivalójának minden sorát érdekessé

teszi, de ezen túl módszer szempontjából is elsőrendű eredménnyel jár. Pukánszky nemcsak a száz lélek jellemzését, fejlődését és történelmének folyását nyújtja, hanem — amint ez a címben is kifejezésre jut — állandóan szem előtt tartja a magyarsághoz való viszonyát. Ezáltal tud a részleteredményekből valóban szerves egészet adni. Egyetemes szemléletét így érezhetjük igaznak, termékenynek és tanulságosnak. Szeretnők hinni, hogy e könyv közvéleményt formáló és építő tudományosságunknak olyan kiinduló pontja lesz, mely többi nemzetiségeinkkel kapcsolatban is hasonló eredményre fog vezetni s nemcsak magyarságunkat teszi teljesebbé, hanem európai hivatástudatunk mellett is bátor és őszinte tanúságként szolgál.

Entz Géza

MAGYAR ANYAG SVÁJCI NÉPRAJZI GYŰJTEMÉNYEKBEN*

A XVII. század elejétől egyre több vállalkozó szellemű svájci természetbúvár és kereskedő látogatott el tengerentúli vidékekre. A mult században — az őstörténeti kutatások fellendülésével egyidejűleg — svájci tudósok már néprajzi expedíciókat is szerveztek a távoli világrészekbe. Ugyanekkor társadalmi követelménnyé vált, hogy a módosabb családok fiai tanulmányaik befejeztével nagyobb tengeri utazást tegyenek. Mindezek a vállalkozások szép néprajzi gyűjteményeket eredményeztek; ezek legtöbbje, ha nem maradt éppen az utazó családjában, svájci magánosok tulajdonába került. Az is előfordult, hogy egy-egy utazó szülővárosának ajánlotta fel különlegeségekből álló gyűjteményét. Természetesen svájci és egyéb európai anyag is volt a svájci magángyűjtők birtokában. A svájci néprajzi közgyűjtemények ezeknek a magángyűjteményeknek az egyesítéséből és kibővítéséből keletkeztek, amikor a mult század vége felé a néprajztudomány törekvései belekerültek a köztudatba, és egyre több magángyűjteményt ajánlottak fel létesítendő közgyűjtemények céljaira.

Ma Svájcban úgyszólván minden kantonnak, minden nagyobb városnak van múzeuma és abban kisebb-nagyobb néprajzi gyűjteménye. A négy leggazdagabb néprajzi közgyűjtemény a következő: 1. a bázeli néprajzi múzeum (Museum für Völkerkunde; alapítási éve: 1892); 2. a berni történeti múzeum néprajzi osztálya (Ethnographische Abteilung des Bernischen Historischen Museums; alapítási éve: 1894); 3. a zürichi egyetem néprajzi gyűjteménye (Sammlung für Völkerkunde der Universität Zürich; alapították 1888-ban); 4. a genfi néprajzi múzeum (Musée d'Ethnographie de Genève, alapították 1901-ben).

A bázeli, a berni és a genfi múzeum gyűjteményeiben magyar néprajzi anyagot is találunk. Ezt az anyagot — külső szempontok szerint — nagyjából a következőképpen osztályozhatjuk:¹

1. *Magyarként kiállított anyag:*

a) A genfi múzeumban (I. em., „Europe“ terem):

5 db. 30—35 cm magas bábu népviseletben, 1 debreceni csikós, 1 bodogi asszony, 1 matyó asszony, 1 matyó legény, 1 szanyi legény. Mind az öt darab iparművészeti, tehát nem népi, valószínűleg idegenforgalmi célokra

* Ez a cikk az 1942. évi szeptemberi állapotokkal foglalkozik.

¹ A következőkben az egyes csoportokban együtt sorolom fel a múzeumok magyar darabjait; a rendelkezésemre álló adatok alapján természetesen a lehető legpontosabban jelölöm meg a tárgy származását, kiállítási helyét és több esetben nyilvántartási adatait is.

készült munka dr. Szerelemhegyi Jenőné „Marga“ műterméből. Adományozója ismeretlen.

26 db. 6—7 cm magas olajjal festett fabábu népviseletben. Valamennyi gyári munka, rendeltetésére nézve pedig idegenforgalmi emléktárgy, vagy városi játék. Pontos eredete és adományozója ismeretlen.

1 db. nemzetiszínű játékosor. Kétségtelenül nem népi eredetű városi játéktárgy. Pontos eredete és adományozója ismeretlen.

b) A b á z e l i m ú z e u m b a n :

1 db. szűr (VI. 969 lelt. sz.). Franz Bauer bázeli festő ajándéka.

1 db. bánáti birkaködmön (VI. 9598 lelt. sz.). L. D. kolzschwaldi lakos ajándéka.

1 db. sárközi ködmön (VI. 11131 lelt. sz.). Győrffy István, illetőleg Fr. Iklé St. galleni lakos ajándéka.

2 db. asztalterítő (VI. 4799 és VI. 10435 lelt. sz.). Dr. A. Schullerus nagyszebeni lelkész, illetőleg dr. Hoffmann-Krayer bázeli egyetemi tanár ajándéka.

1 db. nagyszebeni lenvászon törülköző (VI. 4800 lelt. sz.). Dr. A. Schullerus nagyszebeni lelkész ajándéka.

1 db. nagyszebeni függőbölcső (VI. 4798 lelt. sz.). Dr. A. Schullerus nagyszebeni lelkész ajándéka.

1 db. női fejkötő (VI. 10920 lelt. sz.). Bázeli alkalmi vétel. Pontosabb eredete ismeretlen.

1 db. pásztortarisznya (VI. 11670 lelt. sz.). Vétel egy hamburgi magángyűjtőtől. Pontosabb eredete ismeretlen.

1 db. fakéregből tekert kürt (VI. 9932 lelt. sz.). Dr. P. A. Chappuis ajándéka. Pontosabb eredete ismeretlen.

1 db. rézfokos (VI. 1968 lelt. sz.). Dr. Fritz Sarasin bázeli múzeumi örökajándéka. Pontosabb eredete ismeretlen.

1 db. fogazott sarló (VI. 9931 lelt. sz.). Dr. P. A. Chappuis ajándéka. Pontosabb eredete ismeretlen.

1 db. dohányzacsko pipapiszkálóval (VI. 4393 lelt. sz.). Dr. A. La Roche bázeli lakos ajándéka. Pontosabb eredete ismeretlen.

2 db. nagyváradi agyagkorsó (VI. 2230—2231 lelt. sz.). Dr. A. La Roche bázeli lakos ajándéka.

1 db. fajáns korsz Erdélyből (VI. 9930 lelt. sz.). Dr. P. A. Chappuis ajándéka. Pontosabb eredete ismeretlen.

2 db. felvidéki fajáns korszó 1811-ből (VI. 2585—6 lelt. sz.). Cseredarabok a bécsi Osztrák Néprajzi Múzeumból. Pontosabb eredetük ismeretlen.

4 db. zománcos agyagkorsó (VI. 2587—2590 lelt. sz.). Cseredarabok a bécsi Osztrák Néprajzi Múzeumból. Pontosabb eredetük ismeretlen.

1 db. felvidéki fajáns tányér 1813-ból (VI. 2591 lelt. sz.). Cseredarab a bécsi Osztrák Néprajzi Múzeumból. Pontosabb eredete ismeretlen.

1 db. zománcos cserépkályha 1670-ből (VI. 2596 lelt. sz.). Cseredarab a bécsi Osztrák Néprajzi Múzeumból. Pontosabb eredete ismeretlen.

1 db. spirális alakú zöld üveg (VI. 2248 lelt. sz.). W. Pfister-Wyss bázeli lakos ajándéka. Pontosabb eredete ismeretlen.

2 db. mézeskalácsforma (VI. 10662—3 lelt. sz.). Dr. P. A. Chappuis ajándéka. Pontosabb eredete ismeretlen.

1 db. szegőszalag (VI. 10436 lelt. sz.). Dr. P. A. Chappuis ajándéka. Pontosabb eredete ismeretlen.

1 db. magyar játékkártya (VI. 11952 lelt. sz.). A zürichi Zentralbibliothek ajándéka.

1 db. fából faragott galamb (VI. 2458 lelt. sz.). Aebensold Mária pápai tanítónő ajándéka. Pontosabb eredete ismeretlen.

1 db. fából faragott füles ivócsésze Nagyváradról (VI. 4392 lelt. sz.). Dr. A. La Roche bázeli lakos ajándéka.

1 db. fakulacs (VI. 8339 lelt. sz.). Középsvájcban találta egy magángyűjtő és a múzeumnak ajándékozta. Pontosabb eredete ismeretlen.

2. *Pontosabban meg nem jelölt anyag:*

a) A genfi múzeumban:

1 db. erdélyinek mondott háziszappan, az eredet pontosabb megjelölése nélkül (I. em. „Europe“ terem).

10 db. fénykép a magyar nép életéből — eredetük és tárgyuk megjelölése nélkül (I. em. „Europe“ terem).

3. *Tévesen idegenként kiállított anyag:*

a) A genfi múzeumban:

1 db. csikóbörkulacs, „Lászlónak Gyula“ ajánlással (I. em. „Europe“ terem lengyel anyagában).

b) A bázeli múzeumban:

1 db. Kolozsvár-környéki mézeskalácsszív magyar felirattal (VI. 9823 lelt. sz.). Dr. P. A. Chappuis ajándéka.

c) A berni múzeumban:²

1 db. kolozsmegyei teljes női viselet (a földszint 55. sz. „Rumänien“ feliratú szekrényében). Bethlen Mária grófnő ajándéka.

11 db. kalotaszegi, illetőleg kolozs- és udvarhelymegyei népviseletbe öltöztetett 30–35 cm magas bábu (a földszint 60. sz. „Rumänien“ feliratú szekrényében). A berni Svájci-Magyar Társaság ajándéka.

Ha már most együttesen vizsgáljuk a fent felsoroltakat, láthatjuk, hogy a svájci néprajzi közgyűjteményekben lévő magyar anyag egyáltalán nem alkalmas arra, hogy a valóságnak megfelelő képet nyújtson a magyar nép műveltségéről és a magyar néprajztudomány mai állapotáról.

Az egyes tárgyak esetében láthattuk, hogy túlnyomó részük ajándékozás útján került a svájci múzeumokba. Az ajándékozók magyar részről kétségtelenül jószándékú magángyűjtők voltak, akik kezdeményezésükkel a magyarságnak akartak szolgálatot tenni: különlegességeket gyűjtöttek és ajándékoztak, nem voltak azonban tisztában a néprajz célkitűzéseivel és az ezeknek megfelelő gyűjtés követelményeivel. Csak így történhetett meg pl. az, hogy ma a genfi néprajzi múzeumban a magyar népi műveltséget 32 tárgy volna hivatott bemutatni, ezek közül azonban egyik sem népi eredetű, hanem gyári — iparművészeti-, idegenforgalmi-, városi lakásdíszítési-, vagy játék-célokra készített — termék, amit a múzeum igazgatósága nagyrészt valószínűleg csak udvariasságból állított ki. Mondanom sem kell, hogy ez az anyag hamis képet ad a magyar népi műveltségről és csak aláássa a magyar néprajztudomány tekintélyét.

Míndezek azt bizonyítják, hogy egyik ajándékozó sem lehetett szakember, illetőleg azt, hogy az adományozás minden esetben a szakkörök megkérdezése nélkül történt.

Az utódállamoknak a svájci múzeumokban kiállított néprajzi anyagában is találunk magyar darabokat. Ezeknek a tárgyaknak idegenként történt ajándékozása az ajándékozó részéről néprajzi tájékozatlanságra vall.

² Ezek a tárgyak még az első világháború előtt kerülhettek a berni múzeumba.

Helytelen és igazságtalan volna azonban ezért a múzeumok vezetőségét okolni. A svájci szakemberek ugyanis — a számukra is hozzáférhető szakirodalom és összehasonlító anyag hiányában — nem végezheték el az egyes darabok azonosítását, nem állapíthatták meg azok pontos népiségi eredetét. Természetes tehát, hogy ebben teljesen az adományozók felvilágosításaira bízták magukat. Mivel azonban néhány esetben az adományozó nem tudta megadni a tárgyak eredetére vonatkozó felvilágosításokat, az anyag egy részét pontosabb megjelölés nélkül állították ki. Ott, ahol az igazgatóság, vagy a megfelelő osztály vezetője ismerte a Dunamedence népiségi viszonyait, a nemzetiségi vidékekről és az etnikai határterületekről származó darabok eredetének megjelölésében rámutattak az adományozótól bementett eredet kétes voltára. Így például a bázeli néprajzi múzeumban mindazokat az Erdély területéről származó tárgyakat, amelyek a trianoni béke után kerültek román adományozók ajándékaként a múzeum tulajdonába, az etnikai eredet szempontjából kétesnek jelölték meg (pl. „Cluj, Rumänien, früher Ungarn“).

Rá kell még mutatnom azokra a feladatokra, amelyek a svájci múzeumokban lévő magyar néprajzi anyaggal kapcsolatban a magyar művelődéspolitikára és néprajztudományra várnak.

Először is felül kell vizsgálnunk az eddig kiállított anyagot és ki kell selejteznünk mindent, ami meghamisítja a magyar népi műveltséget és helytelen képet ad esetleg a svájci szakköröknek a magyar néprajztudomány színvonaláról. Ezután adományozás és csere útján ezeket a gyűjteményeket olyan anyaggal kell ellátnunk, amely kiküszöböli a fent jelzett hiányokat. Itt nemcsak népművészeti tárgyakra kell gondolnunk, hanem elsősorban olyan méretű és tartalmú gyűjteményekre, amelyek a magyar nép műveltségének egy-egy — a svájccal szemben — jellegzetes tárgy körét teljes egészében mutatnák be (Pl. a magyar népi halászat és vadászat eszközei, a földművelés eszközei, egy-egy vidék teljes viselet-anya, stb.). Ennek a kezdeményezésnek keretében gondolnunk kellene, az eddig is már magyar anyagot tartalmazó három svájci múzeumon kívül, a zürichi egyetem néprajzi gyűjteményére is, amelynek európai osztályát most szervezik.

Ezeknek a feladatoknak a megoldása természetesen nagy tudományos felelősséggel jár; ezt nálunk csak a Néprajzi Társaság, illetőleg a Néprajzi Múzeum, vagy ezekhez hasonló tudományos intézmény vállalhatja. A Néprajzi Múzeum egyéb múzeumok közreműködésével részben a másodpéldányanyagból, részben pedig megfelelő támogatással megvalósított újabb gyűjteményekből összeállíthatná az adományozandó gyűjteményeket, amiért pl. a bázeli múzeumtól — az európai osztály vezetőjének, dr. P. Geiger egyetemi tanár szóbeli közlése szerint — megfelelő svájci anyagot kaphatna cserébe. Ez annál is kívánatosabb volna, mert tudomásom szerint a Néprajzi Múzeumnak egyáltalán nincs még svájci anyaga.

Sulán Béla

AZ ÚJABB MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY KÉRDÉSEIHEZ

Fegyverzaj közepette talán még sohasem volt olyan lázas terveket szövő, olyan nagy célkitűzések megvalósítását követelő a magyar történettudomány élete, mint ebben a lét és nemlét határaitra sodró nagy világmegegyezésben. Máskor, a csak nemrégiben lefolyt első nagy világégésben is, valóban hallgattak, vagy alig-alig szóltak a múzsák. Most mintha érezné minden magyar gondolkozó azt, hogy a pokolian nagy erők e szörnyű játékában *mi* valóban sokkal inkább népi életünk, műveltségünk, egyszóval

külön szellemiségünk megtartásáért és szabad kifejllesztéséért küzdünk, mint akár ezen, akár azon az oldalon álló nagy hadakozók. Éppen ezért nem csodálható, hogy a magyar történettudomány életének mai pezsdülésében van valami magasabb értelemben vett egyoldalúságra és időszerűsége való törekvés, helyesebben mondva, magasabb fokon a kettőnek legtöbbször csak pusztá látszata.

Az egyoldalúság látszatát az a kétségtelenül megállapítható tény kelti fel, hogy egész tudományos életünkben, és így természetesen a történeti jellegű tudományágak területén is, a harmincas évek tájáig valami másirányú egyoldalúság volt megfigyelhető. Szinte érthetetlen egyoldalúság, mely semmibe, vagy alig-alig valamibe vette a nemzet számbelileg legnagyobb részének és a nemzeti szellem, a nemzeti műveltség ösztönös hordozójának, őrzőjének, a népnek hatalmas tömegét. Most, mikor a korszerűsödni akaró magyar tudományos életben innen is, onnan is hallatszanak hangok, melyek gyöngébb vagy erősebb szóval a nép felé igyekeznek irányítani a figyelmet, most e törekvések különösen az avatatlanabbak tollán valóban az ellenkező véglet egyoldalúságának látszanak. Az új, alig egy évtizedre visszanyúló törekvések természetesen elsősorban és először is a legnemzetibbnek vallott tudományágak, a magyar történettudomány, a néprajz és a nyelvtudomány terén jelentkeztek.

Nem az a cél, a rendelkezésre álló tér sem engedi meg, hogy most itt, akár csak futólag is, rávilágítsak e törekvések első korunkbeli jelentkezéseire, eredményeire. Mindez, amit az előbbieken elmondottam, csak alkalomszerűen villant fel előttem akkor, mikor szellemi életünk ez érdekes és nemzeti létünk életbevágóan fontos törekvéseinek egyik kiemelkedő megnyilatkozását, Mályusz Elemérnek a magyar történettudományról írott tanulmány sorozatát¹ olvastam.

A történettudomány terén valóban éppen Mályusz a leghivatottabb a népi szemléletnek a történettudományban való érvényesítéséről véleményt mondani, hiszen ez irányzatnak szinte két évtized óta kezdetben igénytelen, halkszavú, aztán mindegyre tekintélyesebb, az igazságot felismerő tudós kérlelhetetlenségével hangoztató harcosa éppen ő volt. A külföldi példák mellett a levéltári anyag mérhetetlen gazdagságának ismerete döbbszerte rá Mályuszt arra, hogy eddigi történetírásunk milyen egyoldalú volt akkor, mikor időben főként a középkor és az azt követő másfél század történeti forrásanyaga iránt érdeklődött, másrészt meg a tárgy megválasztásában is milyen egyoldalúvá vált akkor, mikor elhanyagolta a népi élettel összefüggő települési, gazdasági, társadalmi, művelődési meg más kérdések vizsgálatát.

Korán kezdődő egyetemi pályafutása óta előbb Szegeden (1930–34), majd Budapesten (1934-től) igyekszik Mályusz átplántálni hallgatóiba, tanítványaiba saját, helyesebben a kor megváltozott történet szemléletét.

Mályusznak említett tanulmánya bármennyire sok oldalról világít rá a magyar történettudomány utolsó évtizedeinek eredményeire és hiányaira, az ekkor folyt és ma is folyó munka egyéni jellegének előnyeire és hátrányaira, a történeti kutatásokra nevelő, e munkálatokat irányító, a kiadványok sorsát gondozó, vagy kellőleg nem gondozó intézmények, testületek, az Akadémia, az egyetem, a Történelmi Társulat, a Magyar Nemzeti Múzeum, az Országos Levéltár és a megalakult vagy az alakulóban lévő kutatóintézetek megvalósult vagy várható munkaközösségi jellegének egész kérdéskörére, az egész kötetecsken végigvonuló gondolat mégis

¹ Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány*. Bolyai könyvek (szerk. Kovách Aladár). Bp., (1942.). 156 l.

csak az, hogy a történettudomány nemzeti szellemű megújulásához a népiségtörténeti elvek diadalrajutása szükséges. „Népiségtörténetünk... — írja Mályusz — akkor lesz, amikor egy sereg tudományág, amelyek eddig külön-külön működtek, rájön arra, hogy össze kell fognia s valamennyiüknek a népet kell kutatásaik központjába állítaniok, a történettudomány pedig megállapításaitak egyrészt történetileg értékesítve szintézisbe foglalja, másrészt pedig azok alapján kifejleszti az új kutatási metódust“ (62. l.). A magyar népiségtörténetet tehát Mályusz nem tartja még módszereiben sem kialakultnak. Mert bár az új iránynak vannak Mályusznak meg követőinek, tanítványainak keze alól kikerült hatalmas alkotásai, maga a magyar népiségtörténet módszerének egész kérdésköre még korántsem tekinthető (a Mályusz véleménye szerint sem) kialakultnak. A módszer mindig megvalósult művekben a szemünk előtt forrik, alakul, érik, bennök jelentkezik tökéletesebben vagy tökéletlenebbül, míg végre a már megvalósult részletalkotásokból egy rendszerező fő kialakítja, tételesen összefoglalja a módszer elvi rendszerét meg a kutató és feldolgozó munka gyakorlati fogásait.

Ha a Mályusz tanulmányosorozata megett álló tudós lelkület legfontosabb vonásait ki akarnók domborítani, azt mondhatnók, hogy e munkát éppen személyessége, vallomásszerű jellege, őszintesége és bátorsága teszi az utóbbi évek kiemelkedő alkotásává. Nem kényelmes dolog kellemetlen mozzanatokkal előhozakodni hatalmon lévő irányzatok munkáját, megkövesültnek vélt intézmények lassúságát, korszerűtlenségét, a bírálathoz nem szokott vezetők tetteit vagy tévlenségét illetőleg, mert az ilyen sorokban mindig van valami túlzás, van sok személyeskedés határán járó igazmondás, van sok elvi és (hiszen emberek írják!) személyi ellentétekből táplálkozó keserű megállapítás is. Sokszor szándékolt torzkép ez. Torzkép, melynek az a célja, hogy jobban tükrözze a félszeg hibákat, az egészségtelen, beteges kinövéseket, csökevényesítse, összezsugorítsa az egyes részek közötti arányokat, hogy az így torzzá alakult kép még követelőbben mutasson rá a váltóztatás, a korszerűsítés, a megújulás parancsoló szükségességére.

Mi, akik távol éltünk azoktól a viszonyoktól, amelyeknek közepette Mályusz szükségesnek látta e sokszor személyi érzékenységekre is kínosan, s ami azzal egy, kegyetlenül rátapintó sorokat megírni, mi úgy látjuk, hogy ha hűvösen, józanul (nem tekintve azt a történetíró számára nem éppen alkalmas helyet sem, ahol a tanulmányosorozatnak először kellett megjelennie!) nézzük a magyar történettudomány korszerű kérdéseit, sok olyan gondolatot találunk Mályusz munkájában, amely a magyar tudománypolitika és tudományos élet minden rendű és rangú tényezőjét meggondolkozathatja, illetőleg újabb állásfoglalásra bírhatja. Kár lenne csak a szűrés tüskéket, csak a személyes támadásnak látszó sorokat meglátni azoknak a vezetőknek, intézményeknek, akikkel szemben Mályusz keserű sötétenlátásában néha talán igazságtalan is volt. Inkább minden személyi élt figyelmen kívül hagyva, meg kell szívlelni a magyar történettudomány jövője felett töprengő tudósoknak azokat a megállapításait, amelyeknek ezután teljes érvényrejuttatása történetiszemléletünk korszerűbb átalakulását eredményezheti.

Szta

ADATTÁR

A nyikómenti gyermek magakészítette játékszerei

Közismert az a törekvés, hogy szakembereink vállalva, mondhatni egymással versenyezve sietnek ismertetni a Székelyföldet és népét minden vonatkozásban. Tudományos folyóiratainknak a Székelyföld visszatérése óta alig jelent meg olyan száma, melyben ne találánánk tanulmányt, cikket, ismertetést a Székelyföldről. Ez az érdeklődés olyan méretű és sokrétű, hogy bátran állíthatjuk: a Székelyföld most éli Orbán Balázs után második fölfedezésének korát.

Mikor alábbi közlésemben az udvarhelymegyei Firtosváraja székely gyermekeinek magukkészítette játékszereivel foglalkozom, a székelység néprajzi adatainak olyan részletét ismertetem, mely eddig alig ismert, vagy legalább is alig méltányolt terület volt.

Lássuk, miképpen avatódik be a székely fiú, az apáról-fiúra szálló fűrő-faragó tevékenységbe, s a játékkészítés meg kezügyessége fokozatos fejlődése közben milyen eredményeket ér el.

A székely fiú a szerszámokkal való foglalatossága közben különösebb oktatásban nem részesül. Kisebb korában el van tiltva a szerszámok használatától, nehogy magában vagy a szerszámokban kárt tegyen, de minél erélyesebb a tiltás, annál nagyobb vágyakozással gondol arra, hogy ő is fűrjön-faragjon, hogy utánozhassa a felnőtteket ebben is. Ha a felnőttek szerszámaihoz nem tud hozzáférni, előveszi a konyhakést, az apja zsebkését, melyet az asztalon felejtett, s nem egyszer fordul elő, hogy vértől csepegő kézzel, sírva kerül elő búvóhelyéről, hol valamit faragott, s eközben alaposan belevágott a kezébe. De kellene neki ezek a leckék, hogy a maga kárán tanulja meg a szerszámok kezelését és a fogások elsajátítását. Szerszámai leggyakrabban a *bicski* (zsebkés), a *faragófésze* (kézi bárdoló fejse), mellyel a tőkén próbál *faricskálni*, a kézvonó kés, mellyel a *kézvonópadon* utánozza a felnőtteket (fárasztó és nehéz munka ez neki, mert rövid lába nem ér odáig, ameddig kellene!), végül kisebb-nagyobb fűrő és kézifűrész.

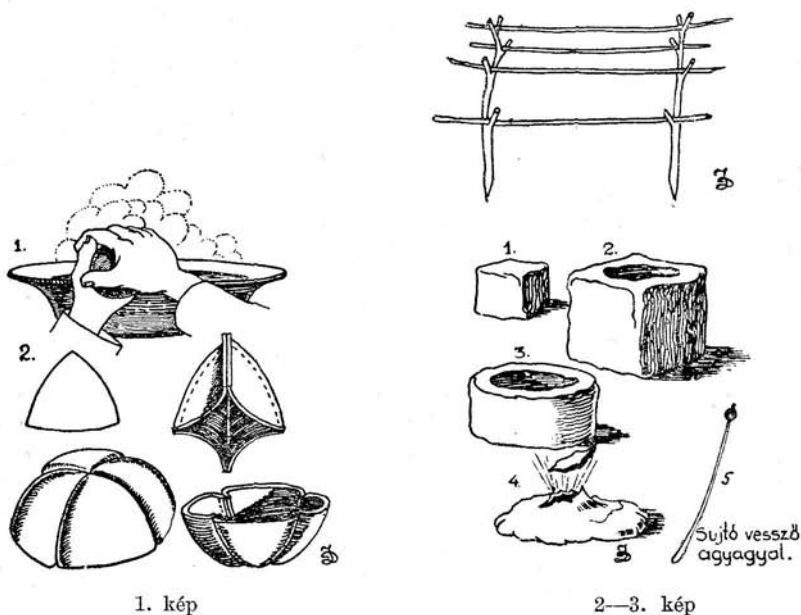
Lássuk legelőször is, melyik az a játékszer, melyet maga is a *bicski*-vel könnyen el tud készíteni.

A Székelyföldön is, mint általában mindenütt, a legkézenfekvőbb az *ostor*, mely eleinte madzagból és magafaragta ágból, az ostornyélből áll. De fejlődésével igényei is fejlődnek, s már szíjból való ostor (korbács) kell neki, majd színes pamutbojtot kerít rá valahonnan, s külön nyelet is farag. A szegényebb sorsú gyermeknek nem telvén szíjostorra, megmarad a madzag mellett, melyet megtanul előbb két, majd három ágra összefonni s a nyélre ügyesen díszítéseket faragni, akárcsak a felnőttek.

Így jut el könnyen a *lovasszához* (lovás-játék), illetőleg felszerelésének elkészítéséhez. Ehhez már csak zabla és hosszabb madzag kell gyeplőnek. Ha több a játékra jelentkező, két lovat fog egymás mellé a „*gazda*“, s akkor a felnőttek gyeplőjének megfelelő felszerelésre kell átalakítani mindent. Tehát van már ostor, van már gyeplő. A „lovak“ szemellenzójét a

kalap alá szorított kisebb keserő-lapu vagy marti-lapu levele szolgáltatja. A lovak természetesen nagyon gonoszak, rúgnak, harapnak, nyerítenek s csökönyösek lesznek (megkutyálják magukat), vagy éppen megbokrosodnak (elkapják a szekeret).

A *szekér* már a játékszerek sorában a harmadik. Ezt először a céna-karika kétfelé vágása előzi meg. Az így kapott két karika lesz a két kerék. A szekér természetesen így csak egytengelyű, ennek középpontjába belevéve helyeződik el a rúd, melyet megfog, illetőleg megfognak a „lovak”. Ennek fejlettebb foka a négykerékű szekér, melynek kerekeit szabályos, gömbölyű fenyő- vagy bükkfából fűrészelik s közepén kifúrják. Minél nagyobb a faricskáló gyermek kezűgyessége, annál jobban megközelíti ez a játékszert a valódi, az igazi szekeret. A lovak már nem a rúdnál fogva, hanem rendes húzómadzaggal és húzófával (*késefa*) húzzák a szekeret, mely ha elég erős, fel is ül rá a „gazda”. Ha ez a szekér nagyobb méretű,

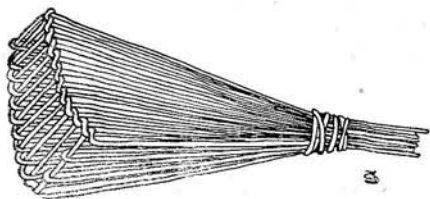
1. kép

2—3. kép

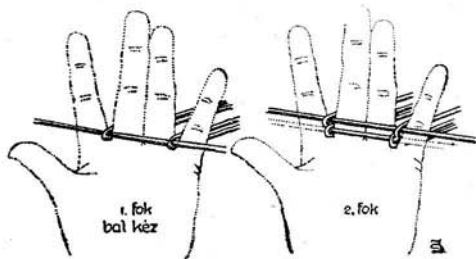
erősebb s így használhatóbb, a szülők el is küldik a játszó gyermekeket, hogy játékképpen hozzanak a mezőről pl. répalevet, csalánt, stb. Erre nagyon büszke is a szekér készítője.

A tavaszi játékok másik legfőbb játékszere a labda, mely a télen gyűjtött marhaszorból úgy készül, hogy a marhaszort jó melegvízbe dobják és abba jól belenyomkodva, két marokra fogva kiszorítják belőle a vizet. Ezt az eljárást többször ismételve, azt vesszük észre, hogy a nagy csomó szőr egy nagyobb alma nagyságú labdává zsugorodik össze, mely széttéphetetlen és könnyű (Hogy súlyosabb legyen, szoktak gömbölyű kavicsot is elhelyezni a közepébe). Hibája az, hogy megszáradása után hamar kezd elhullni a szőr, s így elég hamar megsemmisül a labda, különö-

sen, ha sokat játszanak vele. Ezen aztán úgy segít a tulajdonos, hogy vagy rongyba varrja, vagy a szórt előre elkészített bőrburkolatba gyömösöli (1. kép). Ezt természetesen már *bőrlabdának* nevezik. A bőrburkolathoz való bőrt puhaszárú, használhatatlan női csizmaszárból, fejeléstől maradt darabkákból állítják össze. Mint a rajzon is megfigyelhető, ehhez 8 darab egyenlőoldalú háromszögalakú bőrdarabra van szükség. Összeállítására is hű útbaigazítást nyújt a rajz, csak még arra kell kitérni részletesebben, hogy a két félgömb összeállítása miképpen történik. Az egyik félgömböt újra kifordítják s ebben az állapotban varrják a ki nem fordítotthoz mindaddig, míg csak egyetlen oldal összevarrása maradt hátra. Ekkor újra vízbeáztatva óvatosan ismét visszafordítják a kifordítottat és a szabadon hagyott nyíláson át alaposan megtömik, illetőleg kitömik a labdaburkolatot s ennek végeztével a nyílást jól sodort és szurkozott cérnával bevarrják. Tekintve az anyagot és szerszámot, amellyel a bőrlabda készül, rendszeren a felnőtteknek kell az elkezdett műveletet befejezni. A burkolatot szokták ronggyal is kitömni; így igen tartós, bottal is üthető labda készül.

4a. kép

4b. kép

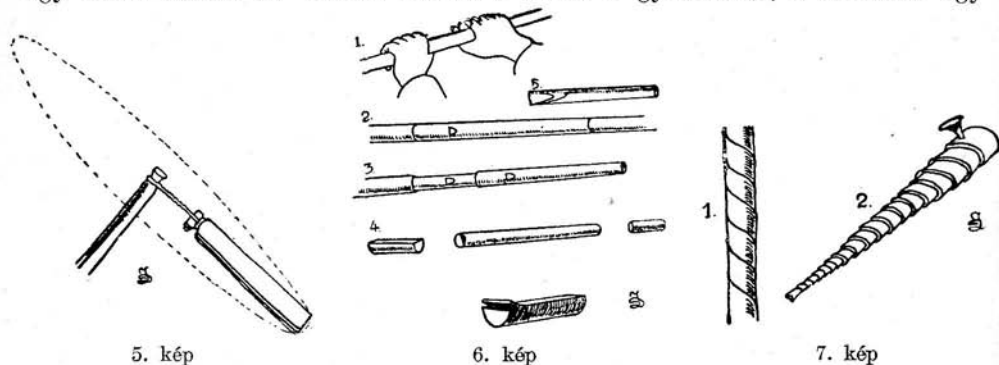
Élénk mozgást követelő játék még az ugyancsak iskolai kirándulásokon kedvelt magasugrási felszerelés, a *szöktető* is (2. kép). Ez két darab, lehetőleg egybevágó ágas-bogas gallyból áll, melyet lelobbtalanítanak és egymástól olyan távolságra szúrnak be a földbe arra legalkalmasabb (kissé lejtős) helyen, hogy az ugróléc (vessző) jól végig érje, akár csak az atlétikában.

A nagy nyári szünet egyik egkézenfekvőbb játékszere a *sárpuskázás*.¹ Ezt a játékot rendszeren a székely ház feljárójául használt nagy lapos köveken többen játsszák. A hozzávaló agyagot a patak partjáról, álló víztócsák mellől hozzák. A 3. fokozat szerint kiképezett alakzatot aztán úgy kell tenyérre venni, hogy a benne alakított üreg feneké ki ne lyukadjon. Fenn a levegőben hirtelen szájával felfelé fordítva csapják a kőhöz. Ekkor erős pukkanó hangot ad. Innen a neve is (L. a 3. kép 4. fokozatát). Többszöri ismétléssel akkora gyakorlatra tesznek szert a gyermekek, hogy valóságos távoli sortűz hatását keltik az egyszerre pukkanó sárpuskák. A pukkanás fokozásának titka az, hogy a mélyedés fenekét ne vékonyítsuk el, és jó nagy lendülettel sújtsuk le a puskát úgy, hogy a puska pereme egyszerre érjen a lapos kőhöz.

¹ Gyulán és környékén ezt *kukunbáré*-nak, *kukunbálé*-nek nevezik.

Amikor ebbe belefáradnak a játékosok, alkalmas (rugalmas) síma vesszőt vágunk a közeli bokrokban és az előbb használt agyagot elsűjtjük (3. kép 5.). Ez úgy történik, hogy szilva nagyságú gömböket formálnak, s azt a vessző végére úgy erősítik fel, hogy a vessző az agyagmassza közepén legyen. A masszát ismételten jól rászorítják marokkal, s a vessző végét fogva teljes erővel a levegőbe csapnak vele, mialatt az agyag szokatlan messzire elröpül.

A *béka fogó* (kosár, háló) ugyancsak kint a réten, zsombékos helyen játszó gyerekek legkedveltebb játékszere (4. kép). Érdekes, hogy nem azzal szerez nagy örömet a gyermekeknek, amikor vele békát fognak, mert ez valóban egy gyermeknek sem sikerül, hanem a háló elkészítésével. Anyaga a zsombékos helyen található *sáté*. Káka-féle vízi növény, melynek cipőzsinórra emlékeztető gömbölyű és egyenlő vastag szálai mind egy tőből nőnek ki. Ebből szednek sokat a gyermekek, s elkezdik úgy

5. kép

6. kép

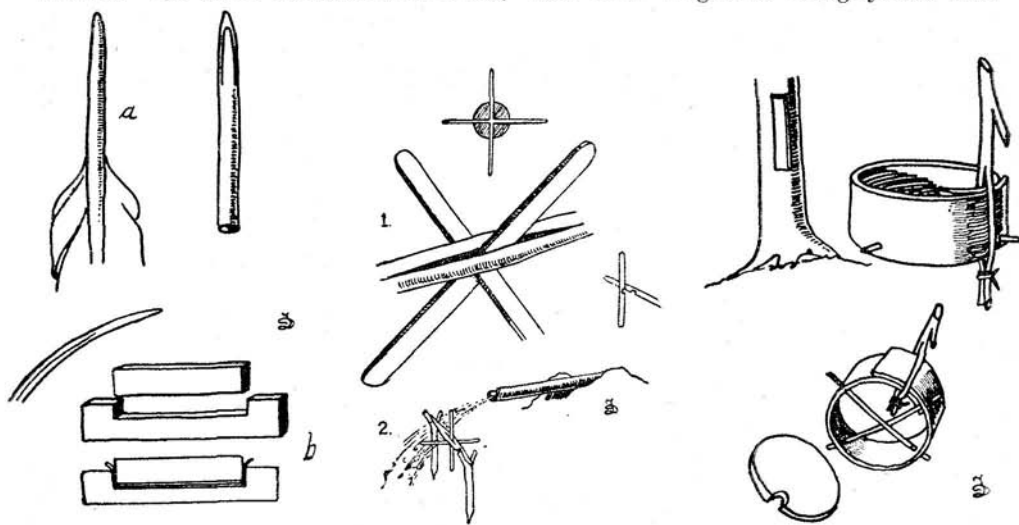
7. kép

fanni a kosarat, mint a készítés fokozatait feltüntető rajzon jól látható. A kész kosár felfelé azért keskenyedik, mert ujjaink is a hegyük felé vékonyodnak. A kosár aljának beszövése az ujjainkról való levétel után történik, amikor külön 3—4 szálat fűzünk be, mint az a kész kosárnál látható, s csak azután kötjük egybe a sok hosszú szálat, hogy nyele is legyen a hálónak.

A változatosságnak igen nagy szerepe van a gyermek játékaiban és játékszereiben. Ilyen változatos játékszer a *brugató* (5. kép). Ez a legegyszerűbb ostor felhasználásával és minden háznál található zsindeyből készül. Ha megúnja a gyermek az ostort, ráköt egy darab zsindelet és gyorsan elkezdli feje körül forgatni, mint az ostort. Motorzúgásra emlékeztető hangja miatt nevezték el *brugató*-nak.

Egyik legkedveltebb, de már nagyobb kezűgyességet igénylő tavaszi játékszer a *furuja-guvasztás* (6. kép). Ez csak a fűzfa mézgásodása idején kezdhető meg. Gyermek tenyerében jól fekvő, kb. 2 cm átmérőjű, síma fűz vesszőt keresünk, melyen egyáltalán nincs a héj alatt olyan kiemelkedő dudorodás, mely a művelet sikerét veszélyeztetné. Ekkor a rajz szerinti fogással (balkéz mozdulatlan, jobbkez erősebb fogással föl és elfelé) csavarják a vesszőt, mialatt a héj kisebb megmozdulása észlelhető. Több vidéken előzőleg a vesszőt fadarabbal sűrűn megkalapál-

ják, amint mondani szokás *megpotyolják*, hogy könnyebben lehessen megforgatni, sőt forgatás nélkül is már le lehet húzni. A megforgatás után kimetsszük az alsó és felső végét, meg a hangnyílást, s lassan, igen óvatosan a vékonyabb vége felé lehúzzuk. A székely gyermekek között elterjedt babona szerint a lehúzás alatt egyetlen hangot sem szabad senkinek adni, mert ha ad, akkor a furulya elreped. A megmaradt mézgás ágat a tilinkó készítője végignyálja édeskés íze miatt, majd elkészíti a rajz szerinti alsó és felső dugót. Ezeket természetesen csak a megelőző helyéről kell kivágni, mert különben nem zárnak légmentesen s nem szólal meg a furulya. A legalul feltüntetett és különlegesen elkészített felső dugó alkalmazása egészen fölöslegessé teszi az alsó dugót, mert anélkül is szól a tilinkó. Ha nem teszünk sem fölül, sem alul dugót és hangnyílást sem

8. kép

9. kép

10. kép

hagyunk, viszont a vastagabb végén a felhámot óvatosan eltávolítjuk s csak az igen halványzöld részét hagyjuk ott, akkor „doromb” (népies nevét mellőznünk kell) lesz belőle, mely annál mélyebb hangot ad, minél vastagabb ágról húztuk le, akárcsak a furulya.

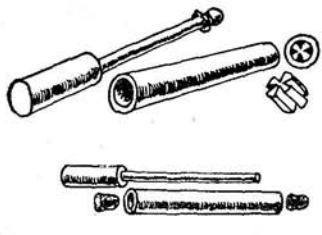
A furulyakészítéssel mindig együtt jár a *töröksíp* (7. kép) csinálása, mely még nagyobb kezűgyességet kíván. Erre a célra rendesen vastag, fűz-ágot keresünk, s ezt a rajz szerint jó nagy hosszúságban csavarmentesen bemetsszük, majd a héjat lefejtjük és egyenes kürt formára összezsavarjuk. Hogy ki ne bomoljon, a végét kökény-, vagy galagonyatüskével tűzzük át. A vékonyabb végénél úgy kell elvékonyítani, mint a dorombnál láttuk. Hangja erős, emlékeztet a tülök hangjára.

Átható sípoló hangot ad még a *sípoló lúdtoll* (8. kép a.), mely a rajz szerint könnyen elkészíthető. Annál bizonytalanabb hangja van a „sípoló” fűszálnak (8. kép b.), mely egy kis faricskálással szintén könnyen elkészíthető. A két fadarab közé szorított fűszál akkor ad sipító, krákgó hangot,

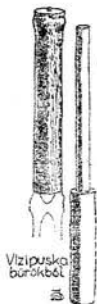
ha úgy illesztjük szájunkra a sípolót, mint a szájharmonikát s a két fadarab közé fújunk.

Visszatérve a furulyakészítésre, a megmaradt fehér fűzágakból pompás kis vízimalmot (9. kép 1—2.) tud készíteni az ezermester székely gyermek. A nehézség itt a két elvékonyított fadarabnak (lapátoknak) a tengely két ellentétes oldalán készített nyílásokban való, rajzszerinti elhelyezése. Ezt csak jó és erős zsebkéssel lehet megcsinálni, a bugylibicska erre nem nagyon alkalmas.

Eperérés idején, ha a gyermekesereg játék és barangolás közben eperelő helyre jut, a következőképpen segít magán. Edény helyett *kászut* (10. kép) készít. A művelet egy komoly kártevővel kezdődik. Vastag és símatörzsű bükkfát keres ki a gyermek erre a célra és annak kérgéből egy jókora téglalap alakú kérget vág ki és fejt le. Ebből készül a kászu oldala, s ha majd kész az összeállítása, ehhez képest keres új kéregdarabot a fenéklaphoz, melyen ujjnyi bemélyedést vés ki az összefogó ág számára. A további eljárás a rajz szerint történik. A kászuban hazaszállított eper vagy málna így meg van védve az összetörődéstől.

11. kép

12. kép

13. kép

Nyáreleji és nyárközepi kedvelt játszóeszközök a *bodzafapuska* és az ugyancsak bodzafából készült *vízpuska* (11. kép). A sűrített levegő nyomásán alapuló puska tolófája bükkfa, csak a cső készül bodzafából, mert közepe igen könnyen kifúrható. A golyók *csepüből* (kócból) vannak s hogy teljesen légmentesen zárjanak, a gyermekek sokáig forgatják, rágják szájukban, hogy nyállal jól összekeveredjenek. Működése a következőképpen történik: Az üres csőbe betolunk egy golyót. Ez a golyó a cső másik végénél már látható is. Most elhelyezzük a másik dugót az előbbi módon, s mialatt ezt a tolófával erőteljesen betoljuk, a két dugó közé szorult sűrített levegő az első dugó teljes erővel és nagy pukkanó hanggal kivágja.

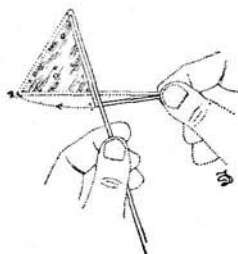
A vízpuska (vízfecskendő) viszont a légüres tér, illetőleg a levegő nyomásán alapszik, amennyiben a rögzített és csillagalakúra kivágott dugón át, a dugattyú lassú kihúzására a légnyomás benyomja a vizet a csőbe és miután megtelik, a dugattyút visszanyomjuk, miáltal a csillagalakú dugón át több sugárra oszolva elég messzire elfecskendezhetni a vizet.

Belterületeken, a kertekben kaszálás előtt embermagasságú bürök ékteleníti el az elsőrendű szénának valót. Ez a bűdös bürök vagy mérges

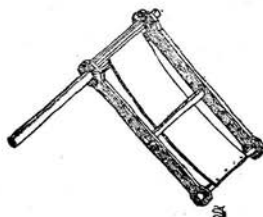
bürok. Ennek egyik legalkalmasabb síma és vastag szakaszából készül a *vizipuska* a következőképen: A kiválasztott szakasz felső végénél úgy kell lemetszeni a bürköt, hogy a szakaszt elválasztó erősebb növényi szövetből minél vastagabb rész maradjon a szakasszal. Ezt a vastag részt aztán egy vékony szeggel átlyukasztják, a megfelelő vastag és hosszú tolófát elkészítik s kész a *puska* (12. kép). Működtetése kézi permetező módjára történik. A vékony vízszugár aránylag igen messze elviszi a vizet. A tolófa végére, ha kissé besüllyesztve egysorosan rongyot csavarunk, akkor a vizet a kis nyíláson át is felszívhatjuk a bürok-csőbe. Egy tolófához több bürok-csővet is elfogyasztanak a gyermekek.

A *papozáshoz* egy darab 20—25 cm hosszú és kb. 3 cm vastag *cüvek* (cölöp), továbbá annyi kis cölöp kell, ahány a játszó gyermekek száma. Ezek már csak kb. 15 cm hosszúak és 1.5—2 cm vékonyak.

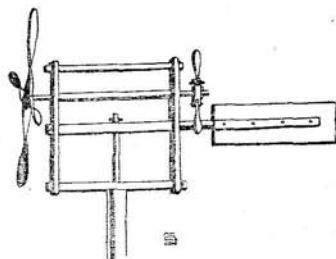
Feltűzik a *papot* a földbe, s szorosan melléje a többi kis cölöpöt (13. kép). Kezdődik a játék: Egyik gyermek egy kinyitott pengéjű (rendesen vasnyelű) zsebkést dob fel a levegőbe, de úgy, hogy forogjon. Földre-

14. kép

15. kép

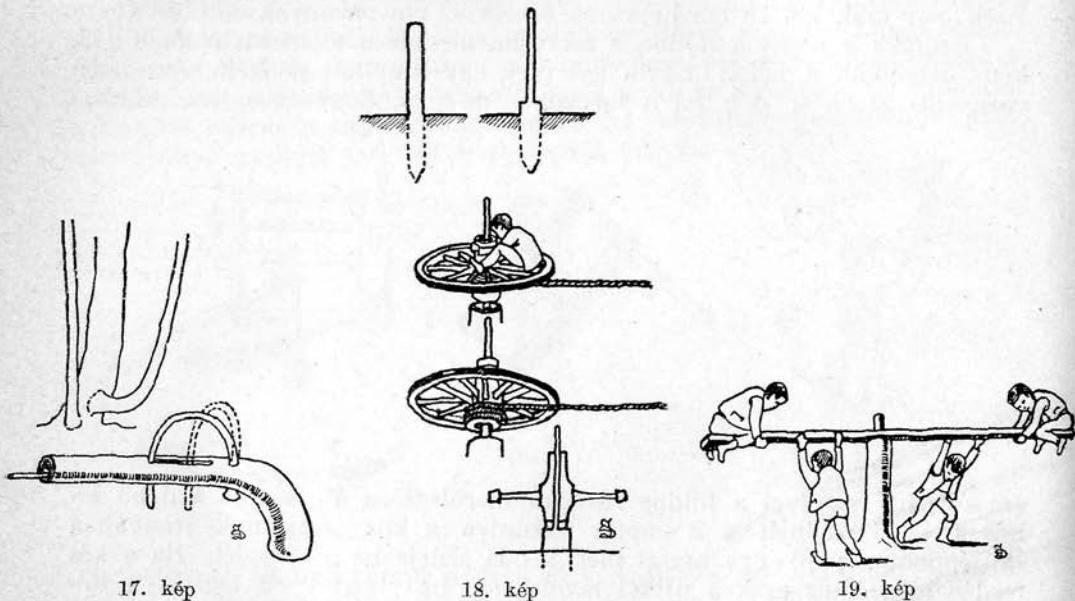
16. kép

éréskor, ha hegyével a földbe fúródva merőlegesen áll, akkor a dobó kihúzza az ő cölöpjét s a paptól számítva a kör sugarának irányában (középpont a pap) egy araszt mér, s oda szúrja be a cölöpjét. Ha a kés ferdén áll, akkor csak 5 ujjnyi távolságot, ha vízszintesen fekszik a földön, de a penge egyik oldalán jól látható körömhely felül van, akkor 2 ujjnyi, ha élével a föld felé, fokával lefelé vízszintesen fekszik, akkor csak 1 ujjnyi távolságot mérhet a paptól a megállapított sorrendben következő játékos. Végül, ha úgy fekszik a zsebkés a földön, hogy a penge síma fele felül van, akkor a játékos cölöpje ott marad, ahol előbb volt, és nem vehet részt tovább a játékban, illetőleg kiesik a játékból. Ilyenkor ezt mondják társai: *le van járva*. Az ilyen *lejárt*, csak a játék elülről kezdésekor állhat be újra a játékosok közé. A játékban az győz, akinek a zsebkés az egész játék menetén keresztül mindig kedvezően, többször merőlegesen esik, illetőleg cölöpje a legtávolabb van a paptól. — Ezt a legújabbban gyakorolt játékot az első tavaszi meleg napsütés idején a réten szokták játszani.

Meleg nyári időben a kaszálókon csatangoló gyermekek, ha fáradtságtól kimerülten leülnek a fűbe, mindjárt kezük ügyébe akad egy-egy száraz fűszál. Ha levél van rajta, azt letépi, hogy egészen síma legyen. Ezt kettős megtöréssel úgy tartják kezükben, mint a rajzon az 1-es helyzet

mutatja. Az így összezsukott fűszálat, ahol a kettő szorosan érintkezik, szájukba veszik, bőven megnyálazzák, aztán a nyíl irányába lassan eltolják úgy, hogy a függőleges mozdulatlan maradjon. A 2-ös irányig fokozva ezt a kitolást, a nyálból szívárványszínekben játszó átlátszó hárttyát kapnak. Ezt nevezik *ablaknak* (14. kép). Ezt egyik szemük elé tartják, a másikkal pedig hunyorítanak, s nézegetik egymást, a tájat az ablakon át, míg a nyál-üveg el nem pattan.

A *kerepelő*, vagy *csörgető* nemcsak játékszer, de nagyobb és erősebb kivitelben, a felnőttek kezében madárijesztő is (15. kép). Búzaérés idején ugyanis a nagy rajokban repülő, gabonát pusztító verebek ellen eredményesen használják. Ha erre a célra készül, akkor a meghajlított bükkfa-lemezek száma kettő szokott lenni.

17. kép

18. kép

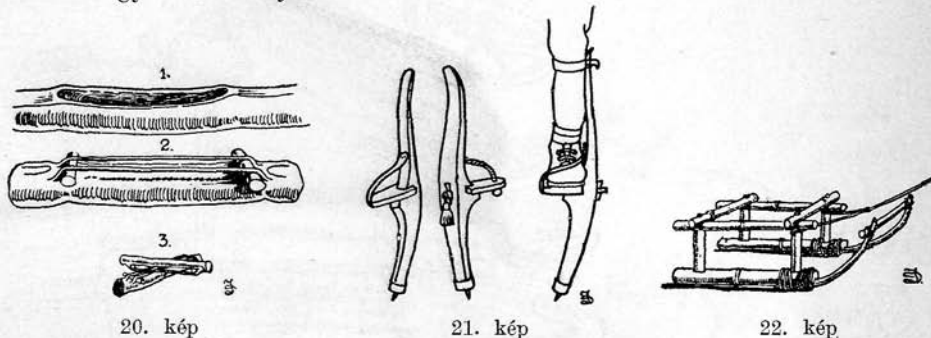
19. kép

Ugyancsak játékszernek indult a *szélmalom* is (16. kép). Ezt a kedvező szél idején — hol gyorsabban, hol lassabban, hol hangosabban kerepelő játékszert már csak a 13—14 éves, ügyesebb kezű gyermekek tudják jól elkészíteni. Tartósabb kivitelben ez is a madarak ijesztésére szolgál. Cseresznyeérés idején pl. a fa hegyébe szokták felerősíteni tartórúdjá segítségével, hogy a kártevő rigókat elriassza. Búzatáblák szélén álló magányos fákra (vackorfákra) is fel szokták tűzni, hogy hangjával, villogó lécsavarjával a rablómadarokat távoltartsa.

Alkalmas bodzafahajtásból készül a másik kedvelt játékszer, a *pisztaj* (pisztoly) (17. kép). A pisztolynak megfelelő kialakítás után következik a kifűrés, kivésés és a *kakas* (ravasz) beállítása. Ez a ravasz rendszeren jó rugalmas bükkfahajtásból, venyigéből készül, s úgy működik, hogy mutatóujjunkkal a ravasz kiálló részét magunk felé húzzuk. Így hátrahúzás után könnyen kicsúsztathatjuk, hogy visszavágódva a csőbe helyezett vesszőt

teljes erővel kiüsse. Mind a bodzafapuskának, mind a pisztolynak természetesen nagy szerepe van a gyermek háborúsi játékában.

Nyár folyamán, vásár- és ünnepnapokon a legtöbb alkalom a labdajátékon kívül a *szerecskerék* (18. kép) és *cserkabala* (19. kép) játékra van. A *szerecskerék*hez csak egy, a földben jó erősen álló és megfelelőképpen megvékonyított oszlopra, egy kerékre és kötélre van szükség. Hogy minél könnyebben forogjon a kerék, megkenik *degenyeggel* (kocsikenőcs), sőt még a kerékkel együtt kivesszik eredeti helyéről a tányérkarikát is és a tengely tövéhez csúsztatják. Jó idegrendszerű, egészséges szívű és gyomrú gyermeknek kell lenni annak, aki másodszor is fel mer rá ülni. Legtöbbnek, ha szerencsésen vagy gurulva földet ér, hányási ingere támad. A centrifugális erőtől ledobott gyermeknek baja csak a legritkább esetben történik, mert rendszeren füves helyen állítják fel a szerecskeréket. — A *cserkabala* a vásári körhintának lehet az őse. Rendszeren egy kiszáradásnak induló fát szemelnek ki erre a célra, lehetőleg a *csürkertben* (szérüskert), hogy az előbbi játék ismertetésekor is említett nagyobb esés felfogásához puhább legyen a környezet.

20. kép

21. kép

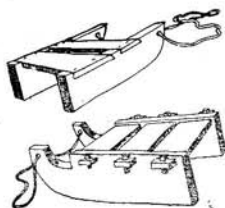
22. kép

Mikor beáll az ősz, hazahozzák a mezőről a kukoricaszárat. A játszó gyermek, a rajzon is jól megfigyelhető hangszert, *mozsikát* (20. kép) készíti az arra alkalmas kóróból. Két darabot készít belőle, egyik hosszabb, másik rövidebb lesz. A hosszabb a vonó, a rövidebb a *mozsika* lesz. Hangja halk nyiszorgás. A gyermek a zöreijben zenei hangot vél hallani, s énekhangján utánozza is a zörejt.

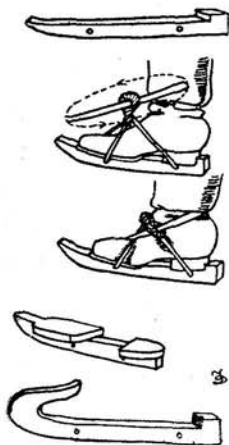
Ha eljönnek a tengelyig érő sáros őszi napok, *falábat* (gólyaláb) farag magának a gyermek (21. kép). Az ügyesebbkezü csinosabbat, módosabbat, a kevésbé ügyes egyszerűbbet, olcsóbbat, úgy, amint a rajzon is látható. Pl. a szegényebb többrétű madzaggal köti lábaszarához a faláb felső végét, a módosabb csattos bőrszíjjal. Egyszerűbb kivitelben a lapocka (amelyen áll) fölé jól megcsavart mogyoróágból, jobb kivitelben bőrszíjból tesz tartót. Előbbi esetben lehet látni olyan falábat is, melynek alsó végén nincs sem vaskarika, sem jégszeg, de még a lapocka hátul kiálló csapjára sincs színes pamutbojt akasztva díszképpen, s mégis megfelel a célnak.

A *kóré szánkó* (22. kép) elkészítésének ideje a késő őszi, illetőleg kora tavaszi időkre esik, de nem annyira azért, mert akkor már, vagy még van hó, hanem azért, mert akkorra leették a tehének, juhok a kóró levelét.

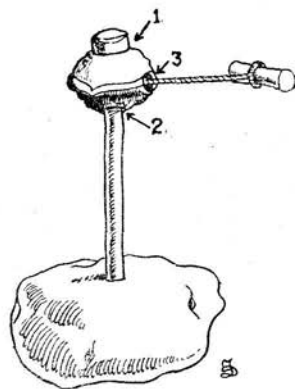
A játékszerhez szükséges anyag összeválogatásakor tudnunk kell, hogy a tengeri szára bütykökre oszlik lefelé rövidülő, felfelé nagyobbodó szakaszokkal. Alulról felfelé haladva mélyebb és mélyebb csatornákat találunk a szakaszok ellentétes oldalán. A legmélyebb csatorna a cső helyéül szolgál. Azonfelül teljesen gömbölyűek a szár szakaszai. A szánkó talpához olyan két szakaszt választanak ki, melyek egyenlő vastagok és hosszúak, egyik végükön egyenlő mély csatorna van. Ebbe a csatornába éppen belefekthető az a görbe ág, mely a talp felfelé kunkorodó részét adja. Ezeket a görbe ágakat madzaggal erősítik oda. A többi rész összeválogatása sem nehéz. Ezeket leginkább szeggel erősítik egybe a gyermekek, de nem ritka az olyan kőre szánkó sem, melyet készítője mindenütt teljesen madzaggal állított össze. — Ez a szánkó nem alkalmas arra, hogy ráüljenek. Inkább lovas megoldással erre-arra való húzogatásra való.

23. kép

24. kép

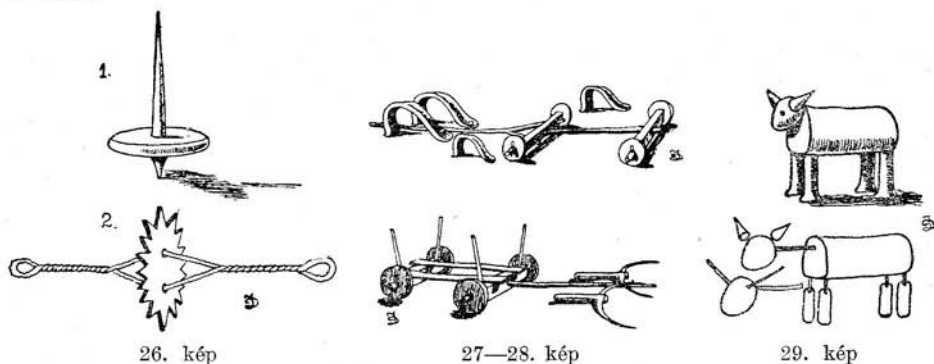
25. kép

Ha pedig beáll a tél, a játékszerű sportot folytatni szerető székely gyermekek *korcsiát* (kis szán) csinálnak maguknak (23. kép), s azzal ereszkednek le az alkalmas domboldalakon vagy lejtős utcákon, nem kis bosszúságára a nehezen járó öregeknek, asszonyoknak, sőt minden felnőttnek, mert ezek a síkossá tett úton gyakran elcsúsznak. Ha a családban több a gyermek, hosszabb, ha kevés van, rövidebb korcsiát csinál a gyermekek közül a legügyesebb faragó. A korcsiának tökéletesebb változata a szánkó.

Ha befagy a patak, vagy a közeli tó, *csáklyát* (fakorcsolyát) készít magának (24. kép). Mind az egyszerű, mind a rajzon feltüntetett bonyolultabb kivitelű csáklyák felerősítését a rajz szemlélteti. Akik nem csáklyáznak, mert nincs felszerelésük, azok *sikoláznak*, *csicsonkáznak*, csúszkálnak.

Téli estéken előkerül a gyermekek kedvenc csemegéje, a dió. Ügyeskező gyermek a bicski hegyével ügyesen ki tudja fúrni a diót vagy nagyobb szemű mogyorót (ekkor már *mogyorókerék* a játékszer neve!) három helyen. Az egymással szemközt lévő nyílásokon át olyan pálcikát dug

át, melynek felső végét korongszerűen vastagabbra hagyja, hogy át ne csússzon. Mielőtt azonban a pálcikát bedugná, a harmadik nyílással szemben fekvő részén, jelt tesz a bicska hegyével. Erre a jelre köti a jó erős házi kendercérnát, de nem összeszerelt, hanem szétszedett állapotban. Az összeszerelésnél elől megy a hosszabb cérna, mégpedig a felső és a harmadik nyíláson, majd követi ezt a pálcika a felső és szembenfekvő nyíláson át. Mire helyére kerül minden, a kihúzott cérna és pálcika egymásra merőlegesen állnak és bent a dióban, illetőleg mogyoróban metszik egymást. Most a pálcika forgatásával a cérnát felcsévéljük, s a pálcika alsó, meghegyezett végét burgonyába, vagy almába szúrjuk és kész a *pergettyű*, illetőleg *mogyorókerék* (25. kép). — Működése a következőképpen történik: Balkéz hüvelyk-, mutató- és nagyujjával, illetőleg ujjbegyével megfognuk a diót (mogyorót), jobbkézrel pedig a cérna végére kötött fadarabkát, mely a felcsévélés folytán a harmadik lyuk előtt áll. A jobbkéz addig húzza a cérnát, míg az lecsavarodik a pálcikáról, sőt a lendület folytán másik irányban újra fölcsévélük, s megint előlről kezdődik az egész művelet.

Fonóasszonyok a jó gyermekeknek jutalmul szoktak adni olyan farkarikát (korong), melyet orsójuk végén vagy varrógépnél mint cérnakarikát használtak (A cérnakarikának a két kiálló karikarészét kell lefürészelni!). Ha ezeknek a karikáknak nyílásába jó erősen úgy helyezünk el fapálcikát, hogy alsóbb hegyezett része jóval kisebb legyen a felső, ugyancsak hegyezett részénél, s két ujjunk között az asztallapra merőlegesen állított játékszert felső hosszabb végénél fogva megperdítjük, akkor a *pereszlen* (csiga) kisebb-nagyobb helyváltoztatással gyorsan pereg saját tengelye körül (26. kép). Sikerült elindítás esetén egyhelyben, mozdulatlanul maradván hihetetlenül gyorsan pereg, míg végre tántorogva leperdül az asztrálról.

A *zúgattyú*, sok helyen *zurrogató*nak is nevezik (26. kép 2.), ugyancsak kedvelt és könnyen elkészíthető szobai játékszer. Az összecsavarodott zsinég végén látható hurkokba helyezzük el hüvelykujjainkat. Játék közben két kezünk hol közeledik, hol távolodik a zúgattyútól, aszerint, hogy kifelé, vagy befelé csavarodik a zsinég.

Újabb időkben szoktak a szülők vásárfiaképpen trombitát, szájhár-

monikát (*tótmoszika*), füttyölőt, stb.-t vinni haza, de egy sem olyan kedves, nem olyan tartós, mint a gyermek magacsínálta, nem egyszer magatökéletesítette játékszere. Ehhez jobban ragaszkodik, ezzel közelebbi, baráti viszonyban él, mert képzeletét ez elégíti ki legjobban, mert elkészítésében öntudatlanul is olyan örömet talál, melyet nem helyettesít semmiféle csillogó, festett, hamar romlandó, lelkiségétől idegen vásári portéka.

A négy-öt év körüli — magukban játszadozó — székely gyermekek igen szeretnek *lovasszekér* játékot játszani. Az udvar csendesebb zugában, rendszeren deszka- vagy kőkerítés, pajta tövében állapodnak meg a játszásban összeszokott gyermekek. A lovat nagyobb cserépfazék letört füle helyettesíti (27. kép). Két ilyen nagy fül a két befogott ló és vagy a szekér mellett, vagy utána egy-két csikó is előfordul. A kis csikó kisebb bögre füle. Igen nagy becsben van a porcellán bögre füle, mert az sokkal szebb és drágább csikó, mint a cserép csikó. A nagy lovak hámba vannak fogva, míg a csikók szabadon helyezkednek el a szekér körül. Ha a lovak megéheznek, füvet tépnek és szórnak eléjük. A kis csikóknak, különösen ha szopósak, anyatejet adnak, mégpedig úgy, hogy odaállítják anyjuk képzelt emlőjéhez, hogy szopjanak. Hasonló ehhez az *ökor-szekér* játék, hol az ökröket ágas juharfa helyettesíti (28. kép). Az ökörnek valókat a juharfán találják, melynek keresztben átellenesen elágazó ágát erre a célra feldarabolják, amint a rajzon is látható. Az ökörfogatnál nincs járom, ha csak a nagyobb és ügyesebbkezü bátyja meg nem szánja kis öccsét és össze nem szegez valami járomfélével. — Mindkét fogattal úgy játszanak, hogy fölébehajolnak, vagy mellette leguggolnak, vagy némelykor le is ülnek s rakosgatják. Közben hangos szóval mondják, hogy most mit csinál a ló, éhes-e, szomjas-e, le akar-e feküdni, vagy rúgni, harapni akar, stb., stb. Gyakran egyszerre két kézzel megfogják a két lovat s a levegőbe kissé felemelve előbbre viszik, azaz huzatják velük a szekeret.

Ezek a játékok nem hangosak, nem lármások, nem játsszák nagyobb testi mozgással s csak inkább a nagyon csendes természetű, gyengébb szervezetű gyermekek kedvelt játéka.

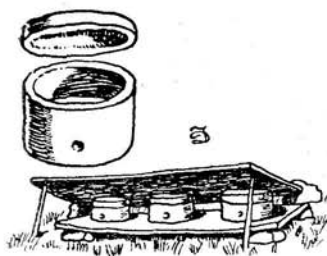
Sárpuskázó gyermekek, mint már a fentebbiekben láttuk, az agyagnak vesszővel való elsújtásán kívül, más játékokra is felhasználják a már keményedni kezdő agyagot. Nagy kedvvel formálnak belőle *ökröt*, melynek különféle szarvakat tesznek agyagból, vagy ágból s szem helyett kisebb gömbölyű kavicsot nyomnak az agyagba (29. kép). A szarvak állásánál rendszeren a saját kajla, villás, vagy darúszarvú tehenüket, ökrüket utánozzák. Játék közben megbírálják egymás ökreit, talpra állítják, majd lefektetik, etetik, itatják s kiki a magáét kézbevéve, a másik ökörnek fejével nekiütik, azaz egyik ökör a másikat felökleli. Az alakját elvesztett ökröket aztán újra összegyúróják s még erősebb, nagyobb ökröket formálva kezdődik a játék előlről.

A sárpuskázásnak, az agyag vesszővel való elsújtásának, dongófogónak, ökörformálásának elengedhetetlen kísérője az edényformálás is. Ebben egyik-másik gyermek meglepő ügyességet, formaérzékét árul el. Ha ez az agyaggal való játék olyan helyen zajlik le, hol állandó főzés, nagyobb tüzelés van, pl. téglacserépezés folyik, a szárított agyagedényeiket ren-

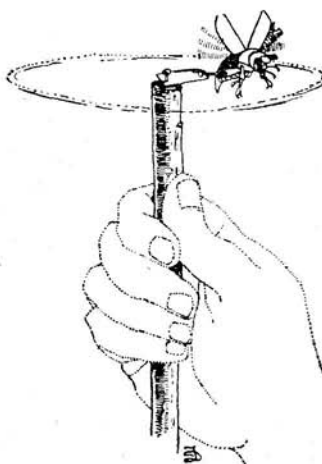
desen meg is próbálják kiegészíteni a gyermekek. Ebben a játékban a leánygyermekek már nagyobb számmal vesznek részt, mint más játékban.

Az ökrökkel való játék után rendszeren a *dongó-ház* alakítása következik (30. kép). Mivel játékképpen csinálják ezt a házat, joggal a gyermekek magacsínálta játékszerrei közé sorolható. Ha a rajz szerint elkészítik a dongó-házat, árnyas, levegős helyre teszik megszáradni. A megszáradás ideje alatt szorgalmasan figyelik a kaszálókon, hol találhatnak egy mézben gazdag dongó-családra.

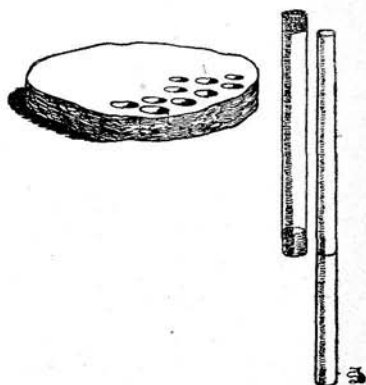
A kaszáló emberek kaszálás közben elég gyakran találnak dongófészkekre. A jól kiszáradt dongó-házat fedelével együtt alkonyat előtt kiviszik és leteszik a betakargatott fészkek mellé. A fészket két kézzel, lehetőleg egyszerre felemelik és behelyezik a házba, s úgy rendezik el, ahogy találták a földön. A sonkolyokat úgy állítják be, ahogy voltak. Egy-két csípés is esik, de azért nincs semmi nagyobb baj.

30. kép

31. kép

32. kép

Az elhelyezés után a házat a fészkek helyébe teszik s távolabbról figyelik, miképpen szállnak be a röpködő dongók, a dongóházi fészkekbe.

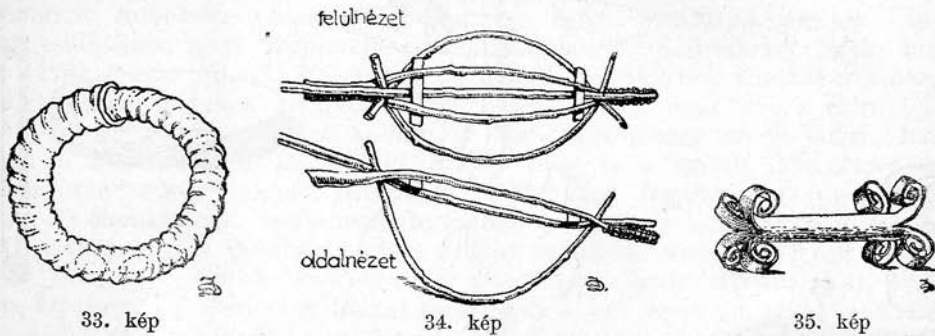
Végre, mikor a nap lement s a dongó-család apraja-nagyja elhelyezkedett a fészkekben, odamennek, a fedőt ráteszik s két kézbe fogva zökkenők nélkül, lassú lépésben, óvatosan hazaviszik a magukkészítette dongóméhszínbe. Naponként aztán többször figyelik a dongókat, hordtak-e már mézet. Ha hordtak, a mézet szalmaszállal óvatosan kiszívják, 2—3 család beállításával, ha az idő is kedvez s a család is népes, annyi mézet tudnak kiszívni, amennyi nyalakodási vágyukat kielégíti.

Májusban a cserebogarak megjelenése idején sok cserebogarat, *gúzszt* fogdosnak össze a játszó gyermekek.

A *gúzszer* elkészítésére mindig a nagyobb gyermekek tanítják meg a kisebbeket (31. kép). Ceruza vastagságú, vagy vastagabb pálcikát keresnek, szükség van továbbá két darab gombostűre s egy szép példány cserebogárra. Egyik elhullott cserebogár épen maradt fedeles szárnyát leszakít-

ják s ennek felhasználásával fognak a gúzssekér készítéséhez. A fedeles szárnyat hegyben végződő felével a pálcikához szegezik, majd az élő példány egyik hátulsó lábának két alsó ízületét leszakítják, s a fedeles szárny szabadon álló végébe tűzött másik gombostűt a megcsonkított láb vastkos ízületébe szúrják úgy, amint az a rajzon is jól látható. Ekkor a kézbevett pálcikán lógó gúzszt elindítják körrepülésre. Olyan mozdulatokat kell végezni a kéznek kicsinyben, mintha karikás ostort akarnánk megforgatni. 3—4 ilyen köröző mozdulat után vízszintes egyenesbe kerül a fedeles szárny és a lábizület s a játékra befogott gúzs fedeles szárnyait kinyitva, elkezdi körbe repülni. Ilyenkor mozdulatlanul kell tartani a pálcikát. A gúzs 8—10 ilyen körrepülés után abbahagyja a repülést, de míg repül, nagy gyönyörűséggel figyelik a gyermekek.

A *pityóka-dugóval működő szélpuska* anyagát egy nagyobb burgonya keresztmetszetéből nyert kb. 6 mm vastagságú szelet, továbbá egy jól fejlett liba szárnytollának szép, egyenes és gömbölyű csévéje és egy megfelelő hosszúságú pálcika adja (32. kép).

33. kép

34. kép

35. kép

Működése úgy történik, hogy a két végén szabályosan levágott tollcsévé hosszúságának és belső átmérőjének megfelelő pálcikát keresnek. Ezt rendszeren egy szép, egyenes kosárfonó-fűz ága adja, melyet héjától megtisztítanak. A pálcika éppen 6 mm-rel rövidebb, mint a csévé. Ezt a 6 mm-t a pityókadugó pótolja; ezt úgy vágják ki a szeletből, mint ahogy a gazdasszony a kinyújtott tésztából a kekszet, vagy a kelt tésztából pohárral a fánkot. A csévében maradt dugót a pálcikával végigcsúsztatják a csévén. Így kerül a csévé másik végére a pityókadugó. A másik dugó a csévé első végébe megint csak úgy kerül, hogy függőlegesen belenyomják a szeletbe, mint az első esetben. A két dugó közé került levegő összenyomása által kapjuk azt az erőt, mely az első dugót erőteljes pukkanással kidobja. — A tolvesszón vagy jelt teszünk, vagy kiálló göcsöt hagyunk, mely jelzi, hogy meddig szabad a pálcikát betolni, hogy az első dugót ki ne toljuk.

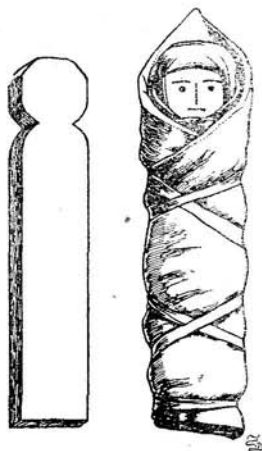
A liba levágása alkalmával nemcsak szép, nagy és gömbölyű csévékhez juthat a székely gyermek, hanem megkapja a liba gégéjét is, melyből elkészítheti a *zergőt* (33. kép). A porgyűrűkből álló libagégét aztán nyálkás részeitől megtisztítja, majd 2—3 szem kukoricát, vagy borsószemet tesz bele és a vékonyabb végét a vastagabb végébe illesztve, kissé belenyomja. Az így nyert kis peracet jó szellős helyre felakasztja egy szegre,

hogy jól kiszáradjon; 2—3 nap múlva előveszi s már ülni kezdő kis testvérkéjének odaadhatja, hadd játsszék vele. Ez a *zergő* a celluloid zörgőt helyettesíti, s inkább olyan korú gyermekek kezébe adják, kik örömet találnak a zörgőhangban. Szokták karperecként is felhúzni kis leánygyermekek kezére, kiknek ökle egy kevés erőltetéssel átfér a lyukon.

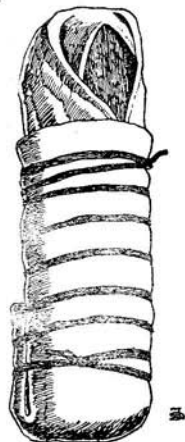
A tavaszi játékok közül nem hiányozhat a fűzfaágból készült *szánkó* sem (34. kép). Ennek anyaga vagy hántott, vagy héjában maradt fűzfaág és madzag. Először is vágnak egy kétágú, egyenként 2 cm átmérőjű gallyat. Ezt a gallyat az elágazástól kb. 60 cm távolságra madzaggal, vagy jól megcsavart fűzfavesszővel, többszörösen rácsavarva összekötik. Vágnak két darab kb. 110 cm hosszú, egyenlő vastag, ugyancsak 2 cm átmérőjű vesszőt és egy egyenes pálcát, melynek átmérője 3 cm is lehet. A két előbbi lesz

36. kép

37. kép

38. kép

a szánkó talpa, az utóbbi pedig a rúdja. A rúd elkészítésekor gondolnak még két darab, laposra faragott és 15 cm hosszú fadarabkára is, mert enélkül nem tudnák összeállítani a szánkót. Most a két talpat belehelyezik az összekötött kétágú rész közé, majd ráhelyezik a rudat, s ekkor a két fadarabot mint feszítőt beleillesztik s kész a jó erősen összeszerelt szánkó. — A vele való játszás úgy történik, hogy egy vagy két fiú áll a rúd végéhez, szájukban fazablával, a hajtó fiú kezében madzag-hámmal. Nagy ostopatogással rohannak a fiúk az úton föl s alá, maguk után húzva a szánkót.

A kertekben csatangoló és sóskát szedő gyermekek egyik legkedvesebb játékszere a büdös bürök (mérges) szárából készített *kecske* (35. kép). A bürök levéltelen szárát 10—12 cm-es darabokra vagdalják, két végét egymásra merőleges irányú metszéssel 3—4 cm mélyre behasítják zsebkéssel. Az így előkészített bürköt aztán beteszik egy nagyobb útszéli tócsába. A bürökdarabkák két végén a 4—4 drb. sallang szemmel láthatólag kezd visszakunyorodni. Ez a csigavonalas kunyorodás annál tökéletesebb, minél tovább áll a bürök a vízben. A visszakunyorodott szeletek igen emlékeztet-

nek a kecske csavaros szarvára; ezért nevezik *kecskének*. A nagyobb kecskék lesznek a kecskeanyak, a legkisebbek a gidák (*kecskeolló, kecskolló*) s a legnagyobb pedig a kecskebak (*cáp*). Ezekkel aztán leülve játszanak, mint a juharfaág ökrökkel, vagy a fazék-fül *csitkókkal*, vagyis kézzel megfogva rakosgatják (terelgetik) előre-hátra, aszerint, hogy mit akarnak a kecskékkal.

A székely leánykák is, mint minden nemzet kis leányai, babával, *bubával* (36—38. kép) szeretnek legszívesebben játszani. Ezt elő tudják maguk is állítani. Igaz, jórészt a felnőttek utánzásán alapszik a velök való játszás, de az előállításában találékonyak s dús képzeletük teljesen pótolja a hiányokat. — A *buba* egyszerű rongyból s kukorica csutkából (törökbúza csuszából), és lapos fadarabból (osztóvátánál használt eltörött csépből), többféle pókarongyból készül. A bubákat aztán újabb és újabb rongydarabokba öltöztetik (*pókálják*), vetköztetik (*tisztába teszik*), megfürdetik (*förösztik*), szoptatják, ringatják (*rengetik*), altatódalt énekelnek neki, dédelgetik, szidják, megverik, stb., éppen úgy, ahogy édesanyjuk csinálja kisebb testvérkéjükkel.

39. kép

Természetesen, amit a *buba* nem mond, de cselekszi, azt ők hangos szóval jelentik be. Pl. most a buba (vagy a nevét mondja) alszik, most megéhezett és azért sír, most azért sír, mert nem veszik fel, most azért nyűgös, mert alhatnék, stb., stb.

A *rongy buba* anyagánál fogva a legkönnyebben és mindig elkészíthető, amennyiben minden háznál kézügyben van a rongy. A különféle anyagú-színű-puhaságú rongyokat kisímítva egymásra teregetik, majd össze-csavarják, és a fej részre külön befoglaló síma rongyot tesznek a kis leánykák. Ez adja a síma arc-részt. Majd fejkendőt tesz a fejre, melyet hátul (a képzelt áll alatt keresztben irányítva) kötnek össze. A bubát aztán bele-csavarják a legnagyobb rongydarabba s végül a hosszú lapos és keskeny szalaggal úgy csavarják körül, mint azt a gyakorlatban látták. Ha a takaró pókarongy hosszabb a bubánál, a fennmaradt részt visszahajtják, mint ahogy az a rajzon is látható.

Kisebb csoportokban csatangoló, tekergő gyermekek nagy örömmel fedezik fel a tölgyfák alatt talált tölgy-kupakot, a makktermés csészéjét. A csésze a pipa, kocsányja a pipa szára. Csak be kell illeszteni a szájba s kész a játék-pipa (39. kép). Az ezzel való játszásban is a felnőttektől ellesztett mozdulatokat tesznek, kísérő hangokat hallatnak. Pl. fadarabkával

megpiszkálják a képzelt dohányt, hüvelykujjuk körmével rá-ráütögetnek a parázsra, pöfékelnek és köpködnek (*pőknek*). A legérdekesebb mozdulatok egyike, mikor ezzel a rövid pipaszárral jobbra-balra rendezi a gyermek a képzelt bajuszának elálló szálait, vagy tenyerébe kiveri a pipa hamuját.

A székely gyermekeknek sok olyan játékszerük van még, melyekkel a felnőttek szerszámaikat utánozzák. Ilyenek pl. a madzaggal összekötött csép, villa, gereblye, lésza fűzfavesszőből, a lésza felhasználása kis aszaló készítésére, szekérkashoz, stb., de ezek nem a játékért magáért, hanem azért készülnek, hogy a kis gyermekek is részt vehessenek — ha játszva is — a felnőttek nehéz munkájában, illetőleg játszva szokjanak már a később rájuk váró nehezebb és komolyabb munkához.

József Dezső

Érindszent településtörténetéhez

Az Ér-melléknek immár irodalomtörténeti szempontból egyik nevezetes faluja, Ady Endre szülőhelye, É r m i n d s z e n t birtoklástörténete meglehetősen tisztázott, a település történetében végbement változásokról azonban alig tudunk valamit.

A települést magát először 1414-ben említik,¹ de természetesen ez korántsem jelenti azt, hogy csak e tájt alakult volna e település önálló faluvá. Középkori és kora-újkorai történetéből a település- és a népiség-változás ismerete szempontjából fontos adatot őrzött meg egy birtoklástörténeti mozzanatra vonatkozó futó utalás. Eszerint 1641. június 9-én Ér-Szent-Királyi Szent-Királyi Istvánnak Mindszent puszta birtokában levő birtokából Katalin nevű leánya osztályt kér testvéreitől és ezt június 27-én meg is kapja (Petri: i. m. III, 403). 1641-ben tehát Mindszent pusztá falu volt; természetesen a kor szóhasználatában ezen nem teljes egészében elpusztult falut, hanem csak olyat kell érteni, amelynek lakossága a régebbi állapothoz képest felette megcsappant. Hogy mi idézte elő a település pusztulását, nem tudom, de a lakosság megfogyatkozása már ekkor olyan mérvű volt, hogy az oklevél írójának róla mint pusztá faluról kellett megemlékeznie. Úgy látszik azonban, hogy még ki sem heverhette a település lakossága a pusztítást és már a II. Rákóczi György lengyelországi vállalkozására következő török-tatár büntető hadjáratok további pusztítást okoztak. Erre mutat az a, sajnos, csak késői másolatban fennmaradt, de kétségtelenül egykorú darabról készült 1701-i kérvény, melyben mindegy bizonyly a Mindszentnek a pusztulások során még megmaradt régi lakói Balásházi János, Ferenc és András, Kabay Mihály meg Nyiti (! Nyíri?) Sámuel az erdélyi országgyűlés rendeihez folyamodnak, hogy számukra tízévi adómentességet engedélyezzenek. A rendek az adómentesség idejét sokallva, a szokásosabb három évi adómentesség engedélyezése mellett döntöttek. E határozat ellenére a XVIII. század elejének kuruc—labanc harcai megakadályozhatták azt, hogy a falu lakossága az újabb betelepülések révén erőre kapjon, hisz még 1715-ben is csak 12 jobbágy-háztartás fizet innen adót (Petri III, 406). Ezután azonban a lassan meginduló telepítés és természetes szaporodás útján egyre növekedik a lakosság. Ugyanekkor azonban megjelennek a falu első román lakói is. 1715-ben a 12 jobbágy-háztartás közül 2 román, 1720-ban 31 háztartás közül 27 magyar és 4 román; lélekszám szerint 1715-ben 90 magyar és 18 román, 1720-ban 243 magyar és 36 román van a falu lakói között. Ez a kezdeti román térfoglalás a század közepe felé egyre erősödik

¹ Petri Mór: *Szilágy vm. mon.* III, 397 kk.

1733-ban már 20 Mindszenti román családról tudunk. Ez legalább 120 lelket, de a román családok népes voltát tekintve, lehet, hogy ennél is többet jelent. 1750-ben, tehát alig két évtizeddel később már 377 görögkatolikus lelket mutattak innen ki; ezek alighanem mind románoknak tekinthetők. Egy századdal később, 1847-ben 252 magyar lakos mellett 560 görögkatolikus, tehát közel ugyanennyi román lakosa volt Mindszentnek.² A számadatok szerint ugyan a lakosság aránya a század vége felé valamennyire a magyarság javára változott, de legalább 1890-ig a magyarság (333) nem tudta a románság (399) számát meghaladni.

E népiség-változás okát az előbb érintett pusztítások nyomán keletkező telepítés jelzi. A telepítés és egyben a változás kezdeti időpontja is a kérvény keltének időpontjával közel egy időre eshetik.

A kérvény-másolatot P e s t y F r i g y e s nek a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában lévő helynév-gyűjteményében egy 1864-ből való nagyon hibás, de sajnos, csak így fennmaradt másolat őrizte meg.³ A másolat nyilvánvaló hibáit kijavítottam, rövidítéseit feloldottam, helyesírásának kétségtelenül nem az eredetiből származó következetlenségeit eltüntettem.

Punctum.

Nemes Erdély országának három nemzetből álló Statusihoz Nagyságtokhoz s Kegyelmetekhez Balázsházi Jánosnak és Ferencznek, Andrásnak, Kabay Mihálynak és Nyiti (!)⁴ Sámuelnek alázatos supricaciojok (!).

Nagyságtoknak s Kegyelmeteknek jelentjük alázatosan, mivel Közép Szolnok vármegyében az Ér mellett az időknek ellenkezési török, tatár és egyéb kóborlók miatt az mi réghi eleinkről reánk örökség szerint maradt puszta Mindszent nevű Prodiunk (!) elpusztulván, negyven esztendő már elmultanak, hogy pusztán és lakosok nélkül vagyon, mivelhogy az tatár járásakor Rákoczi fejedelem idejében a tatár minden lakosít elvitte volt. Minket pedig egynehányunkat megmarasztván, sok bujdosásink és hányodásink után szándékunk Isten segítségéből az, hogy ős helyünket magunk is megülnök és másokat is megtelepítettnök (!). De mivel igen megnyomorodtunk, ha Nagyságtok s Kegyelmetek istenes grátiája hozzánk nem accedál azon jó intencionkban és félünk, hogy nem procedalhatunk, jöllehet, hogy mi is Nagyságtoknak s Kegyelmeteknek alázatos szegény szolgálai maradunk, ha mi is alkalmatossá tétetnénk azon helyünkben levő megtelepedésre.

Könyörgünk alázatosan Nagyságtoknak s Kegyelmetek szokott atyai grátiái mi reánk is felderitvén, méltoztassék Nagyságtok s Kegyelmetek, ha azon helyünkben telepedünk bárcsak tiz esztendő forgásaikban az adózástól és egyéb exactioktól immuniálni, hogy mi is épülhessünk és ne kellésék östől maradt helyeinket siralmas szemekkel mások hátok megül keservesen óhajtanunk.

² Az adatokra nézve l. Petri III, 406—7.

³ A tévesen *Helységnévtár*-nak nevezett gyűjtemény *Fol. Hung. 1114* jelzet alatt található; az itt közölt kérvény-másolatot e gyűjtemény XXIV. kötetében Érmindszent helyneveinek felsorolásához mellékelve találtam.

⁴ Alighanem a *Nyíri* név elírása.

Kiért az Úr Isten Nagyságtokat s Kegyelmeteket adja (!)⁵ s mi is az Nagyságtok s Kegyelmetek istenes és atyai gráciáját életünk fogytaiglan alázatosan meg szolgáljuk.

Ez Instántia Resolútiója. Ha az odavaló ős jobbágyok visszatelepednek, három esztendeig immunisok lehetnek, de nemes emberek, avagy más idegen emberek, mások jobbágyi, zsellérek nem immunitáltak.⁶ Anno 1701. 22 Febr. Guberni Camina (?) Regio per Ludovicum Nalaczi secret.

A másolat hitelül: Ér Mindszent 1864 évi Septem. 16-án Zajár (!) I. Károly jegyző.

Szta

⁵ Talán az *áldja* elírása.

⁶ Utána négy betű *Albre (?)*; kétségtelenül a keltezés helye.

Kőrösi Csoma Sándor levelei Csorja Ferenchez

Kőrösi Csoma Sándor 1818 július végén befejezte göttingiai tanulmányait és az év végén Nagyenyeden ismét találkozott régi tanárával, Hegedüs Sámuellel, kivel már kialakult terveit közölhette. Ebben az időben már semmi sem csábíthatta el útítervétől, szilárdan haladt előre a maga magányos útján. Első terve az volt, hogy Odesszának induljon; onnan Oroszországon át szeretett volna Kína északi részébe behatolni. E terv végrehajtása érdekében előzetesen a szláv nyelveket akarta tanulmányozni, és ezért Horvátországba készült. Az 1819. év kora tavaszán elindult gyalog Temesvárra és február 20-ától körülbelül november elsejéig ott tartózkodott. Temesvárról csak rövid időre mehetett el Zágrábba. Ezeket a hónapokat tekinthetjük a Csoma útjára való közvetlen előkészületnek, éppen ezért rendkívül érdekes számunkra az a három levél, amely Csoma temesvári tartózkodását világítja meg.

Kőrösi Csoma Sándor ezeket a leveleket Csorja Ferencnek, régi enyedi és göttingai iskolatársának írta. Csorja Ferenc két évvel idősebb volt, mint Csoma, 1805-ben subscribált a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban. Ezután ő is Göttingában folytatta tanulmányait és egy ideig együtt tanulhatott Csomával, de nála előbb tért haza. Itthon gróf Toroczkai Miklós mellé került nevelőnek, az Enyedhez közeli Torockószentgyörgyre. 1824-ben udvarhelyi, 1831-ben pedig nagyenyedi tanár és igazgató lett, és így a Csomával való kapcsolatait később is fenntartotta. 1843-ban halt meg.

A levelekből kitűnik, hogy Csoma még Göttingában egy nagyobb ösztömet kölcsönzött Kanyarónak, és az 220 forinttal még mindig adósa maradt. A levelekben említett Kanyaró: Kanyaró Mihály későbbi unitárius lelkész volt, ki Csomával egy időben a göttingai egyetemen tanult és onnan 1819 táján — esetleg éppen Csomával együtt — tért haza.¹

Csoma a horvátországi útjára Kenderessy Mihály kormányiszéki tanácsostól száz forintot kapott, de ez a pénz nem volt elég a zágrábi útjára és úgy látszik, nyomorúságosan kellett ezért Temesvárt hosszabb időt eltöltenie. Csoma ezt a kényszerű Temesvárt maradást sem töltötte el haszontalanul, hanem nekilátott a szláv nyelvek tanulmányozásának. Nagy nyelvtelhetségére és szorgalmára jellemző, hogy szeptemberre már nemcsak az akkori délszláv nyelvjárásokat értette jól, hanem a régi szláv könyveket is könnyen olvasta. Mindezt teljesen egyedül, magánszorgalomból, állandó tanulással érte el. Mégis úgy érezte, hogy elvesztegette az idejét, mert Horvátországban, különösen Karlovácon sokkal többet tanulhatott volna.

¹ Erről az adósságról részletesen szól Újfalvi Sándor is emlékirataiban (Kiadta az EME. Sajtó alá rendezte: Gyalui Farkas. Kolozsvár, 1941. 102—3.) [A szerk.]

Csoma azonban ekkor még nem zárkózott el teljesen a világtól, az otthoni dolgok érdekelték, régi ismerősei, enyedi barátjainak élete felől részletesen kérdezősködött. Osztálytársai voltak anyagi ügyeiben is közbenjárói. A levelekben említett Faragó András vele együtt subscribált 1807-ben, később pedig szőkefalvi lelkész lett. Ugyancsak 1807-ben subscribált Fodor Mihály is. Valamivel idősebb volt nála Nagy György; (1800-ban subscr.), a kornak egyik kedvelt református egyházi szónoka és Tompa Ádám (1804-ben subscr.). — Ebből látszik, hogy az enyedi diákok az életbe kikerülve is megőrizték egymással a szoros kapcsolatokat. Egymást segítették, támogatták és szükség esetén könyvekkel is kisegítették.

A külföldről hazatérő diákok gyakran hoztak haza fontos tudományos könyveket, és megbízásokat kaphattak tanáraiktól is. Csoma például Keresztes István nagyenyedi történelem-tanárnak (1816—21) hozott az útjáról haza történelmi könyveket. A Csoma jellemének keménységére, határozottságára érdekes fényt vet a harmadik levél. Türelmetlenül, megállás nélkül akar a maga célja felé rohanni, ezért keseríti úgy el pénztelensége. Minden kis adósság, másoknak okozott kiadás nyomja a lelkiismeretét, a végletekig lelkiismeretes, önérzetes, kemény székely jellem.

1.

Kedves Barátom!

Megengedjen hogy olyan sokat alkalmatlankodom — Nékem a most esztendei hónapjaim újra visszatértenek. Most esztendeje, a Kanyaro embertelensége miatt, éppen olyan nyughatatlan órákat töltöttem Göttingában, mint itt, Temesváron vagyok kénytelen most tölteni. Én innen még ez előtt egy hónappal vissza tértem volna, ha az az ember így meg nem tsalt volna — már most minden nap nevednek az akadályaim; és ha még tovább halad, annak a pénznek, mellyhez tökéletes jussom van, kezembe jövele, eltsüggedtem hogy majd az eddig tett költségeimet kifizethetem. Kérem tehát, Édes Barátom! hogy, ha az az embertelen ember még is a még hátralévő kétszáz husz forintot bennemküldötte volna, minek előtte Enyedről elmenne, ha más módot nem tanál, írjon Tiszteletes Farago András barátomnak Szőkefalvára (per Medgyes) és ezen ide zárt leveleket, s még az ott lévőket is küldje el.

Én már kénytelen vagyok itt elvárni a dolognak kimenetelét. Én, imé, itthon megírtam, hogy ha olyan malitiosus lett volna, hogy még is öszve nem tsinálta volna azt e nékem tartozó Summát, tehát azonnal mingyárt, a törvényes lépéseket megtévén, minden idő haladék nélkül exequáltatni kell rajta. A pénz abban az esetben Enyedre fog küldetni, kérem, ne sajnáljon a postán e végre rendelést tenni, és az adressesmet által adni; hogy mihelyt a pénz oda béküldetik, azonnal ide nékem elküldhessék. Vagy, ha olyan helyt lenne Barátom Uram, a honnan könnyen el lehetne küldeni, írja meg hogy küldjék oda, és a levelekre tett és teendő költségeket kivéven, a többit azonnal indítsa lehozzám — Én ugy tudom, hogy nem tsak a Deligencetol, hanem a rendes postától is el lehet a pénzt mindenkor küldeni (valamivel többet fizetvén) ha ugy van, tselekedjék a szerint hogy annál hamarább szabadulhassak — Minden esetre, minek előtte Enyedről

elmenne, írjon nekem még egyszer, és írja meg, hogy mit remélhetek, és közelebb mitsoda nevezetesebb dolgok történtek. Kik jöttek haza Academiáról, kik mentek ki, vagy kik akarnak most menni. Tiszt Nagy György Uram — Fodor Mihály hol vagynak, hol volt a Synodus, ki volt a Praeses és Enyedről kik voltak a procedensek. És különösen, hogy Göttingából lehozták-e azon által adott Historiai Exemplart, és mennyiben nagyon vele meglegedve — ugyszintén Tiszt Keresztes Uram percipialta e, és meg akarnak-e fizetni nékem érette vagy nem? utóljára, mitsoda reflexioval vagynak most ezen elkezdett planumom iránt, lehető remélni, hogy elősegítői tanáltnak? Én nem félek hogy valaha megszégyenüljek azzal, hogy a Sláv nyelvek tanulásához fogtam; annyival is inkább hogy ezt az Erdélyiek közzül eddig elé tudtomra, fundamentaliter még senki se tanulta meg — holott ennek helyes esmérete sok tekintetben igen nagy világosságot nyújt, de mind ezekről akkor többet, mikor szerentsém lessz személyesen tanálkozni.

Tiszt Szász Lajost köszöntöm, köszönöm a tudositást, de még inkább meg fogom köszönni, és el fog kötelezni, ha a Kanyaronál maradt pénzem felvételében munkás volt.

Ujra kérem Kedves Barátom! hogy ha még is fel nem lehetett venni azt a pénzt ne sajnálja ezeket a papirossakat elküldeni, és a mennyiben teheti megindítani, hogy hadd kaphassam kezembe valahogy, és ezen levelem vételével engemet mindgyárt tudositani, miben áll ez a dolog. Tapasztalt barátságos indulattját továbbra is kikérvén, vagyok változhatatlan indulattal

Édes Barátom
 Temesvár, 29-a Junii
 1819

Szerető baráttya
 Körösi Sándor

2.

Édes Barátom!

Ma már prima Septembris és én mégis Temesváronn nyomorgak!! igen, mert nagy adósságban vagyok, nem menekedhetem és itt a becsület, tisztelet csupán csak a pénz után jár, én ennélkül szükölködöm, tehát megvettetésben vagyok! Ennyit kellene nékem szenvednem és hányodnom egy nem eléggé megfontolt jó tétéért — ennyit, mert már eltelik husz hónapja, a miolta a' miatt a' semmirevaló, megvetett Kanyaro miatt minden planumomból egészen kifordulván, a legnagyobb nyughatatlanságok között nyomorgak. Ezért kelle nékem a minap is mint egy eszeveszettnek a' Hazámot befutkosni, és sokféle rollam való terhes itéletekre alkalmatosságot szolgáltatni!! Az az egy szerencsém volt, hogy mind e mái napig a legjobb egészségben vagyok, különben nem tudom, mi lett volna belöllem. — Már mindjárt hét hónapja lessz annak is, hogy itten vagyok; négy is elég lett volna, de akkor nem menekedhetvén, már azután ugy annyira megterhesedtenek környül állásaim, hogy éppen tellyességgel nem menekedhettem. Én a mint más alkalmatossággal is írtam volt, itt egy krajczárt se kerestem, minden időmet egészen a tanulásra fordítottam, hogy annál hamarább menekedhessem, ime mint megsalatkoztam! — Az utolsó levele,

mellyet vettem ötöd napra, Julius 18dikáról volt, köszönöm érettem tett sok rendbéli fáradozásait. Még eddig a' Farago Barátomhoz küldött leveleknek semmi effectumait nem tapasztaltam — ez előtt háromhéttel újra irtam volt Szökefalvára, és megkértem volt, hogy mihelyt levelem veszi, tudositson a' dolog mivoltáról, és ha még se mehetek semmire, újra kértem hogy kövessen el mindent, hogy minél előbb menekedhessem, de mind e' mái napig nem kaptam legkisebb választ is.

Édes Barátom! ha a közelebbi Diligence által, a'mely ide a közelebbi szombaton érkezik, az a pénz még se küldetnék, újra kérem a' legnagyobb barátságos bizodalommal, tudositson engemet mihelyt ezen levelem veszi, miben van az a' dolog — ha kapott Faragotól tudositást rolla; hanem pedig irjon néki újra, hogy tudositson engemet. Egy szóval, újra kérem, kövessen el mindent, a mit lehet, környüállásai megengednek, hogy már legfellebb Szeptember huszadikáig kaphassam azt a pénzt — én még azt a terminust el fogom várni, de annak utánna másképpen fogok disponálni, az én léte mről (?), ha mégis nem kaphatnám azt a pénzt.

Tisztelem mind azokat, valakik rollam jo emlékezettel vagynak, különösen Tompa Ádám uramat nagyon sajnálom, hogy a Lexiconjai Göttingában maradtanak, én a portot, ha ki hozzák azok a'kik megvagnak az iránt kérve, szivesen kifizetem, ha pedig ott eladattatnak, megfordítom azt, a' mennyivel kevesebben adattatnak el, mint a' hogy vétettek — erre nézve és a velem való levelezésre tett költségek kifizetésére, maradjon azon Historiái exemplároknak az ára, melyeket T. Professor Keresztes uramnak ígértem —

A Méltóságos G. urfira a' bé állott oskolai uj esztendöt különösen szerencsétetem, mind végig contentumot kívánok. Tapasztalt szives indulatjába magamat továbbra is bizodalmason ajánlván maradtam

Édes Barátom

szerető baráttya

Temesvár I-a Szept. 1819.

Körösi Sándor

3.

Temesvár, 29a 7. bris 1819.

Kedves Barátom!

Én ugyan meglakám Temesvárt, akaratom ellen. Három-négy hónap amint legelsőbben is gondoltam volt, böven elég lett volna, ime! a Kanyaró emberelensége azt mivelé, hogy már a' hetet is meghaladtam. Nehezen esik hogy egy olyan helyen, ahol ha a' pénzem, amint legelsőbben vártam, kezemben lett volna, egy hónapnál többet tellyességgel nem mulattam volna, ennyi hónapokat elvesztegeték, — el mert, a sok nyughatatlanság és boszszankodás miatt semmihez kedvem nem lévén, s azomban a hely sem lévén eléggé alkalmas az én tzelomra az itt eltöltött időt illendőleg nem használhattam —. Ha az első hónapnak végével a pénzem megérkezett volna, mindjárt Karlovitz-ra mentem volna, ott, amint annakutánna az ott való környüállásokat megtudtam, mind az hogy oltsobban éltem volna, mind pedig könyveket az olvasásra válogatva kaptam volna, és tisztább beszédet hallottam volna. Itt pedig sokakban fogyatkozás volt!!

Tsakugyan, mindezen akadályak mellett is hálá Istennek, a Sláv nyelv-

ben annyi előmenetelt tettem, hogy az ugynevezett Régi Sláv nyelven irtt könyveket, amilyenek a Templomi könyvek mind azoknál a Sláv népeknél valakik a napkeleti Ekklesiához tartoznak, (amely könyvek véghetetlen nagy számmal vagynak) és amellyen ismét mind Muszkaországban, mind pedig a mi Déli Sláv Tartományainkban, mind a mái napig a nevezetesebb Irók, akár mely materiájú dologban, különösen a Historicumokban, irnak — minden Léxicon segítsége nélkül bátran olvashatom és érthetem. Ugy szintén azon könyveket is a mellyek a köznép dialectussán már mint egy 30—40 esztendőttől fogva a Déli Slávoknál u. m. Slavoniában, Croatiában, Dalmatiában, Bosniában, Serviában és az ezekkel szomszédos tartományokban, nagy számmal irattatnak és vagy tsupa Deák, vagy pedig a mult Század elején Muszka országban kezdett elegyes Deák és más forma betűkkel nyomtattnak — Raits² és Dobrowszky³ igen nevezetes két Irók, azt írják hogy a különböző Tartománybéli Slávok egymást megértik a beszédben; minthogy mindenkinek fundamentuma a régi Sláv nyelv, egy olyan, aki azt Grammaticae tanulta, mindenik Dialectust minthogy a különbség tsak némely vocalisok feltserélése, vagy valamely consonansnak kihagyása, vagy valamely szomszédtól vett új szónak használásában áll, kevés munkával megértheti, különösen a könyveket. Legnagyobb akadály a sokféle figurájú orthographia, az szinte mindenik Tartományban különböző lévén, 7—8 féle írásneme is tanáltatik. De mindezekről majd szoval többet.

A közelebb mult Szombati Postán megkaptam még is valahára a Farago Barátom munkás közbenjárása által a Kanyaronál még hátra volt pénzemet. Szinte két esztendeig hurczola a gazember! Nagyon nehezen esik, hogy egy rossz ember miatt másfél esztendőt az életemben nem használhattam úgy, a mint kívántam volna — már megesett — nem lehet megváltoztatni. Én, a mivel itt adós voltam, kifizettem, egy kevés pénzem még megmaradván, ha már annyit vesztettem, hogy azt annál jobban használhassam, hónap indulok Karlovitzra és onnan Slavoniában és Croatiában is egyet fordulok, a magammal elhozott papirosokat visszajöveletemig itt hagyom, Karátsonra bizonyosan Enyedre kerülök, ha a mint a biztatás volt, költségeket kapok a mihez kezdettem, ha Isten éltet kiviszem; ha pedig nem segittének, úgy más élet nemihez kezdek. — Kolozsvárt létemben tsaknem mint bizonyosan megígértetett a segedelem és Ófelségétől a passus kieszközlése, most már nem tudom miben áll a dolog; én Martius elején irtam volt a Méltóságos Consiliarius Urnak,³ engemet nem méltoztatott tudositani annakutánna — én egész itt létem alatt, így meglévén tsalattatva azon embertelen Kanyaro miatt, kivévén Faragot, senkinek egy betűt se irtam, és most se irok — Hogy magamat és Faragot is a költségtől meg-

² Raics János (1726—1801) a teológia elvégzése után Kiebben, majd Moszkvában tanult. Hazatérve előbb Karlovácon, majd Temesvárt tanított. Később mint a Kovili görög keleti kolostor archimandritája egészen irodalmi munkásságának élt. Több munkát írt a délszláv népek történetéről.

³ Dobrowsky József (1753—1829) jezsuita szerzetes volt, majd nevelő. A szláv nyelvekről és irodalmakról tudományos munkákat írt. Csoma valószínűleg a *Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur* című munkáját ismerhette.

⁴ Kenderessy Mihály kormányiszéki tanácsos.

kiméljem, idezárom ezt a Quartat a Diligentia végével arra felé mennek, kérem Édes Barátom küldje el néki. Elhiszem hogy sokan nagyon curiosok az iránt, hogy hol vagyok, és mit tsinálok. Annyit akárkinek meg lehet mondani, hogy mind eddig Temesvárt mulattam, minthogy nem menekedhettem — tulajdon pénzemen éltem, egy krajtzárt is nem kerestem; most már minekutánna kimenekedtem, minthogy itt most éppen sokadalom van, alkalmatosságot könnyen kapván megyek, hogy minek előtte innen visszatérnék Ujvidéket, Péterváradot, Karlowitzot⁵ és Zemlint meglássam és különösen Karlovitzban egy ideig mulassak, annak utána pedig szünet után bémegyek Erdélybe. Édes Barátom! ezekből kérem, tsak annyit közöljön másokkal, a mennyit szükséges. Sok rendbeli alkalmatlanságomból engedelmet kérek — érettem tett fáradságot köszönöm és meg is igyekezem szolgálni — A kik joval emlékeznek rollam tisztelem — magamat továbbra is ajánlván vagyok Édes Barátom! egyenes szívü baráttya

Körösi Sándor

A levelek közül az 1. és a 3. a Fogarasi Albert nyug. rektor-professor tulajdonában van Nagyenyeden, a 2. pedig fiának, Fogarasi Bélának a tulajdona. A levelek közlésének megengedéséért Fogarasi professor urat hálás köszönet illeti.

Közli: Vita Zsigmond

⁵ Karlovice, Karlovác vagy Karlóca kis horvát város a Duna jobb partján. Fontos horvát közművelődési központ.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Bölcsészeti-, Nyelvi- és Történettudományi Szakosztályának
szervezete és ügyrendje*

I. FEJEZET

A szakosztály és föladatai

1. §. A szakosztály az Egyesületnek az Alapszabályok 3. §-ában meghatározott tudományos szerve. Föladata az Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyv- és Kézirattára, Levéltára, Történeti tára, Szépművészeti tára és Néprajzi tára körébe tartozó, valamint a címében foglalt tudományok művelése, terjesztése és népszerűsítése. Az Alapszabályok 2. §-ában kifejezett honismeret előmozdítására e vonatkozásban is különös gond fordítandó.

2. §. A szakosztály céljaira szükséges anyagi eszközökről az Egyesület gondoskodik. A szakosztálynak külön vagyona, pénztára vagy jövedelmei nincsenek, pénzügyi tekintetben az Egyesületnek van alárendelve; tudományos működésében azonban szabadon és önállóan jár el. Kikérendő e szerint az Egyesület hozzájárulása minden oly esetben, mely a szakosztály szervezetét vagy anyagi ügyeit illeti, míg az Egyesülettől nyert javadalma fölhasználásáról saját hatáskörében elszámolás kötelezése mellett intézkedik.

3. §. A szakosztálynak az Egye-

* Az 1906. évi Szervezet és Ügyrend (l. EM. 1906:236—40.) alapján készítette a Szakosztály választmányának 1942. október 28-i ülése. Jávahagyta a Szakosztály 1943. január 18-i közgyűlése. Megerősítette az Egyesület 1943. február 28-i közgyűlése.

sülethez való viszonyát az egyesületi Alapszabályoknak 3., 5., 15., 28., 35., 36., 40., 52—58. §-a szabályozza. A szakosztály külön Ügyrendje magában foglalja a hivatkozott §-okban meghatározott elvek alapján készült Szervezetet is.

4. §. A szakosztály föladatai szolgáltatásban

a) felolvasó üléseket tart (Alapsz. 55. §.);

b) tudomány-népszerűsítő előadásokat rendez;

c) munkássága eredményeit az Egyesület kiadványaiban közrebocsátja;

d) tagjait a rendelkezésére álló eszközökkel tudományos törekvésükben elősegíti;

e) az Egyesülettől nyert javadalmát az Ügyrendben meghatározott módon használja.

5. §. Kormányzását választmánya és közgyűlése, választott elnöke, titkára által intézi. Az elnök és a titkár tiszteletdíjban nem részesül.

6. §. A szakosztály az Egyesületnek következő kiadványairól gondoskodik:

a) folyóiratról,

b) egyéb kiadványokról, melyeket az Egyesület a szakosztályra bíz.

A szakosztálynak a körébe tartozó minden tudományos kérdésben kezdeményezési joga van, az intézkedési jog az Egyesületet illeti.

II. FEJEZET

A szakosztály tagjai, tisztviselői, választmánya és közgyűlése

7. §. A szakosztály tagjai az Egyesületnek ama tagjai, kik belépések alkalmával a szakosztályhoz való csatlakozásukat bejelentették (Alapsz. 13., 14., 16. §.).

8. §. A szakosztály megalakítandó, ha abba az Egyesületnek legalább 100 tagja jelentkezett (Alapsz. 3. §.).

9. §. A szakosztálynak elnöke (Alapsz. 52. §.) és titkára (Alapsz. 54. §.) van; őket a szakosztályi közgyűlés általános szótöbbséggel három évre (Alapsz. 56. §.) választja. Az Egyesület igazgatóválasztmányának mindketten hivatalból tagjai.

10. §. Az elnök összehívja és vezeti a szakosztályi köz- és választmányi üléseket; felelős a tárgyalás rendjéért; végrehajtja a hozott határozatokat; aláírja a jegyzőkönyveket és a szakosztálynak minden hivatalos kiadmányát; a jegyzőkönyveket két-két taggal hitelesítteti; elnököl minden tudományos előadáson és fölolvasáson; szavazatok egyenlősége esetén szavazata dönt, még akkor is, ha a szavazatok egyenlősége az ő szavazatával jött létre. Akadályoztatása esetén a szakosztály ügyvitelében való helyettesítéséről az Egyesület intézkedik; az egyes üléseken azonban korelnök is helyettesítheti.

11. §. A szakosztályi titkár készíti az ülések jegyzőkönyveit; gondoskodik az ülések és előadások kitűzéséről és napirendjéről; a meghívók szétküldéséről; végzi a szakosztály levelezését; iktató könyvet vezet; a szakosztály működéséről évi jelentést készít. Aka-

dályoztatása esetében helyettesítéséről a szakosztályi elnök gondoskodik.

12. §. Az Egyesülettől a szakosztályra bízott folyóirat szerkesztését a szakosztály választott szerkesztője végzi. Egyéb kiadványok szerkesztői teendőnek ellátásáról a szakosztály választmánya esetről esetre gondoskodik. A szerkesztők tiszteletdíjban részesülhetnek. E tény azonban a választmánynak bejelentendő, annak jóváhagyása bevárandó.

13. §. A szakosztályi választmány tagjai:

a) a közgyűléstől három évre választott elnök és titkár (Alapsz. 52., 54. §.);

b) az 1. §-ban felsorolt gyűjtemények igazgatói (Alapsz. 58. §.);

c) 21 választott tag;

d) az Egyesülettől a szakosztályra bízott folyóirat szerkesztője.

A választott tagok egyharmada minden év végén kilép, de újra választható. Kilép az a hét tag, aki már három évig tagja volt a választmánynak. Átmenetileg hét tag az első év végén kisorsolandó, a második év után kisorsolandó az első év után ki nem sorsolt tagok közül ismét hét (Alapsz. 28. §.). A választmányból kilépettnek tekintendő az a választmányi tag, aki egy éven át nem vesz részt a Szakosztály munkájában.

14. §. A választmány határozata érvényes:

a) ha a 17. §-ban megállapított módon hívták össze;

b) ha az ülésen a tisztviselőkkel együtt legalább tizenkét tag van jelen;

c) ha a határozatot az érvényes szavazatok felénél legalább eggyel több szóval hozták.

Az elnök szavazatára lásd a 10. §-t.

15. §. A választmány tagjait a szakosztálytól gondozott minden kiadvány megilleti, kivéve azokat, melyek felől az Egyesület igazgatóválasztmánya nem ily értelemben határoz.

16. §. A szakosztály választmánya intézi a szakosztály ügyeit. Tehát működése a 4. §-ba foglalt feladatok betöltésére irányul, illetőleg arra, hogy azok lelkiismeretes megoldassanak; hogy a szakosztály munkája az alapszabályokban letett elveknek és az Ügyrend 1. §-ában részletezett követelményeknek megfelelően irányítsák; hogy a szakosztály tisztviselői a rájuk bízott teendőket buzgósággal intézzék; hogy a szakosztályi közgyűlés határozatai végrehajtsanak.

A folyóirat szerkesztőjét a választmány három-három évre választja.

A szakosztály választmánya hatáskörét kivételes esetekben az elnökségre ruházhatja.

17. §. A szakosztályi választmány évnegyedenként, az évnegyed első hónapjában rendes ülést tart; rendkívüli ülést az elnök július-szeptember kivételével bármikor hívhat össze, de három tagnak írásban beadott kérelmére az elnök soron kívül is köteles összehívni. A tagok személyökre kiállított meghívóval hívnassanak meg.

18. §. A választmány határoz arról, hogy a felolvasó ülések tárgysorán szerepelt előadások vagy felolvasások mi módon adassanak ki: a folyóiratban-e vagy önállóan, vagy a szerző rendelkezésére bocsáttassanak-e.

19. §. A szakosztály évenként december hóban tartja rendes köz-

gyűlését. Rendkívüli közgyűlést az elnök, július-szeptember hónap kivételével, bármikor összehívhat, de 15 tagnak írásban megokolt kérésére köteles összehívni.

A közgyűlésre szóló meghívót az elnök és a titkár bocsátja ki; ezt a helybeli lapokban a kitűzött idő előtt legalább egy héttel közzéteszik. A meghívónak jeleznie kell egyben a tárgysorozatot is.

20. §. A közgyűlésen az Egyesületnek minden tagja megjelenhet ugyan, de szavazati joga csak e szakosztály tagjainak van.

21. §. A közgyűlés határozata érvényes:

a) ha azt a 19. §-ban jelzett módon hívták össze;

b) ha a határozatot az érvényes szavazatok felénél legalább eggyel több szóval hozták;

c) ha azon legalább annyi szakosztályi tag van jelen, mint tisztviselő és más választmányi tag együttvéve.

Ha pedig a közgyűlés a c) alatti föltételnek nem felel meg, ugyanazon tárgysorozattal egy hét múlva új közgyűlés hívandó össze, mely a megjelent tagok számára való tekintet nélkül érvényesen határoz.

22. §. A rendes közgyűlés tárgyai:

a) választja a szakosztály elnökét és titkárát;

b) választja a szakosztályi választmány 21 választott tagját;

c) meghallgatja a titkár évi jelentését és annak tudomásul vétele fölött határoz;

d) határoz a választmánytól hozzá fellebbezett ügyekben;

e) utasítja a választmányt az eléje kerülő indítványok tárgyalására és tőle indokolt javaslatot kér. A közgyűlésen csak oly indítvány tárgyalható, melyet a köz-

gyűlés sürgősnek mond ki, érdemleges határozatot csak oly indítvány fölött hozhat, melyet hozzá a választmány útján terjesztenek;

f) a rendes közgyűlés napirendjén lehetőleg foglaljon helyet valamely tudományos előadás.

III. FEJEZET

Iktatókönyv. Jegyzőkönyvek. Tárgyalás.

23. §. A titkár a szakosztály iratairól évenként újratekintendő számozással iktatókönyvet vezet, az iratokat rendben tartja és minden három évi ciklus irattárát a következő ciklus végén az Egyesület irattárában helyezi el. Az esetleg szükséges iratok azonban a szakosztálynak térítvény ellenében kiszolgáltatandók.

24. §. Jegyzőkönyvekre, a tárgyalás rendjére az Egyesület ügyrendjének megfelelő §-ai irányadók.

25. §. Az elvi jelentőségű határozatok alapján a szakosztály szervezetet és ügyrendet minden hat évben köteles újra átnézni (Alapsz. 57. §.).

IV. FEJEZET

Főlolvasó ülések és előadások

26. §. A főlolvasó ülések tárgyai: tudományos előadások, felolvasások és bemutató vagy magyarázó fejtegetések.

27. §. E szervezet 4. §-ában jelzett tudományos felolvasások és népszerű előadások napja rendszeren a hónap első szerdája. A tudomány-népszerűsítő előadások napját az évi munkaterv-megállapítással egyidejűleg a szakosztályi választmány évről-évre határozza meg.

28. §. Az előadások legalább egy héttel előbb a titkárnál jelentendők be. A titkárnak joga van az előadások rövid kivonatát bekérni, s ha aggodalmi vannak, azok kitűzését megtagadhatja; ez ellen a választmányhoz lehet fellebbezni.

29. §. A szakosztályon kívül állók, ha az egyesületnek tagjai, személyesen olvashatnak föl; ha nem tagjai, ehhez a választmány engedélye kikérendő. Az a vendég, aki háromszor olvasott fel, vagy akinek dolgozatát a kiadványba fölvtették, az Egyesület tagjai közé lép.

30. §. Egy-egy előadás legfeljebb 40—45 percet, egy-egy főlolvasás 30—35 percet vehet igénybe.

31. §. Vita vagy tárgyalás esetén egy-egy fölszólalás lehetőleg rövidre vonassék össze; egy kérdéshez egy fölszólaló egyszer beszélhet, de ha személyében van megtámadva, személyes kérdésben külön is szólhat; az előadónak joga van az egyes fölszólalásokra külön-külön, vagy pedig a vita végén egybefoglalóan is válaszolni.

32. §. Ha a tárgyalás egész anyaga ki van merítve, az elnöknek joga van a vitát bezárni, de ezután az előadót zárószó illeti meg; joga van továbbá, ha a tárgyalás szélesebb mederben indulna, a napirendet megvédeni azzal, hogy a vita folytatására külön ülés kitűzését javasolja. Ily határozat ellen nincs fellebbezés.

33. §. Az elnök a személyeskedő vitát azonnal berekeszti, az Alapsz. 8. §-át nem méltányoló előadótól vagy fölszólalótól a szót, ismételt figyelmeztetés után, megvonja. A kitűzött napirend megokolt esetekben megváltoztatható.

34. §. A tárákban tartott, a tárák anyagát bemutató vagy ismer-

tető előadások fölött kifejlődő beszélgetés menete a fenti szabályok nem érvényesek.

35. §. A szakosztályi közgyűlésen felolvasott dolgozat fölött vitát indítani nem lehet.

36. §. Vidéki kirándulásokon vagy vándorgyűléseken tartott előadások és fölolvasások a szakosztály körébe csak annyiban tartoznak, amennyiben azokat a szakosztály tagjai tartják. Mivel azonban ilyeneket csak az Egyesület rendezhet, rájuk az egyesületi, illetőleg vándorgyűlési vagy kirándulási határozmányok válnak érvényesekké.

37. §. A szakosztály előtt tartott minden előadás, bárhol jelenjék is meg, hivatkozzék arra, hogy itt mutatták be.

V. FEJEZET

Kiadványok

38. §. A folyóirat kiállítását és terjedelmét a szakosztály javadalmának keretén belül a szakosztályi választmány, tudományos színvonalát a szerkesztő határozza meg. Általános elvül e szempontból a jelen Szervezet és Ügyrend 1. §-a szolgál.

39. §. A folyóirat a viszonyokhoz mérten negyedévi, két havi vagy havonként megjelenő füzetekben adandó ki.

40. §. A szerkesztésért egyedül a szerkesztő felelős ugyan, de a választmánynak kötelessége, hogy annak tudományos jellegét fönntartassa.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1943. évi február hó 28-án tartott évi rendes közgyűlése a Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály Szervezetét és Ügyrendjét a 17. sz. jegyzőkönyvi határozattal tudomásul vette és jóváhagyta.

Báró Jósika János,
elnök.

41. §. A folyóirat munkatársait a pénzügyi viszonyokhoz mérten kell díjazni. A díjazás mértékéről az Ügyrend nem intézkedhetik határozatokkal, csak azt az elvet mondja ki, hogy minden közlemény díjazandó.

42. §. A folyóiratban megjelent dolgozatok különlenyomatai felől mindenkor a választmány intézkedik. Ezek az Egyesület tulajdonába mennek át, szerzőik külön díjazásban részesülnek, de viszont értékesítésök jövedelme az Egyesület pénztárába folyik be. Ezek a különlenyomatok esetleg, mint sorozatos vagy gyűjteményes kiadványok is szerepelhetnek.

43. §. A szerkesztő köteles megválasztásakor munkatervet adni, és köteles a szakosztály meg az Egyesület hivatalos közleményeit (jegyzőkönyvek, jelentések, stb.) kiadni, ezeket azonban nem díjazza.

44. §. Egyéb kiadványok időről-időre állapíttatnak meg.

45. §. Minden kiadvány viselje az Egyesületnek mint kiadónak a nevét.

VI. FEJEZET

Általános határozatok

46. §. E Szervezet és Ügyrend az Egyesület közgyűlésének megerősítő záradékával látandó el.

47. §. A Szervezet és Ügyrend minden szakosztályi tagnak belépéskor kézbe adandó.

49. §. Megváltoztatására nézve az Alapszabályok 57. §-a intézkedik.

Dr. Biró Vencel,
főtítkár.

Javítás

A múlt évi kötetben javítandó:

- A 398. l. 15. sorában *kivielezés* h. *kivitelezés*.
 Uo. a 16. sorban *mezőségik* h. *mezőségiék*.
 Uo. a jegyzet 5. sorában *be* h. *ben*.
 A 400. l. utolsó bekezdésének 1. sorában: *párnavégről* h. *derekaljvégről*.
 A 402. l. 2. bekezdésének 23. sorában *gondolása* h. *képzése*.
 A 403. l. 2. bekezdésében a 11. sorban *fejérdi* h. *fejéraitól*.
 Uo. a 17. sorban *Mezőségre* h. *Mezőségen* és *jellemző* h. *sajátos*.
 Uo. az utolsó sorban *szót* h. *szól*.
 Az 518. l. 2. sorában *amelyet* h. *amely*.

Az ezévi kötetben javítandó:

- A 78. l.-on a címben *történetéhez* h. *ismeretéhez*.
 A 83. l.-on alulról a 1. sorban *mukán* h. *munkán*.

Javítás

- A 280. l. első bekezdésének 2. sorában *lobogós* h. *lájbivarós*.
 Uo. a 8. sorban a *Kilyén* után *Tárkányi* és *írandó*.

Erdélyi Tudományos Füzetek

Megindította **György Lajos**

Szerkeszti **Szabó T. Attila**

Az EME kiadása

11. Tavasz Sándor: Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése	1.20	64. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1932. év	1.50
12. György Lajos: Két dialógus régi magyar irodalmunkban	2.--	65. Janesó Elemér: Az irodalomtörténet-írás legújabb irányai	1.50
13. K. Sebestyén József: A Becse-Gergely nemzetség, az Apafi és a Bethleni gróf Bethlen család címere	1.50	66. Kántor Lajos: Erdély a világháborút tikrózó román irodalomban	1.50
14. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1926. év	1.50	71. Balogh Jolán: Márton és György kolozsvári szobrázok	5.--
17. György Lajos: Egy állítólagos Pancsantantra-származék irodalmunkban	1.50	74. Kristóf György: Eminescu Mihály költeményei	1.50
18. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1927. év	2.--	76. Juhász Kálmán: Műveltségi állapotok a Temesközben a török világban	1.20
19. K. Sebestyén József: A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai	2.--	79. Valentiny Antal: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1934. év	2.--
20. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum-Egylet XVI.—XIX. századi kéziratok énekeskönyvei	1.50	80. Biró József: Magyar művészet és erdélyi művészet	2.--
21. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1928. év. pótlásokkal az 1919—1928. évekről	1.50	81. György Lajos: Anyanyelvünk védelme	1.20
22. György Lajos: A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben	1.50	82. Grandpierre Edit: A kolozsvári Szent Mihály-templom története	2.50
23. Kántor Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület problémái	1.50	84. Kozoca Sándor: Históriai ének Bocskay Istvánról	1.20
26. Papp Ferenc: Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében	1.50	85. Révész Imre: Méliusz és Kálmán	2.50
28. Biró Vencel: Püspökjelölés az erdélyi róm. kath. egyházmezgyében	1.50	88. Rass Károly: A mi regényirodalmunk	2.--
30. Hofbauer László: A Remény című zsebkönyv története (1839—1841)	1.50	89. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1935. év	1.20
31. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1929. év	1.50	90. Monoki István: Romániában az 1935. évben megjelent román-magyar és magyar időszaki sajtótermékek címgjegyzéke	2.--
33. Rajka László: Jókai „Törökvilág Magyarországon” c. regénye	1.50	92. Janesó Elemér: Nyelv és társadalom	1.50
34. Temesváry János: Hét erdélyi püspök végrendelete	1.50	94. Jászay Károly: Magyar lutheránus megmozdulások Cluj-Kolozsváron 1798—1861)	1.50
35. Biró Vencel: A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen és a Rákóczy fejedelmek idejében	1.50	95. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája 1936. év	2.--
36. Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum Vadadi Hegedüs-kódexe	1.50	96. Kántor Lajos: Czegei gróf Wass Ottília, az Erdélyi Múzeum-Egyesület nagy jötevője	2.--
37. Kántor Lajos: Hídvégi gróf Mikó Imre szózata 1836-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakítása érdekében	1.50	97. Szabó T. Attila: A transzylván magyar társadalomkutatás	1.20
38. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1930. év	1.50	98. Lakatos István: A román zene fejlődéstörténete	2.--
39. Balogh Arthur: A székely vallási és iskolai önkormányzat	1.50	100. György Lajos: Dr. Bitay Árpád életrajzi adatai és tudományos munkássága	1.20
40. György Lajos: Eulenspiegel magyar nyomai	2.50	101. Szabó T. Attila: Dés helynevei	2.--
42. Kristóf György: Báró Eötvös József utazásai Erdélyben	2.50	102. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1937. év	2.--
43. Hofbauer László: Az Erdélyi Híradó története	1.50	103. Makkai Endre—Nagy Ödön: Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez	4.--
46. Varga Béla: Az individualitás kérdése	2.50	104. Szabó T. Attila: Bábony története és települése (68 képpel)	4.--
51. Balogh Jolán: Olasz falfestmények Gyulafehérvárt	1.--	105. György Lajos: Az „Erdélyi Múzeum” története (1874—1937)	2.--
52. Ferenczi Miklós: Az erdélyi magyar irodalom bibliográfiája. 1931. év	1.50	106. Fábán Béla: Nagykend helynevei	1.--
53. Kántor Lajos: Magyarok a román népköltészetben	1.50	108. Szabó T. Attila: Levéltári adatok faépítészetünk történetéhez. II. Székelykapuk és fazárak	1.20
54. György Lajos: Magyar anekdotáink Naszreddin-kapcsolatai	1.50	109. Kristóf György: Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegyezésig	2.--
55. Veress Endre: Gróf Kemény József (1795—1855)	4.--	110. György Lajos: Dr. Rajka László élete és tudományos munkássága	1.20
56. Kántor Lajos: Kölcsönhatás a magyar és román népköltészetben	1.--	112. Valentiny Antal: Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1938. év	2.--
57. Tavasz Sándor: A lét és valóság	2.--	113. Domokos Pál Péter: Zemlén János kéziratok énekeskönyve (XVII. sz.)	1.20
58. Szabó T. Attila: Adatok Nagyenyed XVI.—XX. századi helyneveinek ismeretéhez	2.--	114. Szabó T. Attila: A kalotaszegi nagybirtokok jobbágságának szolgáltatása és adózása (1640—1690)	2.--
60. Veress Endre: A történetíró Báthory István király	2.50	115. Nagy Géza: Geleji Katona István személyisége levelei alapján	1.20
61. Boros György: Carlyle	1.20	116. Kántor Lajos: Párhuzam az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Astra megalakulásában és korai működésében	1.50
62. Juhász Kálmán: Két kolozsmonostori püspököt a XVI. században	1.50	117. Palotay Geritud: Arva Bethlen Kata fonalás munkái	2.--
63. Biró József: A kolozsvári Bánffy-palota és tervező mestere, Johann Eberhard Blaumann	2.--	118. Imre Lajos: A közművelődés mint társadalmi feladat	1.--
		119. Balogh Artúr: A Nemzetek Szövetsége húsz évi működésének mérlege	1.20
		120. György Lajos: A magyar nábob	1.50